MARDİN ARTUKLU
CAMİ VE MEDRESELERİNDE TAÇ KAPILAR
Yüksek Lisans Tezi

Mervan YAVUZ

Eskişehir 2020

MARDİN ARTUKLU
CAMİ VE MEDRESELERİNDE TAÇ KAPILAR

Mervan YAVUZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Danışman: Prof. Dr. Canan PARLA
İkinci Danışman: Dr. Öğr. Üyesi. Zeynep ERTUĞRUL

Eskişehir
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Eylül 2020

Bu tez çalışması BAP Komisyonunca kabul edilen 1807E261 no.lu proje kapsamında desteklenmiştir.

ÖZET

MARDİN ARTUKLU
CAMİ VE MEDRESELERİNDE TAÇ KAPILAR

Mervan YAVUZ

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2020

Danışman: Prof. Dr. Canan PARLA

(İkinci Danışman: Dr. Öğr. Üyesi. Zeynep ERTUĞRUL)

Coğrafi konumu nedeniyle günümüzde olduğu gibi geçmişte de hem siyasi hem de kültürel anlamda önemli bir yerleşim yeri olan Mardin, 1106 tarihinde Artukoğlu Necmeddin İlgazi tarafından alınmış ve burada 1409 tarihine kadar yaşayacak Mardin Artukluları adıyla anılan bir devlet kurulmuştur.

Artuklu mimarisi ile ilgili birçok araştırma ve çalışma yapılmış olmakla birlikte Mardin'deki Artuklu yapılarının taç kapılarını inceleyen, kapsamlı bir çalışma henüz bulunmamaktadır. Artuklu taç kapıları ile Türkiye Selçuklularının taç kapıları, form ve süsleme düzeni açısından benzer özellikler taşısalar da Artuklularla Selçukluların farklı coğrafi konumlarda bulunmalarının doğal sonucu olarak farklı çevre kültürlerle sürdürdükleri ilişkiler taç kapılarına da bazı farklılıklarla yansımıştır.

Artuklularının Mardin'de yaptırdıkları cami ve medrese yapılarına ait taç kapıların ele alındığı bu tez kapsamında, taç kapılar ait oldukları yapıların mimari özelliklerine de değinilmek suretiyle malzeme-teknik özellikleri, mimari kuruluşları, mimari ögeleri ve bezemeleri açısından incelenmiş, çizim ve fotoğraflar eşliğinde belgelenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, Mardin, Mimari, Sanat, Taç kapı.

ABSTRACT

CROWN GATES
IN MARDIN ARTUKIDS MOSQUE AND MADRASAHS

Mervan YAVUZ

Departman of Art History

Anadolu University, Institute of Social Sciences, September 2020

Supervisor: Prof. Dr. Canan PARLA

(Co-Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi. Zeynep ERTUĞRUL)

Due to its geographical location, Mardin, which has been an important settlement both politically and culturally in the past as it is today, was conquered by Necmeddin İlgazi, the son of Artuk, in 1106. And a state called Mardin Artukids, who would live until 1409, was established here.

Although many researches and studies have been carried out on Artukids architecture, there is not yet a comprehensive study examining the crown gates of the Artukids buildings in Mardin. There are similarities in terms of form and decoration scheme between the crown gates of Artukids and the crown gates of Turkey Seljuk but as a natural result of the different geographical locations of the Artukids and Seljuks, the relationships they maintained with different surrounding cultures were reflected in the crown gates with some differences.

Within the scope of this thesis, which deals with the crown gates of mosques and madrasahs built by Artukids in Mardin, the crown gates were examined in terms of their material-technical features, architectural institutions, architectural elements and decorations by referring to the architectural features of the buildings they belong to, and were documented and evaluated in the presence of drawings and photographs.

Keywords: Artuklu, Mardin, Architecture, Art, Crown gate

ÖNSÖZ

Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinin taç kapılarının, ait oldukları yapıların işlevlerine göre sınıflandırıldığı ve kronolojik sırayla incelendiği bu tez çalışmasının birinci bölümünde Mardin'in coğrafi konumu ve Mardin Artuklularının tarihçesine; ikinci bölümünde taç kapıların mimari kuruluşlarına ve Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinin taç kapılarına yer verilmiştir. İkinci bölümde öncelikle taç kapıların ait oldukları yapıların inşa tarihleri, ad ve yerleri belirlenmiş, banilerine, mimar ve sanatkârlarına ve geçirdikleri onarımlara değinilmiş, plan ve fotoğraflar eşliliğinde yapıların kısa mimari tasvirleri yapılmıştır. "Yapının Taç Kapıları" başlığı altında taç kapılar, kitabeleri, malzeme-teknik ve genel ölçüleri, mimari kuruluş ve mimari elemanları, giriş açıklıkları, konsolları, kapı kanatları, şerit ve silmeleri, tepelik ya da saçakları ve arka düzenleri ele alınmak suretiyle incelenmiş ve belgelenmiştir. Değerlendirme bölümünde, Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinin Taç kapıları, form ve süsleme repertuarları, yapıldıkları malzeme ve zaman içinde herhangi bir değişime uğrayıp/uğramadıkları gibi konular çerçevesinde ele alınarak hem diğer Artuklu taç kapıları hem çağdaşları olan diğer çevre kültürlerin taç kapılarıyla karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu tez çalışmasının hazırlanması sırasında yardımlarını esirgemeyen saygıdeğer tez danışmanım Prof. Dr. Canan PARLA hocama ve İkinci tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi. Zeynep ERTUĞRUL'a; saha çalışmaları sırasında kullanılacak malzemelerin temini konusunda her türlü desteği veren ayrıca tez konusunda da görüşlerini aldığım sevgili hocam Prof. Dr. Erol ALTINSAPAN'a; tez jürimde kıymetli bilgiler vererek bana farklı bakış açıları kazandıran Doç. Dr. Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ'ye ve Dr. Öğr. Üyesi. Neslihan KORKMAZ'a; uzun süren arşiv araştırmaları sırasında sabırla yardımcı olan Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nde görevli Yüksek Mimar Mustafa TOPALAN'a ve Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nde görevli Arkeolog Ahmet DEMİR'e teşekkürlerimi sunarım. Hayatımın her anında olduğu gibi yüksek lisans tez sürecinde de sınırsız destek veren canım annem ve kardeşlerime minnettarım. İçtenlikle verdikleri destekten ötürü lisans ve yüksek lisans hocalarıma ve yakın arkadaşlarıma ayrıca teşekkür ederim.

Mervan YAVUZ

Eskişehir, 2020

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BAŞLIK SAYFASI ..... **i**
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI ..... **ii**
ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **v**
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
TABLOLAR/ÇİZELGELER DİZİNİ ..... **xvi**
ŞEKİLLER DİZİNİ ..... **xvii**
GÖRSELLER DİZİNİ ..... **xxi**
SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ ..... **xIviii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

1.MARDİN'İN COĞRAFİ KONUMU VE MARDİN ARTUKLULARI **6**
1.1.Mardin'in Coğrafi Konumu **6**
1.2.Mardin Artukluları (1106-1409) **7**

İKİNCİ BÖLÜM

2.TAÇ KAPILARIN MİMARİ KURULUŞLARI VE MARDİN ARTUKLU CAMİ VE MEDRESELERİNDE TAÇ KAPILAR **69**
2.1.Taç Kapıların Mimari Kuruluşları **69**
2.2.Mardin Artuklu Camilerinin Taç Kapıları **72**
2.2.1.Mardin Ulu Cami ve Taç Kapıları **72**
2.2.1.1.Mardin Ulu Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri **72**
2.2.1.2.Banisi **73**

2.2.1.3.Mimarı ve Sanatkârları.....73

2.2.1.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar.....73

2.2.1.5.Yapının Mimari Tasviri.....73

2.2.1.6.Yapının Taç Kapıları.....76

2.2.1.6.1.Doğu Taç Kapı.....76

2.2.1.6.1.1.Kitabesi.....77

2.2.1.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler.....79

2.2.1.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları.....80

2.2.1.6.1.3.1.Giriş Açıklığı.....81

2.2.1.6.1.3.2.Konsollar.....83

2.2.1.6.1.3.3.Kapı Kanatları.....84

2.2.1.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler.....87

2.2.1.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak.....88

2.2.1.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni.....89

2.2.1.6.2.Batı Taç Kapı.....92

2.2.1.6.2.1.Kitabesi.....92

2.2.1.6.2.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüleri.....94

2.2.1.6.2.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları.....95

2.2.1.6.2.3.1.Giriş Açıklığı.....96

2.2.1.6.2.3.2.Konsollar.....97

2.2.1.6.2.3.3.Kapı Kanatları.....97

2.2.1.6.2.3.4.Şerit ve Silmeler.....98

2.2.1.6.2.3.5.Tepelik ya da Saçak.....99

2.2.1.6.2.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni.....99

2.2.2.Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami ve Taç Kapıları.....102

2.2.2.1.Kızıltepe Ulu Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri.....102

2.2.2.2.Banisi.....103

2.2.2.3.Mimarı ve Sanatkârları.....103

2.2.2.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar.....103

2.2.2.5.Yapının Mimari Tasviri.....104

2.2.2.6.Yapının Taç Kapıları.....106

2.2.2.6.1.Harim Taç Kapısı.....113

2.2.2.6.1.1.Kitabesi.....116

2.2.2.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler.....116

2.2.2.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları.....117

2.2.2.6.1.3.1.Giriş Açıklığı.....122

2.2.2.6.1.3.2.Konsollar.....123

2.2.2.6.1.3.3.Kapı Kanatları.....123

2.2.2.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler.....123

2.2.2.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak.....123

2.2.2.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni.....125

2.2.3.Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Mansur Ahmed) Cami ve Taç Kapısı…….127

2.2.3.1.Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Mansur Ahmed) Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri…….127

2.2.3.2.Banisi…….129

2.2.3.3.Mimarı ve Sanatkârları……...129

2.2.3.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….....129

2.2.3.5.Yapının Mimari Tasviri……..132

2.2.3.6.Yapının Taç Kapıları……..…135

2.2.3.6.1.Doğu Taç Kapı……...…..135

2.2.3.6.1.1.Kitabesi…….....139

2.2.3.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..141

2.2.3.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..142

2.2.3.6.1.3.1.Giriş Açıklığı……...149

2.2.3.6.1.3.2.Konsollar…….149

2.2.3.6.1.3.3.Kapı Kanatları……..…..150

2.2.3.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..154

2.2.3.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……...156

2.2.3.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni…….157

2.2.4.Abdüllatif (Latifiye) Cami ve Taç Kapısı ……169

2.2.4.1.Abdüllatif (Latifiye) Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri…….169

2.2.4.2.Banisi…….169

2.2.4.3.Mimarı ve Sanatkârları……...169

2.2.4.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….170

2.2.4.5.Yapının Mimari Tasviri……..170

2.2.4.6.Yapının Taç Kapıları……..173

2.2.4.6.1.Doğu Taç Kapı……..173

2.2.4.6.1.1.Kitabesi……...177

2.2.4.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..180

2.2.4.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..182

2.2.4.6.1.3.1.Giriş Açıklığı……...194

2.2.4.6.1.3.2.Konsollar…….194

2.2.4.6.1.3.3.Kapı Kanatları……194

2.2.4.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..194

2.2.4.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……203

2.2.4.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni…….204

2.2.4.6.2.Batı Taç Kapı……....207

2.2.4.6.2.1.Kitabesi……...210

2.2.4.6.2.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..210

2.2.4.6.2.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..211

2.2.4.6.2.3.1.Giriş Açıklığı……...212

2.2.4.6.2.3.2.Konsollar…….212

2.2.4.6.2.3.3.Kapı Kanatları……212

2.2.4.6.2.3.4.Şerit ve Silmeler……..212

2.2.4.6.2.3.5.Tepelik ya da Saçak……212

2.2.4.6.2.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni……..213

2.2.4.6.3.Harim Taç Kapısı……214

2.2.4.6.3.1.Kitabesi……...217

2.2.4.6.3.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler…….….217

2.2.4.6.3.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları…….…….218

2.2.4.6.3.3.1.Giriş Açıklığı…….…..219

2.2.4.6.3.3.2.Konsollar…….……219

2.2.4.6.3.3.3.Kapı Kanatları……220

2.2.4.6.3.3.4.Şerit ve Silmeler……..220

2.2.4.6.3.3.5.Tepelik ya da Saçak……221

2.2.4.6.3.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni……..221

2.2.5.Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami ve Taç Kapısı…….222

2.2.5.1.Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri…….222

2.2.5.2.Banisi…….…...223

2.2.5.3.Mimarı ve Sanatkârları…….……223

2.2.5.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….223

2.2.5.5.Yapının Mimari Tasviri……..223

2.2.5.6.Yapının Taç Kapıları……..225

2.2.5.6.1.Harim Taç Kapısı…….225

2.2.5.6.1.1.Kitabesi……...228

2.2.5.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..229

2.2.5.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları…….…….230

2.2.5.6.1.3.1.Giriş Açıklığı…….…..231

2.2.5.6.1.3.2.Konsollar…….231

2.2.5.6.1.3.3.Kapı Kanatları……....231

2.2.5.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..231

2.2.5.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……231

2.2.5.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni…….…….231

2.3.Mardin Artuklu Medreselerinin Taç Kapıları.....233

2.3.1.Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi ve Taç Kapısı……....233

2.3.1.1.Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri……....233

2.3.1.2.Banisi……234

2.3.1.3.Mimarı ve Sanatkârları…….….234

2.3.1.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….234

2.3.1.5.Yapının Mimari Tasviri……..235

2.3.1.6.Yapının Taç Kapıları……...238

2.3.1.6.1.Güney Taç Kapısı……238

2.3.1.6.1.1.Kitabesi……...242

2.3.1.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..244

2.3.1.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..245

2.3.1.6.1.3.1.Giriş Açıklığı……...247

2.3.1.6.1.3.2.Konsollar…….247

2.3.1.6.1.3.3.Kapı Kanatları……....247

2.3.1.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..247

2.3.1.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……...….247

2.3.1.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni…….….248

2.3.2.Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi ve Taç Kapısı…….…….250

2.3.2.1.Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri…….250

2.3.2.2.Banisi…….….251

2.3.2.3.Mimarı ve Sanatkârları…….…..251

2.3.2.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….251

2.3.2.5.Yapının Mimari Tasviri……..252

2.3.2.6.Yapının Taç Kapıları……..254

2.3.2.6.1.Batı Taç Kapısı…….....254

2.3.2.6.1.1.Kitabesi……...261

2.3.2.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..262

2.3.2.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..262

2.3.2.6.1.3.1.Giriş Açıklığı……...265

2.3.2.6.1.3.2.Konsollar…….266

2.3.2.6.1.3.3.Kapı Kanatları……266

2.3.2.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..266

2.3.2.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……267

2.3.2.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni…….…….267

2.3.3.Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi ve Taç Kapısı……..269

2.3.3.1.Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri…….....269

2.3.3.2.Banisi…….270

2.3.3.3.Mimarı ve Sanatkârları……...270

2.3.3.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….270

2.3.3.5.Yapının Mimari Tasviri……..272

2.3.3.6.Yapının Taç Kapıları…….…..275

2.3.3.6.1.Doğu Taç Kapısı……..…..275

2.3.3.6.1.1.Kitabesi……...283

2.3.3.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..286

2.3.3.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..287

2.3.3.6.1.3.1.Giriş Açıklığı……...298

2.3.3.6.1.3.2.Konsollar…….300

2.3.3.6.1.3.3.Kapı Kanatları……301

2.3.3.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..301

2.3.3.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……310

2.3.3.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni……..311

2.3.4.Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi ve Taç Kapısı……...315

2.3.4.1.Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri……..315

2.3.4.2.Banisi……316

2.3.4.3.Mimarı ve Sanatkârları……..316

2.3.4.4.Yapının Geçirdiği Onarımlar…….316

2.3.4.5.Yapının Mimari Tasviri……..317

2.3.4.6.Yapının Taç Kapıları……..320

2.3.4.6.1.Güney Taç Kapısı…….320

2.3.4.6.1.1.Kitabesi……...327

2.3.4.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler……..328

2.3.4.6.1.3.Mimari Kuruluşu ve Elemanları……..330

2.3.4.6.1.3.1.Giriş Açıklığı……...346

2.3.4.6.1.3.2.Konsollar…….348

2.3.4.6.1.3.3.Kapı Kanatları……348

2.3.4.6.1.3.4.Şerit ve Silmeler……..355

2.3.4.6.1.3.5.Tepelik ya da Saçak……362

2.3.4.6.1.3.6.Taç Kapının Arka Düzeni……..363

DEĞERLENDİRME 366

SONUÇ 400

KAYNAKÇA 404

ÖZGEÇMİŞ

TABLOLAR/ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa

Tablo 1. Mardin Artuklu cami ve medreselerinde taç kapılar Aynur Durukan'dan işlenerek (Durukan, 2002, s. 266-274)…….....399

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 1. Taç kapının bölümleri, Şakir Çakmak'tan işlenerek (Çakmak, 1999, s. 11)…71

Şekil 2. Mardin Ulu Cami planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 36)……...76

Şekil 3. Mardin Ulu Cami planı / 1967 (Altun, 2011, s. 21)……..76

Şekil 4. Doğu taç kapının cephe çizimi (Çağlayan, 2017, s. 245)…….……..80

Şekil 5. Doğu taç kapının yatay kesit planı…….……80

Şekil 6. Avlunun batı girişinin cephe çizimi (Çağlayan, 2017, s. 245)……...95

Şekil 7. Avlunun batı girişinin yatay kesit planı…….95

Şekil 8. Kızıltepe Ulu Cami'nin planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 58)…….104

Şekil 9. Kızıltepe Ulu Cami'nin harim kuzey duvarının cephe çizimi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 58)……105

Şekil 10. Kızıltepe Ulu Cami'nin planı (Aslanapa, 1989, s. 107)…….105

Şekil 11. Taç kapının cephe çizimi / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……116

Şekil 12. Taç kapının yatay kesit planı / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……...…117

Şekil 13. Melik Mahmud Cami'nin planı (Altun, 2011, s. 36)……135

Şekil 14. Melik Mahmud Cami'nin planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 38)……..135

Şekil 15. Taç kapının cephe çizimi / ö: 1/50 (Y. Mimar Kesici ve Mimar Gültekin, Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden işlenerek)……..142

Şekil 16. Taç kapı ve iç mekânın yatay kesit planı / ö: 1/50 (Y. Mimar Kesici ve Mimar Gültekin, Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden)…….....142

Şekil 17. Bayat Boyu damga formları (Aydın, 1984, s. 83)……..165

Şekil 18. Abdüllatif Cami'nin planı (Gabriel, 2014, s. 39)……...172

Şekil 19. Abdüllatif Cami'nin planı (Altun, 1978a, s. 102; 2011, s. 40)……..172

Şekil 20. Taç kapının cephe çizimi (Mimar Duyan ve Karaşin vd., D.V.B.M. arşivi, 2016)……..181

Şekil 21. Taç kapının yatay kesit planı / ö: 1/20 (Mimar Duyan ve Karaşin vd., D.V.B.M. arşivi, 2016)……..181

Şekil 22. Taç kapı örtü unsurunun yatay kesit planı / ö: 1/20 (Mimar Duyan ve Karaşin vd., D.V.B.M. arşivi, 2016)…….……..181

Şekil 23. Avlunun batı girişinin ve giriş eyvanının yatay kesit planı……210

Şekil 24. Harim kapısının yatay kesit planı……...218

Şekil 25. Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami'nin Planı (Arslan, 2017, s. 1050)……..225

Şekil 26. Harim taç kapısının cephe çizimi / ö: 1/50 (D.V.B.M. arşivi)……...229

Şekil 27. Harim taç kapısının planı / ö: 1/50 (D.V.B.M. arşivi)……...229

Şekil 28. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin planı / 1967-1968 (Altun, 2011, s. 70)……..236

Şekil 29. Metin Sözen'e göre Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin restitüsyon planı 1957, 1961, 1962 / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu, Haz. Y. Mim. Aydın Y. Kesici vd.)…….....236

Şekil 30. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin günümüzdeki durumunu gösteren planı / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu, Haz. Y. Mim. Aydın Y. Kesici vd.)……...237

Şekil 31. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi taç kapısının cephe çizimi / ö: 1/50 (Y. Mimar Kesici ve Mimar Gültekin, Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden)…….....244

Şekil 32. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi taç kapısının ve giriş koridorunun yatay kesit planı…….....244

Şekil 33. Taceddin Mesud Medresesi'nin planı (Gabriel, 2014, s 63)……..253

Şekil 34. Taceddin Mesud Medresesi'nin planı (Kuran, 1969, c.1, s. 31)……253

Şekil 35. Aptullah Kuran'a göre Taceddin Mesud Medresesi'nin restitüsyon planı (Kuran, 1969, c.1, s. 31)……254

Şekil 36. Şehidiye Medresesi'nin planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 40)……...273

Şekil 37. Şehidiye Medresesi'nin planı (Kuran, 1969, c.1, s. 39)…….273

Şekil 38. Şehidiye Medresesi'nin planı / Aptullah Kuran'dan işlenerek (Arslan, 2017, s. 2130)……..……....274

Şekil 39. Taç kapının cephe çizimi / Çağlayan'dan işlenerek ö: 1/10 (Çağlayan, 2017, s. 248)……287

Şekil 40. Taç kapı ve iç koridorun yatay kesit planı / Aptullah Kuran'dan işlenerek ö: 1/10 (Arslan, 2017, s. 2130)……..287

Şekil 41. Güney yan kanadın ön cephesindeki şerit, silme ve sütunce gövdesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 40)…….308

Şekil 42. Medresenin zemin kat planı (D.V.B.M. ve Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)…….319

Şekil 43. Medresenin üst kat planı (D.V.B.M. ve Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……..319

Şekil 44. Medresenin güney cephesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 293)…… 320

Şekil 45. Medresenin güneydoğu köşesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 294)……...321

Şekil 46. Taç kapının cephe çizimi ve planı (Tuncer, 1996, s. 54)……...329

Şekil 47. Medresenin üst kat planı (Gabriel, 2014, s. 44)…….332

Şekil 48. Medresenin üst kat planı (Altun, 2006)……..332

Şekil 49. Medresenin üst kat planı ve taç kapının kapatılan üst mekânı (Mimar Gören ve Polat, D.V.B.M. arşivi)……..……....332

Şekil 50. Mukarnaslı kavsara ve kemerin çizimi (Tuncer, 1996, s. 55)……340

Şekil 51. Hatai çiçeği motifinin örnekleri (Keskiner, 2002, s. 12)……342

Şekil 52. Taç kapı nişinin batı duvarındaki daire formlu madalyon (Çaça, 2013, s. 144)……345

Şekil 53. Taç kapı nişinin doğu duvarındaki daire formlu madalyon (Çaça, 2013, s. 145)……345

Şekil 54. Merkezsel hatai çiçeği motifi örnekleri (Keskiner, 2002, s. 68)……346

Şekil 55. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarında bulunan halkalı demir rozetin 1932 yılında yapılan çizimi (Gabriel, 2014, s. 45)……....355

Şekil 56. Yan kanatların ön yüzündeki yazılı şerit (Ünal, 1982)……..356

Şekil 57. Yan kanatların ön yüzündeki mukarnaslı ve rumili süsleme şeridi (Ünal, 1982)……..356

Şekil 58. Giriş açıklığı üzerindeki birinci süsleme şeridinin çizimi (Çaça, 2013, s. 142)……360

Şekil 59. Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridinin çizimi (Çaça, 2013, s. 156)……361

GÖRSELLER DİZİNİ

Sayfa

Görsel 1. Mardin'in Topoğrafya Haritası (Koçoğlu, 2006, s. 8)…….6

Görsel 2. Hollandalı ünlü tarihçi O. Dapper'in ağaç baskı tekniği ile yapılmış Mardin gravürü / M. 1680 (Bekin, 2010, s. 16)……...68

Görsel 3. Minare kaidesinin güney cephesinde yer alan inşa kitabesi……72

Görsel 4. Mardin Ulu Cami'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)……...73

Görsel 5. Mardin Ulu Cami'nin genel görünümü……...75

Görsel 6. Avlunun doğu duvarındaki taç kapı……77

Görsel 7. Oppenheim tarafından kuzeydoğudan çekilmiş taç kapı fotoğrafı (1899) (http://arachne.unikoeln.de/item/marbilderoppenheim/12416).....78

Görsel 8. Taç kapının günümüzde kuzeydoğudan görünümü ve kuzeyindeki vakıf kitabesi…….....78

Görsel 9. Giriş eyvanının güney duvarındaki kitabe ve siyah taş……...79

Görsel 10. Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları……..81

Görsel 11. Taç kapının giriş açıklığı……..……82

Görsel 12. Lentonun giriş eyvanından görünümü……..82

Görsel 13. Hafifletme kemeri…….83

Görsel 14. Giriş açıklığının güney ve kuzey duvarındaki konsollar……..84

Görsel 15. Ahşap kapının kuzey kanadının ön yüzü……..84

Görsel 16. Ahşap kapının güney kanadının ön yüzü……..84

Görsel 17. Ahşap kapının doğu giriş eyvanına bakan yüzü ve üst köşelere sabitlenmesini ve açılıp kapanmasını sağlayan demir aparatlar …….....86

Görsel 18. Ahşap kapı kanatlarının zemine montelenmesini ve açılıp kapanmalarını sağlayan demir aparatlar…….86

Görsel 19. Doğu taç kapının ahşap kapı kanatlarında bulunan halkalı demir rozetler...87

Görsel 20. Taç kapının üzerindeki saçak düzeni……...88

Görsel 21. 1899 yılında taç kapı üzerindeki saçağın durumu (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/12416).....89

Görsel 22. Sarkıtların alttan görünümü ve uçlarındaki delikler……..89

Görsel 23. Doğu taç kapı giriş eyvanının avludan görünümü……90

Görsel 24. Giriş eyvanının doğu duvarı……..90

Görsel 25. Giriş eyvanının güney duvarı……91

Görsel 26. Giriş eyvanının kuzey duvarı……91

Görsel 27. Giriş eyvanının kuzey duvarında bulunan mekân…….....91

Görsel 28. Avlunun batı girişinin sokak cephesindeki kitabe……93

Görsel 29. Batı giriş eyvanının güney duvarındaki dikdörtgen formlu pano içindeki sekiz satırlık kitabe……..93

Görsel 30. Kitabenin üst kenarında ters üçgen form içindeki bitkisel bezeme……..94

Görsel 31. Batı giriş eyvanındaki dikdörtgen formlu panonun altında yer alan üstte iki satırı okunabilen kitabe……...94

Görsel 32. Avlunun batı girişinin sokak cephesi……96

Görsel 33. Basık kemerin……..…….....96

Görsel 34. Giriş açıklığının kuzey yan duvarındaki konsol……...97

Görsel 35. Avlunun batı giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları……...97

Görsel 36. Basık kemerin altındaki ahşap hatılın köşelerine oturan ahşap söveler……98

Görsel 37. Ahşap kapının kuzey kanadındaki halkalı demir rozet…….98

Görsel 38. Kitabe üzerinde yer alan süsleme şeridi…….....98

Görsel 39. Süsleme şeridinden detay…….99

Görsel 40. Batı giriş eyvanının avludan genel görünümü……100

Görsel 41. Batı giriş eyvanının batı duvarının düzeni …….……100

Görsel 42. Batı giriş eyvanının güney duvarı…….…..101

Görsel 43. Batı giriş eyvanının kuzey duvarı…….…..101

Görsel 44. Eşik önünde bulunan farklı yapıdaki zemin kalıntıları……...101

Görsel 45. Giriş eyvanının kuzey duvarında yer alan duvar kalıntısı……...101

Görsel 46. Mihrabın dilimli kemeri üzerine işlenmiş inşa kitabesi……..102

Görsel 47. Kızıltepe Ulu Cami'nin konumu……...……..103

Görsel 48. Kızıltepe Ulu Cami'nin kuzeydoğudan genel görünümü……105

Görsel 49. Kızıltepe Ulu Cami'nin, avlunun güneydoğu köşesinden görünümü…….106

Görsel 50. Kızıltepe Ulu Cami hariminin panoramik görüntüsü……..106

Görsel 51. Avlunun doğu duvarı ile harim kuzey duvarının kesiştiği yerde bulunan taç kapının doğudan görünümü / 1911 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7854).....107

Görsel 52. Harimin kuzey duvarı ile avlunun doğu duvarının kesiştiği bölümde yer alan taç kapının arka düzeninin kuzeybatıdan görünümü / 1911 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7856).....107

Görsel 53. Yapının kuzeydoğudan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 329)…….107

Görsel 54. Harimin kuzey duvarına dayalı, avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadının kalıntısı / 1967 (Altun, 1978a, s. 89)……108

Görsel 55. Harimin kuzey duvarına dayalı, avlunun doğu taç kapısının kuzey yan kanadının kalıntısı / 1967 (Altun, 1978a, s. 89)……...108

Görsel 56. Avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadının alt bölümünün ortaya çıkarılmış durumu / 1967 (VGM)……..109

Görsel 57. Avlunun doğu taç kapısının kuzey yan kanadının alt bölümünün ortaya çıkarılmış durumu / 1967 (VGM)…….109

Görsel 58. Avlunun doğusunda bulunan taç kapının yan kanat kalıntıları / 2015 öncesi (Ş.K.V.K.B.K.M.)……..109

Görsel 59. Avlunun doğusunda yer alan taç kapının sondaj ile ortaya çıkarılmış güney yan kanadın kalıntıları / 2018 (Ş.K.V.K.B.K.M.)…….110

Görsel 60. Avlunun doğusunda yer alan taç kapının sondaj ile ortaya çıkarılmış kuzey yan kanadın kalıntıları / 2018 (Ş.K.V.K.B.K.M.)…….110

Görsel 61. Avlunun batısındaki taç kapının güney yan kanadı ve niş kalıntıları / 2015 öncesi (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……111

Görsel 62. Avlunun batısındaki taç kapının güney yan kanadı ve niş kalıntıları / 2017 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……111

Görsel 63. Avlunun batı taç kapısının güney yan kanadındaki süsleme şeridinden detay / 2017 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)…….111

Görsel 64. Avlunun doğu duvarındaki taç kapı kalıntılarının günümüzdeki durumu..112

Görsel 65. Avlunun batı duvarında bulunan taç kapı kalıntılarının günümüzdeki durumu……...112

Görsel 66. Harimin kuzey duvarının ortasında yer alan taç kapı……..113

Görsel 67. Harimin kuzey duvarının ortasında bulunan taç kapının avludan görünümü / 1911 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7858).....114

Görsel 68. Harimin kuzey duvarının ortasında bulunan taç kapının avludan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 330)……..115

Görsel 69. Harimin kuzey duvarındaki taç kapı (Altun, 1978a, s. 90)…….115

Görsel 70. Harimin kuzey duvarının ortasında bulunan taç kapının avludan görünümü / 1982(Ünal)…….116

Görsel 71. Alacalı dokuz dilimli sivri kemer……117

Görsel 72. Dokuz dilimli kemerin kilit taşının altında yer alan madeni aparat……118

Görsel 73. Sivri kemerin altındaki deforme olmuş motiflerin bazıları…….118

Görsel 74. Doğu sütunce……...119

Görsel 75. Batı sütunce……119

Görsel 76. Doğu sütunce başlığı……...119

Görsel 77. Batı sütunce başlığı……119

Görsel 78. Doğu sütunce kaidesi……..120

Görsel 79. Batı sütunce kaidesi……120

Görsel 80. Sivri kemerleri meydana getiren kesme taşların kuzey cephelerine işlenmiş motifler……..120

Görsel 81. Alınlığı örten sivri kemerin kuzey yüzünün batı kenarında bulunan süsleme şeridinden kalan parça……...121

Görsel 82. Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları……....121

Görsel 83. Sivri kemerleri oluşturan kesme taşların alt yüzlerine işlenmiş motifler…122

Görsel 84. Giriş açıklığı ve etrafını ters ‘U’ formunda saran silmeler ve son dönem eki olan ahşap kapı kanatları……...123

Görsel 85. Sivri kemer formunda almaşık örgülü silme grubu…….124

Görsel 86. Alacalı dokuz dilimli sivri kemerin üzerinden kıvrılarak düşey doğrultuda devam eden ikili kaval silmenin oluşturduğu aynı düzlem üzerindeki ‘C’ kıvrımları..125

Görsel 87. Alacalı dokuz dilimli sivri kemerin üzerinden düşey doğrultuda devam eden ikili kaval silmenin kıvrımı……...125

Görsel 88. Taç kapının arka düzeni……..126

Görsel 89. Mardin / Melik Mahmud Cami'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24, 26)…128

Görsel 90. Mardin / Melik Mahmud Cami hariminin kuzey duvarı (Oppenheim, 1929) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6995).....130

Görsel 91. Harimin kuzey duvarı…….130

Görsel 92. Harimin kuzey duvarının avluya bakan yüzündeki mihrap nişi (1966-1971) (Altun, 2011, s. 36)……131

Görsel 93. Harimin giriş açıklığı ve yenilenen süsleme şeridi…….131

Görsel 94. Harimin kuzey duvarı / 1993 (E.E.V.M.G.M. / D.K.V.K.E.)…….132

Görsel 95. Güney ve doğu cephelerinde yer alan bahçe düzenlemelerinden genel bir görünüm…….134

Görsel 96. Melik Mahmud Cami'nin minareden genel görünümü……...134

Görsel 97. Taç kapının kuzeydoğu köşeden görünümü……136

Görsel 98. Taç kapının kuzeydoğusu (Oppenheim, 1929) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6994).....137

Görsel 99. Taç kapının kuzeydoğusu / 1932(Gabriel, 2014, s. 313)……137

Görsel 100. Taç kapının günümüzdeki durumu……138

Görsel 101. Taç kapının doğudan görünümü / Ekim-Kasım 1932 (Gabriel, 2014, s. 10, s. 324)……139

Görsel 102. Taç kapının doğu duvarındaki eklenti ve yıkıldıktan sonra ki durumu (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……....139

Görsel 103. Taç kapı nişinin kuzey duvarının güney cephesindeki şerit kitabe……...141

Görsel 104. Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesindeki dönem eki olan şerit kitabe…….141

Görsel 105. Taç kapı nişinin güney duvarının kuzey cephesindeki şerit kitabe……...141

Görsel 106. Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları……..143

Görsel 107. Taç kapının güney ve kuzey yan kanatları……..…….145

Görsel 108. Sivri kemer…….....146

Görsel 109. Mukarnaslı kavsara……...147

Görsel 110. Taç kapının güney ve kuzey yan kanatlarındaki köşe sütunceleri...…….148

Görsel 111. Nişin güney ve kuzey duvarındaki sekiler……149

Görsel 112. Taç kapı nişinin güney ve kuzey cephesindeki mukarnaslı konsollar…..150

Görsel 113. Taç kapı giriş açıklığını kapatan ahşap kapı kanatlarının ön yüzleri……150

Görsel 114. Ahşap kapının arka yüzü / 2016……151

Görsel 115. Ahşap kapının arka yüzü / 2019……151

Görsel 116. Ahşap hatılın kuzey ve güney kenarına yerleştirilmiş, ahşap kapı kanatlarının açılıp kapanmasını sağlayan silindir formundaki demir elemanlar……...152

Görsel 117. Ahşap kapı kanatlarını zemine sabitleyerek, açılıp kapanmasını sağlayan ökçe demiri ve ahen-i ökçe……152

Görsel 118. Ahşap kapı kanatlarını zincirleme amacı ile takılan küçük demir halkalar……..153

Görsel 119. Ahşap kapı kanadındaki halkalı demir rozet……153

Görsel 120. Ahşap kapı kanatlarını destekleyen uzun demir çubuklar ve duvara monte edilmiş demir halkalar……...154

Görsel 121. Taç kapının güney ve kuzey yan kanatlarındaki şerit ve silmeler……156

Görsel 122. Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesi üzerindeki mukarnas dizilerinden oluşan şerit…….156

Görsel 123. Taç kapıdaki tepelik, çörten ve iç mekân damına çıkmak için kullanılan küçük merdiven kuruluşu……..157

Görsel 124. Taç kapının arka yüzündeki iç mekânın kuzeydoğu köşesi……..158

Görsel 125. Taç kapı iç mekânının doğu cephesi…….158

Görsel 126. Taç kapı iç mekânının batı cephesi……...159

Görsel 127. İç mekânının kuzey duvarı ve minare merdivenine açılan giriş açıklığı...160

Görsel 128. İç mekânın yıldız tonozu……...161

Görsel 129. Taç kapı iç mekânının yıldız tonozunu taşıyan duvarların dört köşesinde, yarısı duvara gömülü olan kaval silme formundaki tonoz ayaklarının dışa taşkın kaideleri…….161

Görsel 130. Taç kapı iç mekânın yıldız tonozundaki çökertme kenarlı aynalık……...162

Görsel 131. Taç kapı iç mekânının çökertme kenarlı aynalığının üç parça durumundaki bezemeli taş levhaları……163

Görsel 132. Taç kapı iç mekânının üzerini örten yıldız tonozun merkezindeki çökertme kenarlı aynalığın ortasında bulunan bezeme unsurları……..163

Görsel 133. Taç kapı iç mekânının üzerini örten yıldız tonozun çökertme kenarlı aynalığının genel görüntüsü……..164

Görsel 134. Bursa Yıldırım Bayezid Cami'nin revak nişlerinin mukarnaslı kavsaralarında bulunan Bayat Boyu'na ait damgalar (Genç, 2012) (https://timeoutbursa.blogspot.com/2012/04/bayat-boyunun-bursa-cevresindeki-izleri.html).....166

Görsel 135. Konya Sahip Ata Külliyesi (Duran ve Aslan, 2019, s. 120)…….166

Görsel 136. Konya İnce Minareli Medrese taç kapısının üzerindeki bezeme unsurları (Duran ve Aslan, 2019, s. 119)……..166

Görsel 137. Niğde Sungur Bey Cami (1335)'nin, minber köşkünün altından ayrıntı (Karadaş, 2011, s. 537)……..167

Görsel 138. İç mekânın güneyindeki eyvan ve güney duvarındaki mihrap……168

Görsel 139. Abdüllatif Cami'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)……169

Görsel 140. Taç kapının güney duvarına işlenmiş 2003-2006 yılına ait onarım kitabesi……...170

Görsel 141. Abdüllatif Cami'nin genel görünümü…….....172

Görsel 142. Caminin iç avlusunun doğu duvarındaki taç kapı…….173

Görsel 143. Abdüllatif Cami'nin, Bekin'in (2010, s. 124) 1907 yılına ait olduğu bilgisini verdiği, kuzeydoğudan çekilmiş fotoğraf……174

Görsel 144. Abdüllatif Cami'nin, 1911 yılında kuzeydoğudan görünümü (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7023).....174

Görsel 145. Taç kapının 1911 yılında kuzeydoğudan görünümü (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7025).....175

Görsel 146. Abdüllatif Cami'nin kuzeydoğu'dan görünümü / 1929 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7057).....175

Görsel 147. Taç kapının 1932 yılındaki durumu (Gabriel, 2014, s. 313)…….176

Görsel 148. Taç kapının 1968 yılındaki durumu (Ünal, 1982)…….176

Görsel 149. Taç kapının güneydoğudan görünüşü / 1987 (Altun, 1987, c.1, s. 255)……176

Görsel 150. Taç kapının giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının sabitlendiği ahşap hatıl ve sövelerin geçtiği delikler……...177

Görsel 151. Taç kapı nişinin kuzey duvarının güney cephesindeki şerit kitabe……...178

Görsel 152. Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesindeki şerit kitabe……178

Görsel 153. Taç kapı nişinin güney duvarının kuzey cephesindeki şerit kitabe ve şerit kitabenin sonundaki bitkisel bezeme ve üzerinde geçmeler bulunan dikdörtgen taş levha……...178

Görsel 154. Nişin güney duvarındaki pano…...…….……...179

Görsel 155. Nişin kuzey duvarındaki pano…..……..…...179

Görsel 156. Nişin güney duvarındaki pano / 1911(Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6991).....180

Görsel 157. Nişin kuzey duvarındaki pano / 1911 (Oppenheim)(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6990).....180

Görsel 158. Doğu taç kapı……....182

Görsel 159. Taç kapının kuzey yan kanadına dayalı olarak yükselen namazgah merdivenlerinin 1932 yılındaki konumunu gösteren fotoğraf (Gabriel, 2014, s. 309)..173

Görsel 160. Taç kapı nişinin zeminindeki geometrik bezeme……..184

Görsel 161. Taç kapının 2004 – 2006 yılları arasında geçirmiş olduğu onarımlar sırasında çekilmiş fotoğraflar (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……185

Görsel 162. Taç kapının 2004 – 2006 yılları arasında geçirmiş olduğu onarımları ve onarım sonunu gösteren fotoğraflar (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……..185

Görsel 163. Taç kapının güney ve kuzey yan kanatları……....186

Görsel 164. Taç kapının iki renkli dilimli kemeri……...……..187

Görsel 165. Taç kapının kemer kilit taşının altına monte edilmiş, kandil asmak için kullanılan madeni aparat……188

Görsel 166. Taç kapı nişinin üzerini örten mukarnaslı kavsaranın niş zeminin ortasından görünümü…….191

Görsel 167. Taç kapıdaki mukarnaslı kavsaranın doğudan görünümü / 1971 (Altun, 2011)…….192

Görsel 168. Taç kapının kuzey ve güney yan kanatlarındaki sütuncelerin başlıkları……193

Görsel 169. Taç kapı nişindeki sekiler……..193

Görsel 170. Taç kapının güney ve kuzey yan kanatlarının ön cephelerine işlenmiş şerit ve silmeler…….195

Görsel 171. Giriş açıklığının üç kenarına işlenmiş iki renkli süsleme şeridi……..196

Görsel 172. Giriş açıklığının üç kenarına işlenmiş süsleme şeridindeki geometrik bezemeler……...197

Görsel 173. Giriş açıklığının üç kenarına işlenmiş geçmelerden oluşan iki renkli süsleme şeridinin üst köşelerindeki yürek ve sekiz kollu yıldız formları……..197

Görsel 174. Giriş açıklığının eşiği……...…….198

Görsel 175. Giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridi…….200

Görsel 176. Giriş açıklığının üzerine işlenmiş ikinci süsleme şeridindeki kabaralar ve yüzeylerine işlenmiş geçmelerden oluşan altı kollu yıldızlar ve ortalarındaki gonca halindeki hatai çiçekleri…….200

Görsel 177. Giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridi / 1929 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6992).....201

Görsel 178. Taç kapı giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridi / 1971 (Altun, 2011)……..202

Görsel 179. Taç kapısının üç dilimli kemeri, kitabe ve süsleme şeritlerinin son onarımlardan önceki vaziyetleri (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……202

Görsel 180. Taç kapı nişinin kuzey duvarındaki süsleme detayı……..203

Görsel 181. Taç kapı nişinin güney duvarındaki süsleme detayı…….203

Görsel 182. Taç kapının damı ve tepeliği…….203

Görsel 183. Taç kapı giriş eyvanın kuzey ve güney duvarı…….204

Görsel 184. Taç kapı giriş eyvanının doğu duvarı……...205

Görsel 185. Taç kapı giriş eyvanının zemin bezemesi……206

Görsel 186. Taç kapı giriş eyvanın batıya bakan iç avlu cephesi……..…..206

Görsel 187. Giriş eyvanının kuzeyindeki mekânın güneybatı köşesi……..207

Görsel 188. Avlunun batı giriş eyvanının günümüzdeki görünümü……207

Görsel 189. Avlunun batı giriş eyvanı / 1967 – 1968 (Altun, 1978a, s. 106)……...208

Görsel 190. Avlunun batı giriş eyvanı / 2003-2006 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……209

Görsel 191. Abdüllatif Cami'nin batısındaki bahçe düzenlemesinde tespit edilen bitkisel bezmeli mimari plastik…….209

Görsel 192. Mardin / Abdüllatif Cami'nin batısındaki bahçe düzenlemesinde tespit edilen diğer mimari plastikler……210

Görsel 193. Avlunun batı girişinin bahçe cephesi……211

Görsel 194. Abdüllatif Cami avlusunun batı girişinin karşısındaki bahçe merdivenleri……..212

Görsel 195. Avlunun batı giriş kapısının giriş eyvanı cephesindeki kemer düzeni….213

Görsel 196. İç avlunun batı giriş eyvanı……...213

Görsel 197. Hariminin kuzey duvarı…….....214

Görsel 198. Harimin kuzey duvarı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 312)……...214

Görsel 199. Harimin kuzey duvarının kuzeydoğudan görünümü / 2019……..215

Görsel 200. Harimin kuzey duvarının cami minaresinden çekilmiş görünümü / 1968 (Altun, 1978a, s. 105)……216

Görsel 201. Harimin kuzey duvarının kuzeydoğudan çekilmiş görünümü / 1968 (Altun, 2011, s. 43)……216

Görsel 202. Harim kuzey duvarının, yapılan onarımlardan sonra kuzeyden çekilmiş görünümü / 2003 – 2006 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……...217

Görsel 203. Harim Taç Kapısı…….....218

Görsel 204. Harimin kuzey duvarının ortasındaki giriş açıklığından detay…….219

Görsel 205. Giriş açıklığının batı köşesindeki konsol……..219

Görsel 206. Harim kapısındaki şerit ve silmelerden detay……...220

Görsel 207. Harim taç kapısının arka düzeni……221

Görsel 208. Mardin / Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami'nin konumu (https://www.google.com.tr/maps/@37.3135376,40.7431774,18.04z).....222

Görsel 209. Caminin doğusundan bir görünüm..……..…..……..224

Görsel 210. Caminin panoramik görünümü (solda avlu, sağda harim)……..….224

Görsel 211. Harim taç kapısı…… ……...225

Görsel 212. Harim taç kapısının doğudan görünümü / 1968 (Altun, 2011, s. 46)……226

Görsel 213. Harim taç kapısının kuzeydoğudan görünümü (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)…….226

Görsel 214. Harim taç kapısının üç dilimli kemeri ve kemerin altında bulunan kulübenin örtü kısmı (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)…….226

Görsel 215. Harim taç kapısının doğudan görünümü / 2014 (D.K.V.K.B.K.M. arşivi……..227

Görsel 216. Harim taç kapısının günümüzdeki durumu……...228

Görsel 217. Harimin taç kapı kitabesi……...228

Görsel 218. Harim taç kapısının üç dilimli kemeri……...230

Görsel 219. Taç kapının bulunduğu hariminin kuzeydoğu duvarından bir görünüm...232

Görsel 220. Taç kapı girişinin harimden görünümü…….…232

Görsel 221. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-26).....234

Görsel 222. Mardin / Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin güney cephesinden genel görünümü……...235

Görsel 223. Taç kapının güneyden görünümü…….....238

Görsel 224. Mardin / Hatuniye (Sitti Radviyye) Medreses'nin güney cephesi / 1929 (Oppenheim)(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6999).....239

Görsel 225. Medrese taç kapısının doğu yan kanadı ve medresenin vakıf kitabesi / 1929 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7000).....239

Görsel 226. Medresenin güney cephesi / Kasım 1967 – Kasım 1968 (Altun, 2011, s. 70)……..240

Görsel 227. Taç kapının üzerine kurulmuş balkon / Kasım 1967 – Kasım 1968 (Altun, 2011, s. 71)……240

Görsel 228. Medresenin güney cephesi (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……240

Görsel 229. Medresenin güney cephesi (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)…….....241

Görsel 230. Medresenin güney cephesi / 2019…….....241

Görsel 231. Taç kapı eyvanına uygulanmış boya-badana (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)....241

Görsel 232. Taç kapı koridorunun doğu koluna uygulanmış olan boya-badana (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)……242

Görsel 233. Taç kapı koridorunun doğu kolu / 2019……...….242

Görsel 234. Medresesinin güney duvarında yer alan vakıf kitabesi…….243

Görsel 235. Vakıf kitabesinin, taç kapının doğu yan kanadının doğu cephesindeki bölümü ve kitabenin geneline yayılan kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeler……...243

Görsel 236. Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları……..245

Görsel 237. Taç kapının giriş açıklığı ve doğu yan kanadı……..246

Görsel 238. Giriş eyvanının sivri kemeri……..……246

Görsel 239. Taç kapı giriş açıklığı……...……247

Görsel 240. Taç kapı giriş açıklığının kuzey koridorundan görünümü...……248

Görsel 241. Taç kapı giriş koridorunun kuzey ve yan duvarları……..249

Görsel 242. Taç kapı giriş koridorunun kuzey duvarında bulunan dairesel formlu delik içine yerleştirilmiş künk (büz)……...249

Görsel 243. Mardin / Kızıltepe'nin Ziyaret (Harzem) Köyü'nde bulunan Taceddin Mesud Medresesi'nin konumu (https://www.google.com/maps/place/Ziyaret,+47400+K%C4%B1z%C4%B1ltepe%2FMardin/@37.2400618,40.6224656,15z/data=!4m5!3m4!1s0x400a8138ea968a3b:0xef1f85985ec8efaa!8m2!3d37.2501527!4d40.6327522).....250

Görsel 244. Kızıltepe / Taceddin Mesud Medresesi'nin batısından bir görüntü / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)……252

Görsel 245. Taceddin Mesud (Harzem) Medresesi'nin taç kapısının bulunduğu batı cephesi……..…….252

Görsel 246. Taç kapının kuzeybatıdan görünümü……254

Görsel 247. Taceddin Mesud Medresesi'nin batı cephesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 336)……....255

Görsel 248. Taceddin Mesud Medresesi taç kapı giriş eyvanının bezemeli sivri kemeri / 1932 (Gabriel, 2014, s. 336)……..255

Görsel 249. Taceddin Mesud Medresesi'nin kuzeybatısı / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)…….256

Görsel 250. Giriş eyvanının doğu duvarındaki giriş açıklığının bezemeli sivri kemerinden kalan parça / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)……..256

Görsel 251. Giriş eyvanının bezemeli sivri kemerinden kalan parça / 1998 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Müze Müd. v. Ahmet Çaltekin)…….……257

Görsel 252. Giriş eyvanının bezemeli sivri kemerinden kalan parça, şerit kitabe ve şerit kitabe üzerindeki zıvanalı geçmeler / 1998 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Müze Müd. v. Ahmet Çaltekin)……....257

Görsel 253. Giriş eyvanının genel görünüm ve güney yan kanadına dayalı inşa edilmiş duvar / 1998 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Müze Müd. v. Ahmet Çaltekin)……..…..258

Görsel 254. Giriş eyvanı içindeki doğu giriş açıklığının batı cephesi / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)……..…258

Görsel 255. Giriş eyvanı içindeki doğu giriş açıklığının batı cephesi / 2019……..259

Görsel 256. Taç kapının avluya bakan doğu cephesi / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1).....259

Görsel 257. Taç kapının avluya bakan doğu cephesi / 2019…….260

Görsel 258. Giriş eyvanının günümüzdeki durumu ve batı cephesinde yer alan son dönem eki olan süsleme ögeleri…….260

Görsel 259. Giriş eyvanının güney duvarının ortasında bulunan açıklık….....261

Görsel 260. Giriş açıklığının üzerinde yer alan şerit kitabe……..……262

Görsel 261. Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları……..263

Görsel 262. Giriş eyvanının batı cephesindeki Arapça içerikli yazıt ve madalyonlar..263

Görsel 263. Giriş eyvanının güney ve kuzey yan cepheleri……..…264

Görsel 264. Giriş eyvanının kuzey cephesine son onarımlarda işlenmiş süsleme ögesi.....264

Görsel 265. Taç kapının giriş açıklığı ve inşa kitabesi…….…265

Görsel 266. Giriş açıklığının üst köşelerinde yer alan konsolları (kuzey/güney).....266

Görsel 267. Taç kapıdaki şerit kitabenin üzerinde yer alan zıvanalı geçmeler / 2019……...266

Görsel 268. Taç kapıdaki şerit kitabenin üzerinde yer alan zıvanalı geçmeler / 1960'lı yıllar (Kuran,1969, c.1)……267

Görsel 269. Eyvan formundaki taç kapının arka düzeni (doğu cephe)……..…..268

Görsel 270. Mardin / Şehidiye Medresesi'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)…...270

Görsel 271. Harimin kuzey duvarının üst kot penceresinin altında bulunan onarım kitabesi…….…….…271

Görsel 272. Türbe kapısı üzerindeki onarım kitabesi…….…..271

Görsel 273. Türbe kapısı üzerindeki onarım kitabesinin tarih kısmı / sene H. 1269 (M. 1852 -1853)…….....272

Görsel 274. Minareden genel görünüm……....272

Görsel 275. Taç kapı ve caddeden sahanlığa doğru inen merdiven kuruluşu.....275

Görsel 276. Taç kapının doğudan görünümü / 1911 (Gertrude Bell) (http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5678).....277

Görsel 277. Taç kapının doğudan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 314)……...277

Görsel 278. Taç kapının kuzeydoğudan görünümü / Alman Arkeoloji Entitüsü Fotoğraf Arşivi (Çağlayan, 2017, s. 101)……..…278

Görsel 279. Taç kapının kuzeydoğudan görünümü / Ali Saim Ülgen Arşivi / 1940'lı yıllar (Çağlayan, 2017, s. 102)……..278

Görsel 280. Taç kapı niş kuruluşu 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)……279

Görsel 281. Taç kapı nişinde yarım kubbeye geçişte yer alan üç dilimli kemere sahip içbükey yüzeyli iki küçük tromp ve niş düzenlemeleri / 1967 (Altun, 2011, s. 80)…..280

Görsel 282. Taç kapı nişinin batı duvarı……...280

Görsel 283. Taç kapının kuzeydoğudan görünümü / 2020……...282

Görsel 284. Taç kapının niş duvarlarına şerit halinde işlenmiş vakfiye kitabesinden kalan parçalar…….283

Görsel 285. Taç kapı nişinin batı duvarına süsleme şeritlerinin üzerine şerit halinde işlenmiş vakfiye kitabesinin parçası……..283

Görsel 286. Taç kapı nişinin güney duvarına şerit halinde işlenmiş vakfiye kitabesinin parçaları…….284

Görsel 287. Taç kapı nişinin kuzey duvarına kesme taş üzerine işlenmiş, iki satır halindeki vakfiye kitabesi parçası……..284

Görsel 288. Taç kapı nişinin duvarlarındaki şerit kitabenin yok olan kısımlarının, şerit kitabe kalıntılarına ve Gabriel'in (2014, s. 41) verdiği bilgilere ve Gertrude Bell'e ait 1911 yılında çekilmiş fotoğrafa göre şerit halindeki vakıf kitabesinin yazılı olması gereken tahmini yerleri (Kırmızı çerçeve ve beyaz tarama ile gösterilmiştir)……..285

Görsel 289. Taç kapının doğusundaki istinat duvarı üzerinden balık gözü kamerası ile çekilmiş görüntü……288

Görsel 290. Taç kapının doğusundaki sahanlıktan, kuzey ve güneyde bulunan merdiven kuruluşlarının da olduğu panoramik görüntü……288

Görsel 291. Taç kapının merdiven kuruluşu ve sahanlığı…….....289

Görsel 292. Taç kapının güney ve kuzey yan kanatları (balık gözü kamera)……...290

Görsel 293. Taç kapının kuzey yan kanadının dış cephesinin üst kodundaki mukarnas parçası……290

Görsel 294. Güney yan kanadın dış cephesinin üst kodundaki mukarnas parçası……291

Görsel 295. Taç kapının sivri kemeri…….……...291

Görsel 296. Taç kapının niş kuruluşu (balık gözü kamera)…….….292

Görsel 297. Taç kapının yarım kubbesi ve geçiş elemanları……293

Görsel 298. Taç kapının yarım kubbesinin tepe noktasındaki küçük delik……..293

Görsel 299. Taç kapı nişindeki iki tromp arasına işlenmiş pano…..……294

Görsel 300. Taç kapı nişindeki tromplar ve aralarına işlenmiş niş içindeki pano…...……295

Görsel 301. Taç kapı nişinin güneybatı köşesinde bulunan tromp ve yanında bulunan üç dilimli niş……...295

Görsel 302. Taç kapı nişinin kuzeybatı köşesinde bulunan tromp ve yanında bulunan üç dilimli niş……...295

Görsel 303. Taç kapının güney yan kanadının nişe bakan köşesindeki sütunce gövdesi ve başlığı……296

Görsel 304. Taç kapının güney yan kanadındaki sütunce ve başlığından detay……..297

Görsel 305. Taç kapının niş içindeki merdiven kuruluşu…….297

Görsel 306. Taç kapı nişinin güney ve kuzey cephesinde bulunan sekiler……..298

Görsel 307. Taç kapı niş zemini ve sekiler……..298

Görsel 308. Giriş açıklığı……..299

Görsel 309. Giriş açıklığının zemini ve eşik..……..300

Görsel 310. Demir profilli kapı kanatları…….300

Görsel 311. Taç kapı giriş açıklığının güney ve kuzey yan duvarlarındaki konsollar……300

Görsel 312. Giriş açıklığının üzerine örten basık kemerin ön cephesine işlenmiş süsleme şeridi……301

Görsel 313. Basık kemerin doğu yüzündeki süsleme şeridinden detay……....302

Görsel 314. Giriş açıklığının etrafını ters 'U' formunda dolanan süsleme şeridinin güney üst köşesindeki orijinal parçası……...303

Görsel 315. Giriş açıklığını ters 'U' şeklinde dolanan süsleme şeridinin 2004 yılında tamamlanan tepe kolu……303

Görsel 316. Giriş açıklığını ters 'U' formunda dolanan, 2004 yılında, güney üst köşedeki orijinal parçaya göre tamamlanan süsleme şeridinin güney ve kuzey yan kollarından detay……...303

Görsel 317. Nişin üç duvarını dolanan ikinci süsleme şeridi……304

Görsel 318. Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridinin nişin güney duvarındaki kolu……....304

Görsel 319. Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridinin nişin kuzey duvarındaki kolu……305

Görsel 320. Nişin yan duvarlarının, batı duvarı ile birleştiği köşelerde, mukarnaslı süsleme şeridinde aynı düzlem üzerindeki girift bezemeler……..305

Görsel 321. Giriş açıklığı üzerinde yer alan ikinci süsleme şeridindeki mukarnaslar arasına işlenmiş kıvrım dal ve palmet motiflerinden oluşan girift bezemeler……...…306

Görsel 322. Giriş açıklığı üzerinde yer alan ikinci süsleme şeridinin üst sırasında yer alan bitkisel süslemeler……..306

Görsel 323. Güney ve kuzey yan kanaların ön cephelerine işlenmiş şerit ve silmeler.307

Görsel 324. Güney yan kanadın ön yüzündeki en dışta yer alan şerit üzerindeki bezemelerden detay…….....309

Görsel 325. Konya / Beyşehir Eşrefoğlu Cami taç kapısının kemeri üzerindeki süsleme şeridi (Karadaş, 2011, s. 451)……....309

Görsel 326. Güney yan kanadın ön cephesine işlenmiş ikinci süsleme şeridini oluşturan motiften detay……....310

Görsel 327. 2004 yılındaki restorasyon çalışmalarında yeniden inşa edilen kuzey yan kanadın ön cephesine işlenmiş ikinci süsleme şeridini oluşturan motiften detay…….310

Görsel 328. Nişin üzerini örten yarım kubbe eteğindeki süsleme şeridi…….311

Görsel 329. Tepelik bölümü…….311

Görsel 330. Giriş açıklığının giriş koridorundan görünümü……..…..312

Görsel 331. Avlunun batısında yer alan öğrenci hücrelerine ulaşımı sağlayan giriş açıklığı……...312

Görsel 332. Öğrenci hücrelerinin açıldığı koridor……313

Görsel 333. Giriş koridorundan avluya açılan sivri kemerli açıklık…….....313

Görsel 334. Giriş koridorunun batı cephesi……..……314

Görsel 335. Giriş koridorunun avlunun batı kanadından görünümü……..…..314

Görsel 336. Mardin / Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)…….316

Görsel 337. Mardin / Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi / avlunun güney revaklarının ortasında mihrabın üzerinde yer alan ‘‘1797’’ tarihli onarım kitabesi……..317

Görsel 338. Mardin / Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin genel görünüm…….318

Görsel 339. Taç kapının Ulu Cami minaresinden görünümü……...320

Görsel 340. Batı yan kanadın batıya bakan yüzündeki onarım kitabesi (Çaça, 2013, s. 195)……321

Görsel 341. Batı yan kanattaki onarım kitabesinin son durumu……...322

Görsel 342. Max Von Oppenheim tarafından 1899 yılında taç kapının güneyden çekilmiş fotoğrafı (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/9052).....323

Görsel 343. Medrese'nin güneydoğu köşeden çekilmiş fotoğrafı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 316)……324

Görsel 344. Medrese taç kapısının güneybatıdan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 321)……324

Görsel 345. Ulu Cami minaresinden çekilmiş fotoğrafta taç kapının günümüzdeki durumu……...325

Görsel 346. 1963 yılında yapılacak olan müdahaleler öncesi çekilmiş fotoğrafta taç kapının durumu (Çağlayan, 2017, s. 132)…….326

Görsel 347. Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin toprak kaplı damı (DVBM arşivi)..326

Görsel 348. Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin siyah bazalt taşlarla kaplı damı / 2020……...327

Görsel 349. Taç kapı nişinin doğu duvarındaki şerit kitabe…….328

Görsel 350. Taç kapı nişinin kuzey duvarındaki şerit kitabe……328

Görsel 351. Taç kapı nişinin batı duvarındaki şerit kitabe……...328

Görsel 352. Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin taç kapısının güney cephesi……330

Görsel 353. Taç kapının güney cephesinde üst kotta yer alan dikdörtgen formlu açıklıklar……....333

Görsel 354. Merdiven kuruluşu……333

Görsel 355. Taç kapı sahanlığının ve altındaki geniş sivri kemerli büyük nişin demir korkuluklar olmadan önceki durumu (Oppenheim, 1899)(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/9055).....334

Görsel 356. Taç kapı yan kanatları…..……..335

Görsel 357. Taç kapı yan kanadının doğu cephesi……...335

Görsel 358. Taç kapı yan kanadının batı cephesi……..…336

Görsel 359. Üç dilimli kemeri……..……....337

Görsel 360. Üç dilimli kemerin kilit taşının altında bulunan kandil asmak için kullanılan madeni aparat……338

Görsel 361. Mukarnaslı kavsaranın görünümü…….……....340

Görsel 362. Taç kapı yan kanatlarında bulunan köşe sütunceleri…….341

Görsel 363. Taç kapı yan kanatlarında bulunan sütunce başlıkları……..…341

Görsel 364. Yan kanatlardaki sütunce kaideleri……...342

Görsel 365. Taç kapı batı yan kanadının sütunce kaidesi 1911 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/8485).....342

Görsel 366. Taç kapı doğu yan kanadının sütunce kaidesi ……..342

Görsel 367. Taç kapının kuzey duvarına işlenmiş damla motifi……..344

Görsel 368. Taç kapı nişinin batı duvarındaki daire formlu madalyon……345

Görsel 369. Taç kapı nişinin doğu duvarındaki daire formlu madalyon……..345

Görsel 370. Taç kapı nişinin iki kenarında yer alan sekiler……..346

Görsel 371. Taç kapının giriş açıklığı……...347

Görsel 372. Giriş açıklığının üzerindeki kesme taşları destekleyen demir gergiler……...347

Görsel 373. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının ön yüzleri (soldan sağa; 2015, 2016, 2019 yılları)…….348

Görsel 374. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının arka yüzleri / 2015……....349

Görsel 375. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının arka yüzleri / 2019……....349

Görsel 376. Giriş açıklığındaki kalın ahşap hatılın doğu ve batı kenarlarına yerleştirilmiş, ahşap kapı kanatlarının açılıp kapanmasını sağlayan silindirik demir elemanlar……...349

Görsel 377. Giriş açıklığındaki ahşap kapı kanatlarının zemine oturmasını ve kalın ahşap hatıla yerleştirilmiş silindirik elemanlarla beraber açılıp kapanmalarını sağlayan doğu ve batı kenarlardaki sövelerin alt köşelerine yerleştirilmiş sivri uçlu yassı demir aparatlar……..……...350

Görsel 378. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarını zincirlemek için kullanılan küçük demir halkalar…….350

Görsel 379. Giriş açıklığındaki ahşap kapı kanatlarında bulunan halkalı demir rozet.351

Görsel 380. Giriş açıklığındaki ahşap kapı kanatlarına montelenmiş uzun demir çubuk ve duvara çakılmış demir halka…….……351

Görsel 381. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarındaki halkalı demir rozet / 2016……...352

Görsel 382. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarındaki halkalı demir rozet / 2019……...352

Görsel 383. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarından batı kanadında bulunan çengel (soldan sağa: 2015, 2019)…….…….352

Görsel 384. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının kilit bölümü 2015……...353

Görsel 385. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının kilit bölümü 2019……...353

Görsel 386. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanadındaki sekiz yapraklı bitki formuna sahip bini aparatı……...……353

Görsel 387. Yan kanalarının ön cephelerinde bulunan şerit ve silmelerden detay……...356

Görsel 388. Yan kanatlarda bulunan sütunce kaideleri ve süsleme şeritlerinden detay……..……..357

Görsel 389. Yan kanatların ön cephelerindeki silme ve süsleme şeritlerinin üzerine saplanan demir çubuklar ve sütunce gövdeleri üzerine iri çiviler yardımıyla tutturulan metal gergi (Oppenheim, 1911) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/8484).....357

Görsel 390. Yan kanatlarda bulunan silme ve süsleme şeritlerine saplanmış demir çubukların ve sütunce gövdelerine çivi ile tutturulmuş metal gerginin yakından görünüşleri (Getrude Bell, 1911)(http://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Mardin&start=20).....358

Görsel 391. Giriş açıklığı üzerinde yer alan birinci süsleme şeridi……..…...359

Görsel 392. Giriş açıklığı üzerindeki süsleme şeridine asılmış olan tabela 2015 yılı öncesi
(https://www.rehberim.gen.tr/gezi-rehberi/mardin-zinciriye-medresesi)..... 359

Görsel 393. Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridi……..361

Görsel 394. Giriş açıklığı üzerindeki ikinci şeridin doğu kenarındaki kitabe…….361

Görsel 395. Giriş açıklığı üzerindeki ikinci şeridin batı kenarındaki kitabe……362

Görsel 396. Tepelik ve saçak silme……..……362

Görsel 397. Saçak ve altındaki mukarnas parçaları……..363

Görsel 398. Giriş açıklığı kemerinin iç cephe koridorundan görünümü……..363

Görsel 399. Taç kapının iç cephe koridorunda, giriş açıklığının doğu ve batı yan duvarlarında bulunan derin nişler……..364

Görsel 400. Taç kapının iç cephe koridoru……...365

Görsel 401. Harput Ulu Cami'nin doğu taç kapısı……...368

Görsel 402. Harput Ulu Cami'nin batı taç kapısı…….368

Görsel 403. Esadiye (Esediye / Arslanlı) Cami taç kapısı (VGM arşivi)…….368

Görsel 404. Esadiye (Esediye / Arslanlı) Cami taç kapısı / 2019…….369

Görsel 405. Harput Alacalı Cami'nin kuzey cephesi……....369

Görsel 406. Harput Alacalı Cami'nin taç kapısı……...370

Görsel 407. Diyarbakır Silvan Ulu Cami'nin güneydoğu köşesi…….370

Görsel 408. Diyarbakır Silvan Ulu Cami'nin kuzeydoğu köşesi……..370

Görsel 409. Taç kapının giriş eyvanı üzerinde yer alan mekân……....371

Görsel 410. Avlu batı duvarındaki giriş eyvanının üzerinde bulunan iki katlı düzenleme ve sivri kemerli nişi……...372

Görsel 411. Mardin Ulu Cami'nin, avlu doğu duvarının iki katlı revaklı düzenlemesi / 1899 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7060).....372

Görsel 412. Niğde Alaeddin Cami ve Kayseri Hunat Hatun Külliyesi (https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/nigde/gezilecekyer/aleddn-cam; Peker, 2006, s. 25)……..378

Görsel 413. Konya / Beyşehir Eşrefoğlu Cami (http://www.konya.gov.tr/esrefoglu-camii).....378

Görsel 414. Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nin taç kapısı…….380

Görsel 415. Diyarbakır Zinciriye (Sincariye) Medresesi'nin taç kapısının doğu ve batı yan duvarları……..380

Görsel 416. Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nin avlu güney duvarındaki mihrabı….383

Görsel 417. Ribat-ı Melik (https://okuryazarim.com/ribat-i-melik-kervansarayi/).....389

Görsel 418. Şehidiye Medresesi taç kapısının giriş açıklığı etrafındaki süsleme şeridi……..389

Görsel 419. Abdüllatif Cami taç kapısının giriş açıklığı etrafındaki süsleme şeridi……..389

Görsel 420. Kasımiye Medresesi avlu giriş kapısının giriş açıklığı etrafındaki süsleme şeridi (2015)……..390

Görsel 421. Diyarbakır Safa (Parlı) Cami'nin minare kaidesindeki süsleme şeridi (https://rotadiyarbakir.com/tarihi-yerler/safa-parli-camii).....391

Görsel 422. Mısır/Kahire-Sultan Hasan Medresesi taç kapısı (http://archnet.org/media_contents/7128; http://archnet.org/media_contents/6603)....391

Görsel 423. Mor Yakup Manastırı'nın, naos bölümünden apsis bölümüne geçişte inşa edilmiş taç kapısı……...……392

Görsel 424. Mor Yakup Manastırı'nın nartekse giriş kapısı…….392

Görsel 425. Mor Yakup Manastırı'nın naosa giriş kapısı……392

Görsel 426. Mor Şemun Dzeyte (Zayte) Kilisesi'nin naos mekânın giriş kapıları…...393

Görsel 427. Meryem Ana Kilisesi (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)'nın ibadet mekânına giriş kapıları……...394

Görsel 428. Meryem Ana Manastırı (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)'nin apsis bölümüne açılan taç kapı formundaki kemer ve sütun düzeni……..…...395

Görsel 429. Diyarbakır / Silvan Ulu Cami'nin günümüze ulaşmayan harim taç kapıları (Gertrude Bell, 1911) (http://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Silvan&start=80).....396

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.k. : Adı geçen kaynak

Bkz : Bakınız

c : Cilt

cm : Santimetre

D.K.V.K.B.K.M. : Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

D.K.V.K.M. : Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Müdürlüğü

D.V.B.M. : Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü

E.E.M.G.M. : Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü

H : Hicri

İ.Ö. : İsa'dan önce

İ.S. : İsa'dan sonra

M : Miladi

m : Metre

s : Sayfa

Ş.K.V.K.B.K.M. : Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

VGM : Vakıflar Genel Müdürlüğü

GİRİŞ

Artuklular döneminde, Kuzey Mezopotamya'nın en önemli şehirlerinden biri olan Mardin ve çevresinde sayısız inşa faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Bölgede, Artuklulara ait yapıların ve bu yapılara bağlı olan taç kapıların bir kısmı yıkılmış ancak araştırılmaya değer durumda olan sağlam yapılar, tez kapsamında değerlendirilerek taç kapı özelinde detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Mardin'in Artuklu ilçesinde bulunan Artuklu Dönemine ait yedi mimari eserden dördü cami, üçü medresedir. Mardin'in Kızıltepe ilçesinde bir cami, Kızıltepe'nin Ziyaret (Harzem) Köyü'nde bir medrese yapısı bulunmaktadır. Genel olarak, dokuz Artuklu yapısının beşi cami, dördü medresedir. Söz konusu yapılar günümüzde, aktif hizmet vermekle birlikte, camilerin kendi işlevlerinde hizmet verdiklerini, medreselerin ise kısmen de olsa kendi işlevlerine uygun bir biçimde faaliyette oldukları söylenebilmektedir. Katalog bölümünde ele alınan yapıların inşa tarihleri 12. yüzyılın son çeyreği ile 14. yüzyılın son çeyreği arasını kapsamaktadır.

Artuklu döneminde inşa edilmiş cami ve medreseler Anadolu Türk mimarisi içersinde çok özgün bir yer tutar. *Silvan Ulu Cami (1157)*, *Mardin Ulu Cami (1176)* ve *Kızıltepe Ulu Cami (1204)* Anadolu'da inşa edilen mihrap önü kubbeli, çifte minareli, revaklı avlulu cami tipinin ilk örnekleri arasındadır. Anadolu Türk mimarisinin en erken tarihli medreselerinden olan *Mardin Hatuniye Medresesi (1176-1184)* iki katlı, iki eyvanlı, revaklı avlulu medrese tipine örnek teşkil etmektedir (Altun, 1988c, s. 36, 39).

Anadolu Türk mimarisinin gelişim çizgisinde çok önemli bir yer tutan Artuklu yapılarının en önemli elemanı diyebileceğimiz taç kapıları ile ilgili özel bir çalışma yapılmamış olması nedeni ile literatürdeki eksikliği giderme amacını taşıyan bu çalışmada, Mardin il sınırları içinde inşa edilmiş Artuklu yapılarındaki taç kapıların, bağlı bulundukları yapı ile ilişkisini saptayarak formları ve süsleme programları, kullanılan malzemeleri, zaman içinde herhangi bir değişime maruz kalıp/kalmadıkları araştırılmış, daha önce kaynaklarda değinilmemiş özellikleri tespit edilmiş ve bağlı bulundukları yapılardan da kısaca bahsedilmek suretiyle konunun daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Bu tez çalışmasında Artuklu Devleti'nin tarihçesinin yazımında kullanılmak üzere birçok kaynağa başvurulmuştur. Bunların başında *Abû'l Farac Gregory (Bar*

Hebraeus)'un '*Abû'l Farac Tarihi (1. Cilt)'* adlı kitabı ve *İbnü'l Esîr'in 'İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi. (7, 8. Cilt). (Çev: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy vd)';* gelmektedir. Ayrıca, *İbrahim Artuk*'un '*Mardin Artuk Oğulları Tarihi'; Azimi*'ye ait, *Azimi Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler H. 430-538). (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Prof. Dr. Ali Sevim); Abdulgani Fahri Bulduk'*un *'El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi'; Claude Cahen'*in yazmış olduğu *'Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler', 'Haçlılar zamanında Doğu ve Batı (Orient et Occident au temps des Croisades)', 'Osmanlılardan Önce Anadolu* (La Turquie prâe-ottomane)', '*İslâmiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)'* , adlı kitaplar; *Vladimir Aleksandroviç'e* ait *'Anadolu Selçuklu Devleti'; Bedri Günkut'un yazdığı 'Diyarbekir Tarihi'; İbnü'l Adîm'in 'Biyografilerle Selçuklular-Tarihi Bugyetü't-taleb fî Tarih-i Haleb (Seçmeler). (Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Prof. Dr. Ali Sevim)'*; *İbnu'l Ezrak*'a ait '*Meyyâfârıkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)'; İbrahim Kafesoğlu*'nun *'Selçuklu Tarihi'; Kâtip Ferdi*'nin *'Mardin Artuklu Melikleri Tarihi'; Erdoğan Merçil 'Müslüman-Türk Devletleri Tarihi'; Hüseyin Namık Orkun 'Türk Tarihi'; Steven Runciman 'Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığının Kuruluşu). (Çev_Fikret Işıltan)'; Osman Turan 'Selçuklular Zamanında Türkiye'; Ali Sevim'in 'Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi', 'Artukoğlu İlgazi',* gibi daha birçok kaynaktan faydalanılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu kurulmadan önce inşa edilmiş mimari eserler ve taç kapıları hakkında hazırlanmış belli başlı çalışmalarda, Artuklu Dönemi'ne ait yapıların taç kapılarına da değinilmiş ancak Artuklu Dönemi'nde inşa edilmiş mimari eserlerin taç kapıları Türkiye Selçuklu Devleti'ne ait mimari eserlerin taç kapılarının gölgesinde kalmıştır. Artuklu döneminde inşa edilmiş yapılar hakkında detaylı bilgiler sunan bazı kaynaklar şunlardır;

Albert Gabriel'in 1932 yılında Anadolu'da yapmış olduğu incelemeler sonucunda çıkarmış olduğu *'Voyages Archeologıques Dans La Turquıe Orıentale (Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler)' adlı kitabında* Artukluların inşa ettirmiş olduğu eserlere de yer vermiş ve detaylı bilgiler vermiştir.

Anadolu ve Artuklu Medreseleri hakkında bilgiler veren *Aptullah Kuran*'ın yazmış olduğu *'Anadolu Medreseleri I.Cilt'* adındaki eserde Artukluların 12. yüzyılın sonunda ve 13. yüzyılda inşa ettirdiği medreseler hakkında bilgiler mevcuttur.

Anadolu medreseleri ile ilgili bilgiler sunan diğer bir kaynak, *Fügen İlter Tunçdağ*'a ait *'Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri'* adlı makalesidir.

Artuklu mimarisi ile ilgili *Ara Altun*'un hazırlamış olduğu '*Mardin'de Türk Devri Mimarisi'* adlı kitap bahsetmiş olduğumuz çalışmalara bir örnektir. Altun; çalışmanın başında Artuklu tarihine kısaca değindikten sonra Mardin'deki Artuklu dönemi eserlerinden olan külliyeleri, camileri, medreseleri, hamamları, köprü ve kervansarayları, sivil ve askeri mimariyi detaylı bir biçimde tanıtmış, yapı elemanları olan taç kapılar hakkında genel bilgiler vermiştir. *Altun'un, 'Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi'* adlı diğer bir kitabında, Hasankeyf, Diyarbakır, Silvan, Harput gibi şehirlerde bulunan Artuklulara ait yapılara da yer verilmiştir. Yazmış olduğu bu iki kitap dışında diğer yayınlarında da Artuklu devri mimarisini özel bir yere koyarak değerlendirmiş ancak taç kapıları genel hatları ile tanıtmayı uygun görmüştür.

Rahmi Hüseyin Ünal'a ait '*Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar'* adlı eserde, Osmanlı İmparatorluğu öncesinde Anadolu'da inşa edilmiş yapıların taç kapıları detaylı bir biçimde incelenmiş ve İran ve Suriye'deki taç kapılarla ilgili bilgiler de verilmiştir. Mardin'de inşa edilmiş Artuklu dönemine ait yapıların taç kapılarının bazılarına fotoğraf ve planlar eklenerek kısaca değinilmiş ve diğer taç kapılarla birlikte değerlendirilmiştir.

Aynur Durukan'a ait *'Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri'* adlı bildiride Artuklular döneminde inşa edilmiş yapıların, Anadolu mimarisi açısından önemi vurgulanarak, Artuklulara ait mimari eserler, yapı türlerine göre genel çerçevede anlatılmıştır.

Şakir Çakmak'ın '*Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar'* adlı tezinde taç kapıların genel özelliklerine değinmiş daha sonra erken dönem Osmanlı taç kapılarını örnekler eşliğinde karşılaştırmalı olarak anlatmıştır.

Aynur Durukan'ın *'Anadolu Selçuklu Dönemi Portallerinde Biçim ve Estetik'* adlı bildiride, Anadolu Selçuklu dönemi taç kapıları ile Artuklulara ait bazı taç kapıların biçimsel ve estetik özelliklerini genel bir tablo ile birlikte açıklamıştır.

Hüseyin Karaçam'ın *'Artuklu Kitabeleri (1102-1409)'* adlı yüksek lisans tezinde Artuklu döneminde yapılmış mimari eserlerde yer alan, genellikle taç kapıların belli bölümlerine işlenmiş kitabelerin, çeviri bilgileri yer almaktadır.

Artuklu döneminde inşa edilmiş cami ve mescitler hakkında bilgiler veren '*Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi'* adlı doktora tezi *Muhammet Arslan* tarafından hazırlanmıştır.

2017 yılında *Murat Çağlayan* tarafından hazırlanmış '*Mardin Ortaçağ Anıtları ve Yapım Teknikleri'* adlı kitapta, Artuklu dönemi mimari eserlerinden, Mardin Ulu Cami, Şehidiye Medresesi ve Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır ve yine aynı yazar tarafından yazılan; '*Ortaçağ'dan Günümüze Bir Anıt: Mardin Ulu Cami', 'Mardin Şehidiye Medresesi ve Onarım Uygulamaları',* '*Mardin Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi ve Osmanlıdan Günümüze Medresedeki Restorasyon Müdahaleleri'* adlı makaleler ile bahsi geçen kitap desteklenmiştir.

Adı geçen belli başlı eserler dışında, Artuklular ve Artukluların yaptırmış olduğu mimari eserler hakkında yazılmış diğer kaynaklara da başvurulmuştur.

Çalışmaya başlanmadan önce konu sınırlandırılarak 'Mardin Artuklu Cami ve Medreselerinde Taç Kapılar' adlı başlık belirlenmiş ardından İstanbul, Ankara, İzmir, Şanlıurfa, Diyarbakır ve Mardin'de olmak üzere kaynak taraması gerçekleştirilmiştir.[1] Saha çalışmalarında, Mardin ve Kızıltepe'de Artuklulara ait mimari eserler yerinde incelenmiştir. Taç kapılarının konumları belirlenmiş, ölçümleri alınmış ve bağlı bulundukları yapılar ile beraber titizlikle fotoğraflanmıştır. Araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklar ve saha çalışmalarında toplanan veriler sınıflandırılarak çalışmaya uygun duruma getirilmiştir. İki şehir dışında kalan ve Artuklu mimarisi içinde değerlendirilen, Diyarbakır ili, Silvan ve Harput ilçelerinde bulunan yapıların taç kapıları da yerinde incelenmiş ve tez konusunu destekleyici özelliklere sahip olduklarından fotoğraflanarak belgelendirilmiştir.

[1]Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü [D.V.B.M.], Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü [D.K.V.K.B.K.M.] ile Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü [Ş.K.V.K.B.K.M.] arşivlerinde de evrak taraması yapılmıştır.

Tez yazım aşamasında, taç kapılar ile ilgili genel bilgiler verildikten sonra konu ile alakalı önemli kaynaklara değinilmiş ve Mardin'in coğrafi durumu ve tarihçesi yazılmıştır. Katalog kısmında işlevlerine göre kronolojik olarak sıralanmış mimari eserlerin kısa tanıtımları yapılarak, tezin asıl konusunu teşkil eden taç kapıları, birçok yönden irdelenmiştir. Artukluların, Diyarbakır, Silvan, Harput'ta inşa ettirmiş oldukları yapıların taç kapıları, katalog başlığı altında incelenen Mardin ve çevresinde bulunan yapıların taç kapıları ile beraber değerlendirme başlığı altında incelenmiş ve ardından çalışmanın sonuç kısmı yazılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MARDİN'İN COĞRAFİ KONUMU VE MARDİN ARTUKLULARI

1.1. Mardin'in Coğrafi Konumu

Dicle ve Fırat Havzaları içinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan 12.760 km^2 yüzölçümüne sahip Mardin, 36' ve 37' kuzey enlemleri ile 39' ve 42' doğu boylamları arasında bulunur ve III. Zaman'a ait Toros kıvrımlarının oluşması ile meydana gelen yüzey şekilleri bakımından oldukça zengin bir alana yayılır.[2] Mardin Dağları'nın yüksek kesimlerinde meşe ağaçları görülmekte, söğüt, sakız ağacı, diş budak, çınar ağaçları ve kavak ağaçları da yetişmekte; Temmuz-Ağustos ayları sıcak ve kuru geçtiğinden akarsu bakımından zengin olan bölgenin yaz aylarında mevcut olan akarsuları kurumaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1982, c.8, s. 5751-5753, 5755, 5758). Toprakları Türkiye'nin güney sınırına dayanan Mardin, dışta Suriye ve Irak'a, içte Şanlıurfa, Diyarbakır, Siirt ve Şırnak'a komşudur (Görsel: 1).

Görsel 1. *Mardin'in Topoğrafya Haritası (Koçoğlu, 2006, s. 8)*

[2]Toros kıvrımlarının yarattığı volkanik hareketlenmeler sonucunda meydana gelmiş ve çıkan lavlar bazı yerlerde platoları kaplarken, bazı kısımlarda tek tek yükselerek kümeler meydana getirmiştir. Mardin topraklarının %52,6 dağlar, %24,6 ovalar, %22,8 platolar oluşturmaktadır (Yurt Ansiklopedisi, 1982, c.8, s. 5751).

1.2.Mardin Artukluları (1106-1409)

Mardin, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Kuzey Mezopotamya'nın kadim şehirlerinden biridir. Mardin, tarihleri İ.Ö. 3000 tarihine kadar geri götürülebilen Hurrilerden (İ.Ö. 3000-1375) sonra sırasıyla Mitanni (İ.Ö. 1375-1243), Asur (İ.Ö.1243-1100), Arami (İ.Ö.1100-608), Med (İ.Ö. 608-604), Babil (İ.Ö.604-539), Pers (İ.Ö.539-331), Büyük İskender ve Diadok (İ.Ö.331/312-306), Selökid ve Part (İ.Ö.306-129), Abgar (İ.Ö.88-İ.S. 197), Roma (197-395) ve Bizans (395-640) hâkimiyetinde kalmıştır. 640 tarihinde Müslümanların eline geçmiş, 892-990 arasında Hamdaniler, 990-1085 arasında Mervaniler, 1085-1106 tarihleri arasında Büyük Selçuklular ile onlara tabi beyler, 1106-1409 arasında Artuklular şehre hâkim olmuştur. Mardin, Artuklularından sonra sırasıyla 1409-1432 arasında Karakoyunlu, 1432-1507/8 arasında Akkoyunlular, 1507/8-1515/16 arasında Safeviler, 1515-1922 arasında Osmanlı, 1922 tarihinden sonra da Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Altun, 2011, s. 3-5; Taştemir, 2003, c.28, s. 43-45; Yurt Ansiklopedisi, 1982, c.8, s. 5760-5775, 5842).

Bu tez kapsamında Artukluların Mardin'de inşa ettirdikleri yapıların taç kapıları ele alındığından, sadece Mardin Artuklularının tarihine odaklanılmaktadır.

Artukluların kurucusu Artuk Bey, Oğuzların Döğer[3] boyundan Eksük[4] adında bir Türkmen Beyi'nin oğludur. Artuk Bey adını, yanındaki Türkmen kuvvetleriyle beraber

[3]Ali Sevim, Artukluların soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri adlı makalesinde bu konu hakkında ikilemde kalmış ancak daha sonra yazmış olduğu ''Ünlü Selçuklu Komutanları'' adlı kitabında, yapılan araştırmalara göre Artukluların Döğer boyuna mensup oldukları görüşüne katılmıştır (1962, s. 121, 123; 1990, s. 46). C. Cahen de Artukluların Döğer boyundan olduklarını vurgulamıştır (1979, s. 52). Osman Turan Artukluların, Şemseddin el-Cezeri'nin yazmış olduğu gibi Döğer kabilesinden olduğunu belirtmiş, Artuklu topraklarında Kayı kabilesinden olan kimselere de rastlanmamasının ilginç olduğu yorumunda bulunmuştur (1993, s. 137-139). Abdurrahman Acar, Artukoğullarının Döğer Boyundan olduklarını yazmıştır (2010, c.3, s. 634). Faruk Sümer, el-Cezeri'nin Artuklular'ın Döğer boyuna mensup olduğu yönündeki kaydının önemli olduğunu ve bu hususa dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir (1953, s. 141-142; 1972, 206, 244). İbrahim Artuk ''Mardin Artukoğulları Tarihi'' adlı kitabında Artukoğulları'nın Kayı boyundan geldikleri fikrine katıldığını belirtmiş olsa da (1944, s. 8) daha sonra yazdığı ''Artuk Beg'' ve Cevriye Artuk ile beraber yazdıkları ''Artukoğulları sikkeleri'' adlı eserlerde el-Cezeri ve Faruk Sümer'e katılarak Artukoğullarının Döğer boyundan olduğunu kabul etmiştir (Artuk, 1988, s. 1; Artuk ve Artuk; 1993, s. 13). Erdoğan Merçil, ilk araştırmacılara göre Artukluların Kayı boyuna mensup olduklarını ama daha sonra yapılan araştırmalarla Artukluların Döğer boyundan olabilecekleri ihtimalinin

1063 tarihinde Azerbaycan'da Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın emrine girmesiyle birlikte duyurmuştur.[5] 1063 tarihinden öncesine yönelik hakkında önemli bir bilgiye ulaşılamayan Artuk Bey, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın en önemli emirlerindendir.[6] (Artuk, 1944, s. 8; 1988, s. 3; Sevim, 1990, s. 46; Turan, 1993, s. 133). 1064 tarihinde Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ordusu ile Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerine yapılan seferlere katılmıştır (Artuk, 1944, s. 8; Ataoğlu, 1989, s. 15; Coşkun, 1991, c.3, s. 415; Çetin, 2009, s. 152; Rice, 2015, s. 54; Sevim, 1962, s. 124; 1990, s. 46; Sevim ve Yücel, 1989, s. 213; Sümer, 1972, s. 136; Turan, 1993, s. 133).

Aslında Türkler, Malazgird Savaşı'ndan çok önce, 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (963-965), Mâverâünnehir'den batıya ilerlemiş ve Anadolu topraklarına doğru Müslüman halkı Bizans İmparatorluğu'na karşı korumak ve yeni yurt edinmek amacıyla

---

de doğduğunu belirtmiştir (1985, s. 243). Fakat Mehmed Fuad Köprülü, el-Cezeri'nin verdiği bu bilginin tartışmalı olduğunu ve Artukluların Döğer değil, Kayı boyuna mensup olduğunu net bir şekilde savunmuştur (1997, c.1, s. 617, 622). Mehmed Fuad Köprülü gibi İshak Sunguroğlu'da Artukoğulları'nın Oğuz Türkleri'nin Kayı boyundan oldukları bilgisini vermiştir (1958, c.1, s. 110).

[4]Artuk Bey'in babası Eksük, komutan anlamına gelen ''Sâlâr'' unvanı ile de anılmış ve ayrıca Eksük'ün (Eksik), soyunu devam ettirir düşüncesiyle oğlunun adını Artuk (Artık) koymuş olabileceği yorumlarında bulunulmuştur (Sevim, 1990, s. 46-47; Sümer, 1972, s. 136). Eski Türk geleneklerinde vaktinden önce doğan bebeklere ''Eksük'' vaktinden sonra doğan bebeklere ''Artuk" denmesi Artuk Bey'e isminin bu nedenle verildiği şeklinde yorumlanmaktadır (Koca, 2008, s. 11). Bir diğer görüşe göre 1009 ya da 1010 tarihinde Maveraünnehir Bölgesinde bulunan Şehreman (Şehirman / Şehriman / Şehriban) köyünde doğan Artuk Bey'in adı, Türkistan sınırları içindeki ''Artak Dağı''ndan esinlenilerek verilmiş olabilir (Artuk, 1944, s. 8; Günkut, 1937, s. 94; Bulduk, 2004, s. 40). Artuk Bey'in adını; Urtuk, Ortok, Ortuk, Artak şeklinde aktaran Avrupalı müellifler de vardır (Ardıçoğlu, 1939, s. 42; Köprülü, 1997, c.1, s. 617, 622; Sevim, 1962, s. 123; 1990, s. 47).

[5]Diğer bir bilgiye göre Artuk Bey, ilk kez 1073-74 tarihinde Frank komutanı Roussel'in yakalanması olayında ortaya çıkmıştır (Cahen, 1979, s. 88).

[6]Abdulgani Bulduk, Artuk Bey'in, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı ile nikâhlanmış olduğunu ve bu evlilikten İlgazi, Sökmen, Behram ve Hasan isimlerinde dört çocukları olduğunu ayrıca Artuk Bey'in babası Eksük'ün çoban olduğunu belirtmiştir (2004, s. 40). Artuk Bey'in dedesinin adının İlgazi bin Davud olduğu bilgisi de aktarılmıştır (Bulduk, 2004, s. 40; Günkut, 1937, s. 94; Kâtip Ferdî, 2006, s. 7, dipnot: 13).

keşif ve akınlar[7] yapmışlardır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 7, s. 202, 217-219; Turan, 1969, s. 52-53). 1018 tarihinde 3000 atlı askerine Azerbaycan'daki soydaşlarını dâhil ederek Doğu Anadolu'ya doğru hareket eden Çağrı Bey, Ahlat ve çevresini işgal ederek topladığı ganimetlerle Merv şehrine, oradan da Buhârâ'ya geçerek kardeşi Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e Doğu Anadolu seferinde yaşananlar hakkında bilgiler vermiştir[8] (Çetin, 2009, s. 150; Kafesoğlu, 1972, s. 15-17; Sevim, 1987, s. 19-22; Turan, 1969, s. 53; Yinanç, 1934, s. 18-20; 1944, s. 36). Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan bu ilk taarruzdan sonra Türklerin Anadolu topraklarına yaptıkları akınlar artarak devam etmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 12-17; Runciman, 1989, c.1, s. 47; Yinanç, 1944, s. 38;).

Büyük Selçuklular, 23 Mayıs 1040 tarihinde Gaznelileri, Dandanakan Savaşı'nda yenerek bağımsızlıklarını ilan etmiş ve tarihte önemli değişimlere neden olmuşlardır[9] (Runciman, 1989, c.1, s. 47; Sevim, 1983, s. 35; 1990, s. 1; 1987, s. 22; Sevim ve Yücel, 1989, s. 3; Turan, 1969, s. 65-66).

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in[10] 1063 tarihinde vefatının ardından yerine geçen yeğeni Sultan Alparslan'ın Anadolu'ya Türkmenlerle beraber akınlar

[7]Bu akınların, büyük bir çoğunluğunu İslami cihat olarak Türklerden oluşan Müslüman âlimler yapmış, bunun yanında Yavgulu (Yavgıyan) Oğuzlar da bu cihadlara katılmışlardır (949-983 ve 1006) (Turan, 1969, s. 53; Sevim ve Yücel, 1989, s. 29-30). Abu'l Farac, M. 990 tarihinde Türklerin Malatya civarını yağmaları sırasında yaşanan bazı hadiselerden de bahseder (1945, c.1, s. 273).

[8]Çağrı Bey, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e Anadolu toprakları için ''Rum diyarında bizim akınlara karşılık verebilecek hiç kimse yok'' demiştir (Kafesoğlu, 1972, s. 17; Sevim, 1987, s. 21; Sevim ve Yücel, 1989, s. 33; Turan, 1969, s. 53).

[9]Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey savaş hazırlıkları sırasında, Gaznelileri çöl koşullarının yoracağını bu durumun Selçuklular adına büyük bir avantaja dönüşeceğini söylemiş ve savaş aynen dediği gibi seyredince Selçuklular, Gaznelileri bozguna uğratmıştır (Turan, 1969, s. 65). Bu savaş stratejisini Artuk Bey, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a karşı uygulamak istemiş fakat bu düşünce Sultan Melikşah'ın kardeşi Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş tarafından kabul edilmemiştir (Artuk, 1988, s. 35; Sevim, 1962, s. 144).

[10]Türk kuvvetleri, 1045 tarihinde Van Gölü civarında Bizans komutanı Stefanos'a karşı galip gelmiş, aynı yıl Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak'ın Bizans ordusunu Gürcistan Valisi komutan Liparit ile Şeddadoğulları üzerine yolladığını haber alan Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, emir Kutalmış'ı

düzenlemeleri[11] için gönderdiği komutanların faaliyetlerinin gittikçe artması[12] karşısında duruma hâkim olmak isteyen Bizans İmparatorluğu, İmparatoru Romanos Diogenes komutasındaki ordu ile bu akınlara karşılık verilmek istenmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 226, 228; Ostrogorsky, 2011, s. 318; Runciman, 1989, c.1, s. 48-49; Sevim, 1983, s.20; 1987, s. 47; Sevim ve Merçil, 1995, s. 56; Sevim ve Yücel, 1989, s. 8, 56-57; Turan, 1969, s. 123; Yinanç, 1944, s. 65;).

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Anadolu'ya yapılan bu saldırılar karşısında istediği sonucu alamamış olmakla birlikte yapılan seferler sırasında Bizans askerleri tarafından Müslüman halk; türlü eziyetlere maruz bırakılmış, esir alınmış ve

---

Şeddadoğullarının yardımına göndermiş ve Türk birlikleri Bizans ordusunu Azerbaycan / Gence yakınlarında yine bozguna uğratmıştır (Sevim, 1983, s. 17-18; Sevim ve Yücel, 1989, s. 4-5). Bizans ordusu ve Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal ve Kutalmış komutasındaki Türk ordusu arasında geçen diğer bir savaş, Pasinler Ovası Hasan Kale (Kapetru Kalesi) mevkiinde 1049 tarihinde gerçekleşmiş ve bu savaşta da Türk ordusu savaşı kazanmış ve büyük ganimetler elde edilmiştir (Sevim, 1983, s. 17-18; Sevim ve Yücel, 1989, s. 5). Bizans İmparatoru IX. Konstantin Monomak savaş sonunda, Bizans topraklarının Peçeneklerin saldırılarına da maruz kalması nedeniyle Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in; Eylül 717 tarihinde İstanbul'u kuşatan ancak ele geçiremeyen Emevi Valisi Mesleme (Emevi halifesi Süleyman bin Abdülmelik'in kardeşi) zamanında Bizans İmparatorluğu'nun müsadesi ile İstanbul'da Müslümanlar için inşa edilen caminin (Mesleme Camii) onarılarak mihrabına ok ile yay çizilmesini ve buraya din adamları atandıktan sonra hutbenin Abbasi Halifesi ile Büyük Selçuklu Sultanlığı adına okunması isteğini yerine getirmek zorunda kalmış ancak vergi vermeyi reddetmiştir (Atçeken ve Bedirhan, 2004, s. 30; Gordlevski, 1988, s. 39; Kurt, 2004, c.29, s. 318-319; Mantran, 1981, s. 109-110; Ostrogorsky, 2011, s. 145-146; Sevim, 1983, s. 18-19; Sevim ve Yücel, 1989, s. 5-6, 43-44; Turan, 2014, s. 284).

[11]Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan komutasındaki Türk ordusu 1064/1065 tarihinde Ani kentini uzun süren bir kuşatma sonucu ele geçirmiş, bu kuşatmanın ardından Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ''Ebu'l-Feth'' '*Fetihlerin Babası*' ünvanını almıştır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 316-317; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 236-237; Ostrogorsky, 2011, s. 318; Runciman, 1989, c.1, s. 48; Urfalı Mateos, 2019, s. 118-121).

[12]Kars/Ani şehrinin Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından ele geçirilmesi ile bölgede bulunan Ermeniler Toros Dağları civarına yerleşmişlerdir (Runciman, 1989, c.1, s. 48). Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın emri ile Türk kuvvetleri 1065 tarihinde Urfa, 1066 tarihinde Amanos Dağları, 1067 tarihinde da Kayseri şehrine hücum etmiş, ardından Bizans ordularını Malatya ve Sivas şehirlerinde mağlup ederek sırasıyla, 1068 tarihinde Niksar ve Amorion, 1069 tarihinde Konya, 1070 tarihinde de Ege Bölgesi'nde yer alan Denizli'ye akınlar düzenlenmiştir (Runciman, 1989, c.1, s. 48).

kılıçtan geçirilmiştir (Sevim-Merçil, 1995, s. 56; Sevim, 1987, s. 48; Turan, 1969, s. 123).

Bizans kuvvetlerinin Türklere karşı başlattığı seferler sırasında yaşanan kıtlığın yanı sıra Türkmen gruplarının Bizans'ın yiyecek ve içecek temin edecekleri yerleri yok etmesi üzerine Halep yakınlarında Bizans ordusunun açlıktan, hastalıktan kırıldığı, Türk akıncılarının Bizans ordusu önünden taktik gereği önce çekilip ardıdan Anadolu'da akınlara giriştiği ve Afşin Bey'in komuta ettiği Türkmen birliklerinin Amorion (Amûriye/Amurya/Amurin) kentini işgal ettiği haberinin de gelmesi üzerine, İmparator Diogenes İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştır[13] (1068-69) (Abu'l Farac, 1945, c.1, 319; Cahen, 2012, s. 3; Sevim-Merçil, 1995, s. 56; Sevim, 1987, s. 48; Sevim ve Yücel, 1989, s. 57; Turan, 1969, s. 124; Yinanç, 1934, s. 40; 1944, s. 66). Bizans İmparatoru Romanos Diogenes Türklere karşı düzenlenen seferlerin bazılarında ordu komutanı olarak Manuel Komnenos'u atamıştır (Sevim, 1987, s. 49-50; Sevim ve Yücel, 1989, s. 57-58). Turan, 1969, s. 124

Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Türklere karşı düzenlenecek olan seferde, İslâmiyeti de ortadan kaldırarak, karşı karşıya kaldıkları tehlikelerden kurtulmanın hesaplarını yapmaya başlamış ve bu düşünce ile Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Fatımîler üzerine çıktığı Mısır seferi'ni fırsata çevirmek istemiş, bazı kaynaklara göre abartılı sayılara ulaşan ordusunu Doğu Anadolu'ya doğru harekete geçirmiştir[14] (Abu'l Farac, 1945, c.1, 321; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 256; Sevim, 1987, s. 54; Turan, 1969, s. 132-133; 1971, s. 23; Urfalı Mateos, 2019, s. 140-141; Yinanç, 1934, s. 45). Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in üzerine doğru geldiğini Şam seferinde haber alan Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ani bir karar ile Doğu Anadolu'ya doğru yola çıkılması emrini vermesi neticesinde Fırat Nehri'nden geçildiği sırada hayvanlarda kayıplar yaşanmış ve ayrıca orduda Iraklı askerlerin başını çektiği

[13]Emir Afşin Malazgird Savaşı'ndan önce, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a haber yollayarak Bizans İmparatorluğu'nun (Doğu Roma) Türklere karşı koyacak gücünün bulunmadığını bildirmiş, bu haber Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan cephesinde memnuniyetle karşılanmıştır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 320).

[14]Oluşturulan Bizans kuvvetlerinin sayısının 200.000 civarı olabileceği bilgisi ağırlık kazanmıştır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 256; Sevim, 1987, s. 54; Turan, 1971, s. 23). Steven Runciman'ın Bizans askerlerinin sayısı ile ilgili verdiği bilgi 100.000 civarıdır (1989, c.1, s. 48).

bazı dağılmalar meydana gelmiştir[15] (Cahen, 2012, s. 4; Köymen, 1972, s. 48; Urfalı Mateos, 2019, s. 142). Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, tüm bu olumsuz koşullara rağmen yoluna geri kalan askerleriyle devam etmiş, veziri Nizamülmülk'e, arkasından hızlı bir şekilde askeri birlikleri yollamasını söylemiş ve şehit olduğu takdirde oğlu Melikşah'ın yerini alması gerektiği konusunda talimatlar vererek Nizamülmülk'ü Azerbaycan/Hemedan'a yollamıştır.[16] Türk ordusuna Ahlat istikametinde 50.000 civarında yeni kuvvet dâhil olmuştur (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 256; Sevim, 1987, s. 58; Sümer ve Sevim, 1971, s. 19; Turan, 1969, s. 134-135; Yinanç, 1944, s. 73; 1934, s. 44-45).

Malazgird Savaşı'nı konu alan yazılı kaynakların ve günümüze ulaşmış bilgilerin yetersizliğinden, hangi kumandaların savaşta bulunup/bulunmadıkları net olarak bilinememekte, olaylar arasında bağlantı kurarak bazı çıkarımlarda bulunan araştırmacılar arasında, adı geçmeyen birçok bey gibi Artuk Bey'in de bu önemli savaşta yer aldığı konusunda hâkim bir genel görüş bulunmaktadır[17] (Artuk, 1988, s. 6; Artuk ve Artuk, 1993, s. 14; Kafesoğlu, 1972, s. 55; Merçil, 1985, s. 243; Sevim, 1987, s. 59; 1990, s. 47; Sümer, 1972, s. 324; 1990, s. 2; Yinanç, 1944, s. 74; 1934, s. 47).

[15]Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın yanındakilerle beraber Musul'dan Azerbaycan'a dönüp, oradan da Ahlat'a doğru yola çıktığı görüşündedir (1972, s. 48; 1992, s. 26).

[16]Veziri Nizamülmülk'e, arkasından hızlı bir şekilde askeri birlikleri yollamasını söylemiş ve şehit olduğu takdirde oğlu Melikşah'ın yerini alması gerektiği konusunda talimatlar vererek, o sırada yanında bulunan ailesiyle birlikte veziri Nizamülmülk ile beraber Azerbaycan/Hemedan'a yollamış ve kendisi yaklaşık on beş bin askerle Bizans kuvvetlerine doğru ilerlemiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 256).

[17]Artuk Bey ve bazı Türkmen beylerinin Malazgird Savaşı'na katılıp katılmadıkları ile ilgili konuya Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti adlı eserinde mesafeli yaklaşmış, Artuk Bey'in savaşa iştirakinin belirsizliğine dikkat çekmiştir (1969, s. 136); Selçuklular Zamanında Türkiye adlı kitapta daha önceki görüşünün aksine, Kutalmışoğlu Süleymanşah, Danişmend Gazi, Mengücek Gazi, Çavlı ve Porsuk gibi Beylerin Malazgird Savaşı'na katıldıklarının teyidinin zor olduğunu belirtmiş, Artuk Bey ve diğer beylerin savaşta yer aldıklarını yazmıştır (1971, s. 25-26). Osman Turan, diğer bir kitabı Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi'nde, Artuk Bey'in Malazgird Meydan Muharebesi'ne katıldığının bir kez daha altını çizmiştir (1993, s. 134). Reşidüddin Fazlullah'ın vermiş olduğu bilgiye göre de Artuk Bey, Saltuk, Mengücek, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur Beyler askerleri ile beraber Malazgird Savaşı için hazır bulunmuşlardır (2010, s. 114-115).

Malazgird Savaşı'nın galibi kesin bir zafer ile Türkler olmuş ve Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın ordusunda bulunan bir memlûk tarafından savaş meydanında farkedilerek esir alınmıştır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 321-322; Bryennios, 2008, s. 55; Cahen, 1972, s. 95; 2012, s. 4; Cheynet, 2008, s. 89-90; Erer, 1993, s. 17; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 257).

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ve Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında imzalanan ve tamamen Türkler lehine olan bir anlaşma imzalanmıştır[18] anlaşma sonunda, on bin dinar verilerek serbest bırakılan Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e, yolda başına herhangi bir olumsuz durum gelmemesi için Türklerden oluşan bir birlik eşlik etmiştir[19]. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan da Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'e bir müddet eşlik etmiş ve sonra geri dönmüştür[20] (Abu'l Farac, 1945, c.1, 322-323; Azimî, 1988, s. 19; Bryennios, 2008, s. 56; Fleet, 2012, c.1, s. 424; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 258; Sevim, 1987, s. 72; Sümer ve Sevim, 1971, s. 19; Urfalı Mateos, 2019, s. 143).

1071 Malazgird Savaş'ından Türk kuvvetlerinin büyük bir zafer ile ayrılmasının ardından Bizans yöneticileri ordularının yenildiği ve İmparator Romanos Diogenes'in Türkler tarafından esir alındığı haberini alan Bizans yöneticileri, Romanos Diogenes'in

[18]Bizans İmparatoru Romanos Diogenes savaş sonunda serbest bırakıldığı için bir buçuk milyon akça ve her yıl 360 bin altın ödeyecek, Müslüman esirler serbest bırakılacak, Büyük Selçuklular, Bizans İmparatorluğunu yardıma çağırdığında Bizans İmparatorluğu yardım gönderecek, Romanos Diogenes İstanbul'a ulaştığında, Antakya, Urfa, Menbiç ve Malazgird şehirleri ve kaleleri Büyük Selçuklulara bırakılacak ve Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in kızı, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın oğlu ile nikâhlanacaktır, Maddeler üzerine mutabık kalınmış ancak bu anlaşma Romanos Diogenes'in yakalanıp işkence yapılarak öldürülmesi nedeni ile geçerlilik kazanmamıştır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 322-323; Bryennios, 2008, s. 56-57; İbnü'l Cevzî, 2014, s. 103; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 258; Kafesoğlu, 1972, s. 59-60; Runciman, 1989, c.1, s. 50; Sevim, 1993, s. 91-92).

[19]Ali Sevim'in, ''Munkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları'' adlı çalışmasında, Ebu'l Hasen'in bildirdiğine göre, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın; ''niçin bu sefere çıktın'' sorusuna, esir alınan Bizans İmparatoru Romanos Diogenes; ''Rumların başına ne geldiyse Haleb emiri Mahmud'un yüzünden geldiği, Türklerin Rum'a yürümelerine de yine onun sebep olduğu bu yüzden de kendisinin Haleb'i almak istediği'' şeklinde cevap vermiştir (1994, s. 6).

[20]Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Sevim, 1987, s. 69-72; Turan, 1969, s. 140-142.

üvey oğlu Mihael Dukas'ı İstanbul'da tahta çıkarmışlardır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 323-324; Bryennios, 2008, s. 55-56; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 258; Kafesoğlu, 1972, s. 59; Ostrogorsky, 2011, s. 319; Runciman, 1989, c.1, s. 50-51; Urfalı Mateos, 2019, s. 144).

İstanbul'a girmesine müsaade edilmeyen ve İmparator Mihael Dukas'ın verdiği talimatla esir alınıp Ermeni bir prens tarafından gözlerine mil çekilerek bir manastıra hapsedilen Romanos Diogenes, bulunduğu vaziyeti Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a bildirmiş fakat yaşadığı acılara daha fazla dayanamayarak bir müddet sonra ölmüştür[21] (Abu'l Farac, 1945, c.1, 324; Artuk, 1988, s. 14; Azimî, 1988, s. 19; Bryennios, 2008, s. 56-57, 65-67; Erer, 1993, s. 17; Ostrogorsky, 2011, s. 319; Runciman, 1989, c.1, s. 51; Sevim ve Yücel, 1989, s. 79; Turan, 1969, s. 144-145; Urfalı Mateos, 2019, s. 144).

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, Romanos Diogenes'in başına gelenlerden sonra Bizans İmparatorluğu ile yapılan anlaşmanın artık geçersiz sayılması nedeni ile Türk beylerine Anadolu'da bulunan birçok yeri fethetmeleri ve yerleşmeleri için izin vermiş, Artuk Bey'e ise Anadolu'nun fethi için oluşturulacak orduların başına geçmesini bildirmiştir (Kafesoğlu, 1989, c.2, s. 529; Turan, 1971, s. 36; 1980, s. 80; 1993, s. 134; Ostrogorsky, 2011, s. 319; Çetin, 2009, s. 149; Merçil, 1985, s. 243; Runciman, 1989, c.1, s. 51; Urfalı Mateos, 2019, s. 144)

Artuk Bey, Kızılırmak ve Yeşilırmak havzalarına (Orta Anadolu) kadar fetihler düzenlemiş daha sonra Sakarya üzerine yürüyüp oradan İzmit'e kadar fetih hareketlerini

[21]Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan, bu haber üzerine Romanos Diogenes'e yardım edeceği haberini yollamıştır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 324). G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi adlı eserinde, Romanos Diogenes'in mektuptan kısa bir süre sonra, yapılan eziyetler sonucunda açılan yaraların acısına daha fazla dayanamayarak 1072 yazında yaşamını yitirdiği bilgisini aktarmıştır (2011, s. 319). Abu'l Farac da Romanos Diogenes'in, çektiği işkencelerden sonra başını duvarlara vurarak intihar ettiğini belirtmiştir (1945, c.1, 324). Urfalı Mateos, Romanos Diogenes'in gözlerinin çıkarılmasının ardından öldüğü bilgisini vermektedir (2019, s. 144). İbnü'l Esîr ise Mihael Dukas'ın tahta çıkmasından sonra Romanos Diogenes'in İmparator Mihael Dukas'a haber yolladığını ve Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan ile yapılan anlaşmaya uyulup uyulmaması kararı size ait diyerek yanında bulunan iki yüz bin dinarı ve mücevherleri Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a göndermiş ardından Ermenilerle savaşarak yurtlarını elinden almıştır, şeklinde bilgi vermekte ve öldüğünden bahsetmemektedir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 258). Malazgird Savaşı ve sonrası Bizans İmparatorluğu ile ilgili bilgi için bkz. Bryennios, 2008, s. 46-69.

genişletmiştir[22] (Cahen, 1979, s. 89; Çetin, 2009, s. 149, 152; Kaymaz, 1972, s. 261; Merçil, 1985, s. 243; Sevim ve Yücel, 1989, s. 82-83; Turan, 1971, s. 36, 130; 1980, s. 80; 1993, s. 134) Artuk Bey ve diğer emirler Anadolu'da birçok yerin fethedilmesini sağlayarak ele geçirilen topraklarda Türkmen nüfusunun da artmasını sağlamışlardır (Fleet, 2012, c.1, s. 429-430; Sevim, 1962, s. 126-127).

Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 24 Kasım 1072 tarihinde vefat etmesi üzerine vasiyeti gereği oğlu Melikşah Büyük Selçuklu Sultanı olunca Melikşah'ın amcası Kirman Meliki Kavurd'un (Kara Arslan) tahtta hak iddia ederek isyan etmesi üzerine taht kavgaları başlamıştır (Abu'l Farac, 1945, c.1, 325; Azimî, 1988, s. 20; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 263-267; Kafesoğlu, 1972, s. 61-62; Turan, 1969, s. 152-153; 1993, s. 134; Urfalı Mateos, 2019, s. 145-146). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah amcasının isyan etmesi üzerine savaş hazırlıklarının yapılması emrini vermiş ve İzmit civarında seferde bulunan Artuk Bey'i de Kavurd Bey üzerine yapılacak sefere çağırtmıştır[23] (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 267; Turan, 1980, s. 80; 1993, s. 134). Hemedan yakınlarında 1073 tarihinde yapılan savaş sonunda, Kavurd Bey mağlup edilmiş ve çocuklarıyla birlikte esir alınmıştır. Taraftarlarının sürekli karışıklık çıkarmaları üzerine Kavurd Bey yay kirişi ile idam edilmiş ardından çocuklarının gözleri kör edilmiştir[24]

[22] Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın, Malazgird Zaferi'nin ardından, Artuk Bey'e, Mardin, Diyarbakır, Harput ve civarını iktâ olarak vererek fetihte bulunmasını emrettiği şeklindeki bilgilerin yazılı olduğu ancak Artuk Bey, Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın vefatından sonra Melikşah'ın hizmetindeyken de kendisine verildiği şeklinde aktarılan bu yerlerle ilgili herhangi bir fetih hareketi düzenlememiş ve bu durum rivayetten öteye geçmemiştir (Artuk, 1988, s. 12-13; Reşidüddin Fazlullah, 2010, s. 120; Sümer, 1990, s. 2, 22; Sümer ve Sevim, 1971, s. 64; Sevim, 1962, s. 125; Yinanç, 1934, s. 52-53, 1944, s. 80-81).

[23]Büyük Selçuklu ordusunda Artuk Bey gibi deneyimli Türk komutanların yanında, esir alınanlardan oluşturulmuş eğitimli birlikler de yer almıştır (Cahen, 1979, s. 55). Anadolu'da, özellikle Orta Anadolu'da yaptığı faaliyetler nedeniyle, destansı bir niteliğe sahip olan Dânişmend-nâme'de adı Artûhî olarak geçmektedir. ''Artukoca / Artukova veya Artukâbad'' biçimindeki yer isimleri de Artuk Bey'in Amasya civarından günümüze ulaşan izleri, hatıralarıdır (Turan, 1993, s. 134; 1971, s. 51, 130; Yinanç, 1944, s. 87). Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Artukoğulları Amasya'da ayaklanma çıkarmış ve bu ayaklanmanın Niksar'a kadar sıçradığını haber alan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev ayaklanmayı bastırıp adına hutbe okutmuştur (Uzluk, 1952, s. 27).

[24]İbnü'l Esîr, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın amcası Kavurd'un çocuklarına zarar vermediğini, onlara hilatlar giydirerek serbest bıraktığı yönünde bilgi vermiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 267).

(Abu'l Farac, 1945, c.1, 326; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 267; Kafesoğlu, 1972, s. 62; 2014, s. 131). Artuk Bey, bu savaşta da Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a birçok hizmette bulunmuştur (Kafesoğlu, 2014, s. 130-131; Turan, 1969, s. 152-153; 1993, s. 134).

1073 tarihinde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Hemedan dolaylarında yaptığı savaşa çağrılı olarak katılan Artuk Bey, bu savaşın ardından Hulvan'a (Lûristan/Halvan) vali olarak gönderilmiştir.[25] Artuk Bey'in Anadolu'daki görevinden ayrılması ile Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Anadolu'daki etkisi daha da artmış ve Türkmen birlikleri onun etrafında toplanmıştır[26] (Artuk, 1988,s. 13-14; Artuk ve Artuk, 1993, s. 15; Çetin, 2009, s. 152; Kafesoğlu, 1972, s. 62-64; Kaymaz, 1972, s. 262; Komnena, 1996, s. 16; Merçil, 1985, s. 243; Sevim ve Yücel, 1989, s. 83-84; Sümer, 1972, s. 127; Turan, 1993, s. 134; 1980, s. 80-81; 2009. s. 280-281)

Ahsa ve Bahreyn Karmatilerinin sürekli tacizleri karşısında Ahsa'nın güneyindeki Uyûn ilçesinin Emiri Abdullah bin Ali, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile vezir Nizamülmülk'ten Karmatilere karşı ikinci kez yardım talebinde bulununca, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah Karmatilere karşı çıkılacak sefer için Artuk Bey'i,

[25]Danişmend Gazi ise Artuk Bey'in fethetmekte olduğu Orta Anadolu toprakları üzerinde fetihlere devam etmiştir (Artuk, 1988, s. 13-14; Çetin, 2009, s. 149; Komnena, 1996, s. 16; Sevim, 1962, s. 128; Turan, 1969, s. 155; Yinanç, 1944, s. 89-103).

[26]Bazı tarihçiler olayların akışına göre Artuk Bey'in Anadolu'daki görevinden alınması ile ilgili sorumlunun, Artuk Bey'i kendisi ile uyumlu çalışmaması ve itaatkâr olmamasından dolayı Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a şikâyet eden ve yerine Danişmand Gazi'yi tavsiye edenin Kutalmışoğlu Süleymanşah olabileceğini belirtmektedirler (Sevim, 1962, s. 128; Yinanç, 1944, s. 89-103). Ayrıca, Anadolu'daki bazı beyler de Süleymanşah'ın yönetimine rıza göstermeyip onun yanından ayrılmış (Afşin, Sanduk, Dilmaçoğlu, Davdavoğlu, Demleçoğlu Mehmet, Duduoğlu, Tarankoğlu, Serhenkoğlu beyleri) ve Suriye'de bulunan Tutuş'a katılmışlardır (Sevim, 1990, s. 49-50; Yinanç, 1944, s. 106-107). Osman Turan ''Selçuklular Zamanında Türkiye'' adlı kitabında; bu yorumların tamamen yanlış anlaşılmadan kaynaklanarak yapıldığını, Artuk Bey'in Anadolu'dan alınma gibi bir durumun söz konusu olmadığı, Melikşah'ın, Artuk Bey'i, Kavurd ile yapılacak olan savaşa çağırdığı ve bu savaşın kazanılmasının ardından kendisine Hulvan'ı iktâ olarak verdiği ve Karmati isyanını bastırması için Bahreyn ile Ahsâ üzerine sefere yolladığı, bundan sonra Anadolu'daki akınlarını bırakıp İktâ topraklarına gittiğini vurgulamaktadır (1971, s. 53). Osman Turan, Mükrimin Halil Yinanç'ın verdiği, Artuk Bey'in 1076 tarihine kadar Anadolu'da fetihler yaptığı bilgisinin gerçeklerden uzak olduğunu da belirtmiştir (1980, s. 80; 2009, s. 280-281).

yedi bin atlı Türkmen birliğinden oluşan Selçuklu ordusunun başına atamış ve 1077 tarihinin Ocak ayında Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı sefere çıkılması talimatını vermiştir (Artuk, 1988, s. 18; Artuk ve Artuk, 1993, s. 15; ; Çetin, 2009, s. 152; Kafesoğlu, 1972, s. 64; Sevim, 1960, s. 217; 1990, s. 53; 1962, s. 128; Sevim-Merçil, 1995, s. 97; Turan, 1993, s. 134-135). Artuk Bey komutasındaki Selçuklu kuvvetleri öncelikle Katîf'i itaat altına almış daha sonra Karmatileri şiddetli kuşatmalarla şaşkına uğratarak teslim olmaya zorlamış ancak bölgedeki aşırı sıcaklar Selçuklu askerlerini yıldırmış ve askerler geri dönmeyi talep etmişlerdir (Sevim, 1960, s. 218-219; 1990, s. 54-55). Artuk Bey, bunun üzerine Uyûn Emiri Abdullah bin Ali ile varılan mutabakata sadık kalmış ve kardeşi Alpkuş ile birlikte iki yüz atlıyı da bölgede bırakarak Bağdat'a doğru yola çıkmış ve Bağdat'ta içlerinde bulundukları durumu halifeye izah ederek savaşmak için geri döneceklerini belirtmiştir. Abbasi halifesi Muktedi Biemrillah da Artuk Bey'e teşekkür mahiyetinde yazmış olduğu fermanı okutmuştur[27] (Sevim, 1960, s. 219-221; 1990, s. 54-57). Artuk Bey, Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı savaşmak için Bağdat'tan yola çıktığı sırada Basra yolundayken Karmati kalesinin ele geçirildiğini ancak Uyûn Emiri Abdullah bin Ali'nin, kardeşi Alpkuş'u hapse attırdığını, bir süre sonra da idam ettirdiğini öğrenmiş ve hızla Ahsa'ya giderek, kalede bulunan Abdullah bin Ali'nin etrafını büyük bir hiddetle kuşatmıştır (Sevim, 1960, s. 223; 1990, s. 57-58). Artuk Bey, Kardeşi Alpkuş'un kanına karşılık oğlu Ali'yi kendisine vermesini, aksi takdirde kuşatmayı sürdüreceğini bildirmiş ancak Uyûn Emiri Abdullah bin Ali oğlunu vermeyeceğini onun yerine yüklü miktarda para verebileceğini bildirmiş fakat bu teklif Artuk Bey tarafından kabul edilmemiştir (Sevim, 1960, s. 223; 1990, s. 58). Uyûn Emiri Abdullah bin Ali'nin oğlu Ali, kuşatma kaldırılmadığı için yurttaşlarını ve topraklarını düşünerek Artuk Bey'e teslim olmuş ve böylece kısasa kısasın sağlanmış olduğunu ayrıca Karmatilerin de kontrol altına alındığına kanaat getirmiş olan Artuk Bey bu görevi de layıkıyla tamamlayarak 1078-1079 tarihinde isyanı bastırmış ve Ahsa bölgesinden, kendi yönetimi altında olan Hulvan'a giderek sefer ile ilgili gerekli bilgileri Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a iletmiştir (Artuk, 1988, s. 18-23; Artuk ve Artuk, 1993, s. 15; Cahen, 1979, s. 48; Kafesoğlu, 1972, s. 64;

[27]Yazılmış olan fermanın Türkçe çevirisinin tamamı için bkz. Sevim, 1990, s. 55-57; Sevim-Merçil, 1995, s. 98-99. Bağdat Halifesi tarafından Artuk Bey'e ''Rükneddin'', ''Zahîrüddin'' unvanları da verilerek, çeşitli armağanlar sunulmuştur (Sevim, 1990, s. 57; 1960, 223-225).

Merçil, 1985, s. 243; Sevim, 1960, s. 224; 1990, s. 58; Sevim-Merçil, 1995, s. 97; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 221-222; Turan, 1969, s. 243).

Tâcüddevle Tutuş, 1082 tarihinin sonlarında Müslim'in elinde bulunan Halep ve Antakya'yı ele geçirme amacıyla Artuk Bey'i de yanına alarak kuşatma hazırlıklarına başlamış ancak Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın bu sefere engel olması, Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'u Şam'a (Dımışk) geri dönmek zorunda bırakmıştır (Sevim-Merçil, 1995,s . 359). Artuk Bey de Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emri üzerine yanındaki Türkmenlerle beraber İsfahan'a gitmiştir.[28]

Diyarbakır ve çevresine hâkim Mervanoğulları Nasrüddevle Ahmed ile oğlu Nasr'ın uzun süre vezirliğini yapan eski Abbasi veziri Cüheyr oğlu Fahrüddevle, Mervanoğulları'nın zenginliğine dikkat çekerek bu zenginliğe Büyük Selçuklularının hükmetmesinin son derece önemli olduğunu dile getirmesi üzerine zaten Diyarbakır'ı almayı planlayan Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 1083 tarihinde Fahrüddevle'yi önemli bir askeri kuvvet ile Mervanoğulları üzerine sefere yollamış ve Fahrüddevle'ye yardım etmeleri için Artuk Bey'i ve bazı yüksek rütbeli beyleri de bu seferde görevlendirmiştir (Günkut, 1937, s. 94-95; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 306, 309; İbnü'l Ezrak, 1975, c.1, s. 190-191; 1992, s. 29; Kafesoğlu, 1973, s. 38-39; Merçil, 1985, s. 243; Sevim, 1962, s. 131-132; 1990, s. 59-60; Sevim ve Yücel, 1989, s. 89; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259; Turan, 1969, s. 157-158; Yinanç, 1944, s. 137-138).

Fahrüddevle, Mervanoğullarının elinde bulunan Silvan üzerine (Meyyafarikin) giderken, oğlu Zaimüddevle'ye de Diyarbakır (Amid)'ı kuşatma talimatını vermiştir (Sevim, 1962, s. 132; Turan, 1969, s. 158). Topraklarının kuşatma altında olduğunu haber alan Mervanoğulları Hükümdarı Mansur, Cizre savunmasına amcası Hüseyin'i sorumlu kılmış ve Kuzey Mezopotamya (el-Cezire) hâkimi Şerefüddevle bin Müslim'i de kendisine yardım etmesi hususunda ikna etmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c.8, s. 309; Kafesoğlu, 1973, s. 39; Sevim, 1962, s. 132-133; 1990, s. 60; Yinanç, 1944, s. 138-139) Diyarbakır surlarının önünde Büyük Selçuklu ordusu ile karşı karşıya gelen Şerefüddevle Müslim, Büyük Selçuklu ordusunun sayıca fazlalığını görmüş ve savaşmaktan çekinerek ‘‘bu savaşın neden yapıldığını, kendisi ve Mansur'un Sultan

[28]Halep ve Antakya harekâtı, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın geri çekilme emri ile başarıya ulaşmamış olsa da Artuk Bey, Müslim kuvvetlerine ağır darbeler indirmiştir (Sevim-Merçil, 1995, s. 359; Yinanç, 1944, s. 115).

Melikşah'a tabii kullar olduklarını'' söylemiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 309; Kafesoğlu, 1973, s. 40; Sevim, 1962, s. 133; 1990, s. 61; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259; Yinanç, 1944, s. 139). Fahrüddevle'nin, kendisi gibi Araplardan olan Şerefüddevle Müslim ve beraberindekilerinin kanlarını dökme niyetinde olmadığı için Selçuklu ordusunu geri çekip Müslim ve askerlerinin savaş meydanından uzaklaşmasına izin vereceğini duyan Artuk Bey ''Sultan Melikşah'ın sancağı asla geri döndürülemez'' diyerek buna müsaade etmemiştir (Kafesoğlu, 1973, s. 40; Sevim, 1962, s. 133; 1990, s. 61; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259; Yinanç, 1944, s. 139). Türkmen askerler de edinecekleri ganimetler için olası anlaşmaya karşı çıkarak 31 Temmuz 1084 tarihinde gece baskını ile Şerefüddevle Müslim'in karargâhını, hızlı atı sayesinde Diyarbakır surlarının öteki tarafına kaçan Müslim dışında, darmadağın ederek, her şeye el koymuşlardır[29] (Artuk ve Artuk, 1993, s. 15; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 309; Kafesoğlu, 1973, s. 40; Sevim, 1962, s. 133-134; 1990, s. 61; Sevim ve Yücel, 1989, s. 89; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259; Yinanç, 1944, s. 139-140).

Diyarbakır kuşatması sırasında Fahrüddevle ile Artuk Bey arasında husumet baş göstermiş, Türkmenler üzerinde önemli bir etkiye sahip olan Artuk Bey'i Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın gözünden düşürmek, kendisini aklamak için çeşitli oyunlara başvuran Fahrüddevle'nin oyununa gelmeyen Artuk Bey, Fahrüddevle'nin

[29]Bu hareketin Artuk Bey'in emri sonucu, Çubuk Bey'in liderliğinde gerçekleşmiş olduğu belirtilir (Sevim, 1990, s. 61-62; Sevim ve Yücel, 1989, s. 89). Mükrimin Halil Yinanç'ın görüşü ise Artuk Bey'in bu olaydan haberi olmadığı ya da göz yummuş olabileceği yönündedir (1944, s. 139-140). Ali Sevim'in tercüme ettiği Sıbt İbnü'l-Cevzi'ye ait ''Mir'âtüz-zamân Fî Târîhî'l-Âyân'da Selçuklular'' adlı kitapta Artuk Bey'e haber verilmeden saldırının gerçekleştiği yazmaktadır (Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259). Abu'l Farac, Sultan Melikşah'ın Diyarbakır kuşatması için Artuk Bey'i görevlendirdiğini ayrıca savaş meydanında Şerefüddevle b. Müslim'in direkt Artuk Bey ile temas kurduğunu ve Artuk Bey'in de Şerefüddevle bin Müslim'in teklifini kabul ettiğini ancak Türkmenlerin Artuk Bey'i dinlemeyip sabaha karşı saldırıya geçtiklerini belirtmektedir (1945, c.1, 329-330). İbnü'l Esîr'e göre, Şerefüddevle bin Müslim'in, Türkmenlerin saldırısı ile Diyarbakır'a sığındığını ve oradayken Artuk Bey ile temas kurup kendisine yardım etmesi durumunda yüklü miktarda tazminat ödeyeceğini söylemiş, bunun üzerine Artuk Bey, Şerefüddevle bin Müslim'in Diyarbakır'dan çıkmasına göz yummuştur (2016, c. 8, s. 309-310). Necdet Sakaoğlu'da ''Şafak Uykusundaki Kent Harput'' adlı kitabında Çubuk Bey'in Artuk Bey komutasında Diyarbakır kuşatmasına katıldığını, Artuk Bey'in Şerefüddevle bin Müslim ile barış yapmaya yakın olduğunu anlayınca yanındaki Türkmenlerle 19 Temmuz 1084 tarihinde Müslim'in karargâhına girerek ganimetleri topladığını yazmıştır (Sakaoğlu, 2013, s. 33).

hiçbir isteğini yerine getirmemiştir[30] (Kafesoğlu, 1973, s. 40-41; Sevim, 1962, s. 134-135; 1990, s. 61-62; Sevim ve Yücel, 1989, s. 89-90; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259-260; Yinanç, 1944, s. 140). Fahrüddevle'nin kendisine karşı olan hasmıhane tutumu karşısında, Şerefüddevle Müslim'den gelen anlaşma teklifini Ağustos 1084 tarihinde kabul eden Artuk Bey, fidye karşılığında onun Diyarbakır'dan ayrılmasına göz yummuş, kendisi de askerleri ile birlikte Diyarbakır'dan uzaklaşarak Sincar'a gitmiştir[31] (Artuk, 1944, s. 13; 10; Artuk ve Artuk, 1993, s. 15; Bulduk, 2004, s. 41; Günkut, 1937, s. 95; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 309-310; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 29; Kafesoğlu, 1973, s. 41; Sevim, 1962, s. 135; 1990, s. 62; Sevim ve Yücel, 1989, s. 90; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 260; Turan, 1969, s. 158; Yinanç, 1944, s. 141;).

Artuk Bey, Diyarbakır kuşatmasından ayrılıp, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a, Diyarbakır kuşatması sırasında yaşananları arz etmek için isfahan'a gideceği bir sırada Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'tan Musul kuşatmasına Fahrüddevle'nin oğlu Amidüddevle'nin komutası altında katılma emri gelince Sultan'ın emrine uyarak Musul'a gitmiş[32] ve Musul, Büyük Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir (1084) (Kafesoğlu, 1973, s. 47-48; Sevim, 1962, s. 136-37; Yinanç, 1944, s. 144-145).

Musul'un alınmasının ardından Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kardeşi Tekiş'in Venç Kalesi'nde isyan etmesi üzerine Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Artuk Bey ve diğer kıdemli emirleriyle birlikte Horasan'a giderek Venç Kalesi'nde, ayaklanma çıkaran Tekiş'i mağlup edip isyanı bastırmışlardır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s.

[30]Artuk Bey, Fahrüddevle'nin Türkmenlerin Arap ordugâhından aldığı her şeyi İsfahan'a yollanması emrini, ayrıca kaçan Şerefüddevle Müslim'i yakalaması talimatını da uygulamamıştır (Sevim, 1962, s. 134-135; 1990, s. 61-62; Sıbt İbnü'l Cevzî, 2011, s. 259-260).

[31]1085 tarihinde Fahrüddevle tarafından düzenlenen sefer ile Diyarbakır (Amid) ve çevresindeki kaleler Selçuklulara bağlandıktan sonra Silvan (Meyyafarikin), Mardin ve Cizre de (Ceziret İbn Ömer) Büyük Selçuklu Devleti topraklarına dâhil olmuştur (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 316-317; İbnü'l Ezrak, 1975, c.1, s. 192-193; Kafesoğlu, 1973, s. 42-46; Sevim, 1993, s. 104-113; Sevim ve Yücel, 1989, s. 93-94; Yinanç, 1944, s. 146-152).

[32]İbnü'l Esîr'e göre Artuk Bey, Diyarbakır kuşatmasından sonra Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın yanına gitmiştir (2016, c. 8, s. 310).

311; Kafesoğlu, 1973, s. 48-49; Orkun, 1946, c.3, s. 97; Sevim, 1962, s. 137; Yinanç, 1944, s. 145-146).

Büyük Selçukluların başkomutanı olan Fahruddevle'nin, Diyarbakır kuşatmasında yaşananlarla ilgili Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a yazdığı mektup Artuk Bey'i zor durumda bırakmış ve Sultanın kendisine karşı güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Daha sonra Artuk Bey, Suriye Selçuklu Sultanı Tâcüddevle Tutuş'un hizmetine girmiştir[33] (Artuk, 1988, s. 30; Artuk ve Artuk, 1993, s. 15-16; Bulduk, 2004, s. 41; Cahen, 2010, s. 36; Çetin, 2009, s. 152; Günkut, 1937, s. 95; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 319; Kafesoğlu, 1973, s. 82; Merçil, 1985, s. 243; Sevim, 1962, s. 137-138; Turan, 1969, s. 159).

Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş 1086 tarihinde Artuk Bey'e, önceleri Emir Atsız'ın[34] kontrolü altında bulunan, Kudüs ve Serhad (Salhad) şehirlerini iktâ olarak vermiştir[35] (Artuk, 1988, s. 31; Artuk ve Artuk, 1993, s. 16; Cahen, 2010, s. 36; Çetin,

[33]Bu olaydan sonra Artuk Bey, Diyarbakır'ı kuşatmak istemiş fakat Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ile Fahrüddevle'nin aldığı tedbirler nedeniyle başarılı olamamıştır (Sevim, 1962, s. 140-142; 1991, c.3, s. 414; Turan, 1969, s. 159; 2009, s. 204). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, görevine geri dönmesi için gönderdiği beylere, Artuk Bey ''Sultan'a ait olan topraklara sahip olmaya çalışan Süleymanşah'a dur demek için Halep'e gidiyorum'' şeklinde cevap vermiş, Sultan Melikşah da verilen bu cevaptan sonra Artuk Bey'in hareketlerinin kontrol altında tutulmasını emretmiştir (Abu'l Farac, 1945, c.1, 332; Fleet, 2012, c.1, s. 425; Kafesoğlu, 1973, s. 81-82; Turan, 1971, s. 75; 1993, s. 135). Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, Artuk Bey'in geri dönmesi için, elçilerle beraber birçok hediye ayrıca makam müjdesi yolladığı da belirtilmiştir (Abu'l Farac, 1945, c.1, 332; Sevim, 1962, s. 140; Turan, 1971, s. 75).

[34]1078/1079 tarihinde Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş, Emir Atsız'ı Şam'da öldürtmüştür (Azimî, 1988, s. 22; Kafesoğlu, 1972, s. 65; Urfalı Mateos, 2019, s. 169-170).

[35]Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah'ın Antakya'ya yönelmesini kendisi için bir tehlike olarak görmeye başlayan Musul ve Halep hâkimi Şerefüddevle, Kudüs Valisi Artuk Bey'e Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'tan ayrılacağını ve aralarında ittifak kurarak Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'u da Büyük Selçuklu Sultanı ilan ettikten sonra güçlü bir orduya sahip olabilmeleri için Şii Mısır halifesi el-Muntasır'a bağlanmaları gerektiğini haber etmiş, ittifak planlarını Şii halife el-Muntasır'a ve onun veziri Emirü'l Cüyûş'a da ileten Musul ve Halep hâkimi Şerefüddevle Antakya yakınlarındaki savaşta Türkiye Selçuklu Sultanı Süleymanşah tarafından öldürülmüş bu nedenle ittifak gerçekleşmemiştir (Sevim, 1962, s. 138-140; 1990, s. 64-65; Sevim-Merçil, 1995, s. 357-358; Yinanç, 1944, s. 152-153). Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un, Musul ve Halep hâkimi Şerefüddevle ile Kudüs Valisi Artuk Bey'in kurdukları ittifak planından ne dereceye kadar haberdar olduğu ise bilinmemektedir (Sevim, 1962, s. 139-140).

2009, s. 152; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 319; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 29; Kafesoğlu, 1972, s. 67; 1973, s. 81-82; Köprülü, 1997, c.1, s. 617; Merçil, 1985, s. 243; Runciman, 1989, c.1, s. 59; Sevim, 1962, s. 138; Turan, 1993, s. 135; Urfalı Mateos, 2019, s. 225).

1086 tarihinde Anadolu Selçuklu Sultanı Süleymanşah ile yapılan savaştan sonra hayatının geri kalanını kendisine iktâ olarak verilen Kudüs'te geçiren Artuk Bey, 1091 tarihinde Kudüs'te vefat etmiş ve Süleyman Mabedine giden yol üzerinde yapılan mezarına defnedilmiştir[36] (Abu'l Farac, 1945, c.1, 333; Artuk, 1944, s. 12; Artuk ve Artuk, 1993, s. 16; Cahen, 2010, s. 29; Çetin, 2009, s. 152; Günkut, 1937, s. 95; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 29; Merçil, 1985, s. 243; Turan, 1993, s. 135-136; 2014, s. 359; Urfalı Mateos, 2019, s. 225).

Artuk Bey'in; Sökmen, İlgazi, Abdülcebbar, Behram, Yakuti, Ali, Alpyaruk, Siyâvuş, İnal, Begtaş (Bengütaş), Alataş (Alptaş, il ya da el-taş) adlarında on bir erkek çocuğu olduğu bilinmekte, kız evlada sahip olup/olmadığı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır[37] (Artuk, 1944, s. 13; Artuk ve Artuk, 1993, s. 16; 1988, s. 36; Ataoğlu, 1989, s. 26; Ataoğlu, 1994, s. 408; Koca, 2008, s. 11; Turan, 1993, s. 139).

---

[36]Artuk Bey'in yaşamı sırasında herhangi bir eser yaptırıp yaptırmadığına veya bir eserin onarım emrini verdiğine dair bir bilgiye bugün için ulaşılamamıştır. Zira ömrünün sonuna kadar savaş meydanlarında çarpışan başarılı bir komutan olan Artuk Bey'in bir eser meydana getirebilecek kadar zamanının olmadığı aşikârdır. Artuk Bey'in, Hz. İsa'nın mezarını ziyaret eden Hıristiyan hacılardan vergi olarak birer altın alınması emri, bilinen icraatlarındandır (Sevim, 1962, s. 144-145). 11. yüzyılda Kudüs sakinlerinden olan Koptlar, haçlı hükümetlerine nazaran Emir Atsız ve Artuk Bey'in Kudüs'teki yönetimlerini methetmişlerdir (Cahen, 1979, s. 61; Erer, 1993, s. 59). Artuk Bey'in ölümünün ardından Kudüs'te yaşanan kargaşada Ortodoks Patriği Symeon ve papazların birçoğu can güvenliklerinden endişe duymuş ve Kudüs'ü terk ederek Kıbrıs'a gitmişlerdir (Runciman, 1989, c.1, s. 170, 215). Yaşanmış bu olaylar, Emir Atsız ve Artuk Bey zamanında Kudüs'te yaşayan Müslümanların yanı sıra Hıristiyan halka da huzurlu bir ortamın sağlandığını göstermektedir. Artuk Bey, Anadolu'ya düzenlenen akınlarda en ön saflarda yer alarak giriştiği mücadeleler ve kazandığı savaşlarla ne kadar önemli bir kumandan olduğunu ispatlamış ve hiçbir savaşta da mağlup olmamıştır (Artuk, 1988, s. 3; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 319; Kafesoğlu, 1972, 64; Sevim, 1962, s. 145; Sevim ve Yücel, 1989, s. 90; Turan, 1993, s. 136). Nikephoros Bryennios, Artuk Bey'in Ursel'i (Roussel) ele geçirmesi olayını anlatırken Artuk Bey'i överek olağanüstü bir komutan olduğundan bahsetmektedir (Bryennios, 2008, s. 95).

[37]Artuk Bey, Kudüs yönetimi sırasında, Kutsal Mezar (Kıyâme/Diriliş) Kilisesi'nin tavanına Türklerin hâkimiyet sembolü ve bir geleneği olan ok atmıştır (Ögel, 1982, s. 39, 100; Turan, 1945, s. 307-318; 2014, s. 284, 359; Urfalı Mateos, 2019, s. 225). Türklerin ok atma geleneği bazı batılı tarihçiler tarafından yanlış anlaşılmalara mahal verecek şekilde aktarılmış ve bunun bir hakaret ya da aşağılama olduğunu

Artuk Bey'in 1091 tarihinde vefatının ardından oğullarından Sökmen ve İlgazi, Kudüs'e, Fatımîlerin Kudüs'ü işgaline (Temmuz-Ağustos 1096) hâkim olmuşlardır (Çetin, 2009, s. 152; Günkut, 1937, s. 95; İbnü'l Esîr, 2016, c.8, s. 418; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 29-30; Köprülü, 1997, c.1, s. 617; Merçil, 1985, s. 243; Turan, 1993, s. 135-141).

Haçlı istilasını fırsat bilen, hatta onlarla ittifaka giren Fatımî Mısır veziri Efdal'ın, 1098 tarihinde Kudüs'ü ele geçirmesinin ardından önce Sökmen daha sonra İlgazi Anadolu'ya gelerek Türkmenlerin çoğunlukta olduğu Mardin, Harput (Hısn Ziyâd), Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa) ve çevresine yerleşerek hâkimiyet mücadelesine girişmişler ve 1101/1102-1409 yılları arasında yaşayacak olan Artuklu Devleti'nin üç kol hâlinde kurulmasına zemin hazırlamışlardır.[38] (Anonim Süryani, 2005, s. 9; Artuk ve Artuk, 1993, s. 16; Azimî, 1988, s. 31; Bulduk, 2004, s. 41-42; Çetin, 2009, s. 152; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 30; Maalouf, 1998, s. 72; Orkun, 1946, c.3, s. 97; Runciman, 1989, c.1, s. 205; Sevim, 1962, s. 125; Turan, 1993, s. 135-141; Yinanç, 1934, s. 53).

Bunlardan Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa) kolu, 1101/1102–1232; Harput kolu (Hısn-ı Ziyad), 1185–1233; Mardin Artuklu (İlgaziye) kolu, 1106/8 – 1408/1409 yılları arasında tarih sahnesindeki yerini almış; Diyarbakır (Amid) ve Silvan'a (Meyyâfârikîn) 1183–1232 tarihleri arasında Hasankeyf Artukluları, 1302–1394 yılları arasında Mardin Artukluları hâkim olmuşlardır (Altun, 1978, s. 4; Cahen, 2012, s. 18; Fleet, 2012, c.1, s. 424-425; Köprülü, 1997, s. c.1, 617; Merçil, 1985, s. 243; Sevim ve Yücel, 1989, s. 213; Sunguroğlu, 1958, c.1, s. 110; Turan, 1980, s. 86; Usta, 2002a, s. 371).

---

iddia etmişlerdir (Cahen, 2010, s. 34; Sevim, 1990, s. 70; Turan, 1993, s. 136; 2014: 284). Urfalı Mateos, Artuk Bey'in kilise tavanına üç ok attığını belirtir (2019, s. 225). Bu geleneği İstanbul Mesleme Cami ve İran/İsfahan Cuma Cami mihraplarında uygulattığı bilinen Tuğrul Bey'in ardından, Fatih Sultan Mehmed'in de İstanbul/Ayasofya kubbesine bir ok yerleştirmiş olabileceği belirtilmektedir (Turan, 2014, s. 284, 359). Ok ve yay Oğuzlar ve Orta Asya'da yaşayanlar için ne ifade eder ayrıca bkz. Cahen, 1979, s. 53.

[38]Vladimir Aleksandroviç Gordlevski, Artukoğullarını ve Danişmendlileri, 12. yüzyılda Türkiye Selçukluları'nın, Hıristiyanlar (Rumlar-Ermeniler) gibi sürekli mücadele içinde oldukları birer iç düşman olarak nitelendirmiştir (1988, s. 45). Lehmann da (1910, s. 379) Artukoğullarının, hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında Türkiye Selçuklularına bağlı olmalarına rağmen daha sonra sınırlarını genişleterek birçok bölgede hüküm sürdüklerini belirtmektedir.

Mardin Artuklularının Kurucu Beyi Artukoğlu Necmeddin İlgazi, 1098 tarihinde Kudüs'ün kaybedilmesinin ardından Sultan Melikşah'ın vefatından (1092) sonra Büyük Selçuklu Sultanı olan Berkyaruk ile mücadele etmekte olan Sultan Muhammed Tapar'a taraf olarak askerleriyle birlikte bu mücadeleye katılmış, sonuçta Sultan Muhammed Tapar tarafından 1101/1102 tarihinde Bağdat valiliğine atanmıştır[39] (Artuk, 1944, s. 29; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 418; Özaydın, 2005, c.30, s. 579-580; Sevim, 1962, s. 651-652; Turan, 1993, s. 141; 2009, s. 229; Usta, 2002, s. 363).

Bağdat valiliğini elde eden Artukoğlu İlgazi'nin faaliyetlerini Sultan Muhammed Tapar adına yapması, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'u rahatsız etmiş, Bağdat'ta daha baskın bir siyaset yürütmek için kendisine tabi olan Emir Gümüştekin'i Bağdat valiliği görevine atamıştır. Bunun üzerine Artukoğlu İlgazi, Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Sökmen'i yardıma çağırmış ve yardım isteğinde bulunduğu Hille Emiri Sadaka bin Mansûr'dan da olumlu cevap alması üzerine Emir Gümüştekin'e karşı ittifak kurmayı başarmıştır (Artuk, 1944, s. 31-32; Sevim, 1962, s. 655-656). Emir Gümüştekin'in Bağdat'a girdiğini haber alan Artukoğlu İlgazi[40], kardeşi Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Sökmen'in Tikrit'i (Tekrit) yağmaladıktan sonra Bağdat'a yakınındaki Remle'de kurduğu karargâhına gitmiş, Hille Emiri Sadaka bin Mansûr ve

[39]Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar 1101/1102 tarihinde İran / Nihavend yakınlarında karşı karşıya gelmiş ancak halifenin haber yollaması üzerine ikili arasında barış imzalanmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un İsfahan seferinde ölen veziri Ebû'l Mehasin b. El-Dehistanî'nin kardeşi Amid el-Muhezzeb ebû'l Mecd Sultan Berkyaruk lehine çalışmak için bu anlaşmayı fırsata çevirmek için Bağdat'a gitmiştir. Bağdat Valisi Artukoğlu İlgazi, Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahasında Amid el-Muhezzeb ebû'l Mecd'in Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk namına çalışmasına engel olarak onu Bağdat'tan uzak tutmuştur (Özaydın, 2005, c.30, s. 579-580; Sevim, 1962, s. 652). Bir sebepten dolayı Nisan-Mayıs 1102 tarihinde Horasan'a giden Bağdat Valisi Artukoğlu İlgazi ve askerlerinin Bağdat'tan dönüşte Dicle Nehri'ni geçmek için çağırdıkları kayıkçıyı geç gelmesi sebebiyle ok ile yaralamaları, Artukoğlu İlgazi'nin Bağdat halkıyla arasının açılmasına ve çok sayıda insanın çıkan kargaşada yaşamını yitirmesine neden olmuştur. Abbasi halifesi Müstazhir'in Bağdat Valisi Artukoğlu İlgazi'ye, Kadı el-Kudât ve Nizamiye Medresesi hocası el-Kiyâ el-Herrâs aracılığıyla telkinlerde bulunması ile olay daha fazla büyümeden son bulmuştur (Artuk, 1944, s. 29-30; İbnü'l Esîr, 2016, c.8, s. 459; Sevim, 1962, s. 653).

[40]Bağdat halkı ile arası iyi olmayan Artukoğlu İlgazi, Emir Gümüştekin Bağdat'a girdiğinde bu durumu göz önünde bulundurmuş ve Bağdat'tan ayrılarak kardeşi Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Sökmen'in karargâhına gitmiştir (Sevim, 1962, s. 655).

oğlu Dübeys'in de katılımı ile Dicle Nehri'nin bir kolu olan Düceyl Nehri yakınlarındaki bütün köyleri yağmalamış ve karşı koymak isteyen Bağdat halkını perişan etmiştir (Artuk, 1944, s. 32; Sevim, 1962, s. 655-656). Bağdat valiliğine atanan Emir Gümüştekin'in, Artukoğlu İlgazi'nin sebep olduğu yağmaları engelleyememesi üzerine Abbasi halifesi Mustazhir[41] tarafından, yağmalara son verilmesine karşılık Emir Gümüştekin'in Bağdat'tan ayrılacağı ve Artukoğlu İlgazi'nin göreve geri dönebileceği yolundaki bir haberin Artukoğulları ve beraberindekilere bildirilmesinden sonra Şubat 1103'te Emir Gümüştekin zorla da olsa Bağdat'tan çıkarılmış ve yağmalara son verilmiştir (Artuk, 1944, s. 32-33; Sevim, 1962, s. 656-657).

Bağdat Valisi Artukoğlu İlgazi, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un, kardeşi Sultan Muhammed Tapar ile anlaşmaya varması üzerine Ocak/Şubat 1104 tarihinde Abbasi halifesi Müstazhir'in huzurunda Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk adına hutbe okutturmuştur (Artuk, 1944, s. 33-34; Özaydın, 2005, c.30, s. 580; Sevim, 1962, s. 657-658).

Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk adına okuttuğu hutbeden sonra İsfahan'a giderek Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'u, oğlu Melikşah ve Emir Ayaz ile birlikte Bağdat'a gelmeye ikna eden Bağdat Valisi Artukoğlu İlgazi[42], Bağdat'a gitmek üzere yola çıkan fakat İran/Burucert yakınlarında 22 Aralık 1104 tarihinde vefat eden Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un huzurunda okunmasının planlandığı hutbeyi, Sultan Berkyaruk'un veliahtı ve oğlu Melikşah adına okutmuştur (Özaydın, 2005, c.30, s. 580; Sevim, 1962, s. 658-659).

Bu olaydan sonra, Büyük Selçuklu Sultanı olan Muhammed Tapar, Bağdat'ta adına hutbe okunan yeğeni Melikşah ve Atabey'i Ayaz ile anlaşarak vaktiyle Bağdat Valisi görevine getirdiği Artukoğlu İlgazi'yi kendisine itaatsiz davranarak Berkyaruk'a hizmet ettiği gerekçesiyle görevden almış ve yerine Aksungur el-Porsuki'yi atamıştır

[41]Prof. Dr. Ali Sevim ''Artukoğlu İlgazi'' adlı makalesinde olayın geçtiği zamanda Abbasi halifeliği koltuğunda oturan Müstazhir'in adını sehven, 1226-1242 yıllarında halifelik yapan Mustansır olarak zikretmiştir (Sevim, 1962, s. 656; Yıldız, 1988, c.1, s. 37-38).

[42]Bağdat Valisi Artukoğlu İlgazi yeğeni, Emir Belek bin Behram'ı Irak'taki Târik-i Horasân bölgesine yönetici olarak atamış ve karışıklık çıkaran Türkmenleri kontrol altında tutmasını bildirmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 500).

(Alptekin, 1991, c.3, s. 415; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 501; Merçil, 1985, s. 245; Sevim, 1962, s. 659; Usta, 2002, s. 363).

Artukoğlu İlgazi, Bağdat valiliğinden azledilince Halep Meliki Rıdvan'ın safına geçmiş, haçlı ordusuna karşı yapılacak sefer için öncelikle Musul Emiri Çökürmüş'ün topraklarına girilerek asker toplanması gerektiğini ileri sürmüş, ortaya koyduğu bu görüş tüm Türk beyleri tarafından benimsenince Mayıs 1106 tarihinde Nusaybin'e doğru harekete geçilmiştir (Artuk, 1944, s. 35; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 507; Sevim, 1962, s. 659-660; Yinanç, 1932, s. 11). Türk beyleri ile Halep Meliki Rıdvan tarafından çok kalabalık bir güçle Nusaybin'in kuşatıldığını haber alan Musul Emiri Çökürmüş, Halep Meliki Rıdvan'a, Artukoğlu İlgazi'nin kendilerini düşman ettiğini, İlgazi'nin hemen hapsetmesi durumunda kendisine katılarak her türlü yardımda bulunacağını, haçlılara karşı beraber hareket etmeleri gerektiğini bildirmiş, (Artuk, 1944, s. 36; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 507; Sevim, 1962, s. 660). Halep Meliki Rıdvan da haçlılara karşı yapılacak seferde Musul Emiri Çökürmüş'ün de kendilerine katılması gerektiğini Artukoğlu İlgazi'ye anlatmış, ancak, Artukoğlu İlgazi'nin Musul Emiri Çökürmüş'ün topraklarına sahip olunmadan geri çekilmeyeceğini, aksi halde kendileri ile de savaşa hazır olduğunu bildirmesi karşısında İlgazi'yi yakalatarak zincire vurdurmak suretiyle hapse attırmışsa da çok geçmeden kendisine bağlı Türkmenler tarafından hapisten kurtarılan İlgazi, 1106 tarihinde Mardin'e gitmeyi başarmıştır (Artuk, 1944, s. 36; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 507-508; Sevim, 1962, s. 660-661; Usta, 2002, s. 363; Runciman, 1987, c.2, s. 90; Yinanç, 1932, s. 11).

Bu tarihte, Mardin'i de hâkimiyeti altında tuttuğu sıralarda Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Sökmen vefat etmiş, yerine geçen oğlu İbrahim de Mardin yönetimine Emir Şems'i vekil tayin etmiş bulunuyordu. (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 31; Sevim, 1962, s. 661). Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a tekrar bağlılığını bildirmiş olan Artukoğlu İlgazi, 1106 tarihinde Mardin'e geldiğinde yönetimde bulunan Emir Şems, herhangi bir direnişte bulunmadan kenti Artukoğlu İlgazi'ye teslim etmiş, böylelikle Mardin ve çevresinde uzun yıllar hüküm sürecek olan Mardin Artuklu Devleti (Tabaka-i İlgâziyye) kurulmuştur[43] (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Artuk, 1944, s. 36; Ataoğlu, 1989, s. 53-54; Azimî, 1988, s. 34; Bulduk, 2004, s. 43; Çetin, 2009, s. 154; Göyünç, 1969, s. 8; İbnü'l

43İbnü'l Ezrak incelenen kaynaklardan farklı bir tarih vererek, Mardin'in 1113 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin eline geçtiğini belirtmiştir (1992, s. 31).

Esîr, 2016, c. 8, s. 508; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 31; Köprülü, 1997, c.1, s. 618; Merçil, 1985, s. 245; Orkun, 1946, c.3, s. 99; Sevim, 1962, s. 661; Sevim ve Yücel, 1989, s. 213-214; Sümer, 1990, s. 21; Usta, 2002, s. 363).

İlgazi'nin[44] Mardin'i ele geçirdiği sıralarda Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, Musul valisi olan Emir Çökürmüş'ün yerine Musul valiliğine Emir Çavlı'yı atayınca bölgeye gelen yeni vali Emir Çavlı'nın, görevden alınan Musul Emiri Çökürmüş'ü öldürerek Musul'u kuşatması karşısında Emir Çavlı'yı istemeyen Musul halkı tarafından öldürülen Emir Çökürmüş'ün oğlu Zengi'yi başa getirmiş ve bu sıralarda Malatya'da bulunan Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a hemen yardıma gelmesi durumunda Musul'un kendisine bırakılacağı haberi iletilmiştir. (Ataoğlu, 1989, s. 54-55; Demirkent, 1996, s. 55; İbnü'l Esîr, 2016, c.8, s. 522; Sevim, 1962, s. 662-663; Rice, 2015, s. 58; Runciman, 1987, c.2, s. 91). Musul emiri Çavlı'yı Nusaybin'den Musul'a kadar takip eden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan 22 Mart 1107 tarihinde Musul'u ele geçirmiş ve şehre girerek Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okunan hutbenin kendi adına okutulması emrini vermiştir (Ataoğlu, 1989, s. 54-55; Demirkent, 1996, s. 55; İbnü'l Esîr, 2016, c.8, s. 522; Sevim, 1962, s. 663 Rice, 2015, s. 59; Runciman, 1987, c.2, s. 91). I. Kılıç Arslan'ın önünden kaçarak Sincan'a sığınan Emir Çavlı, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi[45] ile Halep Emiri Rıdvan'ın haçlılara karşı yardım çağrısında bulunmaları üzerine Suriye/Rahbe'ye geçerek, Halep Emiri Rıdvan ve Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ile Musul'a doğru hareket etmiş, emirleri ile anlaşmazlığa düşerek güç kaybeden Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a karşı Habur Nehri yakınlarında 13 Haziran 1107 tarihinde yapılan savaşı kazanmış, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan nehirden geçerken boğularak

[44]Türkmenler üzerinde önemli bir nüfuzu olan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, istediği zaman Türkmenleri bir noktaya toplayabilmiştir ancak Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin ferdi hareket etmeye çalışması onu olumsuz yönde etkilemiştir (Cahen, 2010, s. 121).

[45]Türkiye Selçuklu Sultanı I.Kılıç Arslan'ın ölümü ile sonuçlanan savaşın ardından Musul Emiri Çavlı, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye savaştan önce Türkmenlere verilmek üzere verdiği parayı geri istemiş, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi kendisinden istenen parayı iade ettikten sonra Musul Emiri Çavlı'ya ait Nusaybin'i ele geçirmiştir (Sevim, 1962, s. 663; 2000, c.22, s. 89).

hayatını kaybetmiştir.[46] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 346-347; Demirkent, 1996, s. 56-58; Fleet, 2012, c.1, s. 425; İbnü'l Esîr, 2016, c.8, s. 522-525; Kafesoğlu, 1972, s. 91; Özaydın, 2005, c.30, s. 580; Rice, 2015, s. 59; Runciman, 1987, c.2, s. 91; Sevim ve Merçil, 1995, s. 433; Sevim, 1962, s. 663; 1993, s. 134; Turan, 1971, s. 148; 1993, s. 145; Turgal, 1935, s. 9-10; Urfalı Mateos, 2019, s. 231).

Bu olaydan sonra Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Emir Mevdud bin Altuntekin'in Musul'a vali olarak atandığını öğrenen Emir Çavlı, bölgeyi terk ederek o sırada Habur/Araban'da bulunan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin yanına gitmiş ve kensisine Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a karşı ittifak teklif etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 348; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 546-547; Sevim, 1962, s. 663-664; Sevim ve Merçil, 1995, s. 185; Runciman, 1987, c.2, s. 91-92; Turan, 2009, s. 231; Yinanç, 1932, s. 14). Emir Çavlı'nın ısrarı karşısında gönülsüzce onunla ittifak kuran Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Irak'taki Sincar kuşatmasına katılmış ancak Sincar ele geçirilemeyince, Fırat Nehri kıyısındaki Rahbe kuşatmasından sonra istemeyerek katıldığı Emir Çavlı'nın yanından 1108 tarihinde gizlice ayrılarak Mardin'e gelmiş, oradan da haçlılara karşı yapılacak olan Urfa seferi için Musul Emiri Mevdud bin Altuntekin'in yardımına gitmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 348; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 547; Sevim, 1962, s. 664-665; Sevim ve Merçil, 1995, s. 185, 193-194; Yinanç, 1932, s. 14). Musul Emiri Mevdud bin Altuntekin'nin, Harran'ı ele geçirip yönetimini Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye vermesi karşısında seferde bulunan Ahlatşahı Sökmen, İlgazi'ye cephe alarak tartışmış, İlgazi de yaşanan tartışmaların ardından yeğeni Emir Belek'i orada bırakarak cepheyi terk etmiş ve Mardin'e dönmüş[47], Ahlatşahı Sökmen de Artukoğlu Emir Belek'i yakalayarak Muş'taki Aydziats (Aidzyatz) Kalesi'nde esir etmiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; 1992, c.5, s. 402; Ardıçoğlu, 1964, s. 38; Artuk, 1947, s. 129; Merçil, 1985, s. 245; Sevim, 1962, s. 664-

[46]Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın, Büyük Selçuklu Sultanlığını ele geçirme, Mezopotamya'yı (el-Cezîre) idaresi altına alma düşüncesi, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ve Halep Meliki Rıdvan'ı kendisine düşman etmiş ve bu olay iki emirin Musul Emiri Çavlı ile birleşmelerine neden olmuştur (Demirkent, 1996, s. 56). Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın Musul kuşatması hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s.522-525.

[47]1109 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi kızı Yümna'yı Diyarbakır (Amid) hâkimi İl-aldı bin İbrahim ile evlendirmiştir (Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 258).

665; Sevim ve Merçil, 1995, s. 194; Urfalı Mateos, 2019, s. 241; Yinanç, 1997, c.2, s. 469).

Musul Emiri Mevdud bin Altuntekin'in, batîniler tarafından öldürülmesinin ardından Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar 1113 tarihinde Musul ve çevresinin yönetimini Aksungur el-Porsuki'ye vermiş, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi daha önce Bağdat emirliğinden alınmasının nedeni olarak gördüğü Musul Hâkimi Aksungur el-Porsuki ile anlaşamamasına rağmen, haçlılara karşı yapılacak olan savaşa oğlu Ayaz ile beraber destek kuvvetleri göndermiştir.[48] Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki'nin Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin savaşa bizzat katılmayarak oğlu Ayaz'ı göndermesini kabullenememiş ve Ayaz'ı esir etmiştir[49] (Abu'l Farac, 1950, c.2, 354; Ataoğlu, 1989, s. 57; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 572-573, 576; Kafesoğlu, 1972, s. 77; Kayhan, 2006, s. 54; Merçil, 1985, s. 245; Özaydın, 2005, c.30, s. 581; Runciman, 1987, c.2, s. 106; Sevim, 1962, s. 665-666; Sevim ve Merçil, 1995, s. 197; Usta, 2002, s. 364; Urfalı Mateos, 2019, s. 250-251; Yinanç, 1932, s. 18). Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki'nin, Mardin ve Artuklulara ait bölgeleri de taciz etmesi üzerine, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, yeğenleri Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud ile o sırada Palu'ya hâkim olan yeğeni Emir Belek'i yanına almak suretiyle büyük bir kuvvet oluşturarak, ani bir baskın ile Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki ve o sırada yanında bulunan Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Mesud, Dara yakınlarında bozguna uğratılmışsa da Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan çekinildiği için esir edilen Melik Mesud hemen serbest bırakılmış, öte yandan bu baskınla Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin oğlu Ayaz da esaretten kurtarılmıştır[50]

[48]Çıkılan bu seferde 28 Haziran 1113 tarihinde Taberiye'de haçlılara karşı Türk kuvvetleri galip gelmiştir (Özaydın, 2005, c.30, s. 581).

[49]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a Bağdat Valiliği görevinden alındığından beri kırgınlığı devam etmiş ayrıca Musul Hâkimi Aksungur el-Porsuki ile aralarında yaşanan problemlerden dolayı haçlılara karşı olan seferlere kendisi katılmamış oğlu Ayaz'ı göndermiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 576; Merçil, 1985, s. 245; Sevim, 1962, s. 665-666).

[50]Savaş sonunda Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki ve Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu Melik Mesud, Nusaybin'e dönme mecburiyetinde kalmışlardır (Sevim, 1962, s. 667). Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, oğlu Melik Mesud ve Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki'nin başında olduğu ordunun Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi tarafından mağlup edilip Melik Mesud'un da

(Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 354; Artuk, 1947, s. 129-130; Ataoğlu, 1992, s. 34; Kafesoğlu, 1972, s. 77-78; Merçil, 1985, s. 245; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 577; Sevim, 1962, s. 666-667; Sevim ve Merçil, 1995, s. 197-198; Runciman, 1987, c.2, s. 106; Turan, 1971, s. 162; Urfalı Mateos, 2019, s. 253-254; Usta, 2002, c.6, s. 813; Yinanç, 1932, s. 18; 1997, c.2, s. 469).

Olup bitenlerden sonra Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ile arası açılan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin ile ittifak kurmuş; Antakya haçlı kontu Roger ile birleşerek ordusunu hazırlamak için Mardin'e doğru yola çıktığı sıralarda (Ocak 1115) Rusten adı verilen yerde Suriye Humus (Hıms) emiri Hayır Han bin Karaca tarafından esir edilmiştir. Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin esir düştüğü haberini alan Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin, yardım için hemen Humus'a gitmiş ancak burada Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın ordusunu bekleyen Suriye Humus (Hıms) emiri Hayır Han bin Karaca, Humus'tan ayrılmaz ise Artukoğlu İlgazi'yi öldüreceğinin bildirilmesi üzerine çaresizce geri çekilmiştir (Azimî, 1988, s. 39; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 577-578; Kayhan, 2006, s. 54; Merçil, 1985, s. 245; Özaydın, 2005, c.30, s. 581; Runciman, 1987, c.2, s. 108; Sevim, 1962, s. 668-669; Turan, 1971, s. 162; Urfalı Mateos, 2019, s. 257-258; Yinanç, 1932, s. 18-19). Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'dan beklediği desteği alamayan Suriye Humus (Hıms) emiri Hayır Han bin Karaca da Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'yi, oğlu Ayaz'ı yanında bırakması şartıyla serbest bırakmış ancak kısa süre içerisinde oğlunu kurtarmak için geri dönerek Humus'u kuşatan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın, emir Porsuk bin Porsuk komutasında gönderdiği ordunun üzerine doğru geldiğini haber alınca kuşatmayı kaldırarak Mardin'e dönmek zorunda kalmıştır[51] (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 578; Runciman, 1987, c.2, s. 108; Sevim, 1962, s. 669; Yinanç, 1932, s. 19).

---

esir alınması olayını öğrenmesi üzerine sinirlenerek Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye bu hareketinin kendisine yapılan bir isyan olduğunu söylemiş ve tehdit etmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 577; Merçil, 1985, s. 245; Sevim, 1962, s. 667; Yinanç, 1932, s. 18).

[51]Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, 1115-1116 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin, Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin ve haçlılarla kurduğu ittifakın dağıtılması için emir Porsuk bin Porsuk komutasında yolladığı birlikler Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı Suriye Humus (Hıms) emiri Hayır Han bin Karaca'dan teslim almış ancak kış mevsiminin yaklaşması üzerine Büyük Selçuklu

Suriye Halep Meliki Rıdvan'ın 1113 tarihinde ölümünün ardından Halep'te başlayan ve uzun süren taht kavgalarından rahatsız olan Halep halkının, şehri teslim edeceklerini bildirerek Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'yi Halep'e davet etmeleri üzerine Mayıs 1118 tarihinde[52] Halep Kalesi'ni ele geçiren İlgazi, daha sonra hesaplaşacağı haçlılarla da kısa süreli bir anlaşma yapmış ve oğlu Hüsameddin Timurtaş'ı Halep idaresinde bırakarak haçlılara karşı büyük bir ordu hazırlamak için 1119 tarihinde Mardin'e dönmüştür[53] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 356; Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Anonim Süryani, 2005, s. 29; Azimî, 1988, s. 38, 41-42; Bulduk, 2004, s. 43; İbnü'l Adîm, 2008, s. 230, 232; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 599-600, 609; Kafesoğlu, 1972, s. 89; Kâtip Ferdî, 2006, s. 9; Kayhan, 2006, s. 54; Köprülü, 1997, c.1, s. 618; Maalouf, 1998, s. 129-130; Merçil, 1985, s. 245-246; Orkun, 1946, c.3, s. 99; Sevim, 1962, s. 671-673; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214; Sevim ve Merçil, 1995, s. 403-404).

Haçlılara karşı büyük bir sefer hazırlığı yapan İlgazi[54] tabiiyeti altındaki Bitlis ve Erzen hâkimi Toğan Arslan'ın askerleri ve Türkmenlerden oluşan kalabalık bir ordu ile Urfa'ya giderek durumu kontrol altına aldıktan sonra Halep'i taciz eden haçlı

Sultanı Muhammed Tapar'ın ordusunun geri çekilmesi neticesinde Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ve müttefikleri de savaşmadan geri dönmüşlerdir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 582-583; Kafesoğlu, 1972, s. 77-78; Kayhan, 2006, s. 54; Sevim, 1962, s. 670; Yinanç, 1932, s. 19). Ancak emir Porsuk bin Porsuk'un önü haçlılar tarafından kesilince Büyük Selçuklu ordusu dağılmış ve Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin oğlu Ayaz da öldürülmüştür (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 583-584; Kafesoğlu, 1972, s. 77-78; Özaydın, 2005, c.30, s. 581; Runciman, 1987, c.2, s. 109; Sevim, 1962, s. 670; Yinanç, 1932, s. 19-20). Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ve Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin bir süre sonra Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından huzura kabul edilerek affedilmiştir (Yinanç, 1932, s. 20).

[52]Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmiş ve yerine oğlu II. Mahmud geçmiştir (Kafesoğlu, 1972, s. 78; Özaydın, 2005, c.30, s. 581).

[53]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ordusu ile beraber Halep'e döndüğü zaman yönetimi altında olan Balis şehrinde isyan çıktığını ve haçlıların Balis'e çağırıldıkları haberini almış ve hemen oraya giderek haçlılar şehri teslim almadan onları oradan uzaklaştırarak bölgeyi kontrol altına almış ve ardından Balis şehrini, Caber Kalesi emiri Salim bin Malik'e satmıştır (Sevim, 1962, s. 673).

[54]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Bağdat'a elçi yollayarak haçlıların yaptığı kıyımları anlatmış ve bunların son bulması için halife tarafından cihad ilan edilmesini istemiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 610).

askerlerine karşı yaptığı savaşı kazanmış, haçlılara daha büyük bir darbe indirmek için asıl hedefi olan haçlı kontu Roger'in elinde bulunan Antakya üzerine sefere çıkmıştır[55] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 356; Anonim Süryani, 2005, s. 29; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 616; Kâtîp Ferdî, 2006, s. 9; Maalouf, 1998, s. 130-131; Merçil, 1985, s. 246; Sevim, 1962, s. 673-674; Turan, 1971, s. 162; Urfalı Mateos, 2019, s. 264;). Bu sefere katılmasını beklediği Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin'den bir haber gelmeyince[56] Tell-i Afrin'de karargâh kurmuş ve hedef şaşırtmak için 27/28 Haziran 1119 tarihinde bir kısım askerini Halep/Esârib yakınlarında bulunan haçlı kontrolündeki kaleye göndermiş, İlgazi'nin bu davranışı karşısında ordusunun bir kısmını Esârib'e yollayan haçlı kontu Roger, (Azimî, 1988, s. 42; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 616; Sevim, 1962, s. 674-675; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214; Urfalı Mateos, 2019, s. 264) Ermenilerin de içinde bulunduğu ordusunun gücünü zayıflatmış ve 28 Haziran 1119 tarihinde Tell-i Afrin'de (Kanlı Ova) Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin birliklerine karşı yaptığı savaşta yenilmiş ve savaş meydanında hayatını kaybetmiştir.[57] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 356; Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Anonim Süryani, 2005, s. 29; Azimî, 1988, s. 42; Demirkent, 1997, s. 76, 87; İbnü'l Adîm, 2008, s. 233-235; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 617; Kâtip Ferdî, 2006, s. 9; Kayhan, 2006, s. 54; Maalouf, 1998, s. 130-131; Merçil,

[55]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin 20 Haziran 1119 tarihinde Antakya üzerine yürüdüğünü haber alan haçlı kontu Roger, Kudüs kralı II. Baudouin'in ve haçlı prenslerinin savaşa girmemesi ve tedbirli davranması gerektiği konusundaki uyarılarını dikkate almadan ordusunu savaşa hazırlamıştır (Anonim Süryani, 2005, s. 29; Sevim, 1962, s. 674-675).

[56]Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin, Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un hanımı Saffet Hatun'un cenazesine katıldığı için savaş sırasında Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin yanında olamamıştır (Sevim, 1962, s. 676).

[57]Savaş sonunda İslâm âlemi bu başarıyı büyük bir mutluluk ile karşılamış ayrıca Abbasi halifesi Müstarşid tarafından Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye hilat giydirilerek ve ''Necmeddin'' unvanı verilmiştir (Sevim, 1962, s. 676). Prof. Dr. Ali Sevim, ''Artukoğlu İlgazi'' adlı makalesinde, Abbasi Halifesinin ismini sehven ''Müstansır'' olarak aktarmış (1962, s. 676) ancak dönemin Abbasi Halifesi Müstarşid'tir (Yıldız, 1988, c.1, s. 37-38). Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi savaşta ölen haçlı kontu Roger'in çadırındaki ganimetlere, hediye edebileceği bazı silahlar dışında dokunmamış ve ordusuna dağıtmıştır (Sevim, 1962, s. 676).

1985, s. 246; Orkun, 1946, c.3, s. 99; Sevim, 1962, s. 675-676; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214; Turan, 1971, s. 162; Urfalı Mateos, 2019, s. 264-265; Yinanç, 1932, s. 21).

Tell-i Afrin'de kazandığı bu zaferle Antakya'yı alma hedefine daha da yaklaşan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, askerlerini Antakya ve Hatay (Süveydiye) bölgesine göndermiş, yanına aldığı az sayıdaki askerle Artah (Reyhanlı) Kalesi'ni de almak istemiş ancak alamamış ve bölgede birçok yeri yağmalayıp çeşitli ganimetler elde etmiştir. Haçlı kontu Roger'in ölüm haberini alarak Antakya'ya doğru harekete geçen Kudüs Kralı II. Baudouin'e engel olabilmek için askerlerini Antakya üzerine gönderen Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Kudüs Kralı II. Baudouin'in Ağustos 1119 tarihinde Antakya'ya girmesini engelleyememiştir[58] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 356; Demirkent, 1997, s. 88; Maalouf, 1998, s. 132-133; Sevim, 1962, s. 677).

Tell-i Afrin'de yapılan savaşta yer alamayan Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin askerleriyle birlikte Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin daha sonra gerçekleştirdiği Esârib Kalesi kuşatmasına katılmış, kale ele geçirildikten sonra 12 Ağustos 1119 tarihinde haçlılar için stratejik konuma sahip Zerdana Kalesi alınmış, ele geçen hazineler Halep'e bağlı Kınnesrin'e gönderilmiş,[59] daha sonra Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, bütün kuvvetleri bir araya getirerek Kudüs Kralı II. Baudouin üzerine Tell-i Danis mevkine hareket edilmiştir (Azimî, 1988, s. 42; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 617; Orkun, 1946, c.3, s. 99-100; Sevim, 1962, s. 678-679; Urfalı Mateos, 2019, s. 265).

[58]Tell-i Afrin'de (Kanlı Ova) haçlılara karşı galip gelmenin mutluluğu ile aşırı alkol tüketerek hasta düşen Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, uzun süre hastalıktan kurtulamamış ve ordusunun başına geçemeyince de Kudüs kralı II. Baudouin'in Antakya'ya girmesine engel olamamıştır (Maalouf, 1998, s. 132-133).Kudüs kralı II. Baudouin Antakya'ya girdiği vakit haçlı kontu Roger'in eşi Antakya'nın hazinelerini ona vermiştir (Sevim, 1962, s. 678). Anonim Süryani Vakâyinamesi'nde, Kudüs kralı II. Baudouin ile yapılan bu savaşı Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin kaybettiği yazılıdır (Anonim Süryani, 2005, s. 29-30).

[59]Zerdana Kalesi senyörü Robert bir fırsatını bulup kaleden firar ederek Kudüs kralı II. Baudouin'in yanına kaçmış daha sonra askerleriyle, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin Şam ve Humus birliklerinin karşısına çıkmışsa da bozguna uğramış, Burc-i Hab'a doğru geri çekilmek isterken Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin tarafından başı kesilerek Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye yollanmıştır ancak senyör Robert'in fidye alamadan öldürülmesi Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'yi çok kızdırmıştır (Sevim, 1962, s. 678-679).

Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin, Bitlis ve Erzen hâkimi Toğan Arslan ile beraber 14 Ağustos 1119 tarihinde Kudüs Kralı II. Baudouin'in ordusu üzerine saldırıda bulunarak özellikle ok atışları ile Kudüs Kralının askerlerini bezdirmeleri üzerine daha fazla dayanamayan Kral II. Baudouin, Burc-i Hab'a geri çekilmiştir. (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 356; İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 616; Merçil, 1985, s. 246; Sevim, 1962, s. 679-680, 682; Urfalı Mateos, 2019, s. 265). Haçlıları takip ederek Burc-i Hab'da Kudüs Kralı II. Baudouin'in askerleriyle bir kez daha çarpışan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, geri çekilmek durumunda kalmış, Kudüs Kralı II. Baudouin de çekindiğinden Türklerin peşinden gidememiştir[60] (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 617; Merçil, 1985, s. 246; Orkun, 1946, c.3, s. 99-100; Sevim, 1962, s. 680-681; Runciman, 1987, c.2, s. 131; Urfalı Mateos, 2019, s. 265). Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi daha sonra Mardin ve Diyarbakır çevresinden topladığı askerlerle Halep yakınlarındaki Azâz Kalesi'ni kuşatmışsa da kaleyi ele geçirememiş, ayrıca Halep'e bağlı Maarra Kınnesrin'de haçlılar ile mücadele ederken isteksiz tavırları nedeniyle askerleriyle tartışmaya girişmesi birliğindeki asker sayısını azaltmış, bu da Kudüs Kralı II. Baudouin'in zorluk yaşamadan Tell-i Danis'e doğru harekete geçmesine neden olmuştur (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 6; Sevim, 1962, s. 681-682; Runciman, 1987, c.2, s. 131; Urfalı Mateos, 2019, s. 267). Ancak, Şam (Dımışk) Atabeyi Tuğtekin'in askerleriyle Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye yardıma gelmesi Kudüs Kralı II. Baudouin'i Antakya'ya geri dönmeye mecbur bırakmış, Türk kuvvetleri de Halep'e gitmiştir[61] (Anonim Süryani, 2005, s. 30; Runciman, 1987, c.2, s. 131; Sevim, 1962, s. 681-682; Urfalı Mateos, 2019, s. 267-268).

[60]Savaş sonunda Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi Halep'e gitmiş ve ardından asker toplayıp tekrar dönmek üzere Mardin'e doğru yola çıkmıştır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 8, s. 617; Sevim, 1962, s. 681). Bu durumu fırsat bilen Kudüs kralı II. Baudouin çevrede birçok yağma faaliyetlerinde bulunmuş ve tekrar Antakya'ya çekilmiş, Urfa kontu Joscelin de Courtenay de Menbiç ve Halep dolaylarını taciz etmiştir (Runciman, 1987, c.2, s. 131; Sevim, 1962, s. 681).

[61]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi Halep'e dönerken, 12 Ağustos 1119 tarihinde ele geçirdiği ve tamir ettirip haçlılara karşı kullandığı Zerdana Kalesi'ni, Haziran 1120 tarihinde bu kez tahrip etmiş ve yoluna devam etmiştir (Azimî, 1988, s. 43; Sevim, 1962, s. 682). Halep'te vergilerin yüksek olduğu konusunda şikâyetler alan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi vergilerin hemen düşürülmesini emretmiş ve oğlu Şemsüddevle Süleyman'ı yerine vekil, Mekki bin Karnas'ı da ona yardımcı bırakarak Eylül-Ekim 1120

Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Halep'te yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Şemsüddevle Süleyman vasıtasıyla haçlılarla barış anlaşması imzalamışsa da haçlılar İlgazi'nin yokluğunu fırsat bilerek anlaşmaya sadık kalmamış, Halep ve dolaylarındaki tacizlerini sürdürmüşlerdir[62] (Runciman, 1987, c.2, s. 132; Sevim, 1962, s. 682-683).

Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud 1120/1121 tarihinde Ahlatşahı Sökmen'e ait olan Silvan'ı (Meyyafarikin) Mardin Artuklularına vermiştir[63] (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 258, 260; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 23; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 31-32; Köprülü, 1997, c.1, s. 618; Merçil, 1985, s. 246; Sevim, 1962, s. 687; Sümer, 1990, s. 70).

Müttefikleri ile beraber haçlıların üzerlerine doğru gelmelerini bekleyen Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi bu sıralarda yediği yiyeceklerden dolayı hasta düşmüş ve Halep'e götürülmüştür (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Azimî, 1988, s. 45; Sevim, 1962, s. 688; Urfalı Mateos, 2019, s. 271). Haçlılarla mücadele içerisindeyken yediği bir yiyecek nedeniyle hasta olup Halep'e götürülen, bir müddet tedavi gördükten sonra sağlığına kavuşan Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, Mardin'e dönüp oradan da Silvan'a (Meyyafarikin) doğru hareket ettiği sırada hastalığı nüksettiğinden 19 Kasım 1122 tarihinde vefat etmiştir.[64] (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Anonim Süryani, 2005, s. 30;

---

tarihinde Mardin'e asker toplamak için geri dönmüştür (Azimî, 1988, s. 43; Köprülü, 1997, c.1, s. 618; Sevim, 1962, s. 682).

[62]Bizans İmparatoru, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye, haçlıların kalabalık bir ordu ile Suriye Limanı'na doğru geldiğini, 30.000 kişilik Bizans ordusunu yardıma gönderebileceğini haber vermesi üzerine, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, birlikleriyle Suriye Limanı'na sefer düzenlemiş ve haçlıları bozguna uğratarak sağ kalanları da geri dönmeye zorlamıştır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 357; Turan, 1971, s. 166).

[63]İbnü'l Ezrak diğer kaynaklara göre farklı bir tarih vermiş ve Silvan'ın (Meyyafarikin) 1118 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'ye hediye edildiğini yazmıştır (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 31-32). Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin Silvan'a (Meyyafarikin) hâkim olması ile birlikte insanlar huzurlu bir ortama kavuşmuş ve Silvan'da inşa faaliyetleri başlamıştır (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 32).

[64]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin oğlu Şemsüddevle Süleyman, halkı telaşa düşürmemek için Sultanın hasta olduğunu söylemiş, bedeninin atının üzerinde dik durması sağlanarak Silvan'daki (Meyyafarikin) saraya götürülmüş ve Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin öldüğü haberi, naaşı sarayda olduğu vakit halka duyurularak Mescidü'l Emir'de Sultan Kubbesinin kuzey tarafına defnedilmiştir

Azimî, 1988, s. 45; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 260; Bulduk, 2004, s. 43; Demirkent, 1996, s. 58; 1997, s. 76; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 32; Kâtip Ferdî, 2006, s. 10; Köprülü, 1997, c.1, s. 618; Maalouf, 1998, s. 133; Merçil, 1985, s. 246; Orkun, 1946, c.3, s. 100; Runciman, 1987, c.2, s. 133; Sevim, 1962, s. 688; Sevim ve Merçil, 1995, s. 438; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214; Sunguroğlu, 1958, c.1, s. 111; Turan, 1971, s. 166; 2009, s. 267; Urfalı Mateos, 2019, s. 272; Usta, 2002, s. 371; Yinanç, 1932, s. 21).

Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin[65] vefatının ardından en büyük oğlu Hüsameddin Timurtaş Mardin'de, diğer oğlu Şemsüddevle Süleyman Silvan'da (Meyyafarikin), Halep vekilliğinde bulunan yeğeni Bedrüddevle Süleyman Halep'te hâkimiyetini ilan etmiştir[66] (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Anonim Süryani, 2005, s. 30; Azimî, 1988, s. 45; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 260; Bulduk, 2004, s. 43; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 32; Kâtip Ferdî, 2006, s. 11; Köprülü, 1997, c.1, s. 618; Merçil, 1985, s. 246; Runciman, 1987, c.2, s. 133-134; Sevim, 1962, s. 689; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214). Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin vasiyeti üzerine, sahip olduğu topraklara yeğeni Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi hâkim olmuştur.[67] (Anonim Süryani, 2005, s. 31; Turan, 1971, s. 166; Urfalı Mateos, 2019, s. 272; Yinanç, 1932, s. 21).

(Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 260; Demirkent, 1996, s. 58; Sevim, 1962, s. 689; Turan, 1971, s. 166). Ünver, Ali Emir'inin vermiş olduğu bilgiye katılarak, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin cenazesinin Mardin'de kendi inşa ettirdiği Cami el Asfar'ın harim bölümüne aktarıldığını ve orada defnedildiğini belirtmektedir (Kâtip Ferdî, 2006, s. 10, dipnot: 15; Ünver, 2014, s. 16-17, 22).

[65]12. yüzyılın ilk çeyreğinde (M. 1108-1122) Mardin'de Artukluların ilk mimari örnekleri sayılabilecek, Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin döneminde kardeşi Eminüddin'in yapım emrini verdiği ancak kardeşinin ölümü üzerine kendisinin inşasını tamamlattırdığı 'Mardin Eminüddin Külliyesi' ve 'Cami el Asfar Külliyesi'dir (Altun, 2011, s. 64-69, 123; Cantay, 1992, s. 9, 39-40; Göyünç, 1969, s. 116, 122; Kâtip Ferdî, 2006, s. 8, dipnot: 14; Ünver, 2014, s. 16-17).

[66]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin ölümü haçlıları harekete geçirmiş ve Bedrüddevle Süleyman'ın hâkim olduğu Halep'e saldırılar düzenleyip yer yer de işgal etmeleri üzerine Halep Artuklu Hükümdarı Süleyman haçlılarla yaptığı mecburi anlaşma sonucu Halep'teki Esârib Kalesi'ni Kudüs kralı II. Baudouin'e vermiştir (Azimî, 1988, s. 46; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 36-37; Runciman, 1987, c.2, s. 134; Sevim, 1962, s. 689).

[67]Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi ilk ve tek yenilgisini Gürcülerle olan savaşta almıştır (Turan, 2009, s. 267).

Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi, kardeşi Artukoğlu Sökmen'in ardından haçlılara karşı kazandığı zaferlerle Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve Abbasi halifesi Müstarşid'in övgülerine mazhar olmakla başta Türkmenler nezdinde olmak üzere tüm İslâm dünyası için çok önemli bir konuma yükselmiş, ayrıca yeri geldiğinde Büyük Selçuklu Sultanı Mahmud ve Abbasi halifesi Müstarşid'e karşı durarak bağımsızlığını korumayı bilmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 5; Sevim, 1962, s. 690-691).

Hüsameddin Timurtaş (1122-1153/1154**)**

İlgazi'nin ardından Mardin Artuklularının başına oğlu Hüsameddin Timurtaş geçmiştir (1122). Hâkimiyetinin ilk yıllarında Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi'ye tabi olmuş ve askerleriyle beraber onun düzenlediği seferlere katılmıştır[68]. Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi'nin vefat etmesinin ardından Halep[69] ve Harran'a da hâkim olmuş, haçlılarla yapmış olduğu anlaşma neticesinde o sıralarda Halep'te esir bulunan Kudüs kralı II. Baudouin ile yanındaki haçlı senyörlerini zindandan çıkartmıştır.[70] (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Anonim Süryani, 2005, s. 30;

[68]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş Azâz Kalesi ve Menbiç Kalesi kuşatmalarında Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi'nin yanında bulunarak önemli görevler üstlenmiştir (Alptekin, 1992, c.5, s. 403; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 42-43; Yinanç, 1997, c.2, s. 471;). Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi'nin Menbiç kuşatması sırasında vefatı üzerine cenazesini Halep'e götürüp defnettirmiştir (Artuk, 1944, s. 65-66; 1947, s. 134; Azimî, 1988, s. 47-48; Urfalı Mateos, 2019, s. 278). Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi ölmeden önce İslâmiyet sancağını taşıması ve Artukoğullarına önderlik etmesi için kendisinden sonra Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ı işaret etmiştir (Turan, 1993, s. 152; Urfalı Mateos, 2019, s. 278).

[69]Hille Emiri Dübeys bin Sadaka haçlılara, Halep'i ele geçirip kendisine verdikleri takdirde onların her istediğini yapacağının sözünü vermiş ancak Halep Valisi Fadıl bin Müsaid bin Bedii bu olayı Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'a bildirerek haçlıların muhtemel Halep kuşatmasına engel olmasını sağlamış böylece Hille Emiri Dübeys bin Sadaka'nın da Halep üzerindeki planı o an için bozulmuştur (Artuk, 1944, s. 68; İbnü'l Adîm, 1982, s. 142-143).

[70]Harput Artuklu Hükümdarı Belek Gazi tarafından Harran'da tutulan, Halep Selçuklu Meliki Sultanşah, Mardin Artuklu Hükümdarı Timurtaş tarafından, Mardin'e getirtilmiş ancak o bir yolunu bularak Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud'un yanına sığınmıştır (Ataoğlu, 1992, s. 36; Azimî, 1988, s. 48, dipnot: 545; Sevim ve Merçil, 1995, s. 404-405).

Artuk, 1944, s. 68; Azimî, 1988, s. 48; Cahen, 2012, s. 24; Demirkent, 1997, s. 93-94; 1991, c.3, s. 415; İbnü'l Adîm, 1982, s. 127-128, 142-143; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 42-43; Kâtip Ferdî, 2006, s. 10-11; Maalouf, 1998, s. 135-136; Merçil, 1985, s. 247; Sunguroğlu, 1958; Runciman, 1987, c.2, s. 136, 141; Sevim ve Merçil, 1995, s. 404; , 1958, c.1, s. 113; Turan, 1971, s. 167; Urfalı Mateos, 2019, s. 278-279; Yinanç, 1932, s. 21).

Bu olaydan sonra Hüsameddin Timurtaş, 7 Eylül 1124 tarihinde Mardin'e dönmüş, Kudüs Kralı II. Baudouin de Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş ile yapmış oldukları anlaşmayı bozmuş ve Hille Emiri Dübeys bin Sadaka[71] ile ittifak kurmak suretiyle Urfa kontu Joscelin de Courtenay ile birleşmesini sağlamış daha sonra da Halep, haçlılar tarafından kuşatılmıştır[72] Halep ele geçirilmek üzereyken, yöneticiler bir fırsatını bulup[73] Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki'ye elçi yollayarak

[71]Hille Emiri Dübeys bin Sadaka, Irak Selçuklu Sultanı Mesud tarafından, Abbasi halifesi Mustarşid-Billâh'ı öldürttüğü gerekçesi ile Eylül 1135 tarihinde başı kesilerek idam edilmiş, naaşı da Mardin Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin kızı Humar Hatun tarafından Azerbaycan/Hoy'dan Mardin'e getirtilerek kendisi için yaptırılan yerde toprağa verilmiştir. İbnü'l Adîm bu konu hakkında detaylı bilgiler vermektedir (İbnü'l Adîm, 1982, s. 153-157; Özaydın, 1994, c.10, s. 14).

[72]Kuşatma sırasında her türlü olumsuz tavrı sergilemiş olan haçlı askerleri o kadar ileri gitmişler ki, cesetleri mezarlarından çıkararak onlara hakaretler edecek kadar vahşileşmişlerdi (Artuk, 1944, s. 69; Demirkent, 1997, s. 94; Sevim ve Merçil, 1995, s. 405; Urfalı Mateos, 2019, s. 281).

[73]Halep vekili ve kadısı ilk önce Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'tan yardım istemek üzere Mardin'e gitmiş fakat o sırada kardeşi Şemsüddevle Süleyman'ın Silvan (Meyyafarikin)'da öldüğünü haber alan Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş Halep elçilerini, Halep halkının perişan vaziyette olduklarını gizledikleri içinde onları dikkate almayarak hapse atmış ve Silvan (Meyyafarikin)'da idareyi ele almak için yola çıkmıştır. Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın süratle üzerlerine doğru geldiğini haber alan Silvan (Meyyafarikin) emiri Kutlu Şah ve veziri Abdülmelik, Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud'a şehri ona teslim etmek istediklerini bildirmiş, Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud amcaoğlu kadar hızlı davranamamış ve böylece Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 1124 tarihinde Meyyafarikin'e hâkim olmuştur. Ancak bu tercihi ile haçlılarla mücadelede stratejik öneme sahip Halep'e tekrar sahip olma şansını kaybetmiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Artuk, 1944, s. 69; Ataoğlu, 1992, s. 35; Azimî, 1988, s. 48; Demirkent, 1997, s. 94; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Adîm, 1982, s. 128-131, 143; İbnü'l Adîm, 2008, s. 254-255; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 46; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Maalouf, 1998, s. 136; Merçil, 1985, s. 247; Orkun, 1946, c.3, s. 100; Runciman, 1987, c.2, s. 142; Sevim ve Merçil, 1995, s. 405).

yardım talebinde bulunmuşlar, Aksungur el-Porsuki'nin Halep'e doğru yola çıktığını haber alan Kudüs Kralı II. Baudouin'in liderliğindeki haçlılar geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır[74] (Artuk, 1944, s. 68-69; Demirkent, 1997, s. 94; İbnü'l Adîm, 1982, s. 128-131, 142-143; 2008, s. 255-256; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 46-47; Maalouf, 1998, s. 136-137; Merçil, 1985, s. 247; Runciman, 1987, c.2, s. 142; Sevim ve Merçil, 1995, s. 405; Urfalı Mateos, 2019, s. 281; Yinanç, 1932, s. 21-22).

1129 tarihinde Musul Valisi İmâdüddin Zengi'nin Mardin Artuklularına ait Nusaybin'i ve Dara'yı ele geçirmesi[75] ve Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud'un giderek güçlenmesi karşısında Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Musul Valisi İmâdüddin Zengi ile 1133 tarihinde ittifak kurmayı yeğlemiş ve İmâdüddin Zengi ile birlikte Hasankeyf Artuklu topraklarına saldırılar düzenlemiştir.[76] Mardin Artuklu hükümdarı ile Hasankeyf Artuklu hükümdarı, aralarındaki anlaşmazlıklara rağmen 1141 tarihinde Silvan'da barışmışlarsa da Musul Valisi İmâdüddin Zengi'nin tekrar araya girmesi ile yapılan anlaşma bozulmuş, bu durum

[74]Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki'nin Halep'i 1124/1125 tarihinde alıp topraklarına katması ile Artukoğullarının Halep'teki egemenlikleri son bulmuştur (Artuk, 1944, s. 69-70; Azimî, 1988, s. 48; Bulduk, 2004, s. 44; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 47; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Maalouf, 1998, s. 136-137; Merçil, 1985, s. 247; Runciman, 1987, c.2, s. 142; Yinanç, 1932, s. 22). Musul'da 25 Kasım 1126 tarihinde Cuma namazı vaktinde suikasta uğrayan Musul hâkimi Aksungur el-Porsuki'nin yerine oğlu İzzeddin Mesud geçmiş ancak İzzeddin Mesud'un 1127 tarihinde ölümü üzerine Musul Valiliğine İmâdüddin Zengi bin Kasımüdevle Aksungur getirilmiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 415; Artuk, 1944, s. 70; Ataoğlu, 1992, s. 36; İbnü'l Adîm, 1982, s. 132; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 55-56, 62-63; Yinanç, 1932, s. 23). 1125 tarihinde Sultan Tuğrul, Mardin Artuklu Hükümdarı Timurtaş'ın üzerine yürüyerek onu Mardin'e kadar takip etmiş fakat Mardin Artuklu Hükümdarı Timurtaş'ın eniştesi Hille Emiri Dübeys bin Sadaka barışmalarını sağlamıştır (Azimî, 1988, s. 49), Prof. Dr. Ali Sevim, Azimî dışında başka bir kaynakta böyle bir bilginin olmadığını belirtmiştir (Azimî, 1988, s. 120, dipnot: 560).

[75]Musul Valisi İmâdüddin Zengi'nin Nusaybin'de mağlup ettiği komşusu Emir Ebubekir, Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'a sığınmış, bunun üzerine Musul Valisi İmâdüddin Zengi, Emir Ebubekir'in iadesini istemiş ancak Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş ülkesinin topraklarının yağmalanmasını da göze alarak Musul Valisi İmâdüddin Zengi'ye Emir Ebubekir'i teslim etmemiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 96-97).

[76]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 1133 tarihinde amcaoğlu Bedrüddevle Süleyman'ın dul kalan eşi Halep Meliki Rıdvan'ın kızı Melike Hatun ile nikâh kıymıştır (Artuk, 1944, s. 72).

Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud'un 23 Temmuz 1144 tarihindeki vefatına kadar sürmüştür (Artuk, 1944, s. 70-71, 73; Ataoğlu, 1992, s. 36-42; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 62-65, 78-79; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 45, 71-73; Merçil, 1985, s. 247). Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud'un vefatının ardından Hasankeyf Artuklu tahtına geçen Kara Arslan zamanında da Hasankeyf Artukluları ile Mardin Artukluları arasındaki sürtüşme sürmüş; Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, 1145 tarihinde yeğeni Muhammed bin İlyas bin Gazi komutasındaki ordusu ile Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'ı yenilgiye uğratmıştır (Artuk, 1944, s. 76; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 77).

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş[77], Diyarbakır civarındaki el-Atak (Hattah/Hettah) Kalesi'ni 1137/1138 tarihinde Mervanoğullarının son Hükümdarı Emir Şemsüddevle İsa bin Ahmet bin Nizameddin bin Mervan'nın elinden almıştır.[78] 1137 tarihinde Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un Suriye'ye sefer düzenlediği haberi gelince Türk beyleri ortak hareket ederek Bizans ordularının geri dönmesini sağlamışlardır (Azimî, 1988, s. 60; Bulduk, 2004, s. 44; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 62; İbnü'l Esîr, 2016, c.9, s. 142; Artuk, 1944, s. 72).

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 1143/1144 tarihinde Silvan'daki Mescidü'l Emir'de gömülü olan Babası İlgazi ve kardeşi Şemsüddevle Süleyman'ın naaşlarını Mardin'deki Mescidü'l Hızır'a taşımış daha sonra Mardin Kalesi altında Aynu'l Bâkırî'de bir türbe yaptırarak onları oraya defnettirmiş, daha sonra savaşta vefat edenlerin mezarlarını da şehitliğe (Meşhed) taşıttırmıştır[79] (Artuk, 1944, s. 75; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 76).

---

[77]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 1135-1136 tarihinde Urfa haçlı kontluğunun doğu bölgesini ele geçirmiştir (Runciman, 1987, c.2, s. 165).

[78]Bitlis hâkimi Toğan Arslan 1137/1138 tarihinde ölmüş ve yerine oğlu emir Kurtî (Fernî) geçmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 143).

[79]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, şehitliği vakıf gelirleriyle ayakta tuttuğu gibi aynı yere, içinde birçok kitap barındıran kütüphane de inşa ettirmiştir (Artuk, 1944, s. 75; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 76). Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın Silvan'da yaptırdığı Karaman (Akraman) Köprüsü selden dolayı 1144 tarihinde yıkılmış ancak 1153/1155 tarihine kadar yapımı sürmüş ve Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi tarafından yapımı

Musul Valisi İmâdüddin Zengi 1145 tarihinde Silvan (Meyyafarikin) yakınlarındaki Tell-i Şeyh'i almış, Silvan'ı da bir müddet kuşattıktan sonra ordusunu geri çekmiştir[80] (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 77). O sıralarda Siirt'ten (Es'ard) Silvan'a gelen Şeyh Nuru'l-hüdâ Süleyman bin Ömer el-Alevî adında bir zat Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ı tesir altında bıraktığı gibi halkı da kendisine bağlamış, vezir Alamüddin'in ve Hâce Lulu'nun evinde konaklamış daha sonra da Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın yanından hiç ayrılmamıştır (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 77).

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alpi 1145 tarihinde Ahlat hâkimi Emir Kudbeddin Ahmed bin Sökmen'in kızı Zeynep Hatun'u oğlu Necmeddin Alpi'ye istemiş, düğünleri de Mardin'de yapılmıştır (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 78; Sümer, 1990, s. 70, 73).

İmâdeddin Zengi'nin oğlu Musul Valisi Seyfeddin Zengi, babasının ölümünün[81] ardından Artukoğulları'nın kendilerine ait olan toprakları Zengilerden geri almaları üzerine[82], Mardin ve Hasankeyf Artuklularına karşı Musul'dan harekete geçmiş ve

---

tamamlanmıştır (Artuk, 1944, s. 76, 82; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 76, 78-79, 109-110, 116). El-Bedene de 1153 tarihinde çökmüş fakat tekrar inşa edilmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 76).

[80]Musul Valisi İmâdüddin Zengi haçlıların elinde bulunan Birecik (el-Bire) Kalesi'ni kuşattığı sıralarda Musul'daki vekili Nasîruddin Çakır'ın öldürüldüğü haberini alarak kuşatmayı kaldırmış, bunu bir fırsat olarak gören haçlılar, Musul Valisi İmâdüddin Zengi'den çekindikleri için Birecik (el-Bire) Kalesi'ni Mardin Artuklularına bırakmışlardır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 380, 388; İbnü'l Esîr, 2016, c.9, s. 172). Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Musul Valisi İmâdüddin Zengi'nin geri dönme ihtimalini göz önünde bulundurmuş ve bu nedenle çevrede bulunan bazı kaleleri ele geçirmiş bazılarını da tahrip etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 380).

[81]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş Musul Valisi İmâdeddin Zengi'nin 1146 tarihinde vefatının ardından bölgede karşısına çıkabilecek herhangi bir gücün kalmamış olması onu diğer emirler arasında önemli bir konuma getirmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 91; Turan, 1971, s. 187).

[82]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Hani dışında, Sivân, Bingöl (Çapakçur / Cebel-i Cûr), Bilkarneyn, Şabahtân (Urfa-Diyarbakır arası), el-Mevzer, Tell-Mevzen, Cemileyn, Resulayn ve Habur'u ele geçirmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 82).

Mardin bölgesindeki Dara kentini ele geçirip, bazı yerleri talan ettikten sonra[83] Hasankeyf Artuklularına ait Heysem Kalesi'ni işgal etmiştir[84] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 388; Anonim Süryani, 2005, s. 62; Artuk, 1944, s. 77; Ataoğlu, 1989, s. 79; İbnü'l Adîm, 1982, s. 167-171; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 189; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 79-81, 83; Merçil, 1985, s. 247; Sümer, 1990, s. 73). Musul Valisi Seyfeddin Zengi'nin Artukoğulları üzerine yaptığı akınların devam etmesi üzerine kadıların araya girmesi ve Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın kızı Zümrüt'ü 20.000 dinar karşılığında Musul Valisi Seyfeddin Zengi'ye vermesi ile düğün Silvan (Meyyafarikin)'da yapılmış böylece kuşatmalar sona erdirilmiştir[85] (Artuk, 1944, s. 77; Ataoğlu, 1994, s. 412; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 83, 87; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 189-190; Ataoğlu, 1989, s. 79; Turan, 1993, s. 159). Musul Atabeyi Seyfeddin Zengi Temmuz 1149 tarihinde vefat etmiş ve yerine kardeşi Kudbeddin Mevdud geçmiştir[86] (Abu'l

[83]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş Musul Valisi Seyfeddin Zengi'nin yaptıklarını yadırgamış ve ''baban İmâdeddin Zengi bile buraları defalarca işgal etmesine rağmen parasını vermeden hiçbir ürün almamış, askerlerine de izin vermemiştir'' demiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 189-190).

[84]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 1147 tarihinde bakır sikke bastırmış, sikke basımı için bakır alımını İbnü'l Ezrak, Maden'de kendisinin yaptığını belirtir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 82-83). Mardin Divan Nazırı olan el-Müeyyid el-Müstevfi Ebu'l-Hasan el-Mübarek bin Muhtır vefat etmiş ve yaptırmış olduğu hücresinde toprağa verilerek yerine oğlu el-Ecell Kerimü'ddevle Ebû Mansur Hâlid geçmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 84)

[85]Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 1148 tarihinde Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'a ait Siirt ve yakınındaki Batasa'yı ele geçirip Silvan'a dönmüş fakat sonra bu yerleri Hasankeyf Artuklularına geri vermiştir (Artuk, 1944, s. 78; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 83). Aynı yıl Diyarbakır Hâkimi İnaloğlu Cemaleddin Mahmud adına veziri Nisanoğlu Müeyyidüddin Ebu Ali Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'tan kızı Safiye'yi istemiş ve 50.000 dinar karşılığında Safiye Hatun ile Diyarbakır Hâkimi İnaloğlu Cemaleddin Mahmud'un nişanı yapılmış, düğünün ardından Diyarbakır'a giden Safiye Hatun kısa bir süre sonra orada vefat etmiştir (Artuk, 1944, s. 78; Ataoğlu, 1994, s. 413; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 262; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 87; Sümer, 1993, s. 114). Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın diğer bir kızı Nûra Hatun da Erzen ve Bitlis hâkimi Emir Fahreddin Devletşah bin Toğan Arslan ile 50.000 dinar karşılığında Silvan (Meyyafarikin)'da nikâhlanmıştır (Ataoğlu, 1994, s. 413; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 87).

[86]Musul Valisi Seyfeddin Zengi'nin ölümünün adından eşi Zümrüt Hatun, Kudbeddin Mevdud İle evlendirilmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 388; Artuk, 1944, s. 77; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 190; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 90).

Farac, 1950, c.2, s. 388; Artuk, 1944, s. 77; İbnü'l Esîr, 2016, c.9, s. 190; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 88-89).

Mardin Artuklu Hükümdarı Timurtaş Nisan 1150 tarihinde[87] Dara kentini ele geçirmiş ve el-Hâcib Yûnus bin Bakaş (Nakış) ed-Düneyseri Dara'ya vali olarak atamıştır[88] (Artuk, 1944, s. 78; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 90; Merçil, 1985, s. 247).

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 3 Haziran 1150 tarihinde Adıyaman (Sümeysat/Samsat)'ı, 1151 tarihinde de Birecik'i (el-Bire) ele geçirerek haçlılara büyük bir darbe indirmiştir[89] (Demirkent, 1997, s. 118; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 92).

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, ölen kızı Safiye Hatun'un mehrini Diyarbakır Hâkimi İnaloğlu Cemaleddin Mahmud'tan almak üzere 1151 tarihinde Diyarbakır'a gitmiş fakat Diyarbakır Hâkimi İnaloğlu Cemaleddin Mahmud, veziri Nisanoğlu Müeyyidüddin Ebu Ali ile beraber mehri vermemek için diretince Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş Diyarbakır'ı kuşatma altına almış bir süre sonra baskıya dayanamayan veziri Nisanoğlu Müeyyidüddin Ebu Ali'den mehri alınca kuşatmayı kaldırıp Mardin'e dönmüştür (Artuk, 1944, s. 79; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 262; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 95; Sümer, 1993, s. 114). Diyarbakır hâkimi İnaloğlu Cemaleddin Mahmud'un veziri Nisanoğlu Müeyyidüddin Ebu Ali, Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ı kışkırtan kişinin veziri Zeyneddin Esad bin Abdulhâlık olduğuna inanmış ve intikam almak için İsmaili tarikatı mensubu iki adamını Mardin Kalesi'ne yollayarak, Zeyneddin Esad bin Abdulhâlık'ı öldürtmüştür

---

[87]22 Mayıs 1149 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın oğlu Samsâmüddin Behram, Musul Valisi Kutbeddin Mevdud'un kız kardeşi ile 1150 tarihinde evlenmişlerdir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 90). Aynı gün Necmeddin Alpi'nin oğlu Kutbeddin II. İlgazi doğmuştur (22 Mayıs 1149) (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 90).

[88]1149 tarihinde Silvan'daki Kubbe Çarşısı (Sûku'l-Kubbe) çıkan yangın sonucu kül olmuş, baştan inşa edilen çarşı 1158 tarihinde tekrar yanmış daha sonra bir kez daha inşası tamamlanan Kubbe Çarşısı'nda (Sûku'l-Kubbe) 1160 tarihinde yine yangın çıkmıştır (Artuk, 1944, s. 78, 83; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 90, 126).

[89]Aynı yıl Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Silvan (Meyyafarikin)'da Hani hâkimi kardeşi Cemaleddin (Tugrat) Serbi'nin çocuklarını sünnet ettirmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 90).

(Artuk, 1944, s. 79; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 262; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 95). Vezir Nisanoğlu Müeyyidüddin Ebu Ali'nin adamları yakalanıp vezir Zeyneddin Esad bin Abdulhâlık'ın mezarı başında idam ettirilerek Diyarbakır yeniden kuşatılmış ancak o sırada Diyarbakır'a gelen Ahlat veziri Bahaeddin Evs bin Mesud Sökmen El Kutbi barışmaları için Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş ile Diyarbakır yönetimi arasında köprü olmuş ve bu fırsatı kaçırmayan vezir Nisanoğlu Müeyyidüddin Ebu Ali de Diyarbakır'ın Mardin Artuklularına bağlı kalacağına dair söz vererek kuşatmanın kaldırılmasını sağlamıştır (Artuk, 1944, s. 79; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 262; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 95-96; Merçil, 1985, s. 247). Mardin'e dönen Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, Erzen ve Bitlis hâkimi Emir Fahreddin Devletşah bin Toğan Arslan'ın eşi olan kızı Nûra Hatun'un vefat ettiğini ve Erzen'de toprağa verildiği haberini almıştır[90] (Artuk, 1944, s. 79-80)

Büyük Selçuklu Sultanı Ahmed Sencer ile Abbasi halifesi Muktafî tarafından 1152 tarihinde Silvan'a (Meyyafarikin) Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'a hilat ve menşur gönderilmiş, menşurun halka okunduğu caminin iki gün sonra 27 Haziran 1152 tarihinde büyük ölçüde yıkılması üzerine temelleri atılarak yapımına tekrar başlanmıştır (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 92). Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş, vezirlik görevine el-Ecell Müeyyidüddevle Ebu'l-Mansûr Hâlid bin el Mübârek bin Muhtır'ı atadıktan bir süre sonra hastalanarak 1153/1154 tarihinde 48 yaşında vefat etmiş ve yerine oğlu Necmeddin Alpi geçmiştir[91] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 392-393; Alptekin, 1991, c.3, s. 415-416; Artuk, 1944, s. 80; Artuk ve Artuk, 1993, s. 25; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 263; Bulduk, 2004, s. 44; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 96; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 228; Kâtip Ferdî, 2006, s. 11-12; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 247; Orkun, 1946, c.3, s. 100; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

[90]Celâlü'l-mülk Köpek (Kabuk, Kepek, Göbek) bin Bedrüddevle Süleyman bin Abdülcabbar bin Artuk 1152 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın kızı Hediye Hatun ile nikâhlanmıştır (Artuk, 1944, s. 80; Ataoğlu, 1994, s. 412; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 94-95).

[91]Gayrimüslimlere sert davrandığı söylenen Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş buna mukabil oğullarına, Gayrimüslim tebaaya iyi davranmaları gerektiği konusunda öğütte bulunmuştur (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 393).

Hüsameddin Timurtaş, Mardin Kalesi'nin altında yaptırmış olduğu şehitlikte toprağa verilmiştir[92] (Artuk, 1944, s. 80; Artuk ve Artuk, 1993, s. 25; Bulduk, 2004, s. 44; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 96, 107).

Necmeddin Alpi (1153/1154-1176**)**

Hüsameddin Timurtaş'ın vefatının ardından Mardin Artuklularının başına oğlu Necmeddin Alpi geçmiştir.[93] Necmeddin Alpi de Türk geleneklerine uyarak Hani, Silvan ve kulp yönetimlerini kardeşi Cemaleddin (Tugrat) Serbi'ye, diğer kardeşi Şemseddin (Samsâmeddin) Behram'a da Dara kentinin yönetimini bırakmıştır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 393; Artuk, 1944, s. 81, 122; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 263; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 228; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 107-108; Merçil, 1985, s. 247). Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi, yönetici olarak belirlediği Sadüddevle Altuntaş'a Adıyaman (Sümeysat)'ı, diğer yöneticisi Şemseddin Sevinç bin Ebi Said el-Vezir Ebi Mansur el-Cüveyni'ye de Şabahtân'ı (Urfa-Diyarbakır arası) iktâ olarak vermiştir[94] (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 108).

---

[92]Bilim adamlarına önem veren Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş onları misafir eder, en güzel şekilde ağırlayarak sohbet eder, fikir alışverişinde bulunur ne yapmak istediklerini öğrenir ve onlara yardım edermiş (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 96-97; Artuk, 1944, s. 80). Günümüzde ayakta olmayan Mardin Hüsamiye Medresesi Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş tarafından inşa ettirilmiştir (Altun, 2011, s. 112; Göyünç, 1969, s. 115).

[93]Hükümdar olduktan sonra ilk kez 1154 tarihinde Silvan'a giden ve orada babasının başlatmış olduğu Karaman (Akraman) Köprüsü inşası ile de ilgilenen Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi, 1155 tarihinde da kendi adına bakır sikke darp ettirmiştir (Artuk, 1944, s. 82-83; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 111-112, 116). Silvan'daki Ulu Cami'nin kubbe kaidesinde yer alan kitabede Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin adı geçmektedir (Altun, 1978, s 48; Gabriel, 2014, s. 198). İbnü'l Ezrak, Silvan'daki caminin 27 Haziran 1152 tarihinde çöktüğünü ve temelinin tekrar atılarak yapımına başlandığını belirtmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 92).

[94]Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin amcasının oğlu Emir Şahabeddin Muhammed (Mahmud) bin İlyas (Ayas) bin ilgazi bin Artuk ise Halep Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi'ye katılmak üzere Suriye'ye gitmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s.108). Bu sıralarda Emir Sirâcüddevle bin Gışşû'l Hâs, Birecik'e (el-Bire) gitmiş ve orada isyan ederek Emir Şahabeddin Muhammed (Mahmud) bin İlyas (Ayas) bin ilgazi bin Artuk'a şehri ona teslim edeceğine dair haber göndermiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s.108). Emir Şahabeddin Muhammed (Mahmud) bin İlyas (Ayas) bin ilgazi bin Artuk Birecik'e (el-Bire) geldiğinde kararından vazgeçen ancak adamlarının ihaneti sonucu şehri ona teslim etmek zorunda kalan

1154 tarihinde Ahlatşahlarla arası açılan ve onların üzerine akınlar düzenleyip Malazgird ve çevresini yağmalayan Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan ile Ahlatşahı II. Sökmen'i Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi barıştırmıştır[95] (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 112). 1157 tarihinde Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan ile arası açılan Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi, askerleriyle Silvan'a giderek sefer hazırlığı yapacağı sırada yardımına gelen Ahlatşahı II. Sökmen ile kuvvetlerini birleştirip Hasankeyf'e doğru harekete geçmiş, bu ittifak karşısında Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan, kaçmak zorunda kalmış, neticede barış yapılmıştır[96] (Artuk, 1944, s. 83; Artuk ve Artuk, 1993, s. 25-26; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 120-121).

Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi[97], isyan eden bazı göçebe grupları itaat altına almak için 1161 tarihinde hazırladığı kuvvetlere Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'ın oğlu Nasıreddin de birlikleri ile destek vermiş ve isyan

---

ve yakalanıp hapse atılan, bir müddet sonra serbest bırakılan Emir Sirâcüddevle bin Gışşû'l Hâs önce Caber Kalesi'ne oradan da Ahlat'a gitmiş ve 1171 tarihinde ölmüştür (Artuk, 1944, s. 81-82; İbnü'l Ezrak, 1992, s.108-109).

[95]Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan ile Ahlatşahı II. Sökmen'in arasını düzelten Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi Ahlat'a giderek oğlu Kutbeddin İlgazi'yi ziyaret etmiş 6 Ağustos 1154 tarihinde de Silvan'a gitmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 112). Ani kentinde 1155 tarihinde Ermeni papazların, Emir Fahreddin Şeddad bin Menüçehr'in kardeşi Emir Fadlun'u başa getirmek için düzenledikleri saldırı sonucu Emir Fahreddin Şeddad bin Menüçehr şehri terk ederek Mardin'e, Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin yanına sığınmış ve kendisine iktâ olarak verilen Silvan civarındaki el-Hısnu'l Cedid'de bir süre kaldıktan sonra Sürmari'deki (Sürmara/Sürmeli) dayısının yanına gitmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 116).

[96]Celâlü'l-mülk Köpek (Kabuk, Kepek, Göbek) bin Bedrüddevle Süleyman bin Abdülcabbar bin Artuk 1159 tarihinde Mardin'de vefat etmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 122).

[97]Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi 1162 tarihinde hastalanmış ve Ahlatşahı II. Sökmen'den elçiler vasıtasıyla oğlu Kutbeddin İlgazi'nin yanına gönderilmesini istemiştir. Ahlatşahı II. Sökmen 27 Ocak 1162 tarihinde Kutbeddin İlgazi'yi Mardin'e göndermiştir (Artuk, 1944, s. 86; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 129).

bastırılmıştır.[98] 1163 tarihinde de ordusunu Şemseddin Sevinç bin Ebi Said el-Vezir Ebi Mansur el-Cüveyni komutasında Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'ın düzenleyeceği Diyarbakır kuşatması için yardıma göndermiş daha sonra kendisi de Diyarbakır kuşatmasına katılmıştır (Artuk, 1944, s. 87; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 131, 135; Sunguroğlu, 1958, c.1, s. 114). Diyarbakır kuşatması başarısız olunca Mardin'e geri dönen Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi[99], Şabahtân'da (Urfa-Diyarbakır arası) görevlendirdiği Şemseddin Sevinç bin Ebi Said el-Vezir Ebi Mansur el-Cüveyni'yi 1164 tarihinde adamlarından İltaşı Ebû Muineddin es-Sevâli'ye yakalatıp bütün mallarını elinden aldırarak hapse attırmış yerine de Salâhaddin (Zekeriya) Dögeri bin Yusuf Yenal'ı atamıştır[100] (Artuk, 1944, s. 87; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 136).

Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi ile ona tabi olan Erzen ve Bitlis Hâkimi Emir Fahreddin Devletşah bin Toğan Arslan arasında 1168 tarihinde yaşanan anlaşmazlığın ardından Bitlis Hâkimi Emir Fahreddin Devletşah Silvan'a giderek Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'den affını istemiş ve tekrardan taabiyetini bildirmiştir[101] (Artuk, 1944, s. 93; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 155-156; Merçil, 1985, s. 247).

---

[98]Aynı yıl Emir Şahabeddin Muhammed (Mahmud) bin İlyas (Ayas) bin ilgazi bin Artuk Frank ordusunu bozguna uğratmış ve prens dâhil birçok esir alarak prensi Halep Atabeyi Nureddin Mahmud Zengi'ye göndermiştir (Artuk, 1944, s. 86; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 128-129).

[99]Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi Mardin'deki eş-Şeybaniyye Köşkü'ne gelmiş ve Ramazan ayını, havası ve suyunun iyi olmasından dolayı burada geçirmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 142).

[100]Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi bu yıl bakır sikke darp ettirmiştir (Artuk, 1944, s. 87). 1164 tarihinde Silvan'daki Erbaîn burcu yıktırılarak Yâkut el-Hisâbî isimli mühendis tarafından kısa sürede tekrardan inşa ettirilmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 137). 13 Mayıs 1164 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin kızı Güher (Gevher / Kühar) Hatun vefat etmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 141; Artuk, 1944, s. 88). Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alp 1164 tarihinde Adana yakınlarındaki Anavarza'da (Ayn Zarba) doğan Dioscorides'in yazmış olduğu Kitabü'l Hâşayiş (De Materia Medica) adlı eserini Süryanice'den Arapçaya Malatyalı Salim'e tercüme ettirmiştir (Artuk, 1944, s. 91; Ünver, 2014, s. 22).

[101]Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi 1170 tarihinde Silvan yönetiminden Muineddin İzzeddin'i alarak, adamlarından Kaymaz'ı bu göreve getirmiştir (Artuk, 1944, s. 93; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 159). Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi 1170 tarihinde hastalanmış, Musul Valisi Kutbeddin Mevdud çocuklarıyla beraber Mardin'e gelip onu ziyaret etmiştir. Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin

Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi, kardeşi Şemseddin (Samsâmeddin) Behram'a ait Dara kentini 1170 tarihinde kuşatmış ancak Şemseddin (Samsâmeddin) Behram'ın ricası üzerine Mardin'e geri dönmüştür (Artuk, 1944, s. 94; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 163).

1167 tarihinde Silvan kadılığına atadığı Bahaedin Ebû Tâhir bin Nubâta'yı 9 Ağustos 1171 tarihinde görevinden almış yerine Muhammed bin Ebi Ya'lâ'yı getirmiştir[102] (Artuk, 1944, s. 95; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 164). 1175 tarihinde Silvan'a giderek vergilerin tümünü kaldıran Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin oğlu Emir Kutbeddin İlgazi, bu kararı Cuma günü şehir kapısına yazdırarak ilan etmiş ve ardından surların onarılmasını talimatını vererek 28 Nisan 1175 tarihinde Ahlat'a gitmiştir[103] (Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 264; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 177).

Emir Kutbeddin II. İlgazi'nin oğlu 12 Ocak 1176 tarihinde dayısı Ahlatşahı II. Sökmen'nin yanında vefat etmiş, cenaze töreni Silvan'da düzenlenmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s.171).

Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi 1176 tarihinde vefat etmiş yerine oğlu Kutbeddin II. İlgazi geçerek Mardin Artuklularının dördüncü Hükümdarı

Alpi misafirlerine çok iyi davranarak kendilerine hilat giydirmiştir. Aynı yıl Musul Valisi Kutbeddin Mevdud ölmüş ve yerine oğlu aynı zamanda Artukoğlu Hüsameddin Timurtaş'ın torunu Seyfeddin Gazi geçmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 363; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 159-160; Artuk, 1944, s. 93). Mart/Nisan 1170 tarihinde Seyfeddin Şirbarik (Mahmud) Memdud bin Ali bin Alpyaruk bin Artuk Silvan'da vefat etmiştir (Artuk, 1944, s. 94; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 163).

[102]Emir Şahabeddin Muhammed (Mahmud) bin İlyas (Ayas) bin ilgazi bin Artuk Ekim/Kasım 1174 tarihinde vefat etmiş yerine oğlu Muineddin Birecik'e (el-Bire) hâkim olmuştur (; Artuk, 1944, s. 95; İbnü'l Ezrak, 1992, s. 166).

[103]Ahlat'ta bir müddet kaldıktan sonra amcası Hani hâkimi Cemaleddin (Tugrat) Serbi'nin yanına Hani'ye giden Emir Kutbeddin İlgazi, daha sonra Silvan yolundan Mardin'e gitmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 177). Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'de eşi ve beraberindekiler ile beraber 5 Mayıs 1175 tarihinde Silvan'dan Mardin'e gitmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s. 177). Emineddin el-Hadim Altuntaş, Emir Kutbeddin II. İlgazi'nin emri ile 17 Aralık 1175 tarihinde Mardin'de başı kesilerek idam edilmiştir (İbnü'l Ezrak, 1992, s.170).

olmuştur[104] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 422; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk, 1944, s. 96; Artuk ve Artuk, 1993, s. 26; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 264; Erdem, 2002, c.4, s. 83; Merçil, 1985, s. 247; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

Birçok alanda eğitim almış olan Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi döneminde farklı dine mensup insanlar huzur içinde yaşayarak, ibadetlerini özgürce yapmıştır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 422; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 264; Bulduk, 2004, s. 45; Fleet, 2012, c.1, s. 454; Turan, 2014, s. 362). Silvan'da misafirlerin ağırlanabilmesi için bir saray (Dârü'l-Acemiyye) inşa ettirerek, Mardin Artuklu Hükümdarı Timurtaş zamanında inşasına başlanan Malabadi Köprüsü'nü tamamlatmış ve Kırk Burç'u (Burc Erba) 1164 tarihinde yeniden yaptırmıştır[105] (Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 264).

Kutbeddin II. İlgazi (1176-1184**)**

Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi 1180 tarihinde Birecik'i kuşatmış ancak Emir Şıhabeddin Artukî Muhammed (Mahmud) bin İlyas (Ayas) bin ilgazi bin Artuk'a ait olan Birecik, o ölünce oğlu Muineddin yönetimine geçmiştir. Birecik hâkimi Artukoğlu Muineddin bu kuşatmadan haberdar olur olmaz Sultan Selahaddin Eyyubî'ye haber göndererek kendisine yardımcı olmasını istemiş, Sultan Selahaddin Eyyubî de Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi'yi kuşatmadan vazgeçirerek, Birecik Hâkimi Artukoğlu Muineddin'e yardımcı olmuştur[106] (Artuk,

[104]Musul Valisi Seyfeddin Gazi aralarında akrabalık bulunan Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi'ye ait Suriye/Resulayn dışında, o bölgede bulunan yerlerin büyük bir çoğunluğunu işgal etmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 402). Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi, Musul Valisi Seyfeddin Gazi'ye Sultan Selahaddin Eyyubî'ye karşı başlattığı savaşta askeri destekte bulunmuş ancak 22 Nisan 1176 tarihinde Suriye / Hama yakınlarındaki *Tell-Sultân'da* yapılan savaşta Musul Valisi Seyfeddin Gazi bozguna uğramıştır. Sultan Selahaddin Eyyubî'nin bölgeye hâkim olmaya başladığını fark eden Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi, Hasankeyf Artukluları gibi Eyyubîlere tabiiyetini bilmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 413-414, 418-419, 421; Cahen, 2010, s. 201).

[105]Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin hanımı tarafından oğlu Kutbeddin II. İlgazi döneminde (1176-1184) inşa ettirilmiştir (Altun, 2011, s. 73; Cantay, 1992, s. 9; Gabriel, 2014, s. 40; Göyünç, 1969, s. 114, 122; Kâtip Ferdî, 2006, s. 12-13, 17, dipnot: 18).

[106]Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin İlgazi'nin öldüğünü öne sürüp taşkınlık çıkaran Arapların üzerine gönderilen Artuklu birlikleri karışıklık çıkaranların birçoğunu öldürmüş ancak bazıları kaçmıştır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 422). Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin İlgazi amcaları; Hani, Silvan ve

1944, s. 101; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 454-455; Merçil, 1985, s. 247). Babası Necmeddin Alpi gibi ilim sahibine önem veren Kutbeddin II. İlgazi[107], Eylül 1184 tarihinde vefat etmiş, annesinin inşa ettirdiği Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'ne defnedilmiş yerine çocuk yaştaki oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan Mardin Artuklu Hükümdarı ilan edilmiştir[108] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 434; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk, 1944, s. 106; Artuk ve Artuk, 1993, s. 26; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 304; Bulduk, 2004, s. 45, 47; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 478; Kâtip Ferdî, 2006, s. 17; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 247; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214; Sümer, 1990, s. 76; Turan, 1993, s. 173).

Hüsameddin Yavlak (Yülük/Yoluk/Yolluk**) Arslan (**1184-1201**)**

Hüsameddin Yavlak Arslan, yaşça küçük olduğundan babası Kutbeddin II. İlgazi'nin dayısı Ahlatşahı II. Sökmen'in adamlarından Emir Nizameddin Alpkuş, merhum Kutbeddin II. İlgazi'nin eşiyle evlenip Mardin Artuklularının beşinci olan

---

kulp yönetimindeki Cemaleddin (Tugrat) Serbi, ve Dara kenti hâkimi Şemseddin (Samsâmeddin) Behram'a karşı asi davranmış fakat daha sonra barışmışlardır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 422).

[107]Mardin Ulu Cami'nin minare kaidesindeki H. 572 / M. 1176-1177 tarihli kitabede ve yapının H. 573/M. 1178 tarihinde yazılmış vakfiyesinde Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi'nin adı geçmektedir (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Altun, 2011, s. 27-32; Artuk, 1944, s. 96-99; Artuk ve Artuk, 1993, s. 26; Bulduk, 2004, s. 45; Erdem, 2002, c.4, s. 83; Gabriel, 2014, s. 37; Göyünç, 1969, s. 107; Erdal, 2017, s. 433-447; Kâtip Ferdî, 2006, s. 14-15; Köprülü, 1997, c.1, s. 619). Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin İlgazi, kendi adına 1181 tarihinde bakır sikke de bastırmıştır (Artuk, 1944, s. 101). İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde; Haziran 1183 tarihinde Kızıltepe (Dünaysır/Koçhisar)'de konaklamış olduklarından bahsederek, Kızıltepe'ye hâkim olan Kutbeddin II. İlgazi'nin Mardin, Dara ve Resulayn'ın da sahibi olduğunu ve Atabeylerle de akraba olduklarını belirtmiştir (Gemi, 2016, s. 47-48).

[108]Sultan Selahaddin Eyyubî Mardin Artuklularına ait Adıyaman (Sümeysat)'ı da hâkimiyeti altına almıştır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 454; Turan, 1993, s. 174). Harran'da bulunan Sultan Selahaddin Eyyubî'ye karşı Ahlat hâkimi Zahirüddin Sökmen tarafından kurulan ittifakta Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi de yer almış ancak Sultan Selahaddin Eyyubî'nin Suriye / Resulayn'a gitmesi ve mevsimin uygun olmaması gibi nedenlerle iki kuvvet arasında savaş olmamış ancak Sultan Selahaddin Eyyubî 1183 tarihinde Diyarbakır'ı ele geçirerek Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Nureddin Muhammed'e hediye etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 430-431; Ataoğlu, 1989, s. 105-106).

Hükümdarı Hüsameddin Yavlak Arslan'ın nâibi olmuştur[109] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 434; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk, 1944, s. 106; Artuk ve Artuk, 1993, s. 26; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 304; Bulduk, 2004, s. 47; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 478; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 247-248; Sümer, 1990, s. 76; Turan, 1993, s. 173).

Sultan Selahaddin Eyyubî 1185 tarihinde Silvan'ı (Meyyafarikin) kuşatmışsa da kalede bulunan Artukoğulları komutanı Esedüddin'in (Barankuş/Yerenkuş) kaleyi Eyyubî ordusuna karşı amansızca savunması ve tek bir açık bile vermemesi üzerine Sultan Selahaddin Eyyubî, Emir Esedüddin'e Bingöl'ü (Çapakçur/Cebel-i Cûr), o sırada Silvan'da bulunan Kutbeddin İlgazi'nin eşi Hatun'a da Lice'deki Atak (Hattah/Hettah) Kalesi'ni bırakmış ve Hatun'un kızlarından birini oğlu Meliku'l-Mu'izz Fethuddin İshak'a nikâhladıktan sonra Silvan'ı 29 Ağustos 1185 tarihinde ele geçirmiştir[110] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 436; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk, 1944, s. 107; Artuk ve Artuk, 1993, s. 26; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 304-305; Bulduk, 2004, s. 54; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 483-484; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Sümer, 1990, s. 37; Turan, 1993, s. 173). 1188 tarihinde Mardin'i de tabiiyeti altına alan Sultan Selahaddin Eyyubî'nin adı, Hüsameddin Yavlak Arslan tarafından bastırılan sikkelerde de geçmektedir (Artuk, 1944, s. 109; Artuk ve Artuk, 1993, s. 27; Erdem, 2002, c.4, s. 83; Gordlevski, 1988, s. 52; Göyünç, 1969, s. 9; Merçil, 1985, s. 248; Orkun, 1946, c.3, s. 100; Sümer, 1990, s. 37).

Sultan Selahaddin Eyyubî'nin 1193 tarihinde vefatının ardından kardeşi Melik Adil (Seyfeddin Ebubekir)'in 1197 tarihinde Mardin'i ele geçirmek için aylarca süren

[109]Emir Nizameddin Alpkuş'un yardımcısı yakın adamı Lûlû'dur (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 435; Artuk, 1944, s. 106; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 479; Turan, 1993, s. 176). Ahlatşahı II. Sökmen'nin 1185 tarihinde vefatı Emir Nizameddin Alpkuş'un yetkilerini genişletip yönetimi ele geçirmesine neden olmuş ve bunun bir göstergesi olarak 1186 tarihinde kendi adını başa yazmak suretiyle Hüsameddin Yavlak Arslan'a ait vakfiyeyi Mardin Ulu Cami avlusunun doğu kapısının kuzey dış yüzüne yazdırmıştır (Artuk, 1944, s. 109-110; Beysanoğlu, 1996, c.1, s. 304; Turan, 1993, s. 173).

[110]Silvan (Meyyafarikin), 1193 tarihinde Sultan Selahaddin Eyyubî'nin vefatının ardından, Hüsameddin Yavlak Arslan'ın vekili Emir Nizameddin Alpkuş tarafından geri alınmış fakat orada kalıcı olunamamıştır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 587; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 175). Aynı sene bölgede yaşanan yoğun Türkmen göçleri Mardin Artuklularını zor durumda bırakmıştır (Erdem, 2002, c.4, s. 83).

kuşatması sonuç vermemişse de kuşatma sürdürülmüştür. Bu sırada Sultan Selahaddin Eyyubî'nin oğlu Melik Aziz (İmadeddin Osman)'in vefat etmesi ve Sultan Selahaddin Eyyubî'nin diğer oğlu Melik Zahir'in amcası Melik Adil'in topraklarına göz dikmesi üzerine Melik Adil, 1198 tarihinde Mardin kuşatmasının başına oğlu Melik Kâmil Muhammed'i getirerek Şam'a hareket etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 470-471; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 27-28; Cahen, 1990, c.1, s. 245; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 587; c. 10, s. 22-24; Sümer, 1990, s. 79; Turan, 1993, s. 175-176). Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah ve diğer beyler, Eyyubî Meliki Adil'in Mardin kuşatmasından rahatsızlık duymuşlardır. Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah'ın ordusuyla Mardin'e doğru yola çıkarak önce Kızıltepe'ye (Dunaysır/Koçhisar) ardından Mardin'e daha yakın olan Harzem'e (Ziyaret Köyü) gittiği sıralarda Emir Nizameddin Alpkuş, Mardin Kalesi'ni daha fazla savunamayacağı gerekçesiyle 1199 tarihinde Eyyubî Meliki Kâmil Muhammed'e kendilerine erzak vermeleri koşulu ile teslim olacaklarını bildirmiş, bu teklifinin kabul edilip kaleye Eyyubî sancağının asılmasının hemen ardından Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah'ın Mardin'e hareket ettiği haberi ile Eyyubî Meliki Kâmil Muhammed Mardin Kalesi'nden inerek karşı saldırıya geçmişse de yenilerek kaçmıştır[111] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 471; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 27-28; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 30-31; Turan, 1993, s. 175-176).

Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Yavlak Arslan 1201 tarihinde yirmi sekiz yaşında vefat edince yerine kardeşi Nasreddin (Ahmed) Artuk Arslan geçmiş ve Mardin Artuklularının altıncı Hükümdarı olmuştur (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 434-435; Artuk ve Artuk, 1993, s. 28; Bulduk, 2004, s. 47; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 479; Kâtip Ferdî, 2006, s. 17; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 176).

Nasreddin (Ahmed**) Artuk Arslan (**1201 – 1239**)**

Nasredddin Artuk Arslan'ın hükümdarlığının hemen başlangıcında, Eyyubî Sultanı Adil'in oğlu Suriye Meliki Eşref Eyyubî Meliki Zahir'in de yardımı ile 1202 tarihinde Mardin'i ele geçirmiş, bu olaydan sonra Eyyubî Sultanı Adil'in adı Mardin

[111]Mardin Artukoğulları, Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah'a tabi olmuş adına hutbe okutup sikke darp ettirmiştir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 29).

Artuklu sikkelerinde ve hutbelerde geçmeye başlamıştır[112] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Ataoğlu, 1995, s. 81; Artuk ve Artuk, 1993, s. 28-29; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 52; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 176).

Artuk Arslan 1204/1205 tarihinde veziri Emir Nizameddin Alpkuş'u ve yardımcısı Lûlû'yu öldürterek idareyi tek başına ele almıştır (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 435; İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 479; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 176-177).

Saltanatının önünde engel teşkil eden Nizameddin Alpkuş'u ortadan kaldırdıktan sonra dayısı Ahlatşahı II. Sökmen'in memleketi olan Ahlat'a, Ahlat'ın ileri gelenlerinin isteği üzerine 1205/1206 tarihinde sefer düzenlemişse de Ahlat yönetimini ele geçirme planları yapan Emir Balaban'ın, Suriye Eyyubî Meliki Eşref'e haber vermesi üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır[113] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 489; Bulduk, 2004, s. 47-48; İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 108-109; Sümer, 1990, s. 82; Turan, 1993, s. 177-178).

Halep Eyyubî Meliki Zahir'in 1216 tarihinde, Eyyubî Sultanı Adil'in de 31 Ağustos 1218 tarihinde vefat etmeleri bölgede karışıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan Eyyubîlerin tabiiyetinden çıkarak, Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'a bağlılık yemini etmiş ve ardından Eyyubîlerin ellerinden aldıkları toprakları geri almak için hazırlıklara başlamıştır[114] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 504; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Erdem, 2002, c.4, s. 83; İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 164, 175, 202; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Sevim ve Merçil, 1995, s. 450; Turan, 1993, s. 178).

Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'un vefatının ardından Suriye Eyyubî Meliki Eşref 1220 tarihinde kendisine tabiiyetini bildiren Hasankeyf Artuklu

[112]Silvan (Meyyafarikin)'ın yanında Hani, Adıyaman (Sümeysat) ve Dara kentleri de Eyyubîlerin tasarrufu altına girmiştir (Turan, 1993, s. 176).

[113]Suriye Eyyubî Meliki Eşref'in Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar)'yi yağma ettiği haberini alan Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan Ahlat seferinden geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır (İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 108-109; Sümer, 1990, s. 82; Turan, 1993, s. 178).

[114]Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan Mardin yakınlarındaki Bâriiyye Kalesi'ni ele geçirmiştir (İbnü'l Esîr, 2016, c. 9, s. 479).

Hükümdarı Nâsıreddin Mahmud[115] ile beraber Mardin'e saldırınca Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan 30.000 dinar fidye vermek, Eyyubîler'in daha önce Mardin Artuklularına iktâ olarak bıraktıkları Suriye/Resulayn bölgesini iade etmek ve arabuluculuk yapan Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Nâsıreddin Mahmud'a da Şabahtân Bölgesi'ndeki (Urfa-Diyarbakır arasında) el-Muvezzer şehrini vermeyi kabul ederek tehlikeyi savuşturmayı tercih etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 507; Ataoğlu, 1989, s. 139; İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 195; Turan, 1993, s. 178).

Suriye Eyyubî Meliki Eşref'in bölgeye yönelik siyasetine karşı; Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan, Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd, Erbil Atabeyi Muzafferüddin Gökbörü ve Şam Eyyubî Meliki Muazzam İsa ittifak kurmuşlardır (Turan, 1993, s. 179).

Suriye Eyyubî Meliki Eşref, 1226 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'a ait Mardin ve Kızıltepe ile beraber Harran'a yağma akınlarında bulunmuşsa da Şam Eyyubî Meliki Muazzam İsa'nın[116] araya girmesiyle akınlarını durdurmuş; Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ı, Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd'un topraklarını ele geçirmesi için kışkırtmıştır. Sonuç olarak, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad Adıyaman ve çevresine sahip olunca, Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan, Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd ile beraber Eyyubî tabiiyetinden çıkarak Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a tabiiyetlerini arz edip, ülkelerinde onun adına hutbe okutarak, sikke darp ettirmişlerdir[117] (Artuk ve Artuk, 1993, s. 29; İbnü'l Esîr, 2016, c. 10, s. 310-311;

[115]Suriye Eyyubî Meliki Eşref, Hani ve Bingöl'ü (Çapakçur/Cebel-i Cûr), tabiiyetine karşılık Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Nâsıreddin Mahmud'un yönetimine bırakmıştır (Turan, 1993, s. 178).

[116]Şam Eyyubî Meliki Muazzam İsa 1227 tarihinde vefat etmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 523). Şam (Dımışk) Eyyubî Meliki Muazzam (Şerefeddin) İsa ile evli olan Artukoğlu Kutbeddin İlgazi'nin kızı Azize tü'l-din Ahşav Hatun Şam'da 'Mardaniye Medresesi'ni inşa ettirmiş, kocasının ölümü üzerine de Mardin'e dönmüş ve Mardin'de vefat etmiştir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 29).

[117]1227 tarihinde Mardin ve Hasankeyf'te yaşanan Türkmen çekişmelerinden zarar görmemek için Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd ile Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan arasında bir anlaşma imzalanmış ancak buna rağmen Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan, 1228 tarihinde Hasankeyf'e ait bazı yerlere saldırmıştır. Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Rükneddin Mevdûd da Mardin civarını yağmalayarak bu saldırılara karşılık vermiştir (Ataoğlu, 1989, s. 147).

Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Sevim ve Merçil, 1995, s. 462; Turan, 1993, s. 179).

Moğollar 1231 tarihinde Mardin'e kadar gelmişlerse de Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan ile Mardin halkı kalede saklandıkları için Moğollar onlara ulaşamamış ve çevreyi tahrip ettikten sonra geri dönmüşlerdir[118] (Ilısch, 1984, s. 28; Sevim ve Merçil, 1995, s. 464; Turan, 1971, s. 375; 1993, s. 179).

Eyyubîlerin yıkıcı ve acımasızca yaptıkları saldırılardan Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'a tabi olarak kurtulan Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan, Eyyubî Sultanı Kâmil Muhammed'in 1236 tarihinde bölgeye yaptığı saldırılarla Urfa ve Harran'ı işgal etmesi ile bir kez daha tedirgin olmuş; Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad'ın vefatının ardından yerine geçen oğlu I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1239/1240 tarihinde Diyarbakır ve çevresini Eyyubîlerin elinden alarak Nusaybin ve Sincar'ı da tekrar Mardin Artuklularının yönetimine bırakmıştır (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Erdem, 2002, c.4, s. 83; Gordlevski, 1988, s. 280; Kafesoğlu, 2014, s. 65; Sevim ve Merçil, 1995, s. 468; Turan, 1971, s. 383; 1993, s. 181; 2014, s. 228; Turgal, 1935, s. 58-59).

Mardin'de inşa faaliyetlerinin[119] yanında kültür ve bilime de önem veren Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan 1239 tarihinde vefat etmiş ve Mardin Şehidiye Medresesi'ne defnedilerek yerine oğlu Necmeddin Gazi geçmiştir[120] (Alptekin, 1991,

[118]1230-1231 tarihinde basılmış olan bir sikke de o dönem Hasankeyf Artuklularının, Mardin Artuklularına bağlı bulunduğu anlaşılmaktadır (Köprülü, 1997, c.1, s. 618).

[119]Mardin'de; Şehidiye Medresesi, Sıtti Radviyye Hamamı, Cuma Mescidi, Kervansaray, Kızıltepe'de; (Dunaysır / Koçhisar) Ulu Cami, Medrese-i Ali (Ulu Medrese) ve Harzem'deki (Ziyaret Köyü) medrese, Mardin Artuklu Hükümdarı Nasreddin (Ahmed) Artuk Arslan dönemine tarihlendirilmektedir (Altun, 2011, s. 82; Bulduk, 2004, s. 48; Gabriel, 2014, s. 41, 60; Göyünç, 1969, s. 114-115, 123; Kâtip Ferdî, 2006, s. 18-19). Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın azadlı kölesi Taceddin Mesud, Mardin/Harzem'de (Ziyaret Köyü) 1211 tarihinde inşa edilen ve kendi adını taşıyan medresenin banisidir (Gabriel, 2014, s. 64; Göyünç, 1969, s. 122).

[120]Prof. Dr. Osman Turan'ın Ebü'l Fida'dan aktardığı bilgide, Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan sarhoş olduğu bir vakit oğlu Necmeddin Gazi'nin eliyle katledilmiş, yine Prof. Dr. Osman Turan'ın İbnü'l Fuvatî'den aktardığı bilgide, Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan, kötü bir hayat süren oğlu Necmeddin Gazi'yi Yarugıyye Kalesi'nin burcunda hapse attırmış, babasının hapse atılmasını kabullenemeyen torunu adamlarıyla beraber dedesi Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ı öldürmüş

c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 29; Bulduk, 2004, s. 48; Erdem, 2002, c.4, s. 83-84; Kâtip Ferdî, 2006, s. 20; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 182).

Necmeddin Gazi (1239-1260**)**

Mardin Artuklularının yedinci Hükümdarı Necmeddin Gazi, Silvan Eyyubî Meliki Şahabeddin Gazi ile ittifak kurmuş, Anadolu'daki Harzemşah askerlerini de yanlarına alarak büyük bir ordu ile Harran Eyyubîlerine ait Urfa ve çevresini işgal etmişlerdir (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Turan, 1993, s. 182). 1243 tarihinde Moğollara karşı yapılan Kösedağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklularının yenilmesinin ardından Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Gazi, Halep Eyyubî Meliki el-Nasır'a tabiiyetini bildirmiş ve bastırdığı sikkelere onun adını da yazdırmıştır[121] (Artuk ve Artuk, 1993, s. 29-30; Cheynet, 2008, s. 104; Fleet, 2012, c.1, s. 426; İbnü'l Adîm, 1982, s. 192-193; Kafesoğlu, 2014, s. 65; Turan, 1993, s. 183, 185).

Moğol Hülagü Han 1256 tarihinde Azerbaycan'da İlhanlı Devleti'ni kurmuş, Anadolu'ya akınlarını sürdürerek Silvan'ı ele geçirmiş, tabiiyeti altına girmeyi kabul etmelerine rağmen bölgedeki bazı hükümdarları öldürtmüştür. Aynı akıbete uğramamak için teslim olmayı reddeden Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Gazi, oğlu II. Fahreddin Kara Arslan'ın teslim olması yönünde ısrarlarına rağmen Mardin Kalesi'ne çekilerek İlhanlılara karşı direnmiştir.[122] Kaledeki salgın hastalıklar nedeniyle insanların çoğu ölmüştür. 1259/1260 tarihinde Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Gazi de

---

ve böylece babası Necmeddin Gazi'yi de hapisten kurtarmıştır (1993, s. 182). Hapisten çıkan ve Mardin'e gelerek hükümdarlığını ilan eden Necmeddin Gazi ise kardeşlerini hapse attırmıştır (Turan, 1993, s. 182). Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın 11 Temmuz 1239 tarihinde uykudayken yay kirişiyle boğulduğunu ve öldüğünde 57 yaşında olan Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın oğlu Necmeddin Gazi tarafından öldürüldüğü şüphesi üzerinde de durulur (Cahen, 1953, s. 99).

[121]Moğollar, Kösedağ Savaşı'ndan sonra 1252 tarihinde Urfa ve çevresine, 1256 tarihinde de Harput ve Malatya'ya saldırmışlardır (Erdem, 2002, c.4, s. 84).

[122]Moğollar, Mardin Kalesi'ni ele geçiremeyince Kızıltepe'yi yağmalamışlardır (Turan, 1993, s. 184).

salgına yenik düşerek vefat etmiş[123] yerine oğlu II. Fahreddin Kara Arslan geçmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 575-576; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 29-30; Bulduk, 2004, s. 48; Cahen, 1953, s. 103-104; 1979, s. 272-273; 2012, s. 258; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Kâtip Ferdî, 2006, s. 21; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 183-184; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

Fahreddin (Melik Muzaffer**) II. Kara Arslan (**1260-1292**)**

Mardin Artuklularının sekizinci Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan babasının ölümünün ardından, Moğollarla anlaşma yapmış ve bu anlaşma gereğince Moğollar, II. Fahreddin Kara Arslan'ı Mardin Artuklu Hükümdarı olarak kabul ederek, Dara, Nusaybin, Habur ve Resulayn'ı Mardin Artuklularına iade etmiş, bunun karşılığında ise Moğollara 50.000 dinar haraç verilmesi kabul edilmiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 576; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Cahen, 1953, s. 104; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 184). Anlaşma yapıldıktan sonra Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han'ı çok değerli hediyelerle ziyaret etmiş, hediyeleri kabul eden İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han, Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan'a Mardin Kalesi'ni yıktırmasını söylemiş ve yanındaki İlhanlı askerleri ile Mardin'e göndermiştir[124] (Artuk ve Artuk, 1993, s. 30; Bulduk, 2004, s. 49; Cahen, 1953, s. 104; Turan, 1993, s. 185). Böylece Mardin Artukluları, Moğol tahakkümü altına girmiştir. Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan darp ettirdiği sikkelere İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han'ın da adını yazdırarak hutbe okutturmuş ve Moğolların, 1260 tarihinde Musul'a, 1281 tarihinde Suriye üzerine düzenledikleri seferlere ordusuyla katılarak İlhanlı Devleti'ne

[123]Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Gazi'nin ölüm sebebinin zehirlenme olduğu ve bunu yapanın da oğlu II. Fahreddin Kara Arslan olduğu belirtilmektedir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 30; Cahen, 1953, s. 104; Turan, 1993, s. 185).

[124]İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han, Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan'ın kendisine karşı faaliyetler yürütmemesi için öncelikle Mardin Kalesi'nin yıktırılmasını istemiş ardından Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan'ın yanında Azerbaycan'a gelen Mardin'in önemli devlet adamlarını idam ettirmiştir (Cahen, 1953, s. 104; Turan, 1993, s. 185).

olan bağlılığını göstermiştir[125] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 612; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 30; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Orkun, 1946, c.3, s. 100; Turan, 1993, s. 185-187). 1265 tarihinde İlhanlı Hükümdarı Hülagü Han vefat etmiş ve yerine geçen oğlu Abaka Han; Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan'ı Diyarbakır (Mardin, Silvan, Hasankeyf) ve Diyar-ı rebia (Dara, Nusaybin, Cizre, Musul, Sincar) bölgelerinin hâkimi olarak gördüklerini belirten bir buyruk göndermiştir (Çevik, 2009, s. 44-48; Şeşen, 1993, c.7, s. 509; Turan, 1993, s. 187).

Mardin Artuklu Hükümdarı II. Fahreddin Kara Arslan 1292 tarihinde vefat etmiş ve hükümdarlığı sırasında inşa ettirdiği Muzafferiye Medresesi'ne defnedildikten sonra yerine oğlu Şemseddin Davud geçmiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 30; Bulduk, 2004, s. 49; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 115-116; Kâtip Ferdî, 2006, s. 23-24; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 187; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

Şemseddin Davud (1292 – 1294**)**

Babası II. Fahreddin Kara Arslan'ın banisi olduğu Mardin Muzafferiye Medresesi'nin kitabesinde ve dönemin vakayinamelerinde adı geçen Mardin'in dokuzuncu Artuklu Hükümdarı Şemseddin Davud, 1294 tarihinde vefat etmiş ve kardeşi II. Necmeddin Gazi Mardin'in onuncu Artuklu Hükümdarı olmuştur (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 30; Bulduk, 2004, s. 49; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 187-188; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

II. Necmeddin Gazi (Mansur Gazi**) (**1294-1312**)**

İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'a tabi olan Mardin Artuklu Hükümdarı II. Necmeddin Gazi, 1298 tarihinde Memlûklerin saldırısına uğramışsa da Memlûk ordusu Mardin Kalesi'ne ulaşamayınca Mardin çevresini ve Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar)'yi yağmalamakla yetinip işgale son vermek zorunda kalmıştır (Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 189).

Memlûk kuvvetlerinden ayrılıp Mardin'e sığınan Şam (Dımışk) Memlûk Emiri Seyfeddin Kıpçak, daha sonra İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ı Suriye seferine çıkmaya

[125]İlhanlı Devleti bölgedeki bütün şehirlere kendi yöneticilerini atarken kendisine tabi olan Mardin Artuklu Devleti'nin yönetimine ve Erzen hâkimi Dilmaçoğlu İzzeddin Muhammed'in topraklarına hiçbir müdahalede bulunmamıştır (Turan, 1993, s. 187).

iknâ etmiş ve aralarında Mardin Artuklu Hükümdarı II. Necmeddin Gazi'nin de bulunduğu İlhanlı ordusu 1299 tarihinde Suriye üzerine sefere gönderilmiştir (Turan, 1993, s. 189). İlhanlı Devleti'ne gösterdiği yakınlık ve itaat ederek yaptığı hizmetlere karşılık Gazan Han tarafından 1299 tarihinde II. Necmeddin Gazi'ye Artuklu hükümdarlarının ilk kez kullanacakları *''sultan''* unvanını verilmiş Diyarbakır (Mardin, Silvan, Hasankeyf) ve Diyar-ı rebia (Dara, Nusaybin, Cizre, Musul, Sincar) bölgeleri (Çevik, 2009, s. 44-48; Şeşen, 1993, c.7, s. 509) Mardin Artuklularına hediye edilmiştir[126] (Artuk ve Artuk, 1993, s. 30-31; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Turan, 1993, s. 189-190).

İlhanlı Hükümdarı Gazan Han'ın 1304 tarihinde ölünce yerine kardeşi Olcaytu Han geçmiş ve 1309 tarihinde ilişkilerini daha da geliştirmiş olduğu Mardin Artuklu Sultanı II. Necmeddin Gazi'nin kızı Dünya Hatun ile evlenmiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 31-32; İbn Battûta, 2004, s. 338; Turan, 1993, s. 190).

Mardin Sultanı II. Necmeddin Gazi 1312 tarihinde vefat etmiş, naaşı Mardin Hüsamiye Medresesi'ne defnedilerek yerine oğlu İmadeddin Ali Alpi geçmiştir[127] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 31-32; Bulduk, 2004, s. 49; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 115; Kâtip Ferdî, 2006, s. 28; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 190; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

İmadeddin Ali (Adil**) Alpi (**1312-1312**)**

İmadeddin Ali Alpi[128] babasının ardından Mardin Artuklularının on birinci hükümdarı olmuşsa da yaklaşık iki hafta süren hükümdarlığı, bir suikast ile son bulmuş yerine geçen kardeşi Şemseddin Salih, Mardin'in on ikinci Artuklu hükümdarı olmuştur

[126]Mardin Artuklu Hükümdarı II. Necmeddin Gazi'nin Mardin'de darp edilen bakır ve gümüş sikkelerinde de sultan unvanını kullandığı görülmektedir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 31; Turan, 1993, s. 190). Artuklu nüfusu 14. yüzyılda Diyarbakır ve çevresinde azalmış, buna rağmen etkilerini Urfa bölgesinde topluluklar halinde sürdürmeye çalışmışlardır (Cahen, 1979, s. 307).

[127]Dönemin şairleri tarafından övülen ve halka iyi davrandığı belirtilen Mardin Artuklu Sultanı II. Necmeddin Gazi, kilolu bir yapıya sahip olduğundan, at üstünde oturmak için özel bir sepet kullanır at üzerinde o şekilde yolculuk edermiş (Artuk ve Artuk, 1993, s. 31-32; Bulduk, 2004, s. 49; İbn Battûta, 2004, s. 338, 342; Turan, 1993, s. 190).

[128]Emir Şücâüddin ve Emir İzzeddin adında iki vezir, İmadeddin Ali (Adil) Alpi Hükümdarlığında vezirlik yapmışlardır (Kâtip Ferdî, 2006, s. 29).

(Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 32-33; Bulduk, 2004, s. 49-50; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Kâtip Ferdî, 2006, s. 30; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 190).

Şemseddin Salih (1312-1363**)**

Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih de babası gibi Memlûk ve Moğol mücadelelerinde İlhanlı Devleti'ne bağlı bulunduğundan, Halep Memlûk Valisi Şehâbeddin Karatay, ordusu ile 1315 tarihinde Kızıltepe ve Mardin civarını yağmalamış, haraçlarını almak üzere Mardin'e gelen 2000 civarındaki İlhanlı birliğini de bozguna uğratmak ve sağ kalan İlhanlı askerlerini esir almak suretiyle Halep'e dönmüştür (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 33; Bulduk, 2004, s. 50; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Turan, 1993, s. 191).

Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih, İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'a 1315 tarihinde bir ziyaret gerçekleştirmiş, bu ziyaretten bir yıl sonra 1316 tarihinde İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han ölmüştür (Artuk ve Artuk, 1993, s. 33; Turan, 1993, s. 192). İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın ölümünün ertesi yılı, Türkmenlerin başında bulunan Cacaoğlu Alâeddin, Diyarbakır üzerine bir sefer düzenleyerek askerleriyle büyük yağma faaliyetlerinde bulunmuş, Diyarbakır Ulu Cami'nde bulunan halı ve kandiller bile yağmalanmış, esir alınanlardan Müslüman olanlar bırakılmış, Aziz Margregory işkence ile öldürülmüş ayrıca Meryem Ana Kilisesi yağmalandıktan sonra yakılmıştır[129] (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 659-660; Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 33; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Turan, 1993, s. 192).

[129]Diyarbakır'da gerçekleşen bu olayların nedenini Ebü'l Fida; Halep Memlûk Valisi Şehâbeddin Karatay'ın Mardin üzerine düzenlemiş olduğu sefere bağlamış, Bar Hebraeus ve Abu'l Farac ise Diyarbakır halkının Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'e karşı isyan çıkardığını, Cacaoğlu Alâeddin'in Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'in isteğiyle ve Diyarbakır'daki Valisi Alemeddin'in yardımıyla bu yağmaları yaptığını ve Mardin Artuklularının Diyarbakır'da bu yolla otorite sağladığını belirtir (Abu'l Farac, 1950, c.2, s. 660; Artuk ve Artuk, 1993, s. 33; Turan, 1993, s. 192). 1323 tarihinde Memlûk elçisi Tebriz'den bir cariye satın alarak Mardin'e gitmiş, Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih elçinin yanındaki cariyeyi görünce çok beğenmiş ve Memlûk elçisine kıymetli hediyeler vererek satın almak için çok uğraşmış ancak Memlûk elçisi razı olmayınca da cariyeyi zorla alıkoymuştur (Turan, 1993, s. 193). Memlûk Sultanı Muhammed bin Kalavun, Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'e cariyeyi kendisine göndermesini, eğer göndermez ise bunun bir savaşa yol açacağını haber vermişse de Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih cariyeyi yanında tutmaya devam etmiştir (Turan, 1993, s. 193).

İlhanlı Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen Hasankeyf Eyyubî Devleti Mardin Artuklu Devleti'nin topraklarına saldırarak Silvan ve Habur'u işgal edince 1335 tarihinde karşı saldırıya geçen Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih, mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır[130] (Turan, 1993, s. 193-194).

Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih[131] 1351 tarihinde Mardin'e saldırılarda bulunarak yol kesmeye başlayan bazı Türkmen gruplarını tahakküm altına almak için önce Abdullah bin Türkmen'i, 1353 tarihinde de Abdullah bin Türkmen'in ittifak kurduğu Sincar ve Musul'u taciz edip baskı altına alan Hasan bin Hindi'yi öldürtmüştür (Turan, 1993, s. 195). Türkmen topluluklarının saldırılarının yoğunlaştığı ve söz sahibi oldukları sıralarda 1363 tarihinde Mardin'de 80 yaşında vefat eden ve Şehidiye Medresesi'ne defnedilen Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'in yerine oğlu Mansur Ahmed geçmiş ve Mardin'in on üçüncü Artuklu Hükümdarı olmuştur[132] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 50; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Kâtip Ferdî, 2006, s. 36).

[130]Alâeddin Eretna'ın büyük oğlu Şeyh Hasan 1347 tarihinde Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'in kızı ile nikâhlanarak Sivas'a gitmiş ancak Sivas'a vardıklarında Şeyh Hasan ölmüş, Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'in kızı da ölen Şeyh Hasan'ın kardeşi ile evlenmiştir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 34). 1348 tarihinde Şam, Halep, Diyarbakır ve Mardin'de başlayan salgın hastalık birçok insanın ölümüne sebep olmuştur (Turan, 1993, s. 194). 1336 tarihinde Diyarbakır'a gelen Çobanoğulları ve Celâyirliler Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih ve oğullarının hâkimiyetini tanımışlardır (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Erdem, 2002, c.4, s. 84).

[131]Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih, Vezir Hacı Nureddin'in yerine Alemüddin Sencari'yi atamış, oğlu Melik Ömer'i Diyarbakır'da yönetici olarak görevlendirmiş ancak vefat etmesi ile yerine bir diğer oğlu Melik Süleyman'ı atamıştır. Onun da vefatı etmesi ve Diyarbakır'a yakın olan Ayn Ze'ra'ya defni gerçekleştikten sonra yerine Melik Adil geçmiştir, diğer oğulları Melik Davud ve Melik Burhaneddin Resulayn (Ceylanpınar)'da görevlendirilmişlerdir (Kâtip Ferdî, 2006, s. 35).

[132]Ünlü seyyah İbn Battûta, 1326 tarihinde Mardin'e gelmiş ve Mardin'in, İslâm şehirleri arasında en güzellerinden olduğundan bahsettikten sonra Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih ve babasını methedip; medrese, zaviye ve aşhaneler inşa ettiklerini, halkının da ondan razı olduğunu belirtir (İbn Battûta, 2004, s. 338-339). Mardin Ulu Cami Hamamı'nın da banisi Şemseddin Salih'tir (Altun, 2011, s. 126; Göyünç, 1969, s. 122).

Mansur Ahmed (1363/4 – 1367/8**)**

Mardin Artuklu Sultanı Mansur Ahmed döneminde Karakoyunlu Hükümdarı Bayram Hoca ilk zamanlar Mardin Artukluları ile iyi ilişkiler kurarak Ramazan ayında Mardin'de kalmış fakat daha sonra Mardin Kalesi'ni ele geçirebilmek için yardım istediği Celâyirli Sultan Üveys tarafından Muş Ovası'nda yapılan savaşta mağlup edilmiştir[133] (Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 10; Kâtip Ferdî, 2006, s. 36-37; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 196).

Mardin Artuklu Sultanı Mansur Ahmed 1367 tarihinde 60 yaşında vefat etmiş[134] yerine oğlu Salih Mahmud Mardin Artuklu Hükümdarı olmuştur[135] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 50; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Kâtip Ferdî, 2006, s. 38; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 195).

Salih Mahmud (1367/8-1367/8**)**

Mardin'in on dördüncü Artuklu Sultanı çocuk yaştaki Salih Mahmud aynı sene vefat etmiş ve yerine amcası Muzaffer Davud[136], Mardin'in on beşinci Artuklu

[133]Celâyirli Sultan Üveys, savaşın ardından Mardin Artuklu Sultanı Mansur Ahmed ile vedalaşarak Tebriz'e gitmiştir (Kâtip Ferdî, 2006, s. 38).

[134]Bulduk, Artuklu Sultanı Mansur Ahmed'in 1353 tarihinde Sultan olduğunu 1368 tarihinde vefat ettiğini yazar (2004, s. 50).

[135]Mardin Savur Kapı (Bâb es Sor / Bâbü's-Sadr / Melik Mahmud) Cami'nin banisinin Mardin Artuklu Sultanı Mansur Ahmed olduğu bilgisi verilir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 50). Kâtip Ferdî ise, Melik Mahmud adı ile bilinen caminin banisinin Artuklu Sultanı Mansur (Küçük) Ahmed'in oğlu Melik Mahmud olduğunu yazar (2006, s. 36, 39). Gabriel ise Artuklu hükümdarlarının adını zikretmemekle beraber H. 712 / M. 1312 – H. 765 / M. 1363 tarihleri arasında inşa edilmiş olabileceği bilgisini vermektedir (2014, s. 38). Göyünç, Savurkapı Mahallesi'nde bulunan halk arasında Melik Mahmud Cami olarak bilinen yapının, Şemseddin Salih tarafından 1312-1362 yılları arasında yaptırılmış olabileceğini belirtir (1969, s. 107-108). Altun, yapının inşa tarihi ile ilgili farklı düşünceleri yazdıktan sonra kitabenin okunaksız bölümleri nedeni ile Kâtip Ferdî'ye kısmen katıldığını ve Artuklu Sultanı Melik Mahmud'un cami kitabesinde, babası Mansur Ahmed ve dedesi Şemseddin Salih ile birlikte adının geçmiş olabileceği şeklinde bir çözüm yolu sunmuş ve yapının 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilmiş olabileceğini belirtmiştir (2011, s. 38-39). Artuklu Sultanı Mansur Ahmed kendi adına sikke darp ettirdiği gibi, babasıyla da ortak sikke bastırmışlardır (Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 50).

[136]Mardin Artuklu Sultanı Salih Mahmud ile amcası Muzaffer Davud arasında gerçekleşen taht mücadelesinin sonunda Sultan Salih Mahmud öldürülmüş ve yerine amcası Muzaffer (Şemseddin) Davud

Hükümdarı olmuştur[137] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 50-51; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 195).

Muzaffer (Şemseddin**) Davud (**1367-1376**)**

Muzaffer Davud başa geçtikten sonra, vezirlerin yardımıyla eşi Dünya Hatun tarafından hapsedilmiş ve bir süreliğine Mardin Artuklularının başına Dünya Hatun geçmişse de Muzaffer Davud, daha sonra hapisten kurtularak Dünya Hatun'u öldürtmüş ve tekrar Mardin Artuklularının başına geçmiştir (Bulduk, 2004, s. 51). Karakoyunlularla çekişme içinde olan Mardin Artuklu Sultanı Muzaffer Davud[138] 1376 tarihinde vefat etmiş, Hüsamiye Medresesine defnedildikten sonra oğlu Mecdüddin (Zâhir) İsa Mardin'in on altıncı Artuklu Hükümdarı olmuştur (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 51; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Kâtip Ferdî, 2006, s. 40; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 195-196).

Mardin Artuklularının tahtına oturmuştur (Bulduk, 2004, s. 50-51). Kâtip Ferdî, 1367 tarihinde halkın içinden çıkan bir grubun aniden Mardin Artuklu Sultanı Salih Mahmud'a saldırıp öldürdüğü bilgisini vermektedir (2006, s. 39).

[137]Mardin Artuklu Sultanı Salih Mahmud'un oğlu ve torunu Diyarbakır'da hüküm sürmüştür (Turan, 1993, s. 195). Mardin Artuklu Veziri Altunboğa'nın komutanlığında Artuklular ile Karakoyunlu Hükümdarı Bayram Hoca arasında bir savaş yapılmış ve Karakoyunlu Bayram Hoca kaybetmiştir (Kâtip Ferdî, 2006, s. 37; Turan, 1993, s. 195). Vezir Altunboğa Mardin'de Bâb es Sor kapısında büyük bir cami ve medrese inşa ettirmiştir (Altun, 2011, s. 93; Göyünç, 1969, s. 112; Kâtip Ferdî, 2006, s. 36; Turan, 1993, s. 195).

[138]Mardin Artuklu Sultanı Muzaffer Davud,'un bastırmış olduğu sikkeler babası Şemseddin Salih'in sikkelerinin formundadır (Artuk ve Artuk, 1993, s. 34). Ayrıca babası Şemseddin Salih gibi iyi bir yönetici ve halkını seven biri olduğu belirtilmiştir (Turan, 1993, s. 196). Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami, Mardin Artuklu Sultanları Salih Mahmud ve Muzaffer Davud'un vezirliklerini yapmış Abdüllatif bin Abdullah tarafından 1371 tarihinde inşa ettirilmiştir (Altun, 2011, s. 42-43; Fleet, 2012, c.1, s. 343; Gabriel, 2014, s. 39; Göyünç, 1969, s. 108). Mardin Yeni Hamam'ın (Hamam-ı Cedîd) banisi Mardin Artuklu Sultanı Muzaffer Davud'tur. Ayrıca Kasımiyye Hamamı'nı da yaptıranın Mardin Artuklu Sultanı Muzaffer Davud olduğu belirtilmektedir (Göyünç, 1969, s. 122-123).

Mecdüddin (Melikü'l Zâhir**) İsa (**1376-1407**)**

Mardin Artuklularına karşı 1384 tarihinde sefere çıkan Karakoyunlu Hükümdarı Kara Mehmed, Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'yı yenmiş, savaşın ardından Mardin veziri Alemüddin'in oğlunu esir etmiştir. 1387 tarihinde Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın kız kardeşi ile evlenen Karakoyunlu Hükümdarı Kara Mehmed, Mardin vezirinin oğlunu da serbest bırakmış ve Artuklularla barış yapmıştır[139] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Bulduk, 2004, s. 51; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 10; Turan, 1993, s. 196; Kâtip Ferdî, 2006, s. 41).

Timur'un Tebriz'i işgal etmesinin ardından Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa 1392/1393 tarihinde Mısır Memlûk Sultanı Zâhir Berkûk'a bir elçi yollayarak Memlûklere tabi olduğunu bildirmiş, Memlûk Sultanı Berkûk da kendisine hilat göndermiş ancak 1394/1395 tarihinde Timur'un Mardin civarında olduğunu öğrenen Mecdüddin İsa politik bir karar vererek Timur'a tabiiyetini sunmuş bu sayede Timur Mardin'i işgal etmekten vazgeçmiştir[140] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 51; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 10; Turan, 1993, s. 197). Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın, Erzen ve Hasankeyf Hükümdarları gibi huzuruna gelerek tabiiyetini bildirmemesine hiddetlenen Timur'un, askerlerini Mardin'e gönderip şehri kuşatma altına aldırdığını[141] haber alan Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, çeşitli hediyeler ile Timur'un yanına Suriye'ye gitmek

[139]Timur'un Anadolu'ya yaklaşması üzerine Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, Karakoyunlu Hükümdarı Kara Mehmed ve Döğer askerlerinin başında olan Emir Salim ile beraber Memlûk Devleti'den yardım talep etmiş, 1388 tarihinde Malatya Memlûk Valisi Mintaş Memlûk Devleti'ne karşı isyan edip savaş çıkarınca da 1390/1391 tarihinde Döğerler ve Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, Memlûk Valisi Mintaş'ı adamlarıyla esir edip Memlûklere teslim edecekleri ve Timur'a karşı Memlûklerin yardımını alacakları sırada Emir Salim bunu kabul etmeyerek esir tutulan Malatya Memlûk Valisi Mintaş'ı ve adamlarını Sincar'a kaçırmıştır (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Turan, 1993, s. 196).

[140]Timur, Nisan 1394 tarihinde Diyarbakır'ı işgal ederek yağmalamış 1401 tarihinde de Diyarbakır, Akkoyunlu Kara Osman'a bırakılmıştır (Göyünç, 1994, c.9, s. 466).

[141]Timur'un ordusu Mardin Ulu Cami'ne de büyük zararlar vermiştir (Göyünç, 1969, s. 10).

zorunda kalmıştır[142] (Alptekin, 1991, c.3, s. 416; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bulduk, 2004, s. 51; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 10; Kâtip Ferdî, 2006, s. 41; Turan, 1993, s. 197). Timur'un huzuruna gittiğinde de Suriye/Sultaniye'de esir edilerek bir süre orada tutulmuştur (Alptekin, 1991, c.3, s. 416-417; Erdem, 2002, c.4, s. 84; Göyünç, 1969, s. 10-11; Merçil, 1985, s. 248; Turan, 1993, s. 197). Musul'dan sonra Mardin'e sefer düzenleyen Timur, çok sayıda insanın öldüğü çarpışmalarda Mardin veziri Alâeddin Altunboğa'nın da çabasıyla Mardin Kalesi'ni bir türlü ele geçirememiş ve geri çekilmiştir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 34-35; Bulduk, 2004, s. 51; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 197). Mardin veziri Alâeddin Altunboğa, Timur tarafından esir tutulan Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın yeğeni Melik Salih'i Hükümdar ilan etmişse de 1396 tarihinde Timur Hemedan'a dönmüş ve o sırada oğlu Uluğ Bey de doğunca, Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'yı kendisine tabii olması, adına hutbe okutup sikke darp etmesi şartıyla affedip serbest bırakmış ve Mecdüddin İsa da yeniden Mardin de başa geçmiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 417; Artuk ve Artuk, 1993, s. 34-35; Bulduk, 2004, s. 51; Erdem, 2002, c.4, s. 84-85; Göyünç, 1969, s. 10-11; Kâtip Ferdî, 2006, s. 41; Turan, 1993, s. 197).

Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, anlaşma gereğince veziri Alâeddin Altunboğa'yı Timur'a göndermeye yeltendiğinde vezir Altunboğa kaçmış ve Mısır Memlûk Sultanı Zâhir Berkûk'a sığınmıştır (Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Turan, 1993, s. 197-198). 1400 tarihinde Timur'un Memlûklere karşı düzenlediği Şam seferine katılmayan Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, Timur'u kızdırmış, 1401 tarihinde ordusuyla Mardin'i etrafını yakıp yıkan Timur, ele geçirilmesi kolay olmayan Mardin Kalesi'nin kuşatmasını Akkoyunlu Kara Osman'a bırakarak Mardin'den ayrılmıştır (Alptekin, 1991, c.3, s. 417; Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Bulduk, 2004, s. 51-52; Erdem, 2002, c.4, s. 85; Göyünç, 1969, s. 11; Kâtip Ferdî, 2006, s. 42; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 198). Akkoyunlu Kara Osman da Mardin Kalesi'ni ele geçirmeyi başaramamış, ancak Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'yı Timur ile anlaşması konusunda iknâ ederek huzuruna gitmesini sağlamıştır (Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Erdem, 2002, c.4, s. 85; Göyünç, 1969, s. 11; Turan, 1993, s. 198).

[142]Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, Timur'un yanına gitmeden önce yöneticilerine ''bin defa mektup yazıp şefaat dilesem dahi aldırış etmeyiniz. Çünkü ben kendimi size ve memleketime feda ediyorum'' şeklinde hitap etmiş ve ondan sonra Mardin'den ayrılmıştır (Göyünç, 1969, s. 10; Turan, 1993, s. 197).

Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, Bingöl'de bulunan Timur'a hediyeler götürüp, birkaç yılı peşin olmak üzere her yıl haraç vermeyi kabul etmiş ve kızını Timur'un torunu Mirza Ebubekir ile nişanlayarak 1403 tarihinde Mardin Kalesi'ne dönmüştür (Alptekin, 1991, c.3, s. 417; Erdem, 2002, c.4, s. 85; Göyünç, 1969, s. 11; Turan, 1993, s. 198).

Akkoyunlu Kara Osman, Urfa ve çevresinde bulunan Döğer Türkmenleri ile beraber Mardin'i tekrar kuşatmış fakat yine başarılı olamayarak Sur Kalesi'ne yönelerek kaleyi ele geçirip yağmalamışlardır (Erdem, 2002, c.4, s. 85; Turan, 1993, s. 198). Karakoyunlu Kara Yusuf[143] ile Akkoyunlu Kara Osman arasında çıkan Mardin/Savur'daki Teffe (Teffi) köyü yakınlarındaki günlerce süren savaşta birçok asker ölmüş kendi aralarında çekişmenin yarar sağlamayacağını anlayan Kara Yusuf, kendisinin Çağataylara karşı sefere çıkacağını ve bu savaşa devam etmek istemediğini Kara Osman'a bildirmiş, aralarında yapılan barıştan sonra Kara Osman tekrar Mardin'e saldırmıştır (Göyünç, 1969, s. 11-12; Turan, 1993, s. 198).

Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, Kara Osman'ın saldırılarına karşı bu kez Türkmen Beyi Çeküm'den (Çikem/Çekim) yardım istemiş, Türkmen beyi Çeküm, ordusunu hazırlayarak Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa ile beraber Karacadağ eteklerinde Akkoyunlu Kara Osman'ı askerleriyle beraber köşeye sıkıştırmıştır. Savaş sırasında oğlu İbrahim, öldürülünce Akkoyunlu Kara Osman sur etrafında bulunan bağ ve bahçeleri sular altında bırakarak ordusuyla Diyarbakır'a kaçmış; Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa ile Türkmen Beyi Çeküm (Çigem) Diyarbakır önlerinde, pusuya düşerek sular altında kalan ve bataklığa dönüşen arazilere saplanıp kalınca 4 Haziran 1407 tarihinde katledilmişlerdir (Alptekin, 1991, c.3, s. 417; Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Bulduk, 2004, s. 52; Erdem, 2002, c.4, s. 85; Göyünç, 1969, s. 12; Kâtip Ferdî, 2006, s. 43; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 198-199; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214).

Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın naaşı Mardin'e getirilerek banisi olduğu Zinciriye Medresesi'ne defnedilmiştir (Altun, 2011, s. 98-99; Artuk ve Artuk,

[143]Akkoyunluların sürekli Mardin ve çevresine saldırması sonucunda Karakoyunlu Kara Yusuf ile iyi ilişkiler kuran Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, onu ve ailesini Mardin de ağırlamış, Kara Yusuf'un hamile olan eşi de Mardin medreselerinin birinde oğulları Cihanşah'ı doğurmuştur (Göyünç, 1969, s. 11).

1993, s. 35; Bulduk, 2004, s. 51-52; Gabriel, 2014, s. 45; Göyünç, 1969, s. 116; Kâtip Ferdî, 2006, s. 40, dipnot: 50).

Şahabeddin (Melik Salih**) Ahmed (**1407-1408/9**)**

Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın savaşta öldürülmesinin ardından oğlu Şahabeddin Ahmed Mardin'in on yedinci ve son Artuklu Hükümdarı olmuştur.[144] Akkoyunlu Kara Osman'ın, Mardin'i kuşatmak için yola çıktığını haberini alınca, Mardin halkını sur içine alarak savunmaya geçen Mardin Artuklu Sultanı Şahabeddin Ahmed, askeri gücü Akkoyunlulara karşı yetersiz kaldığından, Muş Ovası'nda bulunan Karakoyunlu Kara Yusuf'a Mardin'i kendisine teslim edeceğine dair haber göndermiştir (Alptekin, 1991, c.3, s. 417; Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Bulduk, 2004, s. 52; Erdem, 2002, c.4, s. 85; Göyünç, 1969, s. 12; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Turan, 1993, s. 199). Karakoyunlu Kara Yusuf'un Diyarbakır üzerinden Mardin'e doğru geldiğini haber alan Akkoyunlu Kara Osman kuşatmayı terk etmiş ancak ordusu, Karakoyunlu Kara Yusuf tarafından bozguna uğratılmıştır (Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Göyünç, 1969, s. 12; Turan, 1993, s. 199).

18 Haziran 1409 tarihinde Mardin'in son Artuklu Hükümdarı olan Şahabeddin Ahmed ile Karakoyunlu Kara Yusuf arasında yapılan anlaşma neticesinde Mardin, Karakoyunlular'a teslim edilmiş, Musul da Artuklulara bırakılmıştır. Anlaşmanın ardından Musul'a giden Salih Şahabeddin Ahmed, kısa bir süre sonra suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir [145] (Alptekin, 1991, c.3, s. 417; Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Bulduk, 2004, s. 52-53; Erdem, 2002, c.4, s. 85; Göyünç, 1969, s. 12; Kâtip Ferdî, 2006, s. 45-46; Köprülü, 1997, c.1, s. 619; Sevim, 1962, s. 691; Sevim ve Yücel, 1989, s. 214; Orkun, 1946, c.3, s. 100; Turan, 1993, s. 199).

Son Artuklu Sultanı Salih Şahabeddin Ahmed'in; Melik Muhammed, Melik Abdülhay ve Musa adındaki üç oğlu bir süre Sincar'a hâkim olmuş, Muhammed ve

[144]Bulduk, Şahabeddin Ahmed'in, Sultan Mecdüddin İsa'nın amcasının oğlu olduğunu yazmıştır (2004, s. 52).

145Karakoyunlu Kara Yusuf, Mardin'e karşılık kızını Artukoğlu Şahabeddin Ahmed ile nikâhlayarak 1000 at, 10.000 koyun ve 10.000 altın vereceğini taahhüt etmiş ancak Artukoğlu Salih Şahabeddin Ahmed'in öldürülmesiyle bu anlaşma geçersiz olmuş ve Musul Artukluların eline geçmemiştir (Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Göyünç, 1969, s. 12; Turan, 1993, s. 199).

Abdülhay'ın akıbeti bilinmezken, Melik Musâ 1421 tarihinde vefat etmiş, geride bıraktığı iki çocuğu Mahmud ve Mansur'un ölümlerinin ardından Artukoğulları soyundan kimse kalmamıştır (Artuk ve Artuk, 1993, s. 35; Kâtip Ferdî, 2006, s. 46; Köprülü, 1997, c.1, s. 619). (Görsel: 2).

Görsel 2. *Hollandalı ünlü tarihçi O. Dapper'in ağaç baskı tekniği ile yapılmış Mardin gravürü / M. 1680 (Bekin, 2010, s. 16)*

İKİNCİ BÖLÜM

2. TAÇ KAPILARIN MİMARİ KURULUŞLARI VE MARDİN ARTUKLU CAMİ VE MEDRESELERİNDE TAÇ KAPILAR

2.1. Taç Kapıların Mimari Kuruluşları

Taç kapıların[146] genel karakterlerini bulundukları cephelerden dışa doğru taşkın biçimde inşa edilmiş olmaları belirlese de sadece silmelerle belirginleştirilmiş, cephe yüzeyinden taşırılmayan örnekleri de bulunur (Ünal, 1982, s. 17-19).

Artukluları da içeren Selçuklu Çağı mimari eserlerinin en gösterişli bölümlerini taç kapılar oluşturur. Taç kapı kuruluşları, olmazsa olmaz dört temel mimari kuruluşa sahiptir: 1-Yan kanatlar, 2-Taç kapı kemeri, 3-Taç kapı kemerinin üstündeki bölüm, 4-Taç kapı nişi. Bu dört temel mimari kuruluşun her biri ayrıca, çeşitlilik gösteren çok sayıda mimari ögeye sahiptir.

Taç kapı kuruluşları genellikle taşa oyulan değişik süsleme kompozisyonlarıyla tamamlanırlar. Bezemeler, ağırlığını geometrik motiflerin teşkil ettiği geometrik ve bitkisel motifli kompozisyonlardan oluşurlar.

Yan kanatlar: Taç kapının ana taşıyıcı unsurlarıdır. Genellikle cephe yüzeyinden sokağa doğru dışa taşırılmak ve aralarında giriş açıklığını kapsayacak ölçüde geniş bir boşluk bırakılmak suretiyle karşılıklı olarak inşa edilmiş iki kalın ve sağlam duvar kütlesinden oluşurlar.

Yan kanat duvarlarının üstlerine oturtulduğu kaideler, duvarları alt kotta çevreleyen sekiler, genellikle ön cephelerinde bulunan ve düşey olarak yükselen kademeli şeritler, silmeler, birbirlerine bakan duvarlarının dış köşelerine yerleştirilen köşe sütünceleri, köşe sütuncelerinin kaide ve başlıkları, yan kanat duvar kütlelerinin birbirlerine bakan (portal nişinin yan duvarları) yüzeylerinde yer alan kemerli ya da kemersiz nişler, ana kuruluşa daha sonra eklemlenen mimari ögelerdir.

[146]Önemli yapıların cephelerini muhteşem bir biçimde gösteren ve yapıların mimari üslubunu temsil eden bezemeli anıtsal giriş kapılarına ‘taç kapı ya da portâl’ adı verilir (Turani, 1975, s. 106, 122).

Taç kapı kemeri: Yan kanatların arasına bırakılarak geniş boşluğun geçilmesinde kullanılan ve taç kapının üst bölümünü taşıyan kemerdir. Yan kanat duvarları istenen kot yükseliğine ulaştırıldığında, karın genişlikleri en az yan kanatların yapının ön cephesinden dışa taşırıldığı ölçüde olmak üzere oldukça büyük tutulan bir ana kemerle birbirlerine bağlanırlar. Böylelikle dışa taşkın iki yan kanat kütlesi arasında bırakılan boşluk üstten tonozlaşan bir ana taşıyıcı kemerle kapatılır ve üstten sınırlanır.

Taç kapı kemerinin üstündeki bölüm: Taç kapı kemerinin üstündeki hem yan kanat duvarları hem taç kapı kemeri tarafından taşınan bölümdür. Bu bölüm, taç kapı kemerinin kilit taşının üst hizasından başlar ve taç kapı genişliğince örülen masif bir duvardan oluşur.

Yan kanatların düşey şerit ve silmeleri, bu bölümde de kesintisiz biçimde düşey olarak yükselirler. Şeritler, istenilen yüksekliğe ulaştıklarında 90 derecelik açılarla içeriye kıvrılarak taç kapıyı üstten yatay olarak çerçevelerler. Böylelikle taç kapı iki yandan ve üstten ters 'U' biçiminde çerçevelenmiş olur. Bu çerçeve ile taç kapı kemerinin kilit taşı arasında değişik yükseklikte olabilen duvar kesimi yer alır. Bazı taç kapıların üst bölümlerindeki bu duvarların taç kapı kemerinin kilit taşının hemen üstünde kalan bölümünde ve köşelerinde madalyonlar yer alır. Taç kapılar genellikle üstteki yatay şerit grubunun üstüne yerleştirilen, değişik biçimlerde olabilen tepelikle sonlanırlar.

Taç kapı nişi: Taç kapı kemerinin altında, yan kanatlar arasında bırakılan derin ve yüksek boşlukta biri taç kapı kemerinin başlangıç hattına kadar olan alt, diğeri bu hat ile taç kapı kemeri arasında kalan üst bölüm olmak üzere birbirine eklemlenen mimari ögelerin bütünleştirdiği taç kapı nişi yer alır. Yan kanatların duvarlarının birbirlerine bakan yüzleri bu nişin yan duvarlarının yüzlerini oluşturur. İki yandaki bu duvarların, ortasında giriş açıklığının bulunduğu daha geri hatta bulunan bir duvarla birleştirilmesiyle nişin üç duvarı da tamamlanmış olur. Bazı taç kapıların, yan duvarları ile giriş açıklıklarının bulunduğu duvarları üzerine oturtulabilecek kadar yükseltilmiş, düz ya da kademeli setler bulunur.

Giriş açıklıkları üstten iki yandan duvarlara oturtulan değişik biçimli kemerlerle kapatılabildikleri gibi, iki yandan söveler üzerine oturtulmuş lentolarla da kapatılabilirler. Farklı biçimlerde olabilen kemer ve lentolar, bir yandan da taç kapı

nişinin örtüsünden gelen yükü taşırlar. Taç kapı nişini örten iç bükey örtüye kavsara denilmektedir. Kavsaralar genellikle mukarnas yuvalarıyla oluşturulmuş oylumlu bir iç bükey yüzeye sahiptir. Mukarnas yuvaları düz olabildiği gibi çeşitli biçimlerde dilimlere de sahip olabilir.

Yapının inşa tarihi, banisi ve vakfına ait bazı bilgileri ihtiva eden kitabeler genellikle, taç kapı nişlerinin kavsaralarının başlangıç hattı ile giriş açıklıklarının kemer ya da lentolarının üst kotundan geçen hat arasında bulunan nişin yan yüzlerini ve cephe duvarını kapsayacak şeritler üzerinde yer alırlar. Farklı biçim ve yazı stiline sahip olabilen kitabelerin, şerit halinde düzenlenmişlerinin yanı sıra çeşitli biçimlere (dikdörtgen, kare, yuvarlak, damla gibi.) sahip panolar halinde düzenlenenleri de mevcuttur (Şekil: 1).

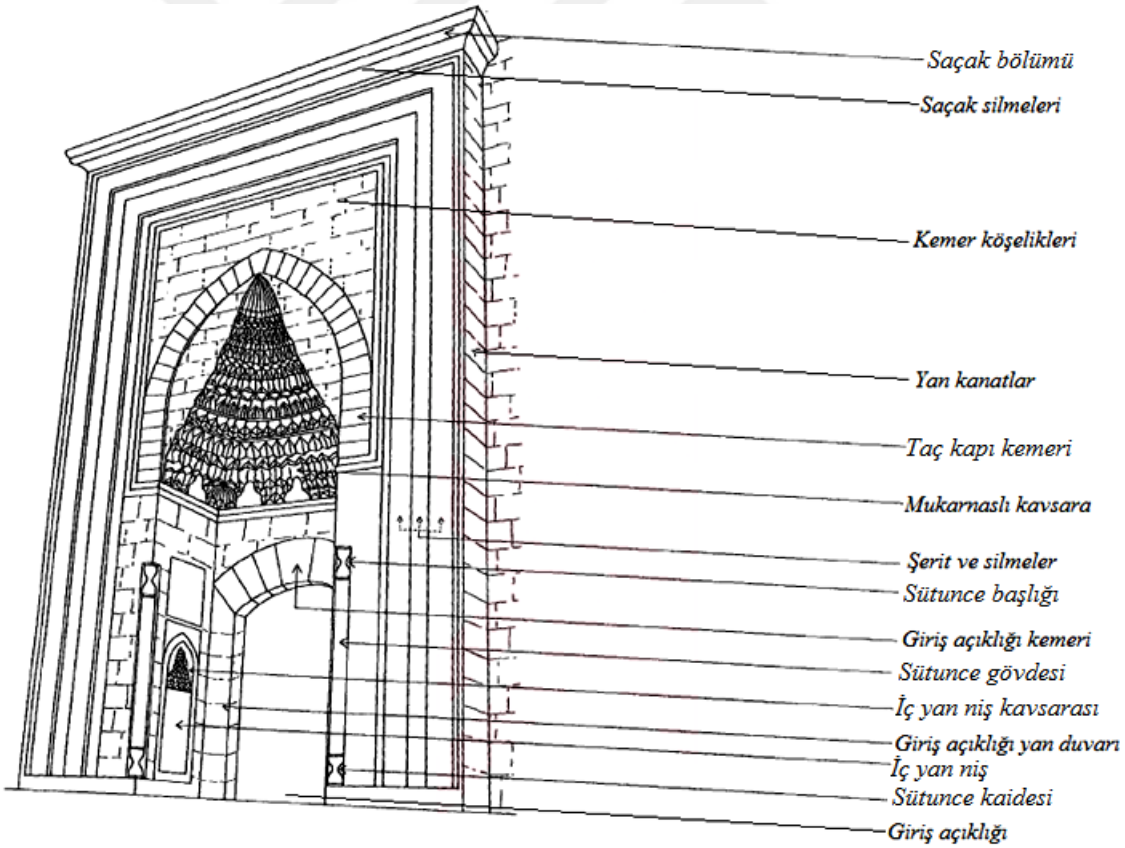

Şekil 1. Taç kapının bölümleri, Şakir Çakmak'tan işlenerek (Çakmak, 1999, s. 11).

2.2. Mardin Artuklu Camilerinin Taç Kapıları

2.2.1. Mardin Ulu Cami ve Taç Kapıları

2.2.1.1. Mardin Ulu Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Minare kaidesinin güney cephesinde bulunan inşa kitabesine göre yapı, 1176 tarihinde inşa edilmiştir. Yapının çeşitli bölgelerinde birçok onarım kitabesi de bulunur. İnşa kitabesinde: ''Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. (Bu) minareyi, benim devletim ve (saltanatım) günlerimde (yağımına) veli kılan Allah'a hamd ve şükürler olsun, Diyâr-ı Bekr Meliki Kutbüddin İlgazi el-Artukî. Bu minare 572 yılı Muharrem'inde (Temmuz-Ağustos 1176) bina edildi'' metni yazılıdır[147] (Karaçam, 2012, s. 143-145). (Görsel: 3).

Görsel 3. *Minare kaidesinin güney cephesinde yer alan inşa kitabesi*

Kaynaklarda ve halk arasında Ulu Cami (Cami-i Kebir) olarak adlandırılan yapının[148], 1178 tarihine ait vakfiyesinde 'yapılar topluluğu' biçiminde yer alan ifadeye dayanarak, yapının ''Ulu Cami Külliyesi'' ya da banisinin adı ile ''Kutbeddin İlgazi Külliyesi'' olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını belirten bir görüş de bulunmaktadır (Erdal, 2017, s. 433-447)

Eski Mardin olarak bilinen, kalenin bulunduğu tepenin güney yamacına kurulmuş yerleşimin ortasında, 1. Caddenin güneyinde; ada 416, parsel 15 üzerinde[149], Ulu Cami Mahallesi'nde, 100, 101 ve 102. Sokakların kesiştiği noktada, 100. Sokağa açılan sundurmalı çarşı'nın batısında, numara 8'de yer almaktadır (Görsel: 4).

---

[147]Yapının inşa tarihi hakkında bilgi için bkz. Altun, 1971b, s. 191-200; Artuk, a.g.k., 1944, s. 96-99; Aslanapa, 1989, s. 97, 106; Bulduk, a.g.k., 2004, s. 45; Gabriel, a.g.k., 2014, s. 37-38; Tuncer, 1978, s. 148.

[148]Yapının adı ile ilgili bilgi için bkz. Altun, 2011, s. 20; Artuk, 1944, s. 96-99; Bulduk, 2004, s. 45; Kâtip Ferdî, 2006, s. 14-15, dipnot: 20; Gabriel, 2014, s. 35; Göyünç, 1969, s. 107; Uluçam, 2012, c.42, s. 112-113.

[149]Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivi [Ş.K.V.K.B.K.M.].

Görsel 4. *Mardin Ulu Cami'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)*

2.2.1.2. Banisi

H. 573 / M. 1178 tarihli vakfiyesine göre Kutbeddin II. İlgazi tarafından inşa ettirilmiştir (Altun, 2011, s. Artuk, 1944, 96-99; Bulduk, 2004, s. 45; Erdal, 2017, s. 140).

2.2.1.3. Mimarı ve Sanatkârları

Herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Artuk, 1978, s. 51-52).

2.2.1.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Akkoyunlu, Memlûkler ve Osmanlı Devleti dönemlerinde onarım gören yapının onarımlarına Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir (Altun, 1971a, s. 13; 1988a, s. 37-38; Gabriel, 2014, s. 37; Tuncer, 1978, s. 148; Uluçam, 2012, c.42, s. 112). 2004-2006 yılları arasında çeşitli onarımlar görmüş, 2009 yılında Mardin Valiliği tarafından bir onarıma tabi tutulmak istenmişse de gerekli izinlerin alınmadığı yönündeki şikâyetlerin ardından çalışmalar durdurulmuştur. Yapı, son olarak 2010-2012 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir restorasyona tabi tutulmuştur (Çağlayan, 2018, s. 36-38).

2.2.1.5. Yapının Mimari Tasviri

Avlusuyla beraber, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı eğimli bir arazi üzerine; güneyinde harim, kuzeyinde revaklı bir avlu bulunacak biçimde oturan Mardin Ulu Cami'nin, avlusunun doğu ve batı duvarlarının harimin kuzey duvarının doğu ve batı köşelerine saplandığı bölümlerde çapraz tonozla örtülü, dikdörtgen tabanlı

birer giriş eyvanı yer alır. Yapının bu giriş eyvanlarıyla bağlantılı olarak dışarıdan avluya geçit veren iki ayrı taç kapısı bulunmaktadır.

Batıdaki taç kapının, çapraz tonozla örtülü giriş eyvanının kuzeyinde günümüzde Kur'an kursu verilen kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü bir mekân bulunur. Bu mekânın kuzeyinde avluya açılan doğu-batı doğrultulu dikdörtgen tabanlı çapraz tonozla örtülü bir eyvan yer almaktadır. Her iki mekân ortak duvarlarına açılmış bir giriş açıklığı ile birbiriyle bağlantılı kılınmıştır.

Özgününde yapının avlusunu sınırlayan kuzey duvarın önünde yer alan, her biri çapraz tonozla örtülü çok sayıda eş birimi bulunan tek sıralı revak bölümünün, yapılan müdahalelerle hemen hemen batı yarısında bulunan payelerinin duvar içine alınmasıyla bu kesiminde dikdörtgen tabanlı bir mekân oluşturulmuştur. Günümüzde kadınlar mescidi olarak kullanılan bu mekânın örtüsünü revaktan kalan kuzey ve güneyde duvar payelerine oturulmuş altı eş çapraz tonoz oluşturur. Mekânın güney duvar ekseninin biraz batısında mihrap nişi yer alır. Kuzeyde yer alan duvar payeleri arasında ayrıca birer niş bulunur. Kadınlar mescidi batısından doğu-batı doğrultulu dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü bir mekâna; doğusundaki kapı, avlunun kuzey duvarına dayanan her biri çapraz tonoz örtülü beş birimli revak bölümüne açılır. Revağın en batısında yer alan birim, kuzeyinden selsebilli bir eyvanla bağlantılıdır. Kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen tabanlı selsebilli eyvan sivri kemer profilli beşik tonozla örtülüdür. Avluda, selsebilin güneyindeki revak biriminin hemen güneyinde çokgen tabanlı bir şadırvan bulunmaktadır.

Revak birimleri doğu yönden çapraz tonozla örtülü doğu-batı doğrultulu dikdörtgen tabanlı bir mekânla bağlantılıdır. Bu mekânın doğu duvarının güney kesimine dıştan kare tabanlı minare kaidesi dayanmaktadır. Söz konusu mekânın güneyinde, günümüzde görevli odası olarak kullanılan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir mekân yer alır. Batı duvarının güney köşesine yakın bir kapı açıklığı ile avluyla bağlantılı kılınan bu mekânın batı duvarının kuzey köşesine yakın bölümüne bir merdiven dayanmakta; bu merdiven vasıtasıyla da söz konusu mekânın kuzeydoğusunda bulunan kare tabanlı minareye ulaşılmaktadır. Bu mekânın güneyinde, caminin harim bölümünün doğu köşesine dayanan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen

tabanlı çapraz tonoz örtülü giriş eyvanı yer alır. Bu eyvanın doğu duvarında bulunan taç kapıdan önce söz konusu eyvana, buradan da avluya geçilir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan, kuzey duvarında bulunan dört açıklıkla avludan girilip çıkılan harim; mihrap duvarına paralel sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü üç sahınlı ve mihrap önü kubbelidir. Harimin güney duvarında, duvar ekseninin iki yanında birer mihrap nişi bulunur. Bunlardan daha büyük ve derin olan doğudaki mihrabın bulunduğu kesimde, iki sahın genişliğinde, kare tabanlı, tromp geçişli kubbe ile örtülü mihrap önü birimi oluşturulmuştur. Caminin harim bölümünün güney duvarı dışarıdan ayrıca ikisi mihrap nişlerinin arkasına, diğer ikisi kubbeli mihrap önü biriminin doğu ve batı yöndeki kemerlerinin arkasına denk düşecek biçimde dikdörtgen tabanlı dört paye ile desteklenmiştir (Görsel: 5) (Şekil: 2-3).

Görsel 5. *Mardin Ulu Cami'nin genel görünümü*

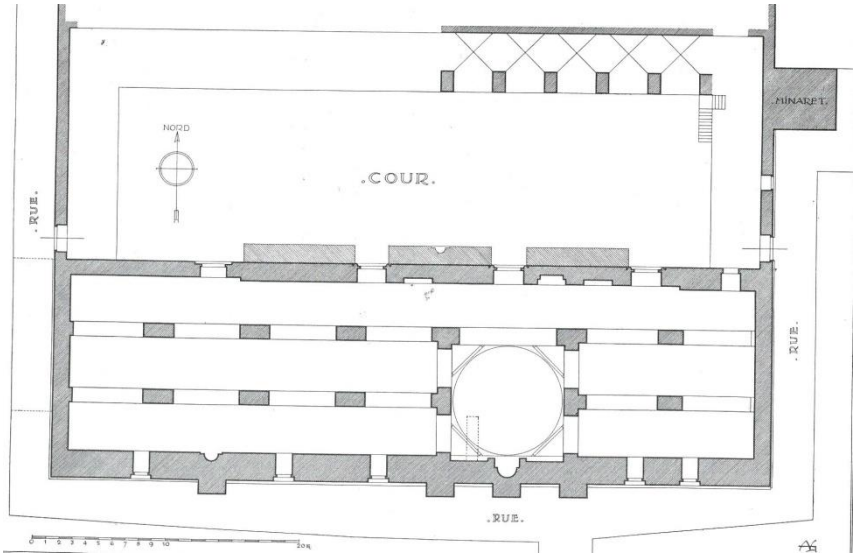

Şekil 2. *Mardin Ulu Cami planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 36)*

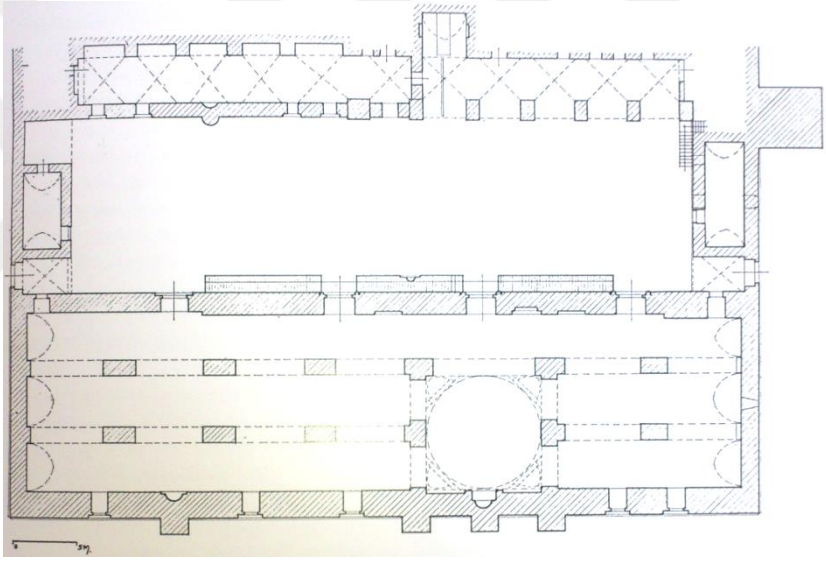

Şekil 3. *Mardin Ulu Cami planı / 1967 (Altun, 2011, s. 21)*

2.2.1.6. Yapının Taç Kapıları

Mardin Ulu Cami'nin biri doğuda diğeri batıda olmak üzere iki taç kapısı bulunmaktadır.

2.2.1.6.1. Doğu Taç Kapı

Avlunun doğu duvarı ile harimin kuzey duvarının birleştiği bölümde yer alır (Görsel: 6)

Görsel 6. *Avlunun doğu duvarındaki taç kapı*

Mardin Ulu Cami'nin 2010-2012 yılları arasında geçirdiği onarımlar sırasında, doğu taç kapının giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları yenilenmiştir (D.V.B.M. arşivi). 1932 yılında çizmiş olduğu yapı planında giriş eyvanlarını göstermediği gibi giriş eyvanlarına yönelik herhangi bir bilgi de vermeyen Gabriel'in aksine (Gabriel, 2014, s. 36) Ara Altun, Gabriel'in planını baz alarak 1967 yılında çizdiği yapı planında doğu ve batıda yer alan giriş eyvanlarına yer vermiş (Altun, 2011, s. 21) ve giriş açıklıklarının farklı dönemlerde inşa edilmiş olabileceğini belirtmiştir (Altun, 1971b, 191).

Max Van Oppenheim'in 1899 yılında çekmiş olduğu fotoğraftan, bazı taş kırılmaları, çatlamaları ve erimeleri haricinde doğu taç kapının günümüzdeki görünümünde olduğu anlaşılmaktadır (Görsel: 7-8).

2.2.1.6.1.1.Kitabesi

Doğu taç kapının bünyesine dâhil her hangi bir kitabe yoktur. Taç kapının kuzeyindeki duvar yüzeyinde yapının vakıf kitabesi; giriş eyvanının güney, harimin kuzey duvarını oluşturan ortak duvar yüzeyinde birbiri üzerine yerleştirilmiş iki kitabe bulunmaktadır.

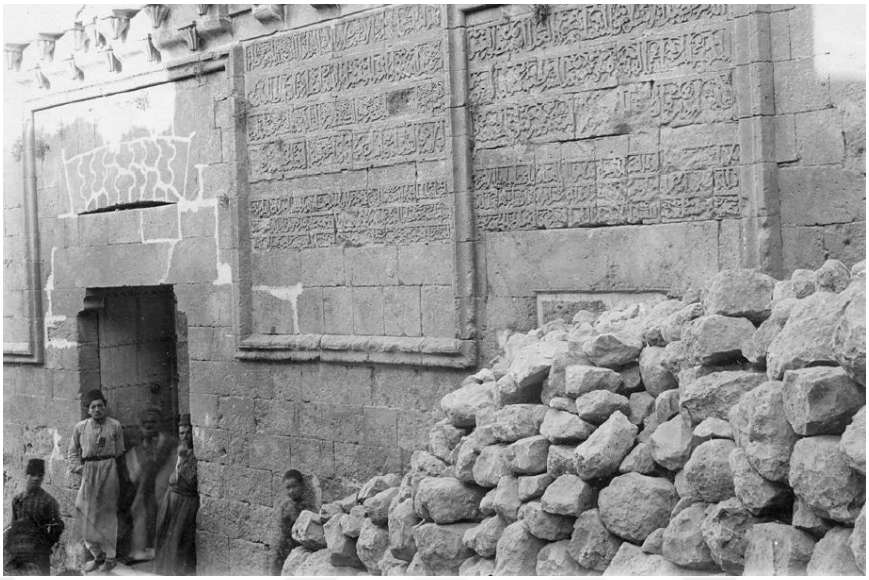

Görsel 7. Oppenheim tarafından kuzeydoğudan çekilmiş doğu taç kapının fotoğrafı (1899) *(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/12416)*

Görsel 8. *Taç kapının günümüzde kuzeydoğudan görünümü ve kuzeyindeki vakıf kitabesi*

Doğu Taç kapının ardında bulunan giriş eyvanının güney duvarında bulunan harime açılan dikdörtgen biçimli bir pencerenin batısındaki duvar yüzeyine iki kitabe kazınmıştır (Görsel: 9). Kitabelerden dört satırdan oluşan üsttekinin hemen altında doğuya kaydırılmış diğer kitabe bulunmaktadır. Alttaki kitabenin hemen altına duvara

parlak siyah bir taş gömülmüştür.[150] Her iki kitabe de taş erimeleri ve aşınmalar neticesinde bozulmuştur. Üstteki, dört satırlık celi sülüs hatlı kitabenin okunabilen kısımlarında ‘‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı ile Allah’ın ecri ve rahmeti imar eden . . . Sultan Melik Muzaffer . . . Ferruh’un oğlu . . . Allah ona hidayet eylesin’’ yazmaktadır (Çağlayan, 2017, s. 52). Hemen altında yer alan dikdörtgen çerçeve içindeki sülüs hatlı kitabenin okunabilen kısımlarında ‘‘fi tarih il el muayyen alche farage-emere el melik fillah sultan ibni sultan’’ yazmaktadır (Çağlayan, 2017, s. 53).

Görsel 9. *Giriş eyvanının güney duvarındaki kitabe ve siyah taş*

2.2.1.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Yapının genelinde olduğu gibi taç kapıda da sarımsı kalker taşı (ocre jaune) kullanılmıştır (Altun, 2011, s. 6). Düz örgülü kesme taşların kullanıldığı taç kapıda, Oyma, kazıma, kabartma teknikleri uygulanmıştır. Ahşap kapı kanatları üzerinde metal şerit, tokmak, halka, kanca, raptiye başlı uzun çiviler, kilit (bindirme/kapazlama) ve çiviler kullanılmıştır. Taç kapı genişliği 2.96 m, yüksekliği 5.75 metredir (Şekil: 4-5)

[150]Bu siyah taşın yanında, taşın herhangi bir özelliğinin olmadığını belirten bir tabela yer almaktadır.

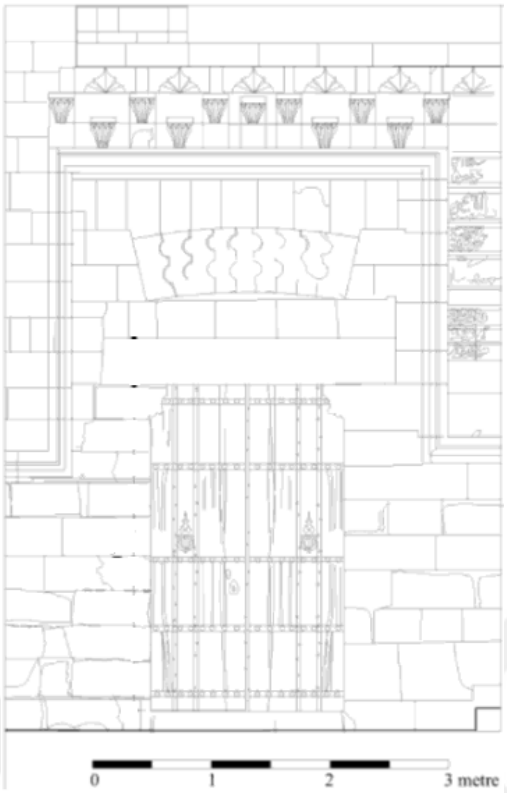

Şekil 4. *Doğu taç kapının cephe çizimi (Çağlayan, 2017, s. 245)*

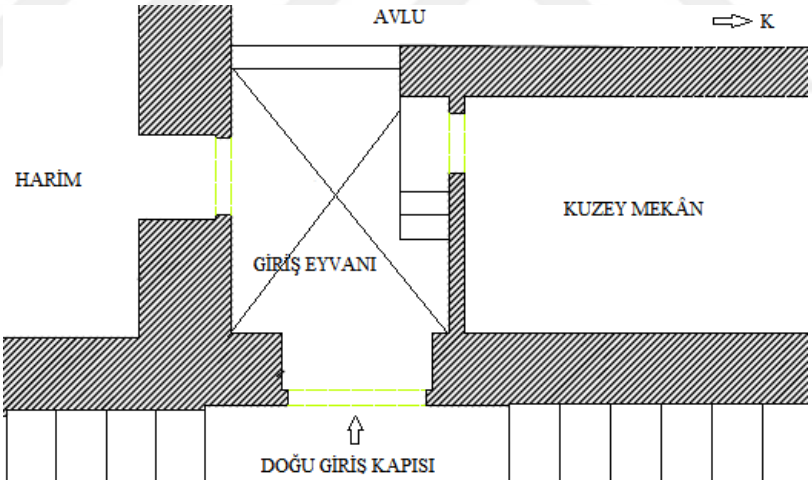

Şekil 5. *Doğu taç kapının yatay kesit planı*

2.2.1.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Bulunduğu duvarın yüzeyinden dışarı taşmaz. Ters ‘U’ formundaki dışbükey silme altında biçimlenen, üzeri düz bir lento ile örtülü, dikdörtgen formdaki giriş açıklığının yan duvarları ile lento arasında kalan üst köşelerinde karşılıklı birer konsol yer almaktadır. Düz lento üzerine dizilmiş kesme taş sırasının hemen üzerinde zıvanalı geçmelerden oluşan basık formlu hafifletme kemeri yer alır. Basık kemer ile ters ‘U’ biçimindeki silme arasında bir kesme taş sırası daha bulunur. Ters ‘U’ formundaki

silmenin üzerinde alt alta iki şerit halindeki sarkıt benzeri süsleme ögelerinden oluşan saçak yer almaktadır (Görsel: 10).

Görsel 10. *Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları*

2.2.1.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

Dikdörtgen biçimli giriş açıklığının kemeri yoktur. Kapı açıklığı kesme taşlardan oluşan 0.97 cm kalınlığındaki yan duvarlar ile üst köşelerden taşkın konsollara oturtulmuş 2.90 m yüksekliğindeki düz bir lentoyla geçilmektedir. Giriş açıklığının genişliği 1.72 m, yüksekliği 2.76 metredir. Eşiğin derinliği 0.23 cm, yüksekliği ise eğimli araziden dolayı kuzey kenardan güney kenara doğru gittikçe artmaktadır. Ahşap kapı kanatlarının örttüğü dikdörtgen giriş açıklığından, giriş eyvanına geçiş sağlanmaktadır (Görsel: 11).

Görsel 11. Taç kapının *giriş açıklığı*

Lentonun kuzey kenarına yakın bölümünde derin bir çatlak oluşmuştur. Çatlağın, taç kapının giriş eyvanı cephesinde de meydana gelmiş olması lentonun ve destek olduğu doğu cephedeki taşların çökme ihtimalini doğurmaktadır (Görsel: 12). Taç kapı lentosundaki çatlağın, Oppenheim'in 1899 yılında çekmiş olduğu fotoğrafta da mevcut olduğu görülmektedir.[151]

Görsel 12. *Lentonun giriş eyvanından görünümü*

Giriş açıklığının lentosu üzerinde yer alan kesme taş sırasının hemen üzerinde yapboz biçimindeki dokuz ayrı kesme taşın zıvanalı geçmelerle birbirine eklemlenmesiyle oluşturulmuş basık kemer biçimli bir hafifletme kemeri yer alır.

[151]Bkz. s. 78, Görsel 7.

Karşıdan bakıldığında iki kenar taşının arasına yerleştirilmiş yedi taşın ortasındaki taş, diğer altı taşın önünde durur vaziyettedir. Kuzeyine ve güneyine dizilmiş üçer taş ortadaki taşın yarım kalmış şeklidir ve taşlar oval zikzaklar yapacak biçimde kesilmiştir (Görsel: 13).

Görsel 13 . *Hafifletme kemeri*

Oppenheim'e ait 1899 tarihli fotoğrafta[152] lento üzerine dizilmiş kesme taşlar ile hafifletme kemerinin karnının arasında boşluk olduğu görülmektedir. Günümüzde bu boşluk harç ile doldurulup kapatılmıştır. Hafifletme kemerini oluşturan taşların 1899 yılında da çatlak oldukları ve beyaz bir madde ile sıvandıkları anlaşılmaktadır.

2.2.1.6.1.3.2. Konsollar

Giriş açıklığının yan duvarları ile lentonun kesiştiği üst köşelerde bulunan ve yüzeyden 0.20 cm taşkınlık yaparak karşılıklı birer konsol oluşturan kesme taşların, nişe bakan kısımları oyma ve eğri kesim tekniği kullanılarak dış ve içbükey dalgalandırılarak şekillendirilmiş ve düşey doğrultuda kademeli olarak yan duvarlarla sıfırlanmıştır (Görsel: 14).

[152]Bkz. s. 78, Görsel 7.

Görsel 14. *Giriş açıklığının güney ve kuzey duvarındaki konsollar*

2.2.1.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Günümüzde dikdörtgen giriş açıklığını örten ceviz ağacından yapılmış ahşap kapı kanatlarının, Oppenheim'in 1899 yılında çektiği fotoğrafta[153], bir bölümü görünen ahşap kapı kanatları ile form ve teknik bakımından aynı olduğu anlaşılmaktadır. Her bir kanadın yüksekliği 2.85 m, genişliği 0.95 cm, kalınlıkları ise 0.10 cm ölçülerindedir (Görsel: 15-16)

Görsel 15. *Ahşap kapının kuzey kanadının ön yüzü*

Görsel 16. *Ahşap kapının güney kanadının ön yüzü*

Ahşap kapı kanatlarının her biri iki ayrı levhadan ve aynı teknikle yapılmıştır. Levhaları sabitleyebilmek için ön yüze yatay olarak yerleştirilen yedi yassı demir kuşak,

[153]Bkz. s. 78, Görsel 7.

arka yüze iki kenara söveler, sövelerin ortasına, ön yüzdeki yassı demir kuşakların arkasına denk gelecek şekilde yatay vaziyette yedi kalas dizilmiştir. Tek kanattaki iki levhayı sağlamlaştırabilmek için ortaya ve ahşap kanadı giriş açıklığına köşe sövesi yardımı ile monte edebilmek için ön yüze boylamasına iki demir kuşak çekilmiştir. Raptiye başlı uzun çiviler demir kuşaklar üzerindeki deliklere saplanarak ahşap levhalara, kalaslara ve sövelere çakma tekniği ile sabitlenmiş ve arka yüzde dışa taşan sivri uçları yine kalaslara ve sövelere doğru bükülerek ahşap kanat iyice sağlamlaştırılmıştır. Ahşap kapının güney kanadındaki bini, yedi noktadan, çiçek formundaki pul üzerine geçirilen yedi güllap (Kullâb)[154] yardımı ile monte edilmiştir.[155]

Giriş açıklığının üzerini örten düz lentonun arkasında ahşap kapı kanatlarının oturtulması için açılmış derin oyuklar bulunmaktadır. Ancak günümüzde ahşap kapı kanatları, kirişe monte edilmiş delikli demir çubuğa, ahşap kanatların sövelerinin üst kısmına ön ve arka yüzden raptiye başlı uzun çivilerle çakılmış demirin geçirilmesi ile sabitlenebilmiştir. Sövelerin alt bölümünün ön, arka ve yan yüzlerine raptiye başlı uzun çiviler yardımı ile sabitlenen sivri uçlu yassı demir aparatların zeminde açılan yuvalara monte edilmesiyle, ahşap kapıların menteşe sistemi uygulanmadan açılıp kapanmaları sağlanmıştır[156] (Görsel: 17-18).

[154]Bkz. Neslihan S. (1997). Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Yem Yayınları. s. 62.

[155]Form ve teknik bakımından Mardin Zinciriye Medresesi taç kapısının giriş açıklığını örten ahşap kapıdaki biniyi tutan pullar ve güllaplar (Kullâb) ile benzerlik göstermektedir. Ancak işçiliği farklıdır.

[156]Bir çeşit ökçe demiri / ahenk-i ökçe sistemi uygulanmıştır. Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 24, 85.

Görsel 17. *Ahşap kapının doğu giriş eyvanına bakan yüzü ve üst köşelere sabitlenmesini ve açılıp kapanmasını sağlayan demir aparatlar*

Görsel 18. *Ahşap kapı kanatlarının zemine montelenmesini ve açılıp kapanmalarını sağlayan demir aparatlar*

Kapı kanatlarının ön yüzlerindeki demir rozetler altta ve üstte birer güllap (kullâb)[157] yardımı ile monte edilmiş, rozetler üzerinde tokmak olarak kullanılan halkalar da rozetlerin ortası delinerek demir aparat ile tutturulmuş ve arka yüze geçirilerek sabitlenmiştir. Tek parça olan rozetlerin ortası kalın bir hattan oluşur. Halkanın olduğu alt bölümün ortası kabarık ve dairesel formdayken, üstteki bölümün de ortası kabarık ancak form olarak yukarı doğru bakan bir ok başı şeklindedir.[158] (Görsel: 19)

[157]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[158]Mardin Zinciriye Medresesi taç kapısının giriş açıklığını örten ahşap kapıdaki halkalı rozetler ile benzerlik göstermektedir. Ancak aynı kapıda yer alan pullar ve güllaplar (kullâb) gibi işçiliği farklıdır.

Görsel 19. *Doğu taç kapının ahşap kapı kanatlarında bulunan halkalı demir rozetler*

Ahşap kapının güney kanadının arka yüzüne raptiye başlı uzun çivilerle bindirme/kapazlama kilit mekanizması monte edilmiş, ön yüze de anahtar deliği açılmıştır. Kapı kilitli olduğu sırada kanatlara destek olması için, arka yüze yatay yerleştirilmiş karşılıklı iki kalasa ucu çengel şeklinde olan uzun demir çubuklar demir bir aparat ile monte edilmiştir. Giriş açıklığının, eyvan içinde kalan yan duvarlarına demir çubukların takılabilmesi için demir halkalar çakılmıştır.[159]

2.2.1.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Harim doğu duvarının dışa bakan cephesini yatay bir biçimde ikiye ayıran dışbükey, kalın ve kıvrımlı silme, harim doğu duvarı ile aynı düzlemde olan taç kapı giriş açıklığının 0.62 cm güneyinden 2.53 m yukarı doğru kıvrılarak taç kapıyı, sarkıt biçimindeki süsleme ögelerinin bulunduğu saçağın altından dolanarak, taç kapının 0.62 cm kuzeyinden ters 'U' formunda 2.53 m aşağı doğru kıvrılıp vakıf kitabesinin dikdörtgen çerçevelerini de oluşturarak minare kaidesinin güney cephesinin başlangıcında son bulmaktadır. Giriş açıklığını ve hafifletme kemerini içine alan, kesme taşlardan meydana gelen ters 'U' şeklindeki dışbükey silme, oyma ve kabartma tekniği kullanılarak taç kapı giriş açıklığına doğru kademelenme yapmaktadır.[160]

[159]Bkz. s. 86, Görsel .17

[160]Bkz. s. 81, Görsel .10

2.2.1.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Ters ‘U’ formundaki silme üzerinde, minare kaidesinin başlangıcına kadar avlu doğu duvarının sokağa bakan cephesinde konsollar ile desteklenmiş saçak yer alır.

Saçağın, taç kapı üzerindeki bölümü düşey doğrultuda kademe yaparak sarkıt biçiminde on iki süsleme ögesi ile bezenmiştir. Üst kademesi şerit halinde olan saçağın cepheye bakan yüzünde ortada, dilimli sivri kemer formunda çökertme tekniğiyle yapılmış içi sade bir bezeme ve ortadaki bezemenin iki yanında ikişer olmak üzere dilimli içbükey formlu dört bezeme yer almaktadır. Saçak boyunca dilimli içbükey formlu bezeme bir birini tekrar ederek devam etmektedir. Saçağın cepheye bakan yüzündeki süslemelerin aralarına denk gelecek şekilde alt yüzeye kare formlu kesme taşlara monte edilerek dizilmiş on iki kollu yıldız tabanlı, altı sarkıt yer almaktadır. Ortada yer alan yedinci sarkıtın bir kısmı öne doğru taşkın olan arka yüzüne gömülüdür. Saçağın altında, taç kapıyı ‘U’ biçiminde dolanan silmenin hemen üzerine denk gelen kare formlu kesme taşlara monte edilmiş yıldız tabanlı, beş sarkıt bulunmaktadır. Beş sarkıt, saçağın üst kademesinde cepheye bakan yüzündeki beş bezemenin hemen altına denk gelmektedir. Saçağın orta bölümündeki bezeme ve hemen altındaki dört sarkıt taç kapıyı vurgular niteliktedir (Görsel: 20).

Görsel 20. *Taç kapının* üzerindeki *saçak düzeni*

1899 yılında Oppenheim’in çekmiş olduğu fotoğrafta sarkıtların içinden çıkan çengel benzeri elemanlar, kandil asmak için kullanılmış olabilir (Görsel: 21). Günümüzde sarkıtların uçları kırılmış ve içinden sarkan çengel benzeri elemanlar düşmüş ya da çıkarılmıştır. Sarkıtların uçları kırılmış olmasına rağmen içlerindeki küçük kanal görülebilmektedir (Görsel: 22).

Görsel 21. *1899 yılında taç kapı üzerindeki saçağın durumu (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/12416)*

Görsel 22. *Sarkıtların alttan görünümü ve uçlarındaki delikler*

2.2.1.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Taç kapının giriş açıklığının ardında derinliği 0.74 cm, genişliği 1.88 m, yerden 3.00 m yükseklikte başlayan sekiz düzgün kesme taşla oluşturulmuş düz kiriş yer alır. Taç kapıya ait giriş açıklığının duvar kalınlığı, kuzeyde 0.21 cm, güneyde 0.56 cm genişliktedir. Giriş açıklığının kenar silmelerinin genişliği 0.08 cm, lentonun giriş eyvanından görünen alt kısmı 0.10 cm, eşiğin görünen kısmı da 0.14 cm yüksekliktedir.

Dikdörtgen tabanlı giriş eyvanı, çapraz ve sivri kemer profilli beşik tonozdan oluşan bileşik tonozla örtülmüştür. Giriş eyvanının genişliği 2.76 m, derinliği 3.95 m, yüksekliği 4.89 m ölçülerindedir. Giriş eyvanı sivri bir kemerle batısında bulunan geniş avluya açılmaktadır. Sivri kemer, güneyde kademeli duvar konsoluna; kuzeyde, avluya bakan duvarın güney köşesine hafifçe duvardan taşkın olarak eklenmiş bir duvar payesinin üzerinde bulunan güneydeki konsolla aynı biçimsel özelliklere sahip kademeli bir köşe konsoluna oturmaktadır. Avlu doğu duvarının batı cephesinin üst bölümü harim kuzey duvarına kadar doğu cephesinde olduğu gibi konsollar ile taşınan saçak ile örtülüdür (Görsel: 23-24).

Görsel 23. *Doğu taç kapı giriş eyvanının avludan görünümü*

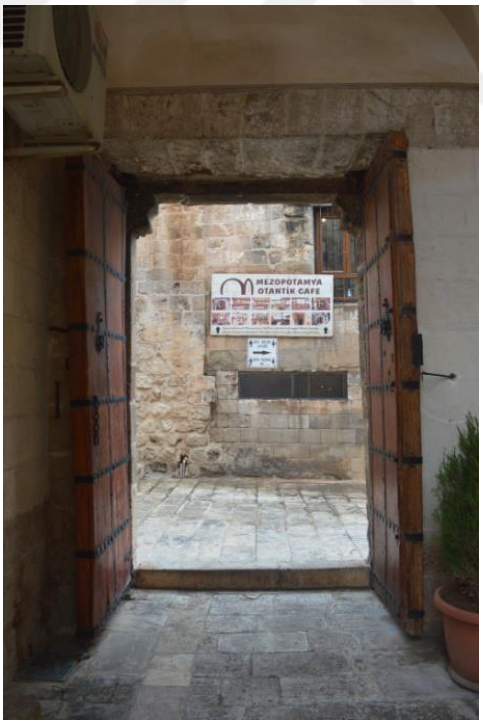

Görsel 24. *Giriş eyvanının doğu duvarı*

Giriş eyvanının güney duvarında harime açılan dikdörtgen biçimli bir pencere bulunmakta; kuzey duvarı, avlunun doğu duvarının güney köşesinde bulunan duvar payesinin gerisinden başlamaktadır (Görsel: 25). Kuzey duvarın batı köşesine yakın kısmına genişliği söz konusu paye genişliğinde tutulmuş son basamağı sahınlık olarak

değerlendirilmiş üç basamaklı küçük bir merdiven dayanmaktadır (Görsel: 26). Sahanlık 0.62 cm genişliğinde 1.24 metre genişliktedir. Merdiven sahanlığından giriş eyvanının kuzey duvarına açılmış, derinliği 0.25 cm, alın yüksekliği 0.28 cm olan basık kemerli bir kapıyla eyvanın kuzeyinde yer alan mekâna geçilmektedir (Görsel: 27). 0.77 cm genişliğinde 1.57 cm yüksekliğindeki bu kapı, giriş eyvanının zemininden 0.78 cm, merdiven sahanlık zemininden 0.18 cm yükseklikte başlamaktadır.

Bütünüyle kesme taştan inşa edilen giriş eyvanının örtüsü sıvanıp, beyaza boyanmıştır. Zemini, avlu zemininden 0.31 cm yüksek tutulduğundan, giriş eyvanından avluya eyvan genişliğince uzanan bir basamakla inilmektedir.

Görsel 25. *Giriş eyvanının güney duvarı*

Görsel 26. *Giriş eyvanının kuzey duvarı*

Görsel 27. *Giriş eyvanının kuzey duvarında bulunan mekân*

2.2.1.6.2. Batı Taç Kapı

Mardin Ulu Cami'nin 2010-2012 onarımları sırasında doğu taç kapıyla birlikte batı taç kapı da onarıma dâhil edilmiş ve ahşap kapı kanatları yenilenmiştir (D.V.B.M. arşivi).

2.2.1.6.2.1. Kitabesi

Batı taç kapının giriş açıklığının basık kemeri üzerindeki duvar yüzeyinde didörtgen biçimli bir panoya yazılmış kitabe yer alır. Kitabede okunan 1881-1882 tarihi (Çağlayan, 2017, s. 54) batı taç kapının bulunduğu bölümün bu tarihte onarım gördüğüne işaret eder.

İnce kenar silmeli-eğimli kalın çerçeveli kitabe panosu, çökertme yüzeylidir. Kalın çerçevesinin yüzeyinde yer alan kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeler birbirini tekrar etmektedir. Kitabenin dört köşesinde yedi yapraklı birer bitkisel motif yer alır. Kitabenin alt ve üst kenarında, ortadan geçen kıvrım dalın üzerinde, köşelerde bulunan yedi yapraklı bitki formunun ikiye bölünmüş hali ve kıvrım dalın hemen altında, ortadakinin yukarıya doğru, yandakilerin kuzey ve güneye doğru uzandığı üç yapraklı bitki formları bulunmaktadır. Kitabenin yan kenarlarında, ortan geçen kıvrım dalın üzerinde, köşelerde bulunan yedi yapraklı bitki formunun yarısı ve kıvrım dalın hemen altında aşağı ve yukarı uzanan üç yapraklı bitki formları bulunmaktadır. Oyma, kazıma, kabartma, eğri kesim tekniğinin kullanıldığı kitabede, kıvrım dalın ve diğer bitkisel bezemelerin yüzeyi ince yiv ile belirginleştirilmiştir (Görsel: 28).

Dikdörtgen çerçevenin ortasında bulunan elipsoid forma sahip altı ayrı bölüm üzerine, oyma ve kabartma tekniği kullanılarak Osmanlı Türkçesi ile yazılmış kitabenin çevirisi;

> Sahibü'l-hayrat eyler camiin/Hüsn-ü Tevfik ile bari deyüp Hûda itmamına – Ğafire'z-zünub (günahları bağışlayan) ânı kaldı mağfiret-i nihane/Razı ol her kim kıta . . . Bu hakir müridi (Günahları bağışlayıcı onu günahlarını gizliden temizledi). –ircii aynad der kasr-ı cinanın melsen (Geri dön cennet kasırlarını gör) / Oldu tarih-i rıza evaili hurufuna (Çağlayan, 2017, s. 54).

Osmanlı Türkçesi'nde harflerin istiflenerek yazıldığı kitabede H. 1299/M. 1881-1882 tarihi yazılıdır (Çağlayan, 2017, s. 54).

Görsel 28. *Avlunun batı girişinin sokak cephesindeki kitabe*

Giriş eyvanının güney duvarındaki pencere açıklığının doğusunda alt alta bulunan iki ayrı kitabe, yanlış müdahaleler sonucunda bozulmuştur.

Celi sülüs hat ile yazılmış olan dikdörtgen pano içindeki kitabede; ‘‘Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı ile Allah’ın ecri ve rahmeti imar eden . . . Sultan Melik Muzaffer . . . Ferruh’un oğlu . . . Allah ona hidayet eylesin . . .’’ yazmaktadır (Çağlayan, 2017, s. 52). (Görsel: 29)

Görsel 29. *Batı giriş eyvanının güney duvarındaki dikdörtgen formlu pano içindeki sekiz satırlık kitabe*

Kitabenin üst kenarında ortada yer alan dışbükey silmelerin oluşturmuş olduğu ters üçgen formundaki çerçeve içinde kıvrım dal ve rumilerden oluşan süsleme kompozisyonu yer alır (Görsel: 30).

Görsel 30. *Kitabenin üst kenarında ters üçgen form içindeki bitkisel bezeme*

Sülüs hat ile iki satılık kitabede ‘‘fi tarih il el muayyen alehe farage – emere el melik fillah sultan ibni sultan’’ yazılıdır (Çağlayan, 2017, s. 53). Kitabenin devam ettiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Ancak tahrip olduğundan dolayı kitabenin devamı okunamamaktadır (Görsel: 31)

Görsel 31. *Batı giriş eyvanındaki dikdörtgen formlu panonun altında yer alan üstte iki satırı okunabilen kitabe*

2.2.1.6.2.2. Malzeme – Teknik ve Genel Ölçüler

Yapının genelinde olduğu gibi avlunun batı girişinin ve eyvanının inşasında da sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) kullanılmıştır (Altun, 2011, s. 6). Düz örgülü kesme taşların kullanıldığı batı girişinde, oyma, kazıma, kabartma, eğri kesim ve çökertme teknikleri uygulanmıştır. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarında metal şerit, tokmak, halka, kanca, raptiye başlı uzun çiviler kullanılmıştır. Yüksekliği 5.25 metredir (Şekil: 6-7).

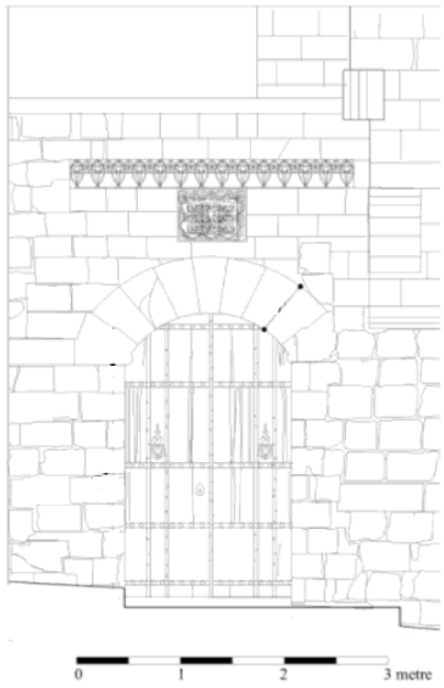

Şekil 6. *Avlunun batı girişinin cephe çizimi (Çağlayan, 2017, s. 245)*

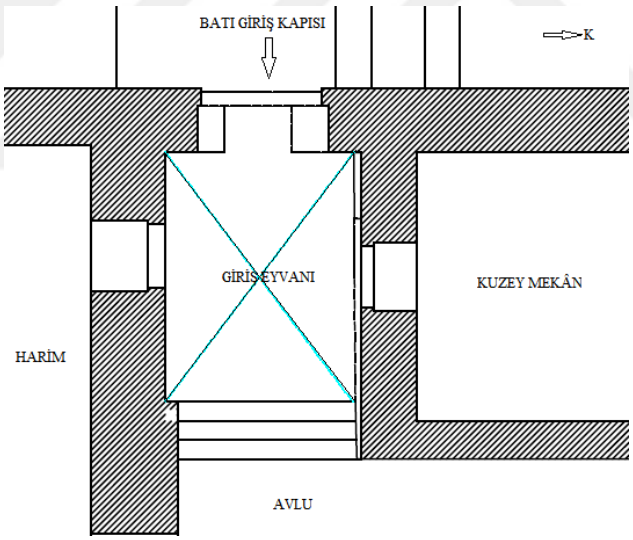

Şekil 7. *Avlunun batı girişinin yatay kesit planı*

2.2.1.6.2.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Doğu taç kapı gibi, bulunduğu duvarın yüzeyinden dışarıya taşmamaktadır. 0.85 cm kalınlığındaki yan duvarlara oturan basık kemerli giriş açıklığının, basık kemerinin üst kısmındaki duvar yüzeyinde, dikdörtgen biçimli kitabe ve kitabenin de hemen üzerinde yatay bir süsleme şeridi bulunmaktadır. Basık kemerin yan duvarlara oturduğu köşelerde birer konsol bulunmaktadır. Giriş açıklığını ahşap kapı kanatları örtmektedir. Bu elemanlar dışında kalan bölümler düz örgülü kesme taşlardan oluşmaktadır (Görsel: 32)

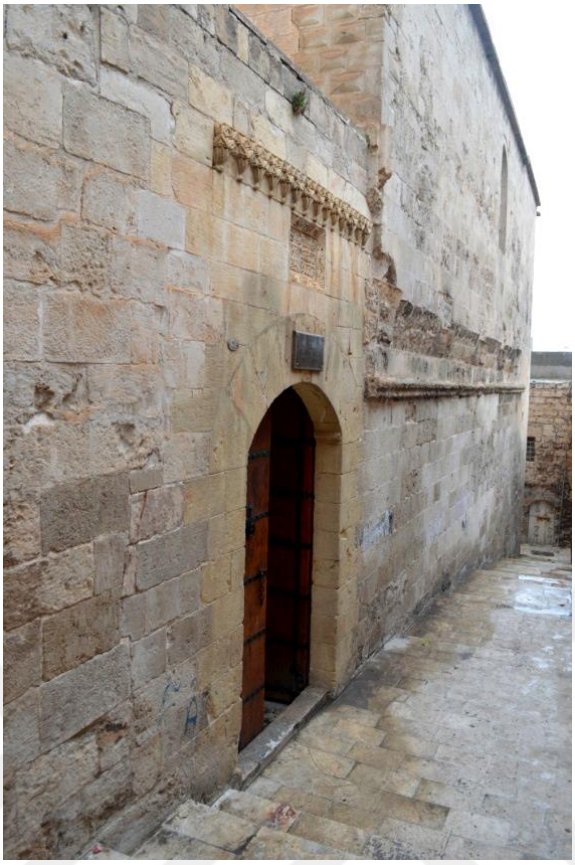

Görsel 32. *Avlunun batı girişinin sokak cephesi*

2.2.1.6.2.3.1. Giriş Açıklığı

Giriş açıklığının, dokuz kesme taştan örülmüş basık kemerine kadar olan yüksekliği 2.73 m, genişliği 1.69 metredir. Eşiğin yüksekliği 0.09 cm, derinliği 0.20 cm ölçülerindedir. Karşılıklı birer konsola oturan basık kemerin yüksekliği 2.82 m, basık kemerin ve konsolların bulunduğu yan duvarların kalınlığı 0.25 cm ölçülerindedir (Görsel: 33).

Görsel 33. *Basık kemer*

2.2.1.6.2.3.2. Konsollar

Oyma, kazıma ve kabartma teknikleri ile kemer taşına işlenmiş çift yapraklı bitki formundaki bezemenin, yatık bir biçimde arka arkaya birbirini tekrar etmesi sonucu meydana gelmiştir. Üçgen profilli, 0.20 cm derinliğinde ve 0.08 yüksekliğinde olan dışa 0.05 cm taşkın konsolların yan yüzeyleri iki ince yivle hareketlendirilmiştir. Genel olarak bakıldığında balıksırtı motifine de benzemektedir (Görsel: 34).

Görsel 34. *Giriş açıklığının kuzey yan duvarındaki konsol*

2.2.1.6.2.3.3. Kapı kanatları

Giriş açıklığının dikdörtgen biçimli ahşap kapı kanatlarının yüksekliği 3.00 m, genişlikleri 0.90 cm, kalınlıkları ise 0.10 cm ölçülerindedir (Görsel: 35).

Görsel 35. *Avlunun batı giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları*

Sövelerinin, basık kemerin altına giriş açıklığının yan duvarlarının iç cephelerine saplanmış olan ahşap hatılın köşelerine sabitlenmiş olması ve Kilit mekânizması ile bini elemanlarının olmaması dışında, ahşap kapı kanatları geriye kalan bütün özellikleri ile avlunun doğu taç kapısının ahşap kapı kanatları ile aynı düzene sahiptir. (Görsel: 36-37)

Görsel 36. *Basık kemerin altındaki ahşap hatılın köşelerine oturan ahşap söveler*

Görsel 37. *Ahşap kapının kuzey kanadındaki halkalı demir rozet*

2.2.1.6.2.3.4. Şerit ve Silmeler

Giriş açıklığının üzerindeki dikdörtgen formlu kitabenin hemen üzerinde yatay hatta yan yana dizilmiş yedi kesme taşa işlenen mukarnas parçaları ve sarkıtlar bulunmaktadır. Mukarnas parçalarının altından çıkan yarısı duvara gömülü, yarısı dışa taşkın yarım yıldız tabanlı sarkıt formundaki süsleme şeridi, giriş kapısı genişliğinde ve sokak zemininden 4.25 m yüksektedir (Görsel: 38).

Görsel 38. *Kitabe üzerinde yer alan süsleme şeridi*

Oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim teknikleri uygulanarak işlenen süsleme şeridinin üst bölümünü oluşturan üçgen şeklindeki mukarnas parçalarının hemen altında, yarım yıldız tabanlı çokgen yüzeyli yarısı duvara gömülü uçları üçgen formunda on dört sarkıt bulunmaktadır. Sarkıtlar, dikdörtgen formlu kitabenin üst kenar silmesi hizasına kadar uzatılmıştır (Görsel: 39).

Görsel 39. *Süsleme şeridinden detay*

2.2.1.6.2.3.5. Tepelik ya da Saçak

Batı taç kapısını üstten sınırlayan yatay süsleme şeridinin üzerinde bir miktar daha duvar yükselmekte ve saçaksız bir biçimde sonlanmaktadır.

2.2.1.6.2.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Batı taç kapının giriş açıklığının ardında, derinliği 0.65 cm, genişliği 1.89 m, yüksekliği 3.35 m olan bir basık kemerle yer alır. Basık kemerin 0.26 cm altında, giriş açıklığının yan duvarlarının iç cephelerine saplanmış 0.08 cm kalınlığında ahşap bir hatıl bulunur. Basık kemer ile ahşap hatıl arasında kalan açıklık sıva yapılarak kapatılmıştır. Sokak cephesinde giriş açıklığını örten basık kemerin üzerine oturduğu yan duvarlar, giriş eyvanının doğu cephesinden 0.10 cm taşkındır. Eşik 0.28 cm yüksekliğe sahiptir. Sokak cephesini örten basık kemer giriş eyvanından görülmektedir. Çapraz tonozla örtülü giriş eyvanının genişliği 2.69 m, derinliği 3.55 m, yüksekliği 4.65 metredir. Giriş eyvanının doğusundan karşılıklı olarak yan duvarlarından dışa taşan kademeli konsollara oturtulmuş geniş sivri bir kemerle yapının avlusuna açılır. Giriş eyvanı bütünüyle kesme taştan inşa edilmiştir. Örtüsü sıvanarak beyaz renge boyanmıştır. Zemini, avlu zemininden 0.52 cm yüksekte olduğundan giriş eyvanından üç basamaklı bir merdivenle avluya inilerek ulaşılmaktadır (Görsel: 40-41).

Görsel 40. *Batı giriş eyvanının avludan genel görünümü*

Görsel 41. *Batı giriş eyvanının batı duvarının düzeni*

Giriş eyvanının güney duvarında zeminden 0.47 cm yüksekte, harime açılan dikdörtgen formlu, demir parmaklıklı, büyük bir pencere açıklığı yer alır. 1.53 m yüksekliğinde, 0.90 cm genişliğinde, 0.80 cm derinliğindeki pencere açıklığının doğusunda alt alta iki parça halinde işlenmiş kitabe bulunmaktadır. Giriş eyvanının kuzey duvarında 1.36 m yüksekliğe, 0.86 cm genişliğe, 0.60 cm derinliğe sahip kuzeydeki mekâna açılan dikdörtgen formlu demir parmaklıklı, zeminden 1.00 m yüksekte büyük bir pencere açıklığı yer alır (Görsel: 42-43).

Görsel 42. *Batı giriş eyvanının güney duvarı*

Görsel 43. *Batı giriş eyvanının kuzey duvarı*

Giriş eyvanının batı duvarı ile kuzey duvarının kesiştiği noktada zeminde doğu – batı yönünde 0.93 cm uzanan, 0.10 cm genişliğinde, 0.50 cm yüksekliğinde bir duvar kalıntısı, giriş açıklığı eşiğinin doğu kenarında zeminde dikdörtgen formlu zemin kalıntıları bulunmaktadır. Bu kalıntılar geçmiş dönemlerde yapılmış onarım izlerine ait olmalıdır (Görsel: 44-45).

Görsel 44. *Eşik önünde bulunan farklı yapıdaki zemin kalıntıları*

Görsel 45. *Giriş eyvanının kuzey duvarında yer alan duvar kalıntısı*

2.2.2. Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami ve Taç Kapıları

2.2.2.1. Kızıltepe Ulu Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Yedi dilimli mihrap kemerinin kemer dilimlerinin alınlıklarına yazılmış inşa kitabesine göre inşasına 1200 tarihinde başlanan yapı, 1204 tarihinde tamamlanmıştır (Altun, 1978a, s. 84; Gabriel, 2014, s. 60; Tuncer, 1978, s. 148).

İnşa kitabesinin çevirisi şu şekildedir:[161] ''Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Allah Teâlâ'nın rahmetine muhtaç fakir kul, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpi oğlu İlgazi oğlu Ebu'l-Feth Artuk Arslan'ın –Allah onu(n yaptığını) kabul etsin- kardeşi Hüsâmüddin Melikü's-Saîd Yavlak Arslan'ın –Allah ona rahmet etsin.-inşa ettiği imaretin (caminin) tamamlanmasına gönüllü olduğu şeydir. Ve bu, 601 yılının Muharrem'in de (Ağustos-Eylül 1204) (oldu)'' (Karaçam, 2012, s. 156). (Görsel: 46)

Görsel 46. *Mihrabın dilimli kemeri üzerine işlenmiş inşa kitabesi*

Kaynaklarda ve halk arasında Ulu Cami (Cami-i Kebir) olarak adlandırılan yapı,[162] Mardin'in Kızıltepe ilçesinin kuzeybatısında, ada 419, parsel 6 üzerinde[163],

[161]Bu kitabe Nasreddin (Ahmed) Artuk Arslan dönemine tarihlenen ilk kitabe olma özelliğinin yanı sıra Artuklulara ait kitabeler arasında, bir melik tarafından inşa emri verilen yapının, halefi tarafından tamamlandığı bilgisini veren tek kitabe olması açısından önemlidir (Karaçam, 2012, s. 157-158).

[162]Eski adı ''Dunaysır'' ya da daha sonra ki yıllarda ''Koçhisar'' olarak bilinen Kızıltepe'nin sınırları içinde bulunan caminin adı hakkında detaylı bilgi için bkz. Altun, a.g.k., 1978, s. 79-85; Artuk, 1946, s.

Koçhisar Mahallesi'nde, 170. ve 172. Sokakların kesiştiği noktada, engebesiz bir alan üzerinde yer almaktadır (Görsel: 47).

Görsel 47. *Kızıltepe Ulu Cami'nin konumu* (https://www.google.com.tr/search?q=k%C4%B1z%C4%B1ltepe+ulu+cami&npsic=0&rflfq=1&rlha=0&rllag=37191607,40581870,220&tbm=lcl&ved=2ahUKEwjGzf7ql7fqAhWnD2MBHew7DZ0QtgN6BAgKEAQ&rldoc=1#rlfi=hd:;si:;mv:[[37.195232109258086,40.58591457328244],[37.19112973604868,40.575765094370084],null,[37.1931809505156,40.58083983382626],17])

2.2.2.2. Banisi

Caminin, biri inşaatı başlatan diğeri tamamlatan olmak üzere iki banisi bulunmaktadır. İnşa kitabesine göre, inşa emrini 1200-1201 tarihinde Hüsameddin Yavlak (Yülük/Yoluk/Yolluk) Arslan vermiş, ölümünün ardından yapıyı kardeşi Nasreddin (Ahmed) Artuk Arslan 1204 tarihinde tamamlatmıştır (Altun, 1978a, s. 84; Gabriel, 2014, s. 60; Tuncer, 1978, s. 148).

2.2.2.3. Mimarı ve Sanatkârları

Yapıyı inşa eden mimar ya da yapıda çalışan sanatkârlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.2.2.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Albert Gabriel, caminin, 1932 yılında ahır olarak kullanıldığını belirtmiştir (Gabriel, 2014, s. 57). Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1967-1986 ve 2015-

---

167-169; Bulduk, a.g.k., 2004, s. 48; Gabriel, a.g.k., 2014, s. 57-61, 249-250; Göyünç, a.g.k., 1969, s. 66; Kâtip Ferdî, a.g.k., 2006, s. 18-19, dipnot: 23; Uluçam, a.g.k., 2012, c.42, s. 105-106.

[163]Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivi [Ş.K.V.K.B.K.M.]

2019 yılları arasında iki önemli restorasyona[164] tabi tutulmuştur (Altun, 1978a, s. 79; Uluçam, 2012, c.42, s. 105; Ş.K.V.K.B.K.M.).

2.2.2.5. Yapının Mimari Tasviri

Düz bir arazi üzerine doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir tabana oturtulan yapının güneyinde harim, kuzeyinde avlu bulunmaktadır. Mardin Ulu Cami'ne çok benzer bir kuruluş şemasına sahiptir. Avlu düzeni hemen hemen aynıdır. Harim, Mardin Ulu Cami'nde olduğu gibi, sivri kemer profilli beşik tonoz örtülü mihraba paralel üç sahınlı ve mihrap önü kubbelidir. İki sahın genişliğinde tutulmuş kare tabanlı mihrap önü bölümünün kubbesine tromplarla geçilmektedir. Farklı olarak mihrap önü bölümü, yapının güney-kuzey aksı üzerinde ve ortadadır. Harimin kuzey duvarının ekseninde bir taç kapı bulunmaktadır. Avlunun doğu ve batı duvarlarının harimin kuzey duvarının doğu ve batı köşelerine saplandığı bölümlerde özgününde tonoz örtülü, dikdörtgen tabanlı birer giriş eyvanı ve bu eyvanlarla bağlantılı birer taç kapısı bulunmaktayken, günümüze giriş eyvanları ve taç kapıları gelememiştir. Günümüzde avluya, harimin doğu ve batı duvarları ile avlunun bu yöndeki duvarlarının birleştiği köşelerde bulunan basit açıklıklarla girilmektedir[165] (Şekil: 8-9-10).

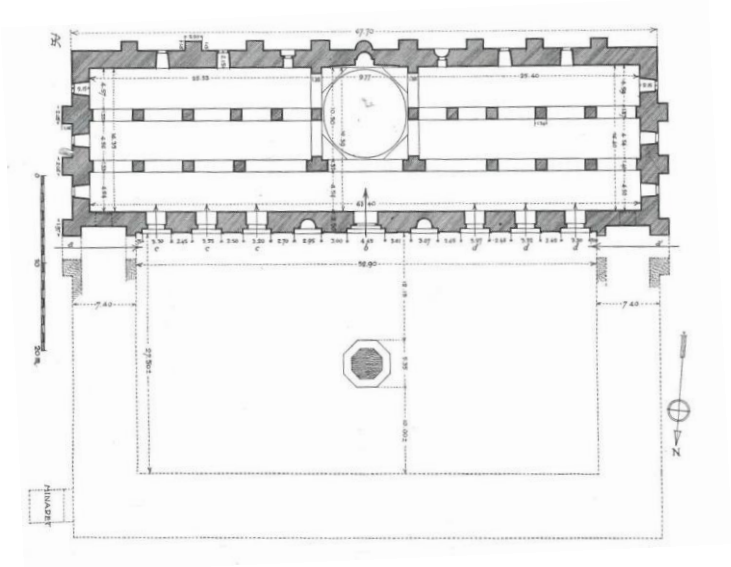

Şekil 8. *Kızıltepe Ulu Cami'nin planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 58)*

[164]Restorasyonun tamamlandığına dair Anadolu Ajans'ın yapmış olduğu haber için bkz. https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/kiziltepede-800-yillik-ulu-cami-yeniden-ibadete-acildi/1419533

[165]Yapı ile alakalı detaylı bilgi için bkz. Altun, 1978, s. 79-99.

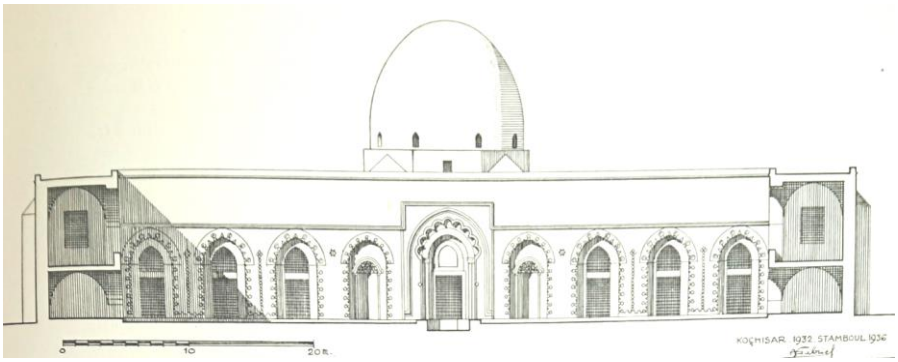

Şekil 9. *Kızıltepe Ulu Cami'nin harim kuzey duvarının cephe çizimi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 58)*

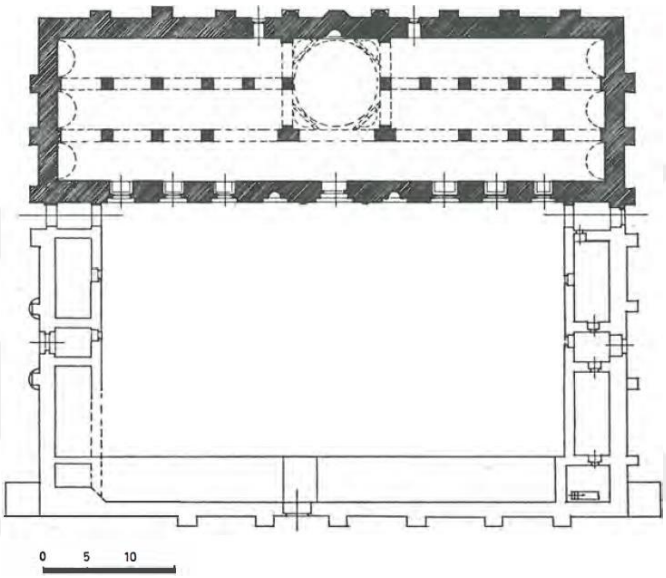

Şekil 10. *Kızıltepe Ulu Cami'nin planı (Aslanapa, 1989, s. 107)*

Harimin kuzey duvarının ortasında yer alan taç kapının iki yanında üçer giriş açıklığı, ortadaki taç kapı da dahil olmak üzere bu duvarda toplam yedi giriş açıklığı bulunmaktadır. Taç kapının doğu ve batısında ayrıca birer mihrap nişi yer alır (Görsel: 48-49-50). Harimin cephe duvarları, kuzey cephe dışında payandalar ile desteklenmiştir.

Görsel 48. *Kızıltepe Ulu Cami'nin kuzeydoğudan genel görünümü*

Görsel 49. *Kızıltepe Ulu Cami'nin, avlunun güneydoğu köşesinden görünümü*

Görsel 50. *Kızıltepe Ulu Cami hariminin panoramik görüntüsü*

2.2.2.6. Yapının Taç Kapıları

Özgününde üç taç kapısı bulunduğu anlaşılan yapının karşılıklı giriş eyvanlarıyla bağlantılı taç kapıları günümüze gelememiştir. Günümüz itibariyle yapının tek taç kapısı, harime aittir ve bu bölümün kuzey duvar ekseninde yer alır. Gabriel'in (2014, s. 57-58) vermiş olduğu bilgilerden ve çizmiş olduğu yapı planından, harimin kuzey duvarı ile avlunun doğu ve batı duvarlarının kesiştiği noktalardaki giriş açıklıklarının taç kapı formunda ve iki katlı düzenlemeye sahip birer eyvana açılıyor oldukları anlaşılmaktadır. Harimin kuzey doğu köşesine yakın üst bölümünde bir açıklık yer alır[166] (Altun, 1978a, s. 80).

Oppenheim'in 1911, Albert Gabriel'in 1932 yılına ait fotoğraflarında, avlunun doğu giriş kapısının abidevi bir görüntüye sahip olduğu, güney yan kanadın şerit ve silmeleri ile beraber seçilebildiği ve ayrıca kuzey yan kanadın tamamen yıkılarak moloz ve toz yığını haline geldiği görülmektedir. Oppenheim'in 1911 yılına ait fotoğrafında giriş açıklığının basık kemere sahip olduğu ve basık kemerin zıvanalı geçmelerden meydana geldiği de anlaşılmaktadır (Görsel: 51-52-53).

[166]Bkz. s. 107, Görsel 53.

Görsel 51. *Avlunun doğu duvarı ile harim kuzey duvarının kesiştiği yerde bulunan taç kapının doğudan görünümü / 1911 (Oppenheim)*
(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7854)

Görsel 52. *Harimin kuzey duvarı ile avlunun doğu duvarının kesiştiği bölümde yer alan taç kapının arka düzeninin kuzeybatıdan görünümü / 1911 (Oppenheim)*
(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7856)

Ancak 1932 yılına ait Gabriel imzalı fotoğrafta basık kemerin çöktüğü ve güney yan kanadın üst kısmının da döküldüğü görülmektedir (Görsel: 53).

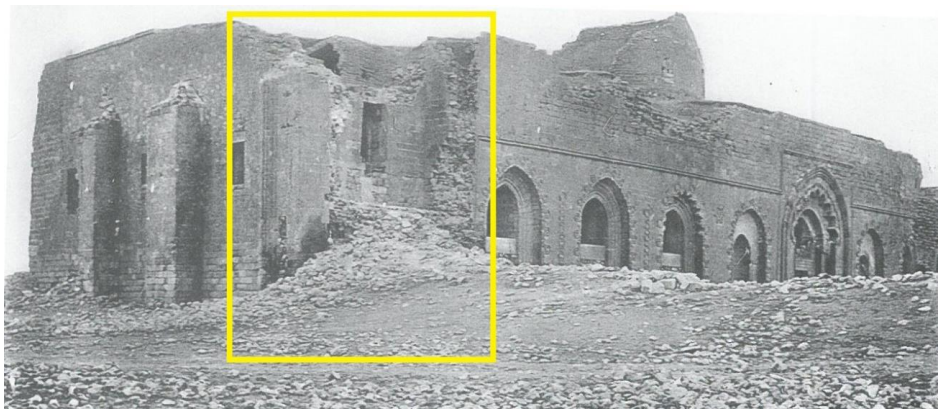

Görsel 53. *Yapının kuzeydoğudan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 329)*

Avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadı 1911 ve 1932 yıllarında varlığını korurken, Ara Altun'un 1967 yılında[167] çekmiş olduğu fotoğraflarda büyük bir bölümünün yıkıldığı ve yan kanatların kaideye yakın bölümlerinin kaldığı görülmektedir[168] (Görsel: 54-55).

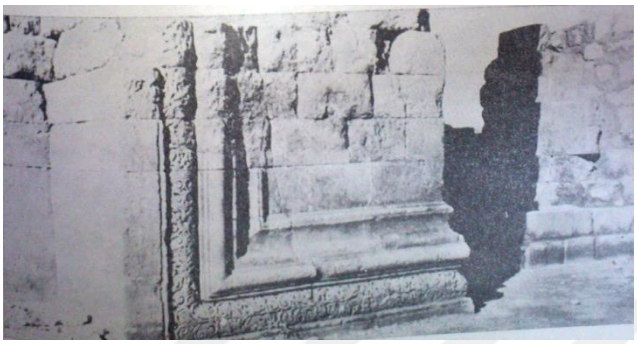

Görsel 54. *Harimin kuzey duvarına dayalı, avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadının kalıntısı / 1967 (Altun, 1978a, s. 89)*

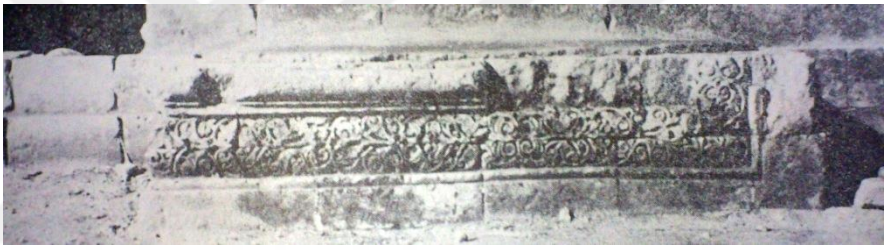

Görsel 55. *Harimin kuzey duvarına dayalı, avlunun doğu taç kapısının kuzey yan kanadının kalıntısı / 1967 (Altun, 1978a, s. 89)*

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan fotoğraflar, avlunun doğu taç kapısının yan kanatlarının kaideye yakın bölümlerinin ortaya çıkarılışı ile ilgili bilgiler vermektedir (Görsel: 56-57).

[167]Vakıflar Genel Müdürlüğü 1967 yılında yaptığı temizlik çalışmaları sonunda, avlunun doğu ve batı duvarında yer alan taç kapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır (Altun, 1971b, s. 199).

[168]Altun, avlunun doğusunda yer alan taç kapı kalıntıları hakkında ‘‘Doğudakinin izleri 1967’de iyice ortaya çıkmış olarak durmakta idi. Kapının dış çerçevesini bir çerçeve içine aldığı anlaşılan bezemeli bir silmenin bir kısmı burada seçilmekteydi. Bu silmenin süslemesinin geç antik geleneklere bağlı olması da ayrıca dikkati çekici bir özelliktir’’ şeklinde bir yorumda bulunarak avlunun doğu taç kapı kalıntılarını tanıtmıştır (Altun, 1978, s. 79-80).

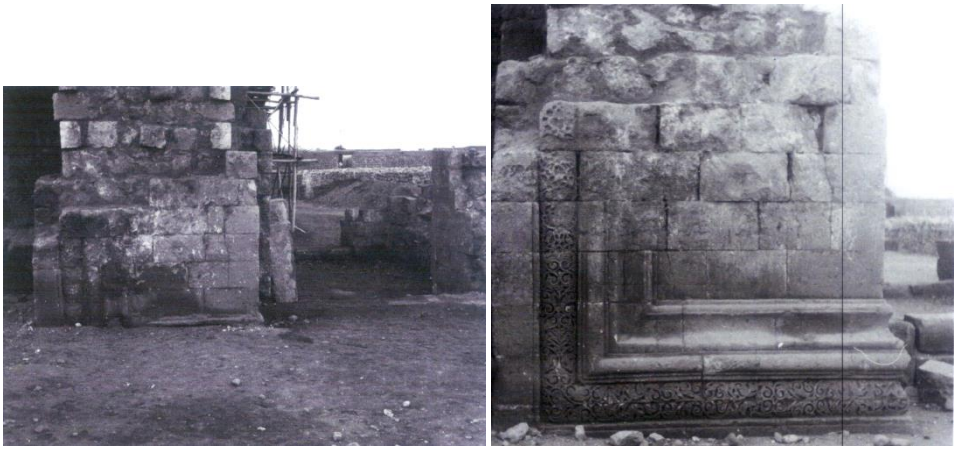

Görsel 56. *Avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadının alt bölümünün ortaya çıkarılmış durumu / 1967 (VGM)*

Görsel 57. *Avlunun doğu taç kapısının kuzey yan kanadının alt bölümünün ortaya çıkarılmış durumu / 1967 (VGM)*

Günümüze yakın tarihli fotoğraflarda (son dönemde yapılan restorasyonlardan önce) avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadının kaideye yakın taş sıralarının eksildiği, kuzey yan kanadın tabanının ise toprak içinde kaybolmuş olduğu görülmektedir (Görsel: 58).

Görsel 58. *Avlunun doğusunda bulunan taç kapının yan kanat kalıntıları / 2015 öncesi (Ş.K.V.K.B.K.M.)*

2015 yılında başlayan restorasyon çalışmalarında avlunun doğusunda bulunan taç kapının yan kanatlarının kalıntıları ve bitkisel süslemelerden meydana gelen yan kanat süsleme şeridi ile güney yan kanatta bulunan nişin alt kalıntısı sondaj çalışması ile yeniden ortaya çıkarılmıştır (Görsel: 59-60).

Görsel 59. *Avlunun doğusunda yer alan taç kapının sondaj ile ortaya çıkarılmış güney yan kanadın kalıntıları / 2018 (Ş.K.V.K.B.K.M.)*

Görsel 60. *Avlunun doğusunda yer alan taç kapının sondaj ile ortaya çıkarılmış kuzey yan kanadın kalıntıları / 2018 (Ş.K.V.K.B.K.M.)*

Avlunun batı taç kapısının güney yan kanadının kuzeye bakan cephesindeki çokgen yüzeyli duvar nişinin alt kısmının restorasyonlardan önce zemine sıfır olduğu görülmektedir (Görsel: 61). Avlunun batı taç kapısına uygulanan sondaj, yaklaşık 1.00 m toprak altında kalan güney yan kanadın alt bölümü ve geçmelerden oluşan süsleme şeridi ortaya çıkarılmıştır (Görsel: 62-63).

Görsel 61. *Avlunun batısındaki taç kapının güney yan kanadı ve niş kalıntıları / 2015 öncesi (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Görsel 62. *Avlunun batısındaki taç kapının güney yan kanadı ve niş kalıntıları / 2017 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Görsel 63. *Avlunun batı taç kapısının güney yan kanadındaki süsleme şeridinden detay / 2017 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Avlunun doğu ve batı duvarlarının harimin kuzey duvarı ile birleştiği noktalarda sondaj ile yeniden ortaya çıkarılmış olan taç kapı yan kanatlarının günümüze ulaşmış olan bölümleri onarımlar sonunda belirli bir noktaya kadar toprak ve parke taşı ile tekrar kapatılmıştır. Avlunun doğu taç kapısının güney yan kanadından geriye kalan orijinal bölümünün önüne basamak yapılmış olması, açığa çıkmış olan taşkın süsleme şeridinin bir kısmının önünün kapanmasına neden olmuştur. Avlunun batı duvarındaki taç kapının güney yan kanadında kuzeye bakan cephesindeki çokgen yüzeyli duvar nişi sondajın ardından yeniden toprak ile doldurulmuş ve süsleme şeridi ile beraber zeminle sıfırlanmıştır (Görsel: 64-65).

Görsel 64. *Avlunun doğu duvarındaki taç kapı kalıntılarının günümüzdeki durumu*

Görsel 65. *Avlunun batı duvarında bulunan taç kapı kalıntılarının günümüzdeki durumu*

2.2.2.6.1. Harim Taç Kapısı

Harim kuzey duvarının ortasında mihrap ile aynı aks üzerinde bulunmaktadır (Görsel: 66).

Görsel 66. *Harimin kuzey duvarının ortasında yer alan taç kapı*

Harim taç kapısının zaman içinde geçirmiş olduğu değişimler, avlu taç kapı kalıntılarında olduğu gibi farklı dönemlerde çekilmiş fotoğraflardan ve araştırmacıların vermiş oldukları bilgilerden anlaşılmaktadır.

Harimin kuzey duvarında yer alan taç kapıya ait ilk fotoğraf Oppenheim tarafından 1911 yılında çekilmiştir. 1911 yılına ait bu fotoğrafta, taç kapının kesme ve kaba yonu taşlardan yüksekçe bir eşiğinin olduğu ve eşiğin önünde, yaklaşık 0.30 cm yüksekliğinde bir basamak bulunduğu ve giriş açıklığını, yatay vaziyette yerleştirilmiş kalasların sövelere, raptiye başlı uzun çivilerle tutturulması ile meydana gelen ahşap kapı kanatlarının örttüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca giriş açıklığı lentosunun üzerinde, sivri kemerli alınlıkta, kuzeye bakan cephesine yazılar işlenmiş[169] bir kesme taş örgüsü bulunmaktadır[170] (Görsel: 67).

[169]İnşa tarihinin yazılı olduğu kitabeye ait parçalar olma ihtimali üzerinde durulmaktadır (Altun, 1978, s. 81-84).

[170]Ayrıca, Oppenheim'in 1911 yılına ait fotoğrafında, avlu ortasında bulunan sekizgen formlu şadırvanın varlığı daha o tarihte belgelenmiştir.

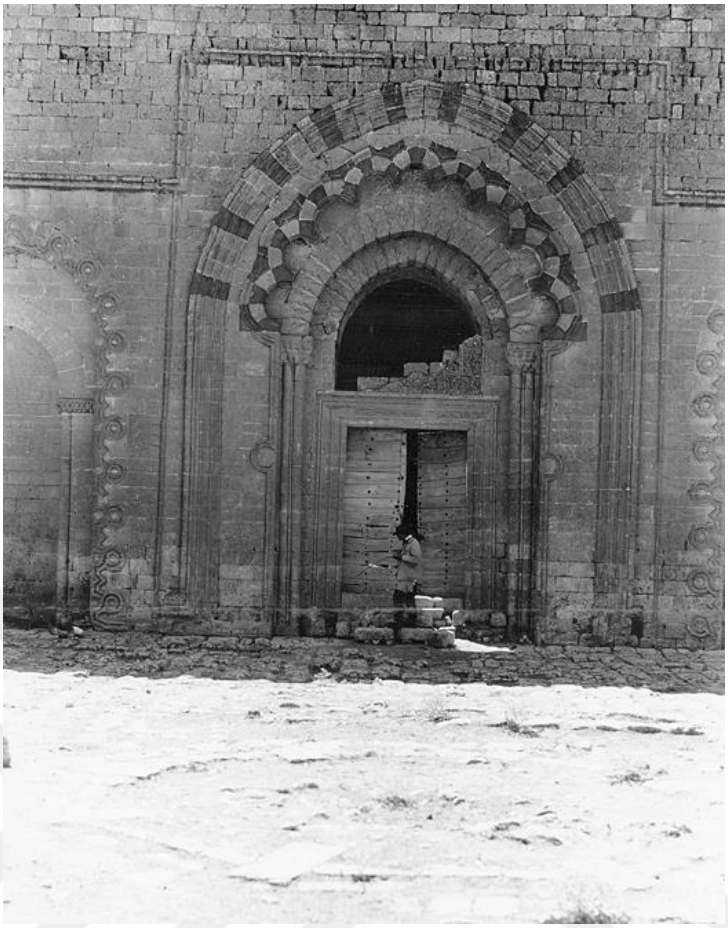

Görsel 67. *Harimin kuzey duvarının ortasında bulunan taç kapının avludan görünümü / 1911 (Oppenheim)*
(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7858)

Gabriel (2014, s. 59, dipnot: 24) lento üzerinde alınlıkta yer alan ve kuzey cephesinde yazıların olduğu taş sırasından, Thevenot'un mozaik olarak bahsetmesinin yapıyı bir kilise olarak hayal etmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Altun (1978, s. 81) Thevenot'un, mozaikten kastının iki renkli taş örgüsü olabileceği yorumunda bulunmuştur.

Gabriel'in verdiği 1932 tarihli fotoğrafta harim taç kapısının Gabriel, (2014, 330), Oppenheim'in 1911 yılında çektiği fotoğraftaki haline kıyasla pek bir değişim geçirmediği görülür. Ancak dikkatli bakıldığında giriş açıklığı eşiğinin ve önündeki basamağın kaldırılmış olduğu ve lento üzerindeki kitabe kalıntısından bir taşın daha düşmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu fotoğraftan ahşap kapı kanatlarının yerinde olup olmadıkları ile ilgili bir yorumda bulunmak mümkün değildir (Görsel: 68).

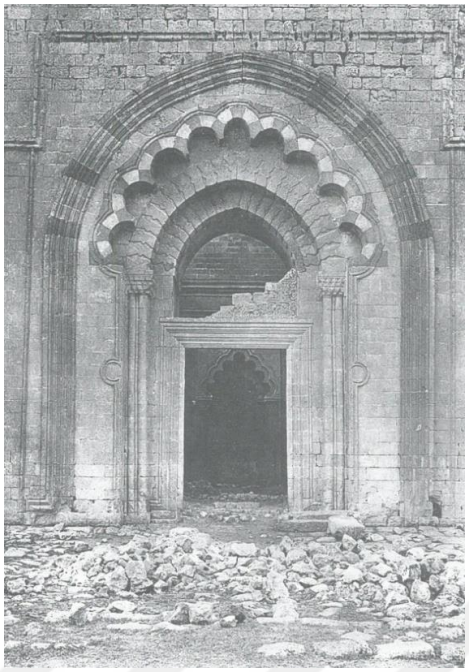

Görsel 68. *Harimin kuzey duvarının ortasında bulunan taç kapının avludan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 330)*

Ara Altun'un 1967, Rahmi Hüseyin Ünal'ın 1982 yılına ait fotoğraflarında, harimin kuzey duvarında yer alan taç kapının alınlık bölümündeki kitabe parçalarının tamamen dökülmüş olduğu ve giriş açıklığına, yeni ahşap kapı kanatlarının monte edilerek ince bir eşik yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Görsel: 69-70). Taç kapı, taş dökülmeleri veya yeni taş eklenmesi gibi bazı değişimlere uğramış ve bu nedenle kısmen bozulmalara maruz kalmış olsa da mevcut formunu koruyarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Görsel 69. *Harimin kuzey duvarındaki taç kapı (Altun, 1978a, s. 90)*

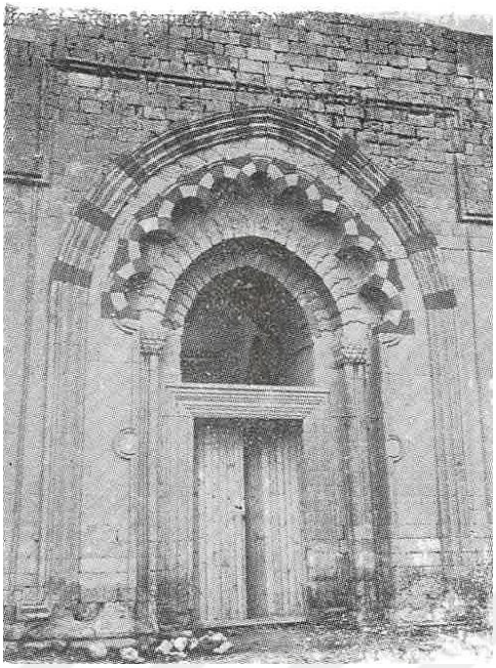

Görsel 70. *Harimin kuzey duvarının ortasında bulunan taç kapının avludan görünümü / 1982 (Ünal)*

2.2.2.6.1.1. Kitabesi

Yoktur.

2.2.2.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Yapıda genelinde kullanılan sarımsı kalker taşı (ocre jaune), taç kapının inşasında da kullanılmıştır. Kemer ve silme aralarında siyah bazalt taşının da kullanıldığı taç kapıda oyma, kazıma, kabartma, eğri kesim teknikleri uygulanmıştır. Taç kapının genişliği 7.55 m, yüksekliği 9.15 m ölçülerindedir (Şekil: 11-12).

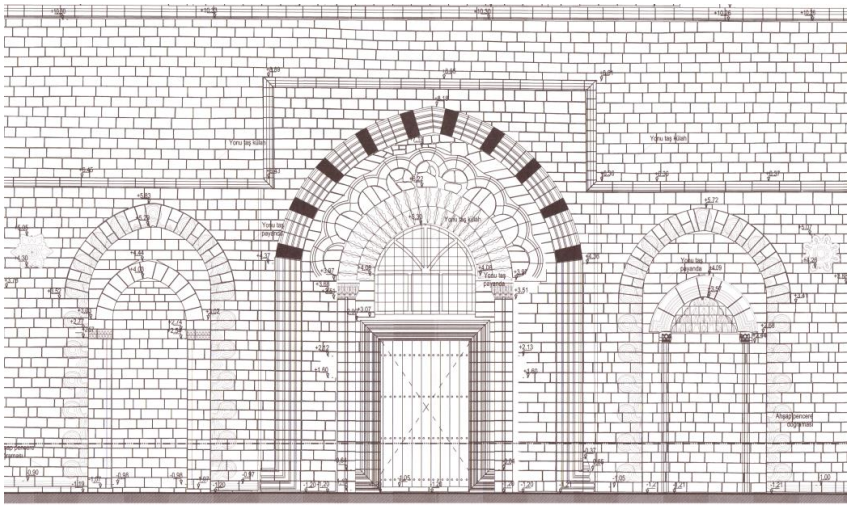

Şekil 11. *Taç kapının cephe çizimi / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

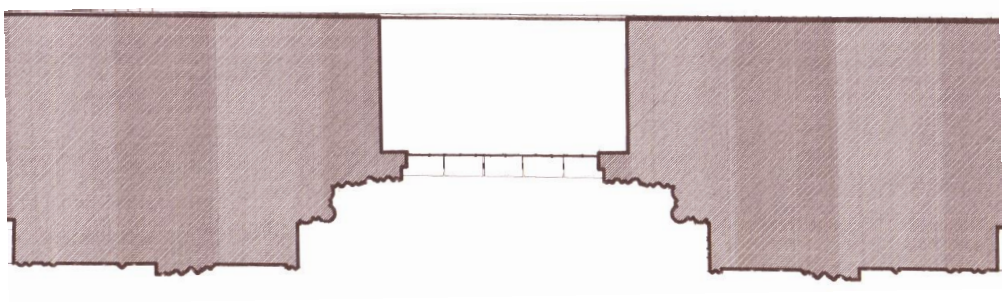

Şekil 12. *Taç kapının yatay kesit planı / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

2.2.2.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Harimin kuzey duvarı ile aynı yüzeyi paylaşan taç kapı cepheden dışa taşkın değildir. İki yanda duvarlara oturan taç kapının ana sivri kemerinin hemen altında üst üste bindirilmiş üç sivri kemer daha bulunur.

Bunlardan taç kapı kemerinin hemen altında bulunan iki yandan duvarlara oturtulmuş olanı dokuz dilimlidir. 4.40 metrelik bir açıklığı geçen dokuz dilimli sivri kemerde birer atlamalı olarak sarımsı kalker taşı ve siyah bazalt taşı kullanılmıştır. Bu taşlar üzerinde kazıma, oyma, kabartma ve eğri kesim teknikleri uygulanmıştır. (Görsel: 71).

Görsel 71. *Alacalı dokuz dilimli sivri kemer*

Dokuz dilimli kemerin kilit taşının altına muhtemelen kandil asmak için kullanılan yarım bilezik şeklinde madeni bir aparat monte edilmiştir (Görsel: 72).

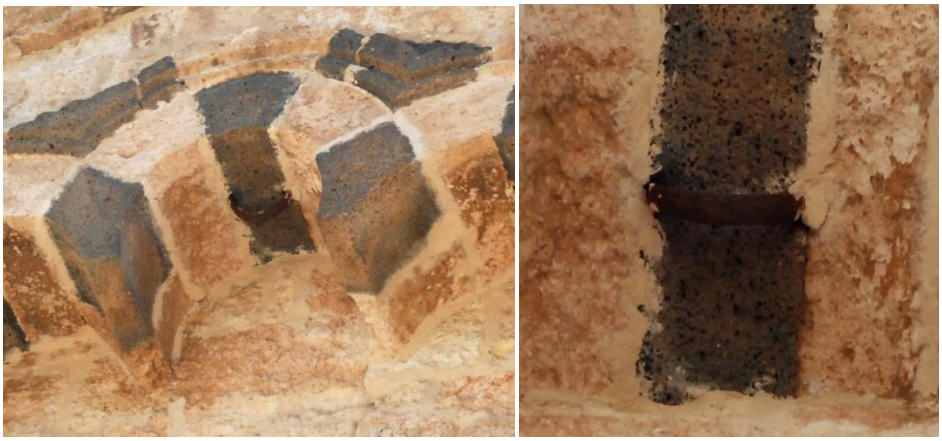

Görsel 72. *Dokuz dilimli kemerin kilit taşının altında yer alan madeni aparat*

Dokuz dilimli kemerin altında, üstündeki dilimli kemerin yüzeyinden geriye çekilmiş yirmi dört kesme taş ile örülmüş, iki yandan üçer sütünceden oluşan demet sütünce grubunun mukarnaslı başlıkları üzerine oturan bir sivri kemer daha bulunmaktadır. 3.48 m açıklığındaki bu kemerin alınlık yüksekliği 0.48 m'dir. Alınlığı ve karın kısmının taşlarının her biri kazıma, oyma, kabartma ve eğri kesim teknikleri uygulanmış ve kum saati formunda birer kabartmayla bezenerek hareketlendirilmiştir.[171] Kemerin, Kum saati formundaki kabartmalarının orta kısımları iki yana taşan, ortalarında kazıma tekniğiyle oluşturulmuş geçmelerden meydana gelen çeşitli motiflerin işlendiği bir çeşit kurdele gibi düzenlenmiş, kabartmalar arasında iki ucu mızrak başı şeklinde çökertme yüzeyler oluşturulmuştur. Kum saati formundaki motif, iki ayrı taştan oluşan kemer kilit taşı üzerinde iki parça halindedir. Taşlardaki bozulmalardan dolayı motiflerin çoğunu seçebilmek imkânsızdır (Görsel: 73).

Görsel 73. *Sivri kemerin altındaki deforme olmuş motiflerin bazıları*

[171]Altun (a.g.k., 1978, s. 81) kemerin kuzey ve alt yüzünde yer alan motif dizisini 'papyon'a benzetmiş, Ünal da (a.g.k., 1982, s. 23) bitkisel bir motif olan, 'demet kaytan' olduklarını belirtmiştir.

Bu kemerin oturtulduğu, giriş açıklığının sövelerini dıştan düşey olarak sınırlayan demet sütunceler, yaklaşık kare tabanlı 0.30 m yükseklikteki kaideler üzerine yerleştirilmişlerdir. Oldukça aşınmış durumdaki kaideler, günümüzde de tahribe ve aşınmaya açıktır (Görsel: 74-75). Sütunce gövde çapları 0.45 x 0.48 m, yükseklikleri 4.35 m ölçülerindedir. Sütuncelerin toplam yüksekliği 5.15 m'dir. Sütunceler, form ve bezeme olarak birbirini tekrar etmektedir. Sütunce gövdeleri düz örgülü on sekiz kesme taşın üst üste dizilmesi ile oluşmuştur (Görsel: 76-77).

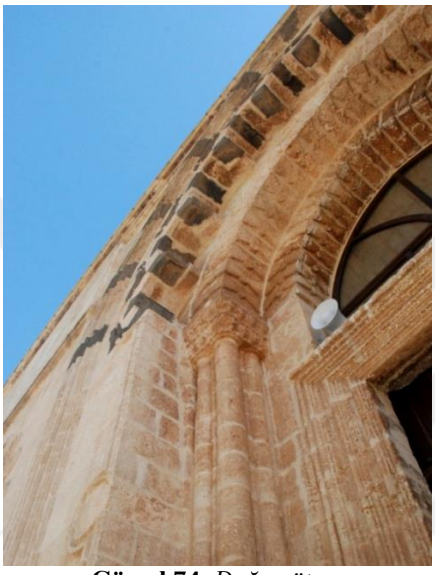

Görsel 74. *Doğu sütunce*

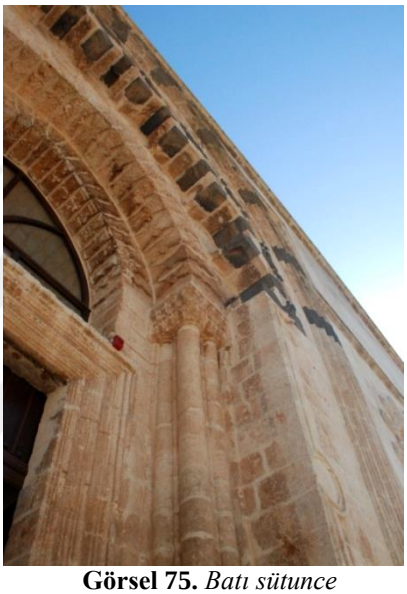

Görsel 75. *Batı sütunce*

0.50 m yükseklikteki sütünce başlıkları ile sütünce gövdeleri arasında demet sütüncelerin oluşturduğu kıvrımları takip eden dışa taşkın bir kaval silme dolanır. Aşağıdan yukarıya doğru kademeli ve dışa doğru taşarak yükselen sütunce başlıkları, ince işlenmiş iki sıra dilimli mukarnas dizisiyle hem oluşturulmuş hem de bezenmiştir. (Görsel: 78-79).

Görsel 76. *Doğu sütunce başlığı*

Görsel 77. *Batı sütunce başlığı*

Görsel 78. *Doğu sütunce kaidesi*

Görsel 79. *Batı sütunce kaidesi*

İki yandan demet sütuncelere oturtulan sivri kemerin daha altında yer alan sivri kemer, üstündeki kemer yüzeyinden biraz daha geri çekilmiştir. 2.27 m yüksekliğe, 2.60 m açıklığa sahip olan bu kemerin alın genişliği 0.43 metre ölçülerindedir. Alın ve karın kısmında üstündeki kemerin bezemeleri tekrarlanmıştır. Üstündeki kemerden farklı olarak bu kemerin kilit taşı tektir. Sivri kemer alınlığının batı alt köşesine inşa tarihinden sonraki bir tarihte eklenmiş olduğunu tahmin ettiğimiz kaplama şeklinde monte edilmiş süsleme şeridinden kalan parça üzerinde kıvrım dal ve rumilerden oluşan bitkisel bezemeli bir kompozisyonun bulunduğu seçilebilmekteyse de oluşan tahribat nedeniyle bezemelerin mahiyeti hakkında tam bir yorumda bulunmak zordur (Görsel: 80-81).

Görsel 80. *Sivri kemerleri meydana getiren kesme taşların kuzey cephelerine işlenmiş motifler*

Görsel 81. *Alınlığı örten sivri kemerin kuzey yüzünün batı kenarında bulunan süsleme şeridinden kalan parça*

Giriş açıklığının üzerini örten lentonun iki yan kenarından yükselen üç sıra kesme taş örgü üzerine oturulmuş bu kemerin daha altında söve ve lentolu dikdörtgen biçimli giriş açıklığı bulunur. Bu kapı ile üstündeki sivri kemer arasında doğal bir biçimde sivri kemer biçimli bir açıklık oluşmuştur. Bu açıklık son dönem onarımlarında camekân ile kapatılmıştır (Görsel: 82-83).

Görsel 82. *Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları*

Görsel 83. *Sivri kemerleri oluşturan kesme taşların alt yüzlerine işlenmiş motifler*

2.2.2.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

Taç kapının en altta bulunan sivri kemerinin altında söve ve lentolu dikdörtgen biçimli bir kapı açıklığından oluşur. Kapı açıklığının iki yandaki sövelerle üstlerindeki lentonun yüzeylerinde kademeli kaval silmelerden oluşan bir silme grubu yer alır. Taç kapının yukarıdan aşağıya doğru giderek geri çekilen çok sayıda kemerden oluşan kemer düzenlemesi, taç kapının oturtulduğu duvar yüzeyi ile giriş açıklığının kademeli silmeleri arasında 0.95 m derinliğinde bir niş; kapıyı saran kemer ile kapının lentosu arasında sivri kemer biçimli bir pencere açıklığının oluşmasına neden olmuştur. Giriş açıklığının üzerini örten lento ve lentonun oturduğu sövelerin kuzeye bakan yüzlerindeki ters 'U' formundaki, giriş açıklığına doğru kademeli ve farklı inceliğe sahip taşkın silme grupları[172] eşik hizasında 0.53 cm kalınlığındaki sütunce kaidelerine doğru kıvrılarak son bulmaktadır. 0.70 cm yüksekliğinde yekpare taştan oluşan lentonun oturduğu söveler, on beşer kesme taşın simetrik bir biçimde üst üste konulması ile meydana gelmiştir. Yüksekliği 3.54 m, genişliği 2.12 m olan giriş açıklığının zemininde 0.17 yüksekliğinde, 0.26 cm derinliğinde, dikdörtgen formlu beş kesme taşın yan yana dizilmesi ile oluşmuş eşik bulunmaktadır (Görsel: 84).

[172]Ünal (a.g.k., 1982, s. 23) giriş açıklığını, ters 'U' şeklinde dolanan silme grubunu, antik silmelere benzetmiştir.

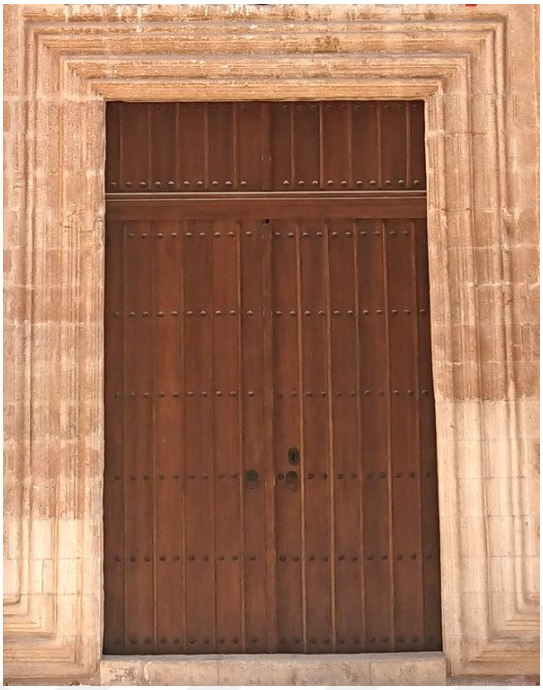

Görsel 84. *Giriş açıklığı ve etrafını ters 'U' formunda saran silmeler ve son dönem eki olan ahşap kapı kanatları*

2.2.2.6.1.3.2. Konsollar

Yoktur.

2.2.2.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Günümüzde giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları son dönem ekidir.

2.2.2.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Taç kapının birbiri üzerine kademeli olarak bindirilmiş dört sivri kemeri en dıştan duvardan hafifçe dışa taşkın, oldukça geniş tutulmuş profilli bir silme grubuyla sivri kemer biçiminde çerçeve içerisine alınmıştır. 0.61 m kalınlığında ince ve kalın on iki silmeden oluşan, iç ve dışbükey yüzeyler meydana getirerek yoluna devam eden profilli bir silme grubu bulunur. Bu silme grubunun en belirgin özelliği sivri kemer formunu aldığı üst kısımda eşit aralıklı ve karşılıklı yerleştirilmiş beşer siyah bazalt taş üzerinde de biçimlerini korumuş olmaları teşkil eder. (Görsel: 85).

2.2.2.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Yoktur.

Görsel 85. *Sivri kemer formunda almaşık örgülü silme grubu*

Profilli silmelerin oluşturdukları kemer yayları üzerinde profilli silmeler, taç kapı kemerini üstten kemer biçimine uyarak, iki yandan da düşey olarak aşağıya kadar inerek sararlar. Zemine yaklaştıklarında 90 derecelik açıyla yatay olarak dönerek kısa bir kol oluşturur ve düşey yerleştirilmiş ince birer kaval silmeye dayanarak nihayetlenirler. Sözü edilen ince kaval silmeler, taç kapının iki yanındaki nişlerin üstündeki hafifletme kemerlerinin üstünde bulunan tek taş sırasından oluşan duvar örgüsünün üst kotuna kadar yükselir ve taç kapının olduğu orta bölüm hariç, bu kotta yer alan yapının harimin kuzey cephesini yatay olarak boylu boyunca uzanan iki kademeli bir silme gurubuna dayanarak nihayetlenirler. Kuzey cephenin iki kaval silmeden oluşan yatay silme grubu taç kapıyı çevreleyen profilli silme grubunun hizasında iki yandan 90 derecelik açılarla yukarıya doğru düşey olarak yönelir ve taç kapının profilli silme grubundan oluşan çerçevesinin üzerindeki tek taş sırasının üst kotunda yine yön değiştirerek yatay bir kol oluşturmak suretiyle taç kapıyı üstten ters 'U' biçiminde çevrelerler.

R.H. Ünal girişi ters 'U' biçimi oluşturacak biçimde taç kapıyı çevreleyen bu silme grubunu, antik silmelere benzetmiştir (Ünal, 1982, s. 23). Bu silmelerin altında taç kapının üst köşelerinde düz örgülü kesme taştan üçgen kenarlıklar bulunur.[173]

Dokuz dilimli kemeri üstten kemer kıvrımlarını takip ederek çerçeveleyen ikili kaval silme, kemerin alt dilimlerini de yuvarlak bir biçimde sardıktan sonra 90 derecelik açıyla yön değiştirir ve yaklaşık olarak yarı yüksekliklerine ulaştıkları kesimlerde

[173]Altun (a.g.k., 1978, s. 81) on iki silmeden oluşan silme grubunu, gotik bir kemere benzetmiştir.

karşılıklı iki büyük ‘C’ kıvrımı oluşturarak düşey bir biçimde zemine kadar inerler. Bu silmeler, zemine yaklaştıklarında 90 derecelik açıyla yatay bir kol oluşturarak dışa yönelir ve on iki silmeden oluşan profilli silme grubunun yatay kollarına dayanarak nihayetlenirler (Görsel: 86-87).

Görsel 86. *Alacalı dokuz dilimli sivri kemerin üzerinden kıvrılarak düşey doğrultuda devam eden ikili kaval silmenin oluşturduğu aynı düzlem üzerindeki ‘C’ kıvrımları*

Görsel 87. *Alacalı dokuz dilimli sivri kemerin üzerinden düşey doğrultuda devam eden ikili kaval silmenin kıvrımı*

2.2.2.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Dikdörtgen biçimli giriş açıklığı, harime, 0.40 cm derinliğinde, 2.60 m genişliğinde 6.54 m yüksekliğinde karın genişliği duvar kalınlığı kadar olan dikdörtgen tabanlı sivri kemer biçimli açıklıktan bağlanır. Giriş açıklığının yan duvarlarının genişliği 0.24 cm, eşik yüksekliği 0.19 cm ölçülerindedir. Giriş açıklığının lentosunun harime bakan arka cephesinin iki yanında sahanlık derinliğinde devam eden 0.50 cm yüksekliğe sahip düzgün kesme taş sırası, sahanlığa doğru kademeli bir biçimde düşey doğrultuda 0.22 cm genişleyerek son bulmaktadır. Düzgün kesme taş sırasının altına (3.54 m yükseklikte), dikdörtgen biçimli bir ahşap tavan yerleştirilmiş, sonradan yapılan bu müdahaleyle sivri kemerli açıklık harimde altı dikdörtgen üstü sivri kemer biçiminde iki parçaya bölünmüştür (Görsel: 88).

Görsel 88. *Taç kapının arka düzeni*

2.2.3. Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Mansur Ahmed) Cami ve Taç Kapısı

2.2.3.1. Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Mansur Ahmed) Cami'nin inşa Tarihi, adı ve yeri

Taç kapı kavsarasının altında yer alan şerit kitabenin bazı bölümlerinin tahrip olması nedeni ile banisi ve inşa tarihi hakkında farklı bilgiler verilmiş olmasına rağmen tarihlendirme konusunda oluşan genel yargı, yapının 14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edildiği yönündedir.

Yapının inşa tarihi ile ilgili, Kâtip Ferdî (2006, s. 39) Artuklu Sultanı Melik Mahmud'un 1365-1367 tarihleri arasında 2 yıl 2 ay tahta kaldığını belirttikten sonra inşa ettiği camiye defnedildiği bilgisini vermektedir.[174]

Bulduk (2004, s. 50) Taç kapı üzerindeki kitabeyi işaret ederek, Babü's-Sadr Câmi ve Medresesi'ni H. 761 M. 1359-1360 tarihinde Artuklu Sultanı Mansur Ahmed'in inşa ettirdiğini belirtmektedir.

Gabriel (2014, s. 38) kitabenin bir kısmının okunaksız olmasından dolayı caminin H. 712 / M. 1312 - H. 765 / M. 1363 yılları arasında inşa edilmiş olabileceği tahmininde bulunmaktadır. Albert Gabriel'in işaret ettiği tarihler arasında Mardin Artuklularının başında, 12. Artuklu Sultanı Şemseddin Salih bulunmaktaydı (Alptekin, 1991, c.3, s. 415-418).

Aslanapa (1977, s. 87, 182) yapıyı 1312-1361 yılları arasına tarihlendirmektedir.

Göyünç (1969, s. 107-108) ve Ünal (1982, s. 12) kitabesine göre yapının Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih tarafından 1312-1362/63 yılları arasında inşa edilmiş olabileceğini belirtmişlerdir.

Altun (2011, s. 38-39) taç kapıdaki şerit kitabenin bazı kısımlarının bozulmuş olmasından dolayı tam tarih vermemiş ve yapıyı 14. yüzyılın üçüncü çeyreğine

[174]Kâtip Ferdî'nin eserini Türkçe'ye çeviren Yusuf Metin Yardımcı, Naşir Ali Emir'inin verdiği dipnot 45'e, ek olarak, yapının banisinin Salih Mahmud'un babası Artuklu Sultanı Mansur Ahmed olduğunun taç kapıdaki şerit kitabeden anlaşılabildiğini ancak bu yapının Artuklu Sultanı Mansur Ahmed değil de neden oğlu Salih Mahmud'a atfedildiğini bilmediklerini belirtmiştir (Kâtip Ferdî, 2006, s. 36, dipnot: 45, *).

koymuştur. Ara Altun'un vermiş olduğu zaman diliminde dört Artuklu Sultanı hüküm sürmüştür.[175]

Artuk ve Artuk (1993, s. 34) caminin, Artuklu Sultanı Mansur Ahmed döneminde 1363-1367 yılları arasında inşa edildiğini belirtmektedir.

Vakıf kayıtlarında Artuklu Sultanı Mansur Ahmed'in oğlu Salih Mahmud'un adı ile anılan Melik Mahmud Cami, Bâb es Sûr (Surkapı) Cami olarak da bilinmektedir[176] (Altun, 2011, s. 38-39).

Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Mansur Ahmed) Cami, Yukarı Mardin ya da eski Mardin diye adlandırılan yerleşim yerinin doğu yakasında; ada 163, parsel 7 üzerinde[177] Savurkapı Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi (1. cadde), Kuzu 38. Sokak ile Meşrutiyet 10. Sokağın kesiştiği noktada, numara 62'de Cumhuriyet İlköğretim Okulu'nun kuzeydoğusunda küçük ve batıdan doğuya doğru eğimli bir meydanda yer alır (Görsel: 89).

Görsel 89. *Mardin / Melik Mahmud Cami'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24, 26)*

[175]Bu dönemde yaşamış Mardin Artuklu Sultanlarının isimleri ve hüküm sürdükleri yıllar sırasıyla şöyledir; Şemseddin Salih (1312-1363), Mansur Ahmed (1363-1367), Salih Mahmud (1367-1367), Muzaffer Şemseddin Davud (1367-1376) (Alptekin, 1991, c.3, a.g.e., s. 415-417).

[176]Yapının adı ile ilgili bilgi için bkz. Artuk ve Artuk, 1993, s. 34; Bizbirlik, 1995, s. 63-64; Bulduk, 2004, s. 50; Gabriel, 2014, s. 26, 38; Göyünç, 1969, s. 107-108; Kâtip Ferdî, 2006, s. 39, 84).

[177]Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivi [Ş.K.V.K.B.K.M.].

2.2.3.2. Banisi

Mukarnaslı kavsara altında, giriş açıklığının üzerinde yer alan kitabenin bazı bölümlerinin okunamayacak derecede tahrip olması ve günümüzde batı duvarının doğu cephesinde bulunan şerit kitabenin yerine, üzerinde ayeti kerime yazan orijinal olmayan başka bir kitabe yerleştirilmesi nedeni ile yapının banisi hakkında değişik görüşler öne sürülmektedir.[178]

Şerit kitabenin eksik olmasına rağmen okunabildiği kısımlar ve Artuklu Sultanı Mansur Ahmed'in oğlu Melik Salih Mahmud'un tahtta kaldığı sürenin bir yıldan az, yaklaşık dört ay kadar kısa bir süre olması göz önünde bulundurulmuş ve yapının banisinin on üçüncü Artuklu Sultanı Mansur Ahmed olduğu görüşü öne çıkmıştır (Alptekin, 2012, s. c.3, s. 416).

2.2.3.3. Mimarı ve Sanatkârları

Yapının, mimarı ya da sanatkârları hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.2.3.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Yapıda bilinen ilk onarım Osmanlı döneminde gerçekleştirilmiştir. Minare, H. 1216-M. 1801/1802 tarihinde hükkâmdan Erbîlî Abdullah Ağa tarafından inşa ettirilmiştir (Bulduk, 1994, s. 50).

Gabriel'in (2014, s. 38) 1932 yılında çizdiği, Altun'un (2011, s. 36) da 1967 yılının Kasım ayında yeniden çizdiği planda[179] ve ayrıca Oppenheim'in 1929 yılında, Altun'un (2011, s. 36) 1966-1971 yılları arasında çektiği fotoğraflar günümüz ile kıyaslandığında, harimin kuzey duvarının doğu ve batı kenarında yer alan ahşap kanatlar ile örtülü dikdörtgen formlu kapı açıklıklarının üzerindeki kesme taştan süsleme unsurları yenilenerek pencereye, ortasındaki mihrap nişi de kapıya çevrilerek üzerinde yer alan deforme olmuş süsleme şeridini oluşturan düşey doğrultuda yerleştirilmiş kesme taşlar sökülmüş ve yerine eskisine benzer süsleme kompozisyona

[178]Bkz. s. 127-128.

[179]Bkz. s. 135. Şekil . 13-14.

sahip yeni bir süsleme şeridi yerleştirilmiştir.[180] (Görsel: 90-91). Süsleme şeridinin hemen üzerindeki sivri kemerli pencere açıklığı ve harimin kuzey duvarının doğu kanadındaki eski giriş açıklığı ile pencere arasında kalan dikdörtgen pencere açıklığı da kapatılmıştır (Görsel: 92). Saçak altında sonradan kapatıldıkları Oppenheim'in fotoğrafı ile anlaşılan sivri kemerli üç pencere açıklığı günümüzde açık vaziyettedir (Görsel: 93).

Görsel 90. *Melik Mahmud Cami'nin harim kuzey duvarı (Oppenheim, 1929)*
(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6995)

Görsel 91. *Harimin kuzey duvarı*

[180]1929 yılından önce onarımlarla ilgili herhangi bir bilgi ya da belge olmadığından, harim kuzey duvarında yer alan mihrap nişinin daha önce kapı açıklığı olup olmadığı hakkında bir bilgi veremiyoruz.

Görsel 92. *Harimin kuzey duvarının avluya bakan yüzündeki mihrap nişi (1966-1971) (Altun, 2011, s. 36)*

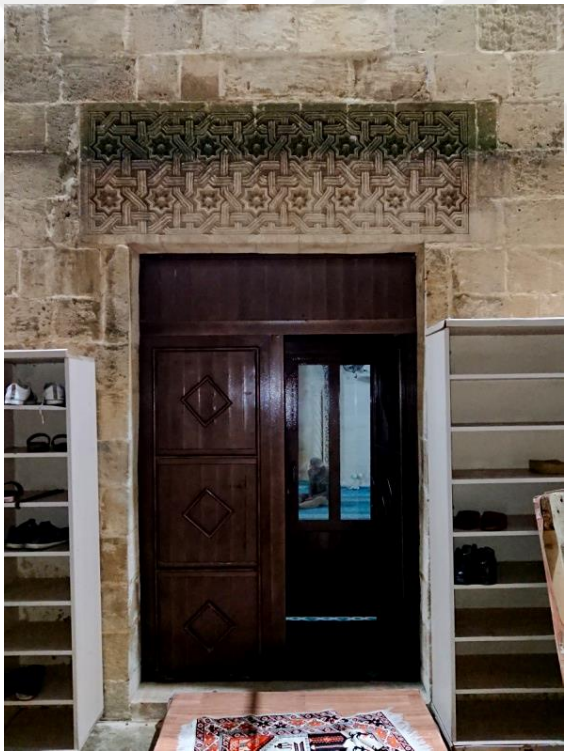

Görsel 93. *Harimin giriş açıklığı ve yenilenen süsleme şeridi*

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanterine ait 1993 yılındaki fotoğrafa dayanarak 1966 ile 1993 yılları arasında harim kuzey duvarının doğu kanadındaki dikdörtgen kapı açıklığının önüne bir sundurma inşa edilmiş ve batısında kalan dikdörtgen pencere açıklığının içi taş dizilerek kapatılmıştır

(Görsel: 94). Bunlar dışında harim kuzey duvarında yaşanan değişimler 1993 yılından sonrasına aittir.

Görsel 94. *Harimin kuzey duvarı / 1993 (E.E.V.M.G.M. / D.K.V.K.E.)*

21.09.1979/A-1933 tarihinde tescillenmiş olan yapı 2003 yılında bir restorasyon geçirmiş daha sonra yapıya Diyarbakır Koruma Kurulunun 08.03.2010 tarihi ve 2971 sayılı kararı ile onaylanan restorasyon projesinden önce yapıya basit onarım kapsamında müdahale edilmiştir (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi, Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri, No: 93; Arslan, 2017, s. 1040). Yapı son olarak 2016 yılında onarım geçirmiştir (D.V.B.M.)

2.2.3.5.Yapının Mimari Tasviri

Yapı, avlu ve bahçesi ile birlikte asimetrik bir alana oturmaktadır. Bu alanın güneyinde harim, kuzeyinde avlu ve avlu kuzey duvarının güney cephesi ile doğu duvarının batı cephesi önünde bazı birimler bulunmaktadır. Yapının güney ve doğu duvarının dış cepheleri önünde asimetrik iki ayrı çevre duvarı ve yapının güneydoğu köşesine yakın bir noktada sonlanan birer bahçe düzenlemesi yer alır. Harimin batı bölümünü oluşturan mekânın güney duvarının dış cephesinin önünde bahçe içinde yer alan bir mezar, bahçenin doğu duvarı ile taç kapı arasında kalan kuzey duvarının güney cephesinde de bir çeşme kuruluşu bulunmaktadır. Yapının kuzeyinde bir sokak, batısında ise şahıslara ait evler bulunmaktadır. Yapıya, doğu çevre duvarının ortasındaki

taç kapı ile aynı doğrultu üzerinde yer alan demir parmaklıklı kapı kanatlarının örttüğü basit bir açıklıktan giriş sağlanmaktadır. Avlunun doğu çevre duvarının ortasında yükselen taç kapının arka düzenlemesinin bir parçası olan üzeri yıldız tonozla örtülü kareye yakın dikdörtgen tabanlı iç mekânın batısında kalan basit bir kapıdan avluya ulaşılmaktadır. Taç kapının arka düzenlemesinde yer alan iç mekânın güneyinde kuzey-güney yönünde uzanan kareye yakın dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü, güney duvarında mihrap nişi olan eyvan yer alır. Aynalıklı yıldız tonozla örtülü taç kapı iç mekânının kuzeybatı köşesinde bulunan demir profilli bir kapı kanadı ile örtülmüş basit dikdörtgen açıklıktan, yapının kuzeydoğu köşesinde inşa edilen kare tabanlı minareye çıkmak için kullanılan merdivenlere ulaşılmaktadır. Avlu doğu duvarının, harimin kuzeydoğu duvarıyla birleştiği köşede, kareye yakın dikdörtgen tabanlı, çapraz tonozla örtülü, duvarlarında nişleri olan batı duvarından giriş sağlanan mekân günümüzde abdesthane olarak kullanılmaktadır.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan asimetrik bir alana sahip avlu; kuzey ve doğu yönünden avlu duvarıyla, batıdan ise şahsa ait bir evin beden duvarları ile sınırlandırılmıştır. Avlu batı duvarına bitişik, harim bölümünün damına çıkmak için kullanılan düzgün kesme taşlardan yapılmış merdiven kuruluşu yer alır. Avlu kuzey duvarının doğu yakasındaki üç birimden batı kenarında yer alan mekân asimetrik bir dikdörtgen tabana oturan, kalın bir kemerle ikiye bölünmüş, çapraz tonozla örtülü, güney duvarında bulunan iki pencere açıklığının ortasında avluya bakan bir niş bulunmaktadır. Doğu kenarındaki mekân, dikdörtgen bir tabana oturmuş, sivri kemerli beşik tonoz ile örtülüdür ve güney duvarında iki pencere açıklığı bulunur. Form olarak birbirine benzer özellikteki bu iki mekânın ortasında, üzeri çapraz tonozla örtülü, güneyden sivri kemerle avluya açılan selsebil yer alır. Selsebilin olduğu eyvanın doğu ve batı duvarının ortasında aynı eksende iki odanın dikdörtgen formlu basit giriş açıklıkları bulunur

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen tabanlı bir alana oturan harim; mihrap duvarına paralel sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü tek bir sahın ve ortasında kare tabanlı, tromp geçişli bir kubbeyle örtülü mihrap önü birimli bir plan şemasına sahiptir. Mihrap önü kubbesi, kuzey ve güney duvar payelerine atılan birer kemerle taşınır. Güney duvarının ortasında, iki yanında aynı eksende birer sütunce bulunan mihrap ve onun iki yanında yer alan payeler dışa taşkındır. Bu payeler aynı zamanda payanda

görevi de görmektedir (Görsel: 95-96). Harime giriş mihrap ile aynı aks üzerinde bulunan harimin kuzey duvarının ortasındaki dikdörtgen formlu basit bir açıklıktan sağlanır. Geniş bir kemer ile bağlantı kurularak harimin batı kanadını oluşturan kuzey-güney yönünde dikdörtgen tabanlı bir alana oturmuş sivri kemerli beşik tonozla örtülü bölüm, harimin güney duvarından içeri, kuzey duvarından ise avluya doğru taşkın olduğu için harimin planında asimetri oluşturmuştur. Batı bölümünün güney duvarında, iki yanda dış köşelerinde birer sütunce bulunan mihrap nişi, aynı bölümün kuzey duvarında mukarnaslı kavsarayla örtülü dış köşelerinde aynı eksende birer sütuncesi bulunan giriş açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca mihrap nişinin ve giriş açıklığının iki yanında birer olmak üzere alt kotunda toplamda dört pencere açıklığı yer alır ve batı duvarında iki, doğu duvarında bir, toplamda üç dolap nişi bulunur (Şekil: 13-14).

Görsel 95. *Güney ve doğu cephelerinde yer alan bahçe düzenlemelerinden genel bir görünüm*

Görsel 96. *Melik Mahmud Cami'nin minareden genel görünümü*

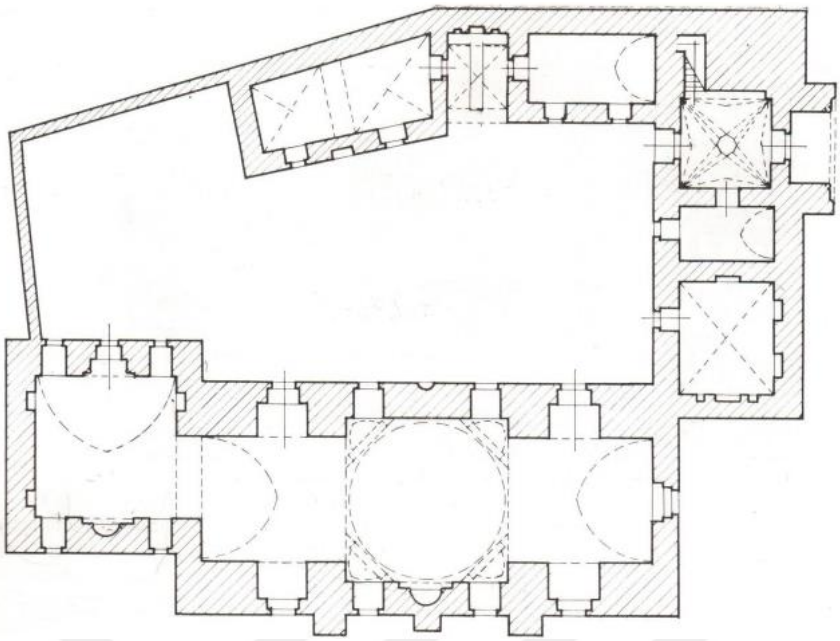

Şekil 13. *Melik Mahmud Cami'nin planı (Altun, 2011, s. 36)*

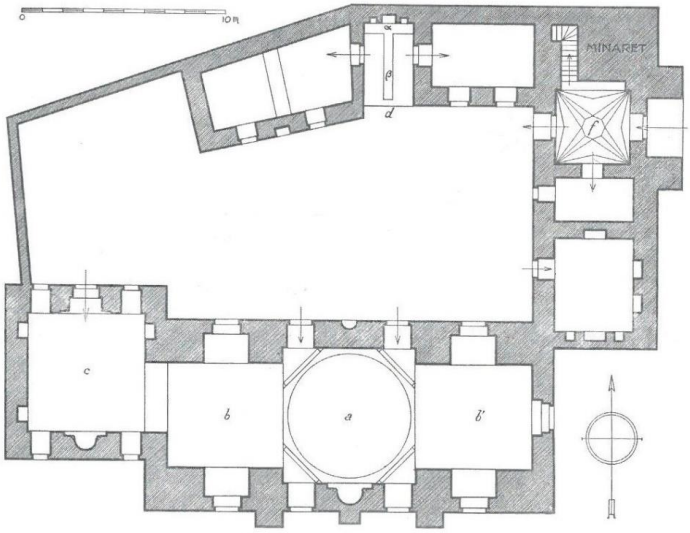

Şekil 14. *Melik Mahmud Cami'nin planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 38)*

2.2.3.6. Yapının Taç Kapıları

Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Mansur Ahmed) Cami'nin taç kapısı avlu doğu duvarında bulunmaktadır.

2.2.3.6.1. Doğu Taç Kapı

Avlunun kuzeydoğu köşesindeki minare kaidesinin güney yüzüne dayalı inşa edilmiştir (Görsel: 97).

Görsel 97. *Taç kapının kuzeydoğu köşeden görünümü*

Taç kapıdaki değişimler hakkında bilgi edinmemizi sağlayacak herhangi bir onarım kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Oppenheim ile Gabriel'e (2014, s. 313) ait kuzeydoğudan çekilmiş iki ayrı fotoğraf taç kapıdaki değişimleri görmemiz açısından önemlidir.

Taç kapının güneyinden yükselen avlu doğu duvarının 1932 yılında günümüzdeki gibi 6.00 m yükseklikte olmadığı, Oppenheim'in 1929 ve Gabriel'in (2014, s. 313) 1932 yılında çektiği fotoğraflara göre hesaplandığında avlu duvarının yaklaşık 5.00 m yüksekliğe sahip olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Gabriel'in (2014, s. 10, 313) 1932 yılında Nisan-Mayıs aylarında çektiği fotoğrafta taç kapı oturtmalığı ve avlu doğu duvarının bir kısmının daha önce toprak altında olduğu ve bu nedenle taç kapı nişinin yol kotu ile aynı seviyede bulunduğu görülür.[181] 1932 yılından sonra yol kotunun yaklaşık 1.00 m düşürülmüş olmasından dolayı taç kapı nişi yükselmiş ve bu nedenle bahçe kapısı ile arasına toprak zemin üzerine kesme taşlardan oluşan yaklaşık 0.33 cm yüksekliğinde uzun bir platform ve platformun üzerine de batı cephesi oturtmalığa dayalı üç basamaktan oluşan 0.52 cm yüksekliğinde bir merdiven kuruluşu inşa edilmiştir. Taç kapı nişinin zemini son basamaktan 0.15 cm yukarıda yer almaktadır.[182]

[181]Bkz. s. 137. Görsel 99.

[182]Yol kotunun düşürülme sebebinin, su baskınlarına karşı alınan bir önlem olduğunu düşünmekteyiz.

Yan kanatların iç cephedeki kesme taşları, ön cephelerinde bulunan şerit, silme ve sütunce gövdeleri çeşitli kırılma ve aşınmalara maruz kalarak günümüzde onarılmış, niş zemini ve iç mekân zeminini birbirinden ayıran giriş açıklığının yan duvarları ile eşiği yenilenmiş, nişin yan duvarlarına dayalı sekiler 1932 yılına kadar dikdörtgen formdayken daha sonra yapılan onarımlar sonucunda günümüzdeki şeklini almıştır.[183] Nişin yan duvarlarında yer alan konsolların büyük bir kısmı aynı düzende yenilenerek, giriş açıklığı lentosu üzerindeki zıvanalı geçme düzenlemesi yerine düz örgülü kesme taşlar dizilmiş, ayrıca nişin batı duvarının doğu cephesinde mukarnaslı kavsaranın altında yer alan şerit kitabe de değiştirilmiştir[184].

Taç kapı nişini örten mukarnaslı kavsaranın hemen altında yer alan kesme taşlardan oluşan tahrip olmuş şerit kitabenin yerine, üzerinde daha önce yazılı olandan farklı olarak Kur'an-ı Kerim'de geçen Bakara Suresi'nin bir ayetinin yazılı olduğu başka bir şerit kitabe yerleştirilmiştir (Karaçam, 2012, s. 187-188). Şerit kitabenin altında kesme taşlardan oluşan düşey doğrultuda yan yana dizilmiş zıvanalı geçmelerin sökülerek yerlerine düz örgülü kesme taşların monte edilmesi ve bu kesme taşların giriş açıklığına bakan taşkın kenarlarına yatay olarak ince şerit halinde mukarnas dizilerinin eklenmesi gibi orijinalinde olmayan uygulamalar sonucu taç kapının özgün niteliği kısmen değiştirilmiş olsa da genel itibariyle orijinalliğini korumaktadır (Görsel: 98-99-100).

Görsel 98. *Taç kapının kuzeydoğusu (Oppenheim, 1929) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6994)*

Görsel 99. *Taç kapının kuzeydoğusu / 1932 (Gabriel, 2014, s. 313)*

[183]Bkz. s. 137-138. Görsel 99-100.

[184]Bkz. s. 137-138. Görsel 98-99-100.

Görsel 100. *Taç kapının günümüzdeki durumu*

Gabriel'in (2014, s. 10, 324) 1932 yılında Ekim-Kasım aylarında Mardin'e yapmış olduğu ikinci seyahate ait doğudan çekilmiş fotoğrafta yapının doğu duvarına dayalı, taç kapının güney yan kanadının bir kısmının görülmesini engelleyen kaba yonu taştan inşa edilmiş bir eklenti, daha sonra biraz daha genişletilmiş ancak son yıllarda yapılan onarımlar sırasında yıkılarak, doğu duvarı eski haline getirilmiştir[185] (Görsel: 101-102).

[185]Gabriel'in Mardin'e 1932 yılının Nisan-Mayıs aylarında yaptığı birinci seyahatinde çekmiş olduğu fotoğrafta yapıdaki bu eklenti görülmemektedir. Bkz. s. 139, Görsel 101.

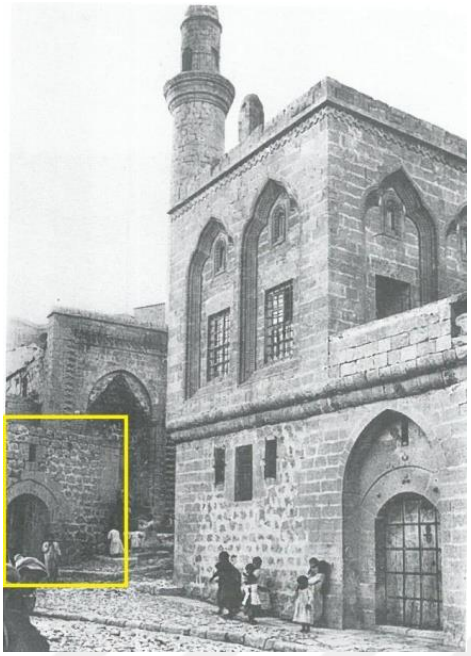

Görsel 101. *Taç kapının doğudan görünümü / Ekim-Kasım 1932 (Gabriel, 2014, s. 10, s. 324)*

Görsel 102. *Taç kapının doğu duvarındaki eklenti ve yıkıldıktan sonra ki durumu (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

2.2.3.6.1.1. Kitabesi

Yapının doğu duvarına inşa edilmiş taç kapı nişinde bulunan mukarnaslı kavsaranın hemen altına şerit halinde, nişin batı duvarının doğu cephesine ve nişin güney-kuzey duvarlarına aynı eksende konumlandırılmıştır (Görsel: 103).

Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesinde giriş açıklığı üzerindeki şerit kitabe geç dönem eki olup üzerinde, Kur'an-ı Kerim'de yer alan Bakara Suresi'nin 114. Ayet-i Kerimesi yazılmıştır (Karaçam, 2012, s. 187-188).

Naşir Ali Emiri kitabeyi ‘‘Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Bu – ‘‘değildir'' anlamına gelen Arapçada ‘‘ma'' olumsuzluk edatı veya ‘‘o şey ki'' anlamında ism-i mevsûl[186] var, sonraki yazı bir miktar bozulmuş …….. ---- el-din

[186]‘‘İsm-i Mevsûl'' cümleyi ya da kelimeleri bir birine bağlamak anlamında kullanılmıştır (A. Alhamss (2006). Arap Dili ve Edebiyatında Mevsuller. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: *Marmara*

Ahmed bin es-sultan el- Melik es-Sâlih, Şems'üd Dünyâ ve'd-dîn bin ……. (din ve dünya'nın güneşi) Allah onun şânını (ününü) iyi etsin, Mizân'da (kıyamet günü terazisinde) iyiliklerini ağır tutsun'' şeklinde okumuştur (Kâtip Ferdî, 2006, s. 36, 81-82, dipnot: 45).[187]

Altun (2011, s. 38-39) kitabeyi ''…ed din Ahmed bin Sultan el Melik es Salih Şems ed Dünya veddin bin Artuk'' ve kitabe sonunda ''… sene 7…'' olarak okumuştur (Altun, 2011, s. 38-39).

Karaçam da (2012, s. 188-189) şerit kitabeyi şu şekilde çevirmiştir ''Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, (fakir kul), Artuk oğlu Sultan Melik Sâlih Şemsüddin oğlu …… ü'd-din Ahmed'in (Alah ve Resûlüne) yaklaşmak için (7.. senesinde) inşasına gönüllü olduğu şeydir. –Allah onun halini düzene koysun ve (ahiret gününde) iyiliklerini mizanında ağırlaştırsın-.''.

Nişin batı duvarının doğu cephesinde mukarnaslı kavsaranın hemen altında ince çerçeve içine alınmış, uzunluğu 2.50 m, genişliği ise 0.30 cm olan şerit kitabe, ana nişin yan duvarlarındaki konsollar üzerinde aynı hiza ve genişlikte devam eder. Batı duvarının doğu cephesindeki şerit dört, nişin kuzey duvarının güney cephesindeki şerit iki, nişin güney duvarının kuzey cephesindeki şerit ise tek parça kesme taştan meydana gelmiştir. Oyma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılarak yazılan Arapça kitabe şeridinde nesih yazı kullanılmıştır[188] (Artuk, 2011, s. 38). Nişin batı duvarının doğu cephesinde harfleri siyaha boyanmış olan şerit kitabe son dönem onarımlarında eklenmiştir. Nişin yan duvarlarında devam eden şerit kitabelerde aşınma, bozulma ve çatlamalar gözlemlenir (Görsel: 103-104-105).

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Anabilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı. s. 1-79).

[187]Kâtip Ferdî'nin kitabını Türkçe'ye çeviren Yusuf Metin Yardımcı, Naşir Ali Emir'inin kitabede çözemediği bölümün, kişi adı vermeden başka birileri tarafından 'mâ'dan 'eddin'e kadar okunduğunu ve okunan kısmın şu şekilde olduğunu yazar: ''Bu o şeydir ki; Allah ve Resulüne yaklaşmak için inşasına güç yetti H. 764 M. 1363 senesinde'' (Kâtip Ferdî, 2006, s. 36, dipnot: 45, ***).

[188]Ayrıca bkz. Karaçam, a.g.k., 2012, s. 187-190.

Görsel 103. *Taç kapı nişinin kuzey duvarının güney cephesindeki şerit kitabe*

Görsel 104. *Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesindeki dönem eki olan şerit kitabe*

Görsel 105. *Taç kapı nişinin güney duvarının kuzey cephesindeki şerit kitabe*

2.2.3.6.1.2.Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Taç kapı inşasında sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) kullanılmıştır (Altun, 2011, s. 6). Sandıklama tekniği ile inşa edilmiş olan taç kapının tüm cepheleri düz örgülü kesme taşlarla kaplanıp bazı kısımları bezenmiştir. Dikdörtgen giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları üzerinde metal şerit, halka, raptiye (dövme çivi), kanca, sürgülü kilide ait parça, çiviler ve giriş açıklığı üzerinde kalın bir ahşap gergi yer alır. Oyma, kazıma, kabartma, ajur, eğri kesim ve çökertme teknikleri kullanılmıştır. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarında çakma tekniği ve üzerinde yer alan madenden yapılma elemanlarda dövme ve dökme teknikleri uygulanmıştır.

Taç Kapı'nın genişliği 5.80 m, bahçe zemininden itibaren toplam yüksekliği 9.61 metredir (Şekil: 15-16).

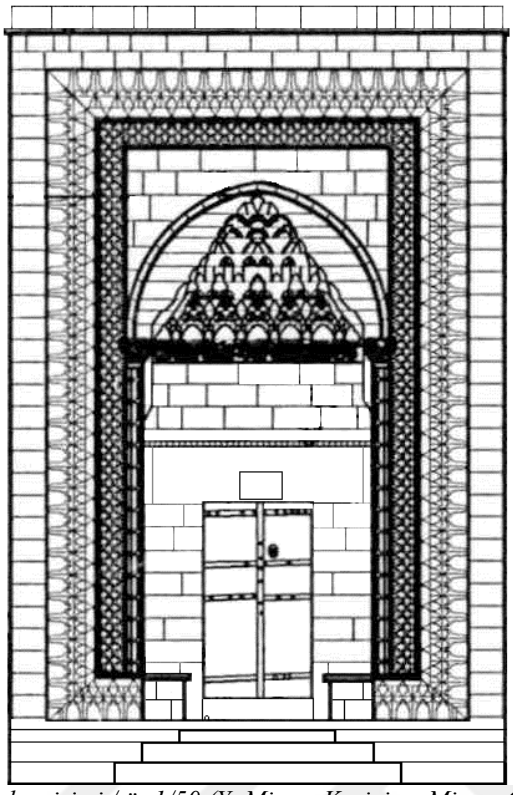

Şekil 15. *Taç kapının cephe çizimi / ö: 1/50 (Y. Mimar Kesici ve Mimar Gültekin, Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden işlenerek)*

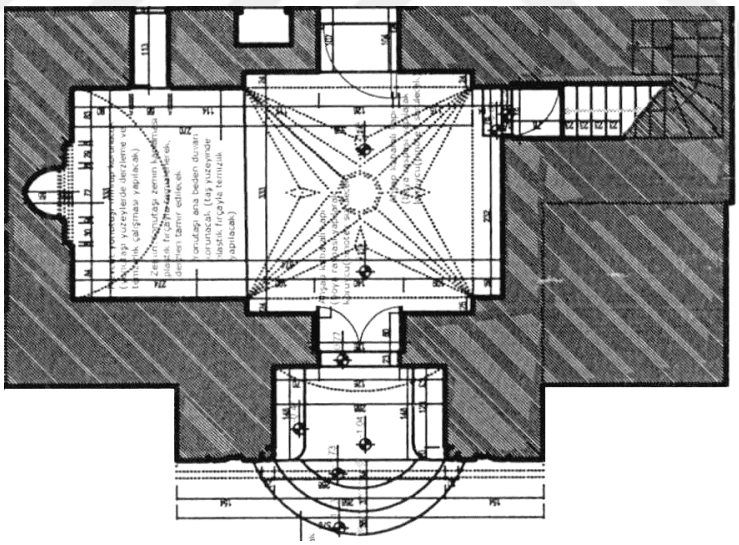

Şekil 16. *Taç kapı ve iç mekânın yatay kesit planı / ö:* 1/50 *(Y. Mimar Kesici ve Mimar Gültekin, Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden)*

2.2.3.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Dikdörtgen bir forma sahip taç tapının iki kanadı da doğu cepheden öne doğru 1.19 m taşkındır. Taç kapı güney yan kanadı 6.00 m yükseklikteki doğu beden duvarından 3.56 m, kuzey kanadı da minare kaidesinin taç kapı kuzey kanadına dayanarak yükseliyor olmasından dolayı avlu duvarından 1.50 m yüksekte ve minare pabucu ile aynı hizadadır. Taç kapının 0.70 cm kalınlığa sahip kesme taş sırasından

oluşan ön cephesi iç mekânın damından 1.50 m daha yüksekte son bulur. Taç kapı nişinin üzerini örten ve mukarnaslı kavsaranın sınırlarını belirleyen sivri kemerin üzengi taşları taç kapı nişinin dış köşelerinde bulunan ve nişi sınırlayan sütuncelerin başlıkları üzerine oturur. Taç kapı nişi ve sivri kemeri; yan kanatlar, yan kanatların birleştiği üst bölüm ve oturtmalığı ile kare bir çerçeve içine alınmıştır. Nişin güney ve kuzey duvarlarında, on sıradan oluşan mukarnaslı kavsaranın hemen altında; üst bölümüne şerit kitabenin işlendiği, ortası sade bırakılmış, alt bölümü iri mukarnas dizileri ile son bulan dışbükey profilli düz örgülü konsollar bulunurken, niş zemininde sekiler yer alır. Batı yüzünü oturtmalığa yaslayarak taç kapı önünde yükselen üç basamaklı merdiven kuruluşu niş ile irtibatı sağlar. Yan kanatların ana niş içindeki elemanlarının dışında diğer bölümler düz örgülü kesme taşlarla örülmüştür. Taç kapı, silme genişliğinde tutulmuş bir duvar örgüsü üzerinden 0.10 cm yüksekliğinde, dört yönden 0.10 cm taşkın düz saçak silme ve en üstte yer alan iki yana eğimli 0.45 cm yükseklikteki dışbükey bir kuruluşla nihayetlenir (Görsel: 106).

Görsel 106. *Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları*

Taç kapının oturtmalığı, toprak zemininin kaplaması üzerinden göründüğü kadarıyla 1.00 m yüksekliğindedir. Toprak zemin üzerine döşeli ve bahçe kapısına kadar 6.20 m uzunluğa sahip kesme taştan oluşan platformun üzerinden, oturtmalığın 0.67 cm yüksekliğindeki üç kesme taşı görülmektedir. Yan kanatların dış kenarlarından bakıldığında platformun dayandığı oturtmalığın 0.33 cm yüksekliğindeki dördüncü kesme taşı da görülmektedir.

Taç kapının önündeki merdiven kuruluşu, bahçe zemininden yükselerek batı yüzü ile oturtmalığa dayanan, 0.33 cm yüksekliğindeki platformdan 0.67 cm daha yüksekte kalan niş zemini ile irtibatı sağlayan, en üstteki basamağa doğru küçülen yarım daire tabanlı üç basamaktan oluşur. Birinci basamağın derinliği 0.36 cm, genişliği 3.39 m, yüksekliği 0.19 cm; ortada kalan ikinci basamağın derinliği 0.38 cm, genişliği 2.64 cm, yüksekliği 0.17 cm; üstteki üçüncü basamağın derinliği 0.45 cm, genişliği 1.84 cm, yüksekliği 0.16 cm ölçülerindedir. Niş zemini üçüncü basamağa göre 0.15 cm daha yüksekte bulunduğundan, giriş açıklığına ulaşmak için niş zemini bir basamak görevi de görmektedir. Gabriel'in (2014, s. 313) 1932 yılına ait fotoğrafında günümüzdeki merdiven kuruluşu taç kapı önünde bulunmamaktadır.[189]

Taç kapının ana taşıyıcılarını meydana getiren ve nişin iki yanında 1.55 m genişliğe sahip yan kanatlar, doğuya doğru 1.19 m taşkındır. Ön cephelerinde silme ve süsleme şeridi bulunan yan kanatlar, bahçe zemini üzerinden 9.06 m yüksekliğe ulaşarak taç kapı sivri kemeri üzerinde birbirlerine kavuşup, 0.10 cm yüksekliği olan ve taç kapının dört kenarından 0.10 cm taşkın bulunan düzgün kesme taş profilli düz saçak silmenin altında nihayetlenir. Yan kanatların nişe bakan köşelerinde aynı eksende birer sütunce bulunmaktadır. Yan kanatların iç cepheleri nişin yan cephelerini meydana getirmiştir (Görsel: 107). Yan kanatların kuzey ve güney yönüne bakan 1.19 m genişliğinde iki yan cephesi bulunmaktadır

[189]Bkz. s. 137, Görsel 99.

Görsel 107. *Taç kapının güney ve kuzey yan kanatları*

Güney cephe, düz örgülü kesme taşlardan oluşur. Taç kapı iç mekânının damının güneydoğu köşesinde, 0.70 cm uzunluğunda 0.25 cm genişliğinde kesme taştan yapılmış bir çörten, güneye doğru 0.25 cm taşkındır.[190]

Minare kaidesi ile birleşen, düz örgülü kesme taşlardan oluşan kuzey cephede iç mekânın damına çıkmak için kullanılan yedi küçük basamaktan oluşan bir merdiven kuruluşu yer alır.[191]

Dikdörtgen ya da dikdörtgene yakın kare forma sahip yirmi beş düzgün kesme taştan oluşan taç kapı sivri kemeri, kemer üzengi taşları ekseninde 2.70 m açıklığına sahiptir. Sütunce başlıklarının üzerine denk gelen kemer üzengi taşları ve üzengi taşı üzerine oturan kuzey kanatta iki, güney kanatta ise üç kesme taş diğer kemer taşlarına göre daha hacimli ve kareye yakındır. Kemer alınlığı ve köşelikleri düz örgülü kesme taşlardan oluşur. Ayrıca üçgene yakın kemer köşeliklerinin çevresinden bitkisel bezemeli şerit geçmektedir. Küçük hacimli kilit taşı niş zemininden 6.37 m, bahçe zemininden ise 7.37 m yüksekliktedir. (Görsel: 108).

[190]Bkz. s. 157, Görsel 123.

[191]Bkz. s. 157, Görsel 123.

Görsel 108. *Sivri kemer*

Sivri kemerin hemen altında biçimlenen niş, mukarnas dolgulu kavsara ile örtülmüştür. Mukarnaslı kavsaranın altında nişin üç cephesini de dolanan kitabe şeridi bulunur. Nişin yan cephelerinin mukarnas altında kalan bölümlerinde, üst kısımlarına şerit kitabenin işlendiği, ortaları sade bırakılmış, alt bölümleri iri mukarnas dizileri ile son bulan karşılıklı iki konsol yer alır. Nişin yan cephelerinin dış köşelerinde birer sütunce yer alır. Sütunce başlıklarının üzerinden taç kapı nişini içine alan sivri kemer kuruluşu yükselir. Nişin batı duvarında alt kotta dikdörtgen bir giriş açıklığı ve onun üzerinde doğu cephesinde tek sıra bir mukarnas şeridi yer almaktadır. Niş zemininde aynı düzlem üzerinde düz örgülü kesme taştan birer seki bulunur. Nişin genişliği 270 m, derinliği 174 m, zemin ile kemer kilit taşı arasındaki yükseklik 6.37 metredir.

Kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin kullanıldığı on sıra mukarnas dolgulu kavsara, nişin batı duvarının yan duvarlarla birleştiği köşelerde hafif taşkın istiridye kabuğu (ışınsal eğri) formuna sahip içbükey parçalar ile nişin yan duvarlarında aynı düzlemde iki ve batı duvarının doğu cephesinde yan yana dört olmak üzere çokgen kesitli toplam sekiz dışbükey mimari elemanın oluşturduğu birinci mukarnas dizisinin üstünden yükselir. Mukarnaslı kavsaranın üstten dördüncü sırasında sarkıt görünümlü çokgen kesitli dışbükey iki mimari eleman bulunur. Kavsara, sivri kemerin kilit taşının 0.05 cm altında, dilimli içbükey tepe mukarnasıyla son bulur. Kavsarayı yanlardan sınırlayan düz örgülü kesme taş kaplamalı duvarların köşeleri mukarnas dizilerinden dolayı kırık çizgiler oluşturmuştur. Mukarnaslı kavsara, sivri kemerin karnını açıkta bırakacak biçimde kemer karnından 0.12 cm daha geridedir. Kavsaraya harç ile tutturulmuş on sıra mukarnas dizisi, sivri kemerin kilit taşının altından nişin yan duvarlarının dış köşelerinde bulunan köşe sütuncelerinin başlıklarına doğru kademeli olarak genişler. Mukarnas sıralarını ayıran silmelerin üzerine kazıma tekniğiyle ince

yivler açılmıştır. Mukarnas parçalarının çoğu üçgene yakın formda ve yüzeyden hafif taşkın olup üzerlerinde istiridye kabuğu formu (ışınsal eğriler) ve çeşitli geometrik şekiller bulunur.

Kavsaranın tepe noktası dilimli içbükey bir parçadan oluşur. Düşey doğrultuda ikinci ve üçüncü sırada bulunan mukarnas parçaları çeşitli geometrik formlardadır. Mukarnaslı kavsaranın dördüncü sırasındaki sarkıt görünümlü dışbükey iki parçanın tabanları yarım kalmış sekiz kollu yıldız biçimine sahiptir. Beşinci sırayı oluşturan mukarnas dizileri, sarkıt biçimindeki parçaların çevresinde yarım kalmış sekiz kollu yıldız ve sekizgen oluşturmaktadır. Altıncı mukarnas dizisi farklı geometrik formlara sahiptir. Yedinci sıradaki istiridye kabuğu (ışınsal eğriler) formundaki mukarnas parçaları yarım kalmış çok kollu yıldız formu meydana getirmiştir. Sekizinci sıradaki mukarnaslar yedinci sıranın etrafını çokgen forma sokmuştur. Dokuzuncu sıradaki mukarnas parçaları kavsaradaki diğer mukarnas parçaları gibi çeşitli geometrik formlardadır. Onuncu sırada, nişin doğu duvarının, yan duvarlarla birleştiği köşelerde dışa taşkın istiridye kabuğu (ışınsal eğriler) formunda birer mimari eleman ile nişin yan duvarlarında karşılıklı iki ve batı duvarının doğu cephesinde dışa taşkın çokgen biçimli, geometrik bezemeli dört mukarnas dolgu, şerit kitabenin hemen üzerinden taşkın vaziyette mukarnaslı kavsaranın alt çizgisini oluşturmuştur (Görsel: 109).

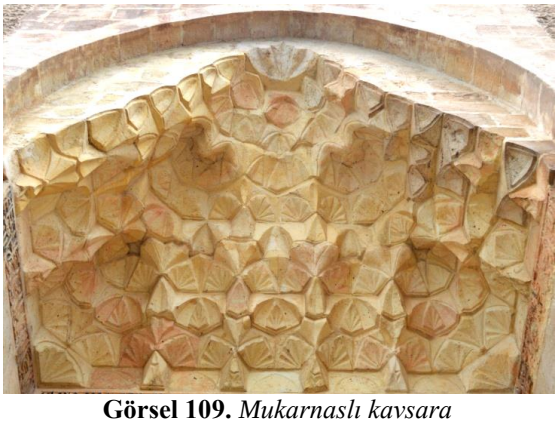

Görsel 109. *Mukarnaslı kavsara*

Nişin yan cephelerinin dış köşelerine sütuncelerin yerleştirilmesi için açılmış kare tabanlı boşluklara, kare tabanlı sütunce kaideleri oturtulmuş ve kaidelerin üzerine sütunceyi meydana getiren çokgen formlu kesme taş parçalar dizilmiştir. Kaidelerin üst köşeleri pahlanmış, gövdeleri çokgenler oluşturan geçmelerden, başlıklarının alt kısmı kademeli üç sıra halindeki mukarnas dizilerinden, tepe bölümü de rumili ve kıvrım dallı bir kompozisyona sahip bitkisel bezemelerden oluşan sütuncelerin yüksekliği 3.70 m

çapı 0.20 cm ölçülerindedir. Sütunce, başlığı ve kaidesi ile birlikte on altı ayrı parçanın üst üste oturtulması ile oluşmaktadır. Sütunce başlıklarının doğuya ve nişe bakan yüzleri taşkındır, diğer iki yüzü ana taşıyıcı kemerin üzengi taşlarının altına gömülüdür. Sütunce başlıklarının taşkın olmasından dolayı yan kanatların ön yüzünde en içte yer alan süsleme şeridinin süsleme kompozisyonunu o noktada sekteye uğratmıştır. Sütunce başlıklarının üst bölümü kare forma sahipken, sütunce gövdesine doğru mukarnaslar ve altıgen geçmelerin etkisiyle çokgen bir hal almıştır. Sütunce başlığının bitkisel bezemelerden sonra, İlk iki sırasında yer alan üçgene yakın formadaki mukarnas parçalarının üzerine kazıma tekniğiyle ince yivler açılmıştır. Üçüncü sıradaki mukarnas dizisinin bir kısmı sütunce gövdesine gömülü olduğundan kalan parçalar yarım yıldız tabanlı sarkıt halini almış, aralarına da iri mukarnas parçaları yerleştirilmiştir. Gövdelerindeki çokgen geçmeler, ortalarında uzun köşeli niş bırakacak biçimde tüm yüzeyi dolanır. Geçmelerin üzeri düz olmayıp kazıma tekniği uygulanarak ince yivlerle sütuncelere hareketlilik kazandırılmıştır (Görsel: 110).

Görsel 110. *Taç kapının kuzey ve güney yan kanatlarındaki köşe sütunceleri*

Taç kapı nişinin yan duvarlarına ve giriş açıklığını oluşturan yan duvarların doğu cephelerine dayalı, ön cephe yüzleri sütunce kaidesinin altından 0.05 cm taşkın ve nişe doğru kavisli, iki sıra sade düzgün kesme taştan oluşmuş sekiler, taç kapı nişinin zemininden 0.60 cm yüksekte, 1.59 m derinliğinde ve 0.50 cm genişliğindedir. Sekilerin

üzerinde yaklaşık 0.03 cm nişe ve doğu cepheye doğru taşkın, 0.12 cm yüksekliğinde üçüncü bir taş sırası bulunur (Görsel: 111).

Görsel 111. *Nişin güney ve kuzey duvarındaki sekiler*

2.2.3.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

Nişin batı duvarına, 0.71 cm genişliğindeki, 0.82 cm kalınlığındaki yan duvarların arasına atılmış düzgün kesme taştan oluşan lento, ortada dikdörtgen bir forma sahip 1.28 m genişliğinde, 2.32 m yüksekliğindeki giriş açıklığını meydana getirmiştir. Eşiği, 0.21 cm yüksekliğinde ve 0.25 cm derinliğinde tek parça kesme taştan meydana gelmiş ve güney alt köşeye su gider borusu için bir delik açılmıştır. Derinliği 1.74 m olan ve ahşap kapı kanatları ile dışa kapanan dikdörtgen giriş açıklığından, taç kapının arkasındaki kapalı mekâna geçiş sağlanır.

2.2.3.6.1.3.2. Konsollar

Nişin yan duvarlarında, mukarnaslı kavsaranın altında batı duvarının doğu cephesinde 0.30 cm genişliğindeki kitabe şeridi ile aynı hizada yer alan kitabe şeridi kollarının da üzerine işlendiği, nişe doğru 0.10 cm taşkın olan düzgün kesme taştan konsollar, 1.15 m genişliğinde, 1.00 m yüksekliğinde kareye yakın dikdörtgen forma sahiptir. Nişin batı duvarı ile köşe sütunceleri arasında nişin yan duvarlarından nişe doğru taşkın olan konsolların üst kısmı şerit kitabe, ortası düz örgülü sade kesme taş, alt bölümü ise kademeli bir biçimde mukarnas dizileri ile son bulmuştur (Görsel: 112).

Görsel 112. *Taç kapı nişinin güney ve kuzey cephesindeki mukarnaslı konsollar*

2.2.3.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Dikdörtgen giriş açıklığını, ceviz ağacından yapılmış iki levhadan oluşan kapı kanatları örtmektedir. Ahşap levhaları aynı formda ve malzemeden olan fakat daha dar kesilmiş yassı iki söveye monte etmek için levhaların ve sövelerin cepheye bakan yüzlerine belli aralıklarla, yatay vaziyette beş, iki levha ve söve üzerinde toplamda on yassı demir kuşak aynı eksende yerleştirilmiştir. Yassı demir kuşakların yüzeylerine açılmış deliklere raptiye başlı uzun çiviler saplanarak, ahşap iki söve ve levhalar çakma tekniği ile birbirlerine monte edilmiş ve sabit durmaları için sövelerin arka yüzlerine kadar dolanan yassı demir kuşaklar, raptiye başlı uzun çiviler ile sabitlenmiştir. Bini görevindeki uzun demir bir kuşak, ahşap kapı kanatlarının ortasında kalan boşluğu örtmek için kuzey kanada raptiye başlı uzun çivilerle monte edilmiştir. Kuzey kanadın ön yüzüne yatay yerleştirilmiş yassı demir kuşakların kenarları bini üzerindeki açıklıklara kenetlenerek sabitlenmiştir (Görsel: 113).

Görsel 113. *Taç kapı giriş açıklığını kapatan ahşap kapı kanatlarının ön yüzleri*

Ön yüzde demir kuşakları ahşap levhalara sabitleyen raptiye başlı uzun çiviler arka yüzde yassı demir kuşakların hemen arkasına gelecek biçimde yatay olarak dizilmiş kuşaklarla eşit sayıdaki kalaslara da geçmiş ve çivilerin dışarıya taşan sivri uçları kalasların üzerine bükülerek sabitlenmiş ve ahşap iki levha güçlendirilmiştir (Görsel: 114). Ahşap levhalardan meydana gelen kapı kanatlarının yüksekliği 2.32 m, kalınlıkları 0.05 cm, güney kapı kanadı 0.73 cm, kuzey kapı kanadı 0.68 cm genişliğindedir (Görsel: 115).

Görsel 114. *Ahşap kapının arka yüzü / 2016*

Görsel 115. *Ahşap kapının arka yüzü / 2019*

Giriş açıklığının arka yüzündeki basık kemerin altında üst üste yerleştirilmiş iki ahşap hatılın kuzey ve güney kenarlarına dairesel boşluklar açılmış, ahşap sövelerin üst köşeleri yontularak silindir biçimine getirilmiş ve uçlarına silindir formunda demir aparatlar geçirilerek ahşap hatılda açılmış dairesel boşluklara yerleştirilmiştir. Silindir formundaki demir aparatlara tutturulmuş yassı demir şeritler silindirlerin, söve köşelerinde sabit durabilmeleri için üzerlerindeki deliklere raptiye başlı uzun çiviler çakılarak sövelere sabitlenmiştir (Görsel: 116).

Görsel 116. *Ahşap hatılın kuzey ve güney kenarına yerleştirilmiş, ahşap kapı kanatlarının açılıp kapanmasını sağlayan silindir formundaki demir elemanlar*

Sövelerin silindir formunda yontulmuş alt köşelerine ön ve arkada yassı demir şeritli ökçe demiri yerleştirilmiştir (Sönmez, 1997, s. 24, 85). Ön yüzde, yassı demir şeridin üzerindeki deliklere çakılan raptiye başlı uzun çiviler arka yüzdeki yassı demir şeritlerin üzerindeki deliklere geçirilmiş ve uçlarının söveler üzerine bükülmesi ile ökçe demiri[192] sövelere sabitlenmiştir. Zeminde açılan çukura ahen-i ökçe[193] yerleştirilerek ökçe ile beraber kapı kanatlarının menteşe ya da benzeri bir aparat kullanılmadan açılıp kapanması sağlanmıştır (Görsel: 117).

Görsel 117. *Ahşap kapı kanatlarını zemine sabitleyerek, açılıp kapanmasını sağlayan ökçe demiri ve ahen-i ökçe*

Ahşap kapı kanatları kapalı olduğunda ön yüzdeki bininin iki yanına denk gelen demir çengellerle monte edilmiş karşılıklı birer demir halka bulunur (Görsel: 118).

[192]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 85.

[193]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 24, 85.

Görsel 118. *Ahşap kapı kanatlarını zincirleme amacı ile takılan küçük demir halkalar*

Kuzey kanadın ön yüzünde bir anahtar deliği ve onun yaklaşık 0.25 cm üzerinde halkalı demir bir rozet bulunur. Tokmak görevinde kullanılan demir halka ve rozet güllap (kullâb)[194] yardımı ile kuzey kanada sabitlenmiştir (Görsel: 119).

Görsel 119. *Ahşap kapı kanadındaki halkalı demir rozet*

Arka yüzde, ahşap kapı kanatları kapalı tutulduğunda kapının sabit durabilmesi için her ki kanada da uçları çengel biçiminde olan uzun demir çubuklar, küçük demir çengeller yardımıyla monte edilmiştir. Uçları çengel formundaki uzun demir çubukların takılabilmesi için giriş açıklığının arka yüzündeki yan duvarların ortasına demirden küçük birer halka çakılmıştır (Görsel: 120).

[194]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

Görsel 120. *Ahşap kapı kanatlarını destekleyen uzun demir çubuklar ve duvara monte edilmiş demir halkalar*

Yapıyı 2016 yılında ziyaret ettiğimizde ahşap kapının kuzey kanadının arka yüzünde tespit edebildiğimiz bindirme/kapazlama kilit mekanizmasının, 2019 yılında tez çalışması için camide yapılan incelemeler sırasında yerinde olmadığı fotoğraflarla belgelenmiştir. Ayrıca kilit mekanizmasının monte edildiği yerde kalan izlerden ve anahtar deliği ile kilit dilinin geçtiği güney kanatta ye alan demir aksamdan da ahşap kapıda daha önce bir kilit mekanizmasının olduğu anlaşılmaktadır.[195]

Güney kanat sövesinin ahen-i ökçesi[196] yerinde olmadığından, ökçe demiri[197] zemin üzerinde boşta kalmış ve bu durum kapı ayarının bozulmasına neden olmuştur.[198] Ahşap kapının iki kanadında ön yüzde demir kuşakları sabitleyen raptiye başlı uzun çivilerden birkaçı düşmüştür. Ahşap kapı üzerinde görülen boya ve vernik dönem müdahalesidir. Oppenheim'in 1929 yılına ait taç kapı fotoğrafında ahşap kapının boyasız olduğu görülmektedir.[199]

2.2.3.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Toprak üzerinden görünen dört kesme taş sırasından oluşan oturtmalığın üzerinden yükselen taç kapı yan kanatlarının ön cephe yüzlerindeki; oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı şerit ve silmelerin en dışında sade kesme taş kaplamalı 0.52 cm genişliğindeki şeridin hemen ardından, 0.47 cm genişliğindeki taç kapı nişine doğru kademeli, çok kenarlı dört sıra mukarnas dizisinden

[195]Bkz. s. 151, Görsel 115.

[196]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 24, 85.

[197]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 85.

[198]Bkz. s. 152, Görsel 117.

[199]Bkz. s. 137 Görsel 98.

oluşan şerit, dıştan geniş bir biçimde başlayıp, çokgen bir form halinde taç kapı nişine doğru daralarak sütunce başlığındaki mukarnas dizileri gibi küçük birer üçgen formu ile sonlanmış ve onun önündeki 0.08 cm genişliğinde içbükey bir silme ile beraber en içteki şeridin düz bir zemin üzerinde bezenmesi sağlanmıştır. Mukarnas süslemeli şerit ve içbükey silme yan kanatların ön cephelerini ortalayacak biçimde iki yandan yükselmek, sütuncenin ve en içteki süsleme şeridinin altında doksan derecelik açı yapan kısa bir kola yatay olarak taç kapı nişinin köşelerine ulaşmak; üstte yine doksan derecelik açı yaparak saçağın altından yatay olarak devam etmek suretiyle ana taşıyıcı kemeri çevreler.

Köşe sütuncelerinin yanında en içte, 0.02 cm inceliğinde kenar silmelere sahip taç kapı nişini, sivri kemeri ve sütunceleri ters 'U' biçiminde çerçeve içine alan süsleme şeridi, 0.24 cm genişliğe ve şerit boyunca birbirini tekrar eden palmet ve kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeye sahiptir. Yüzeyi konturlu kıvrım dalların farklı yönlere doğru yapmış olduğu geçmeler ve palmetlerden oluşan birbirinin tekrarı niteliğinde üst üste ve yan yana olmak üzere ikili düzendeki bezemelerin, taç kapının güney yan kanadında güney, kuzey yan kanadında kuzey yöne doğru yatık, şeridin yukarıda kalan kısmında ise yukarıya doğru dönük vaziyette olan süsleme ögeleri düğüm şeklindeki tepelik ile nihayetlenmektedir. Bitkisel bezemeli şeritte, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği uygulanmıştır. Bitkisel bezemeli şeridi oluşturan taşlardan, yukarıda kalan şeridin ortasındaki taşlar, sivri kemerin üzengi taşlarının bitişiğindeki ve en altta yer alan kesme taşlar dikdörtgen formlu, diğer kesme taşlar ise kareye yakındır. Sütunce başlıklarının gömülü olduğu bitkisel süslemeli şeride ait kesme taşlar yamuktur. Değişik boyutlardaki kesme taşların üzerindeki motiflerin sayı anlamındaki dizilimlerinde farklılıklar vardır. Taç kapı yan kanatlarının ön cephelerindeki şerit ve silmeler, ön yüzleri bezenmiş kesme taşların yatay vaziyette simetri oluşturacak biçimde üst üste dizilmesi ile oluşmuştur. Sütunceleri meydana getiren yüzeyleri bezemeli çokgen formlu kesme taşlar, silme ve şeritlerin üzerlerine işlendiği kesme taşlar ile simetri oluşturmuştur (Görsel:121).

Görsel 121. *Taç kapının güney ve kuzey yan kanatlarındaki şerit ve silmeler*

Nişin batı duvarında bulunan dikdörtgen giriş açıklığının 0.68 cm üzerinde, kitabe şeridinin 0.90 cm altında, 0.08 cm yüksekliğe 0.07[5] genişliğe sahip yan yana otuz yedi mukarnas dizisi, mukarnas şeridini oluşturmaktadır. Mukarnas dizi, nişin batı duvarının doğu cephesindeki kitabe şeridinin de üzerine işlendiği düz örgülü kesme taştan oluşan yüzeyin giriş açıklığına doğru oluşturduğu kot farkını kademe yaparak hafifletmiştir (Görsel: 122). Mukarnas şeridinin dönem müdahalesi sonucu nişin batı duvarının doğu cephesine eklenmiş olduğu onarım bölümünde yazılıdır.[200]

Görsel 122. *Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesi üzerindeki mukarnas dizilerinden oluşan şerit*

2.2.3.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Yan kanatların ön cephelerinde sivri kemerin üzerinde birleşen en dışta yer alan düz örgülü kesme taşlardan oluşan şeridi sınırlayan 0.10 cm yüksekliğinde ve dışa 0.10 cm taşkın düz saçak silmenin üzerine dört kenarı boş kalacak biçimde konumlandırılmış, taç kapı genişliğinde ve doğu-batı yönüne doğru eğimli, yarım

[200]Bkz. s. 137, Görsel 98-99.

silindir formunda yirmi beş sade kesme taşın kuzey-güney doğrultusunda yan yana dizilmesi ile oluşmuş 0.45 cm yüksekliğindeki tepeliğin kuzey ve güney cepheleri yarım ay formundadır. Günümüzde, taç kapıyı ışıklandırma amacıyla düz saçak silmelerin doğu cephesine şerit şeklinde aparatlar monte edilmiştir (Görsel: 123).

Görsel 123. *Taç kapıdaki tepelik, çörten ve iç mekân damına çıkmak için kullanılan küçük merdiven kuruluşu*

2.2.3.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Caminin avlusuna geçmeden önce taç kapı giriş açıklığı, 1.48 m genişliğe, 0.60 cm derinliğe, 2.58 m yüksekliğe sahip ve basık bir kemerle örtülü, iç mekân ile herhangi bir kot farkı bulunmayan, iç cepheye bakan duvar köşeleri pahlı küçük bir sahanlığa açılmaktadır. Sahanlık ile aynı zemini paylaşan ve avluya geçişi sağlayan iç mekânın derinliği 3.60 m, genişliği 3.98 metredir. Kareye yakın dikdörtgen tabanlı iç mekânın, kuzey ve güneyine, doğu-batı doğrultusunda atılan kemerlerle üzeri 6.58 m yükseklikteki aynalı yıldız tonozla örtülmüş ve duvarlarında düz örgülü kesme taşlar kullanılmıştır (Görsel: 124).

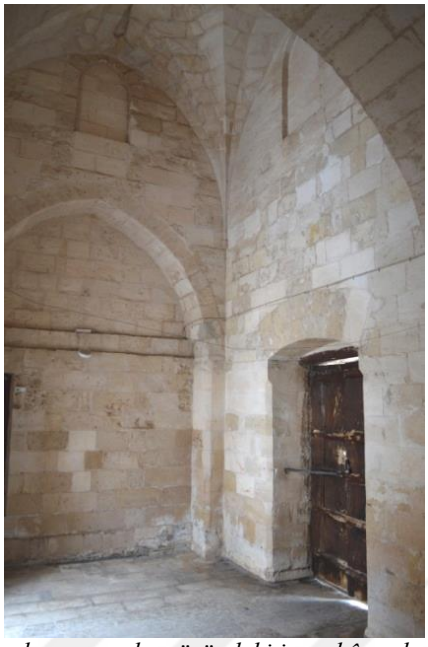

Görsel 124. *Taç kapının arka yüzündeki iç mekânın kuzeydoğu köşesi*

0.82 cm kalınlığa sahip 1.01 m genişliğindeki güney duvarı ile 1.03 m genişliğindeki kuzey duvarı 1.48 m genişliğindeki giriş açıklığını meydana getirmiştir. Giriş açıklığının kesme taştan ince kenar silmeleri 0.08 cm, ahşap hatıl altında kalan üst silme 0.18 cm, eşik ile oluşan alt kenarı ise 0.08 cm yüksekliğindedir. Sivri kemerin altına, giriş açıklığının yan cephelerine sıkıştırılmış görünen kısmı eşik ile aynı ölçülerde, 0.10 cm kalınlığında, 1.48 m uzunluğunda ahşap hatıl ve hemen altında aynı genişliğe sahip, 0.02 cm kalınlığında bir başka ahşap hatıl daha yerleştirilmiştir. Kemer karnı ile ahşap hatıllar arasındaki kalan 0.08 cm açıklık, 0.25 cm derinliğe kadar sıva uygulanarak kapatılmıştır (Görsel: 125).

Görsel 125. *Taç kapı iç mekânının doğu cephesi*

İç mekânın batı duvarında avluya geçişi sağlayan ahşap kapı kanatlı dikdörtgen giriş açıklığının sahanlığı 0.30 cm yüksekliğinde, 0.80 cm derinliğindedir. Eşiğin yüksekliği 0.12 cm, derinliği 0.23 cm olan giriş açıklığının genişliği 1.25 m, yüksekliği, kemer altına ahşap kapı kanatlarının monte edilebilmesi için yerleştirilmiş yaklaşık 0.25 cm yüksekliğindeki ahşap hatıllarla beraber 2.30 metredir. Giriş açıklığının düz kemeri üzerinde soldan sağa üçüncü taşın kum saati şeklinde olduğu dört düzgün kesme taştan oluşan zıvanalı geçme bulunmaktadır (Görsel: 126).

Görsel 126. *Taç kapı iç mekânının batı cephesi*

İç mekânın kuzey duvarının kuzeybatı köşesinde, yıldız tonozu taşıyan geniş kemerin altında, yapının kuzeydoğu köşesindeki minare kuruluşuna çıkmayı sağlayan yatık 'L' formundaki merdivene kuruluşuna açılan, demir kapı kanadıyla örtülmüş düz kemerli dikdörtgen formlu, giriş açıklığının genişliği 0.75 cm, yüksekliği 1.65 m, eşik derinliği 0.16 cm ölçülerindedir. Ayrıca giriş açıklığının önünde düz örgülü kesme taştan yapılmış batı ve kuzey kenarları duvara dayalı, yüksekliği 0.20 cm, genişliği 0.68 cm, derinliği 0.41 cm olan küçük dikdörtgen tabanlı platform, iç mekân zemininden 0.55 cm yüksekte kalan giriş açıklığı için bir basamak görevi görmektedir (Görsel: 127).

Görsel 127. *İç mekânının kuzey duvarı ve minare merdivenine açılan giriş açıklığı*

Aynalıklı yıldız tonoz: Aynalıklı yıldız tonozun merkezine, dış çevresi farklı boyutlardaki dikdörtgene yakın sekiz düzgün kesme taşın sekizgen oluşturacak şekilde dizilmesiyle meydana gelen sekizgen çökertmenin eksenine, üzerinde oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği uygulanarak oluşturulmuş çeşitli geometrik form ve motifler bulunan üç ayrı taş levha yerleştirilmiştir. Üç parçadan oluşan levhalar ve etrafındaki sekiz düzgün kesme taş yıldız tonozun ortasında büyük boyutlu çökertme kenarlı aynalığı meydana getirmiştir. İnce uçlarıyla çökertme kenarlı aynalığın dört köşesine, kalın uçlarıyla da iç mekânın kuzey, güney, doğu ve batı kenarına doğru uzanan, uçları üçgen formuna yakın dört kenarlı çökertmeler açılmıştır. Yıldız tonozun hemen altında kuzey, güney ve doğu duvarlarında sivri kemerli pencere formunda fakat derin olmayan birer niş açılmıştır. Avluya açılan batı duvarındaki dikdörtgen giriş açıklığının üzerinde basit kuruluşlu sivri kemerli avluya bakan bir pencere açıklığı yer alır. Yıldız tonozu taşıyan duvarların köşelerinde, düşey eksenli altı köşeli kaval silme formundaki tonoz ayaklarının alt bölümünü oluşturmuş yarısı duvar köşelerine gömülü, diğer yarısı taşkın, silindir görünümlü dört kaide bulunur. Silindir görünümlü ve dışa taşkın olan kaidelerin yüzeylerinde geçmeler bulunmaktadır. Kaidelerin tabanlarında bozulmalar meydana gelmiştir (Görsel: 128-129).

Görsel 128. *İç mekânın yıldız tonozu*

Görsel 129. *Taç kapı iç mekânının yıldız tonozunu taşıyan duvarların dört köşesinde, yarısı duvara gömülü, kaval silme formundaki tonoz ayaklarının dışa taşkın olan kaideleri*

Çökertme kenarlı aynalık: Dikdörtgene yakın sekiz düzgün kesme taşın meydana getirdiği sekizgen çerçevenin ortasındaki çökertmede, süsleme kompozisyonuna sahip kesme taştan üç levhanın aralık bırakmadan sıkıştırılarak yan yana dizilmesi sonucu oluşmuştur. Kesme taşlardan oluşan sekizgen formlu, çökertme kenarlı aynalığın ortasına yerleştirilmiş bezemeli dikdörtgen levhanın kısa kenarları güneybatı – kuzeydoğu eksenli yerleştirilmiştir. Bezemeli dikdörtgen levhanın kuzeybatı ve güneydoğu kenarlarına dayanan bezemeli diğer iki levhanın dikdörtgen levha ile birleştikleri iç kenarları düz, çerçeveye dayanan kenarları üç kenarlıdır (Görsel: 130). Bazı kısımları taş erimelerinden dolayı iyi seçilememektedir.

Görsel 130. *Taç kapı iç mekânın yıldız tonozundaki çökertme kenarlı aynalık*

Kompozisyon bütünlüğü bozulmayacak şekilde birleştirilmiş ve sekizgen bir form almış üç levhanın üzerinde, birbirini çevreleyen süsleme ögelerinin, etrafını saran geçmelerin yüzeyinde kazıma tekniği ile açılmış ince iki yiv bulunur. Geçmeler, çökertme kenarlı aynalığın ortasındaki gonca halindeki hatai çiçeği (penç) motifi çevresinde iç içe gelişen sekiz kollu yıldızdan başlayıp, sekizgen çerçeveye doğru devam ederek, sekiz kollu yıldızlar, sekizgenler, beş kollu yıldızlar, altıgenler gibi geometrik formları ve bitkisel motifleri meydana getirerek sekizgen çerçeve hizasında yarım kalmış bezemeler ile beraber sonsuz karakterli bir kompozisyon oluşturmuştur (Mülayim, 1982, s. 10). Altıgen ve sekizgenlerin içi geçmelerden gelişen hatai çiçeği (penç) bezemeleri ile doldurulmuştur[201] (Görsel: 131).

[201]Hatai çiçeği ile ilgili detaylı bilgi için bkz. C. Keskiner (2002). *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler-Hatai-*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Görsel 131. *Taç kapı iç mekânının çökertme kenarlı aynalığının üç parça durumundaki bezemeli taş levhaları*

Sekizgen forma sahip levhaların üzerine işlenmiş bezeme kompozisyonun merkezinde deforme olmuş bir daire formu ile onun çevresini saran taş erimesi nedeni ile bozulmuş iç içe geçmiş sekiz kollu yıldız motifleri dışa doğru geçmeler halinde genişleyerek daha büyük iki sekiz kollu yıldız formu oluşturmuştur. Merkezden gelişen en geniş sekiz kollu yıldızın çevresinde yıldız kollarının arasına gelecek şekilde birbirine bitişik gelişen sekiz altıgen formun içinde birer hatai çiçeği (penç) yer almaktadır (Görsel: 132).

Görsel 132. *Taç kapı iç mekânının üzerini örten yıldız tonozun merkezindeki çökertme kenarlı aynalığın ortasında bulunan bezeme unsurları*

Altıgenleri ve içindeki hatai çiçeklerini (penç) oluşturan geçmeler her bir altıgen formun ekseninden köşeli bir düğüm ile devam ederek sekiz iri sekizgen form ve her birinin içinde birer iri hatai çiçeği (penç) motifi meydana getirmiştir. Sekizgenler yan yana bir çember biçiminde dizilerek çokgen form oluşturmuştur. Sekizgen ve altıgen formların içindeki hatai çiçeği (penç) motifleri, geçmelerin iç yüzüne sekiz yönden bir yaprak ya da bir kıvrım dal ile temas etmiştir. Ancak sekizgen ve altıgenlerin bazıları taş erimelerine maruz kaldığı için yapraklar (ya da kıvrım dallar) zorlukla fark edilir. Sekizgenlerin üzerinden iki kol halinde devam eden geçmeler, merkezden gelişen sekiz kollu yıldızdan sonra gelen altıgenler biçiminde toplam on altı altıgen meydana getirmiş ve bu altıgenlerin içinde de hatai çiçeği motifleri (penç) oluşturmuştur. On altı altıgen arasında sekizgenlerin ekseninde oyma tekniği ile oluşturulmuş toplam sekiz beş kollu yıldız meydana gelmiştir. Bir sonraki süsleme sırasını oluşturan çokgenler ve çok kollu yıldızlar, çökertme kenarlı aynalığın sekizgen formlu düzgün kesme taş çerçevesi önünde yarıda kesilmiş olmalarından dolayı, bezeme kompozisyonu sonsuz karakter (sonsuzluk prensibi) kazanmıştır[202] (Görsel: 133).

Görsel 133. *Taç kapı iç mekânının üzerini örten yıldız tonozun çökertme kenarlı aynalığının genel görüntüsü*

Süsleme kompozisyonu içinde sekizgen formların arasında, iki ucu da üç başlı, kalın gövdeli mızrağa benzeyen sekiz motif, çökertme kenarlı aynalığın merkezi ile düzgün kesme taşlardan oluşan sekizgen çerçeve kenarlarına doğru oyularak oluşturulmuştur. Mızrağa benzeyen bu motif, Oğuzların Bayat Boyu'na ait damgaya

[202]Bkz. Mülayim, a.g.k., 1982, s. 10.

çok benzemektedir[203] (Şekil: 17). 14. yüzyılda bölgede Bayat Boyu'na mensup Türkmen gruplarının yaşadığı bilinmektedir.[204] Aynı damgalar Bursa ve Konya gibi Türkiye'nin farklı bölgelerindeki şehirlerde bulunan yapılarda da araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir[205] (Görsel:134-135-136-137).

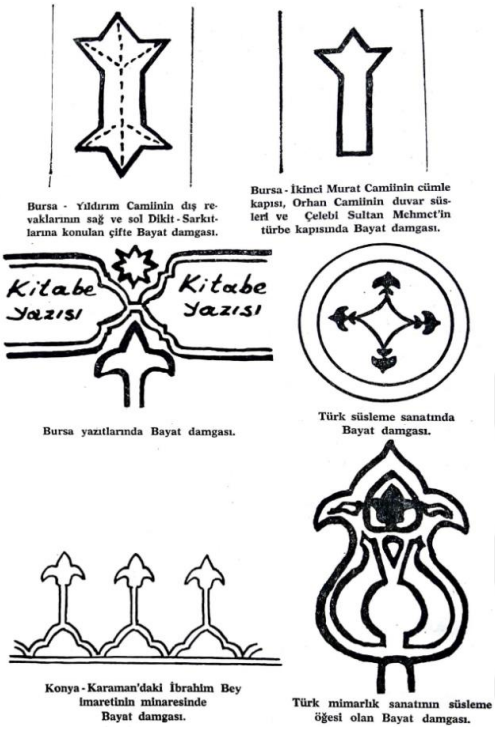

Şekil 17. *Bayat Boyu damga formları (Aydın, 1984, s. 83)*

[203]Aydın'ın (1984, s. 83) gerekse Gülensoy'un (1989, s. 62, 86-87, 99, 100-101) Bayat Boyu'na ait damgalar ile ilgili vermiş oldukları bilgilerin de bu doğrultuda olmasından dolayı, çökertme kenarlı aynalıkta sekiz defa tekrar eden bu motifin Oğuzlar'ın Bayat Boyun'a ait olduğunu düşünmekteyiz. Bayatlar ve damgaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın, a.g.k., 1984, s. 1-152; Gülensoy, a.g.k., 1989, s. 62, 86-87, 99, 100-101; Sümer, 1952, s. 373-398; 1992, c.5, s. 218-219.

[204]Detaylı bilgi için bkz. Aydın, a.g.k., 1984, s. 63-83; Erdem, 2006, s. 403; Sümer, a.g.k., 1952, s. 373-398.

[205]Detaylı bilgi için bkz. Aydın, a.g.e., 1984, s. 83; Z. Sönmez. (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk – İslâm Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 12, 19-20; H. Genç. (2012). Bayat Boyu'nun Bursa Çevresindeki İzleri. https://timeoutbursa.blogspot.com/2012/04/bayat-boyunun-bursa-cevresindeki-izleri.html (Erişim Tarihi: 18.02.2020); R. Duran. (2019). Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları – Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13 (23), s. 691-694; R. Duran ve Y. Aslan. (2019). Selçuklu Dönemi Konya Yapılarında Motifleşen Türk Damgaları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, (10), s. 119-120.

Görsel 134. *Bursa Yıldırım Bayezid Cami'nin revak nişlerinin mukarnaslı kavsaralarında bulunan Bayat Boyu'na ait damgalar (Genç, 2012) (https://timeoutbursa.blogspot.com/2012/04/bayat-boyunun-bursa-cevresindeki-izleri.html)*

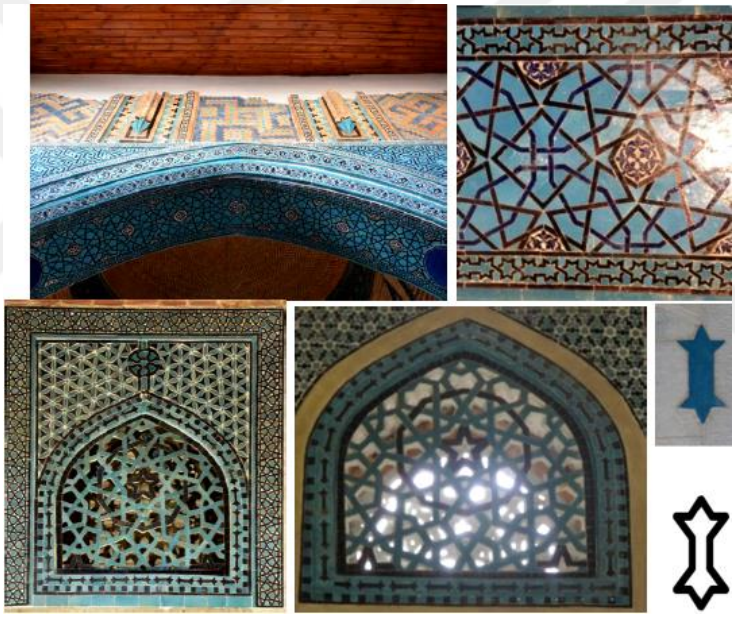

Görsel 135. *Konya Sahip Ata Külliyesi (Duran ve Aslan, 2019, s. 120)*

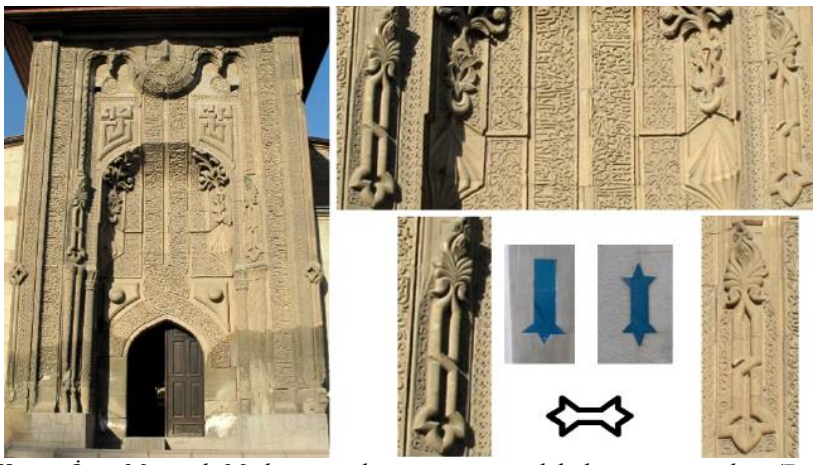

Görsel 136. *Konya İnce Minareli Medrese taç kapısının üzerindeki bezeme unsurları (Duran ve Aslan, 2019, s. 119)*

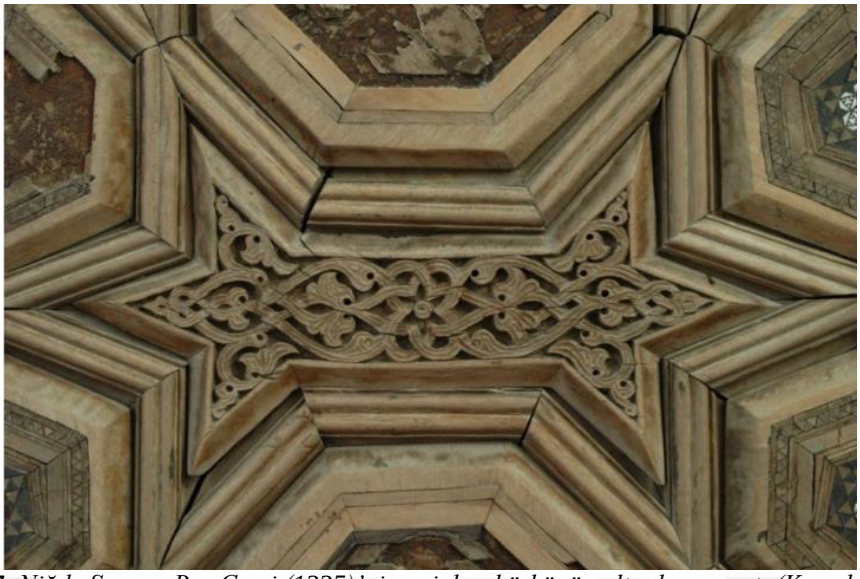

Görsel 137. *Niğde Sungur Bey Cami (1335)'nin, minber köşkünün altından ayrıntı (Karadaş, 2011, s. 537)*

Türklerde eski bir gelenek olan kubbe ya da tavana ok atma geleneğinin Mardin Melik Mahmud Cami'nde farklı bir tezahürü yaşanmış olabilir.[206] Bu bilgiler ışığında Bayat Boyu'na mensup ustaların yapı inşaatında çalıştıkları ve çökertme kenarlı aynalıkta Mardin Artuklu Devleti'ne bağlı bulunduklarına dair bir damga (nişane) bırakmış oldukları tahmininde bulunulabilir.

Eyvan: İç mekân zemininden yaklaşık 0.25 cm yükseklikte güneyde bulunan düzgün kesme taşın kullanıldığı kareye yakın dikdörtgen tabanlı eyvan, kuzey – güney yönünde 2.66 m derinliğe. 3.12 m genişliğe sahiptir. Üzeri sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü eyvanın güney duvarında üst kotta sivri kemerli pencere formunda derinliği az olan bir niş, altında bir mihrap nişi ve batı duvarında alt kotta avluya bakan dikdörtgen formlu sivri kemerli bir pencere açıklığı yer alır (Görsel: 138).

Mihrap nişi: Eyvanın güney duvarındaki mihrap nişi yarım daire tabanlı, sivri kemerli sade bir kavsaraya sahiptir. Mihrap yan kanatlarının cephesindeki sade dış silmeler içe doğru hafif kademeli, kalan yüzeyleri de düzgün sade kesme taştan oluşmuştur. Mihrap nişinin yan yüzlerinin dış köşelerinde, köşeleri pahlı kare kaideli,

[206]Türk toplumlarında yay metbûluk ve üstünlük anlamında kullanılırken, ok da tabiilik ve esaret anlamında kullanılmıştır (O. Turan (1945). Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, 9 (35), 305-318.

silindirik gövdeli, ters konik formundaki başlığı ve kare kaidesi ile beraber üst üste dizilmiş sekiz parçadan oluşan birer sütunce yer alır.

Mihrap kuruluşunun hemen üzerinde sivri kemerli pencere formunda derin olmayan büyük bir niş bulunur. Mihrabın yer aldığı güney duvarının restorasyon geçirmiş olduğu farklı renk taşlardan anlaşılmaktadır.

Görsel 138. *İç mekânın güneyindeki eyvan ve güney duvarındaki mihrap*

2.2.4. Abdüllatif (Latifiye) Cami ve Taç Kapıları

2.2.4.1. Abdüllatif (Latifiye) Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Taç kapının mukarnaslı kavsarasının hemen altında bulunan şerit kitabeye göre yapı H. 772 / M. 1371 senesinde inşa edilmiştir (Altun, 2011, s. 42-43; Gabriel, 2014, s. 40; Karaçam, 2012, s. 192).

Kitabede yazılı banisinin adıyla Abdüllatif Cami olarak bilinen yapı, halk arasında Latifiye Cami olarak da adlandırılmıştır[207] (Altun, 2011, s. 42-43).

Yukarı Mardin ya da eski Mardin adı ile anılan yerleşim yerinin batı yakasında, Cumhuriyet Meydanı'nın güneyinde; ada 309, parsel 14 üzerinde[208], Ulu Cami Mahallesi, 1. Cadde, 151. Haydar Sokak, numara 2'de yer alır (Görsel: 139).

Görsel 139. *Abdüllatif Cami'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)*

2.2.4.2. Banisi

Taç kapıdaki kitabeye göre Abdüllatif bin Abdullah yapının banisidir. Abdüllatif bin Abdullah iki Artuklu melikine hizmet etmiştir (Altun, 2011, s.43; Gabriel, 2014, s. 40; Karaçam, 2012, s. 192).

2.2.4.3. Mimarı ve Sanatkârları

Yapının mimarı ve sanatkârları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır (Altun, 1978b, s. 51-52).

---

[207]Yapının adlandırılması ile ilgili bilgiler için bkz. Bizbirlik, 1995, s. 56-58; Gabriel, 2014, s. 25, 39-40; Göyünç, 1969, s. 108; Kâtip Ferdî, 2006, s. 30-31, 77, dipnot: 39.

[208]Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivi [Ş.K.V.K.B.K.M.].

2.2.4.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

İç avlunun kuzeydoğu köşesinde bulunan minare üzerinde H. 1262 / M. 1845-1846 tarihli inşa kitabesinde Musul Valisi Gürcü Mehmed Paşa'nın adı geçmektedir (Bizbirlik, 1995, s. 57; Altun, 2011, s. 43). Namazgah mihrabının üzerinde yer alan 1941 tarihli kitabe yardımı ile Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilmiş ilk onarım faaliyetini öğrenebilmekteyiz.[209] Kılıcı (1986, s. 133) yapının 1956 yılında bir onarım geçirdiğini ve ibadete açık olduğunu belirtmiş ancak onarım hakkında bir detay vermemiştir.

Taç kapının güney yan kanadının düz örgülü kesme taştan yapılmış dış şeridi ile aralarında 0.04 cm mesafe bulunan, günümüz Türkçesi ile 2003-2006 yıllarının yazılı olduğu dikdörtgen çerçeveli onarım kitabesinde yapının geçirmiş olduğu restorasyon çalışmalarının Mardin Necmeddin Mahallesi sakinlerinden olan Ahmet oğlu Münir Çağlar tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir (Görsel: 140).

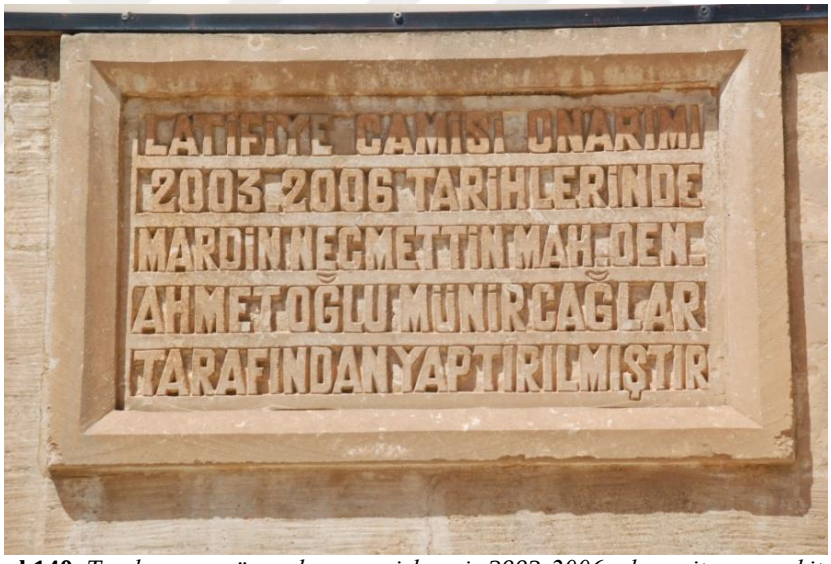

Görsel 140. *Taç kapının güney duvarına işlenmiş 2003-2006 yılına ait onarım kitabesi*

2.2.4.5. Yapının Mimari Tasviri

Kareye yakın dikdörtgen bir alana oturan mimari kuruluşun güneyini harim, kuzeyini iç avlu ve iç avlunun kuzey, doğu, batı duvarlarının önündeki çeşitli birimler oluşturmaktadır. Avlu doğu ve batı duvarlarının, harimin kuzey cephe duvarının doğu ve batı köşelerine saplandığı bölümlere açılmış birer dikdörtgen giriş açıklığından iç

[209] a.g.k., Ş.K.V.K.B.K.M. Arşivi.

avluya giriş yapılır. İç avlunun kuzeydoğu köşesinde minare kuruluşu ile yapının doğu duvarı önünde kuzey, doğu ve güney yönlerinden çevre duvarına sahip asimetrik bir dış avlu yer alır. İç avlunun doğu duvarının, harim kuzey duvarı ile birleştiği noktada yer alan taç kapının kuzey yan kanadına dayalı beş basamaklı merdiven kuruluşu, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı namazgâha geçişi sağlamaktadır. Yapının, batısını ve güneyini çevreleyen, yatık 'L' formunda bahçe düzenlemesi bulunmaktadır. Harime, kuzey duvarının ortasında, mihrapla aynı akstaki dikdörtgen formlu giriş açıklığı ve doğuda ve batıdaki giriş eyvanlarının güney duvarındaki dikdörtgen formlu giriş açıklıklarından giriş sağlanmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı bir alana oturan harim, mihrap duvarına paralel, her biri sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü iki sahın ve orta bölümünde iki sahın genişliğinde kare tabanlı kubbeyle örtülü mihrap önü birimli bir plan şemasına sahiptir. Tromp geçişli mihrap önü kubbesi, ortada doğu ve batıda yer alan 'T' kollu birer serbest payeden, kuzey ve güney duvar payelerine atılan ikişer kemerle taşınır.

İç avlunun kuzey duvarına paralel doğu-batı hattı üzerine eş aralıklı yerleştirilmiş kare tabanlı yedi paye doğu-batı doğrultusunda atılan sivri kemerlerle birbirlerine; kuzey-güney doğrultusunda atılmış sivri kemerlerle iç avlunun kuzey duvarına bağlanırlar. Bu kemerler arasında oluşan altı kare tabanlı revak birimlerinin her biri çapraz tonozla örtülüdür. Doğudan batıya doğru üçüncü revak biriminde selsebil bulunur. Selsebilin doğusunda ve batısında bulunan birimlerin aralarındaki duvarlar yıkılarak birleştirilmiştir. Selsebilin batısındaki üç birim kıraathane olarak kullanılırken, doğusunda yer alan iki birim ise müştemilat olarak kullanılmaktadır. Avlunun doğusu, kuzey-güney doğrultuda, dikdörtgen formlu bir alana oturtulmuş, sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü birimleri olan iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. Üst katı günümüzde kadınlar için düzenlenen Kur'an-ı Kerim kursuna ayrılmış, alt katın güneyi görevli odası olarak kullanılırken, kuzeydeki odalar müştemilat görevi görmektedir. İç avlunun batısında tek katlı düzenlemeye sahip, dikdörtgen tabanlı, beşik tonozla örtülü birim, kadınların namaz kılmaları için ayrılmıştır. İç avlu batı kanadının da doğu kanadı gibi iki katlı bir düzenlemeye sahip olduğu geriye kalan izlerden anlaşılabilmektedir (Altun, 1978a, s. 100) (Görsel: 141). Dış avlunun kuzeydoğu köşesinin doğuya bakan sokak cephesinde bir çeşme kuruluşu yer alır (Şekil: 18-19).

Görsel 141. *Abdüllatif Cami'nin genel görünümü*

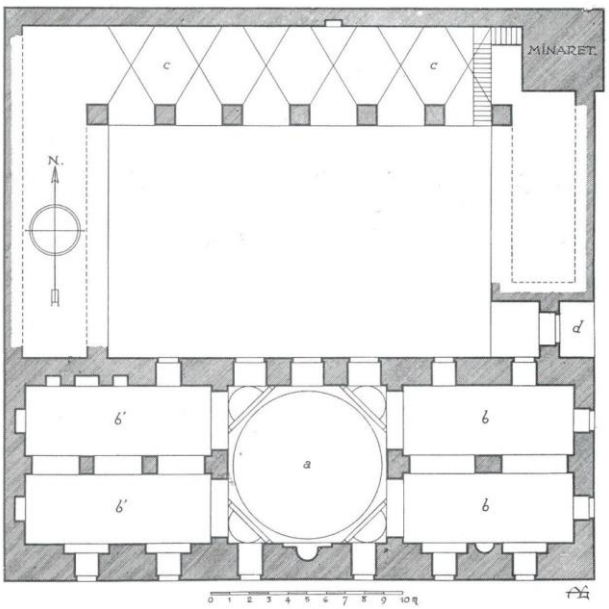

Şekil 18. *Abdüllatif Cami'nin planı (Gabriel, 2014, s. 39)*

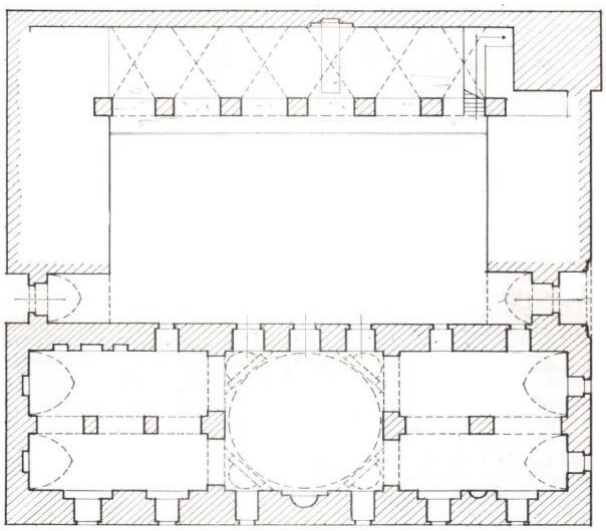

Şekil 19. *Abdüllatif Cami'nin planı (Altun, 1978a, s. 102; 2011, s. 40)*

2.2.4.6. Yapının Taç Kapıları

İç avlunun doğu ve batı duvarında birer, harimin kuzey duvarının ortasında bir olmak üzere üç taç kapısı bulunmaktadır.

2.2.4.6.1. Doğu Taç Kapı

İç avlunun doğu duvarı ve harimin kuzey duvarının kesiştiği bölümde bulunmaktadır (Görsel: 142).

Görsel 142. *Caminin iç avlusunun doğu duvarındaki taç kapı*

Taç kapının, 2004-2006 yılları arasında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında deforme olmuş kireç taşları sökülerek, yerlerine yenileri monte edilmiş, süsleme unsurlarına ve üç dilimli kemerde yer alan renkli taşlara da müdahale edildiği restorasyon yıllarında çekilen ve yapıyı araştıranların farklı zamanlarda çektikleri fotoğrafların karşılaştırılması ile anlaşılmaktadır.

Bekin'in (2010, s. 124) kitabında 1907 tarihine ait olduğu notunu düştüğü yapının genelini gösteren kuzeydoğudan çekilmiş fotoğrafta taç kapının yan kanatları ve nişteki giriş açıklığının etrafını ters 'U' biçiminde dolanan şeritten itibaren niş zemini de dâhil olmak üzere beyaz bir madde (kireç vb.) ile boyanmış olduğu görülmektedir (Görsel: 143). Ancak, Max Van Oppenheim'ın 1911 ve 1929 yıllarına ait fotoğrafları ile

Gabriel'in (2014, s. 313) 1932 yılında çekmiş olduğu fotoğraf, Bekin'in (2010, s. 124) 1907 tarihini verdiği fotoğrafın aslında 1929-1932 yılları arasına ait olduğunu ortaya koymaktadır (Görsel: 144-145-146). Ayrıca Ünal'ın (1982) 1968 yılında tamamlanmış doçentlik tezinde ve Altun'un (1988b, c.1, s. 255) 1987 tarihli fotoğrafında beyaz maddenin (kireç vb.) izlerinin hala taç kapı üzerinde olduğu görülmektedir (Görsel: 147-148-149).

Görsel 143. *Abdüllatif Cami'nin, Bekin'in (2010, s. 124) 1907 yılına ait olduğu bilgisini verdiği, kuzeydoğudan çekilmiş fotoğrafı.*[210]

Görsel 144. *Abdüllatif Cami'nin, 1911 yılında kuzeydoğudan görünümü (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7023)*

[210]Fotoğraf 1929-1932 tarihleri arasında çekilmiştir. Bkz. s. 175-176. Görsel 145-146.

Görsel 145. *Taç kapının 1911 yılında kuzeydoğudan görünümü (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7025)*

Görsel 146. *Abdüllatif Cami'nin kuzeydoğu'dan görünümü / 1929 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7057)*

Görsel 147. *Taç kapının 1932 yılındaki durumu (Gabriel, 2014, s. 313)*

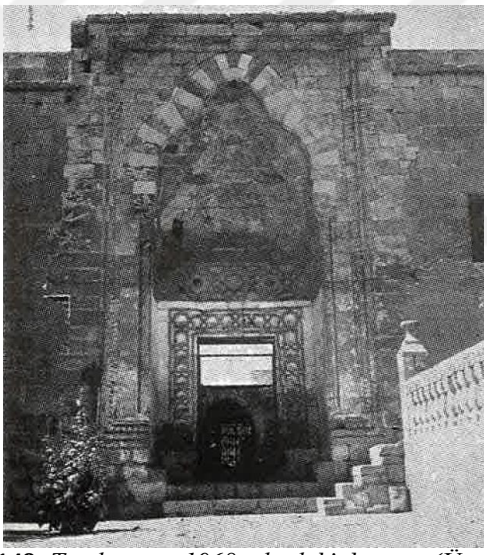

Görsel 148. *Taç kapının 1968 yılındaki durumu (Ünal, 1982)*

Görsel 149. *Taç kapının güneydoğudan görünüşü / 1987 (Altun, 1987, c.1, s. 255)*

Günümüze ulaşmayan giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları, Oppenheim'in 1911 ve Gabriel'in (2014, s. 313) 1932 yılındaki fotoğraflarında görülebilmektedir.[211] Özellikle Oppenheim'in fotoğrafında açıkla görülebilen ahşap kapı kanatlarının, yatay vaziyette yerleştirilmiş kalasların fotoğraftan göründüğü kadarı ile silindir şeklindeki sövelere iç ve dış cepheden raptiye başlı uzun çiviler yardımıyla tutturularak yapıldığı tahmin edilebilir. Ahşap kapı kanatlarının üzerinde aynı eksende birer tokmak görülür. İç cephede sivri kemerin altında yer alan ahşap hatılda, ahşap kapı kanatlarının sabitlenip, açılıp kapanmasını sağlayan aparatların izleri bulunmaktadır (Görsel: 150).

Görsel 150. *Taç kapının giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının sabitlendiği ahşap hatıl ve sövelerin geçtiği delikler*

2.2.4.6.1.1. Kitabesi

Taç tapı nişi içinde cephede mukarnaslı kavsaranın hemen altında yer alan şerit halindeki kitabenin çevirisi şu şekildedir[212];

> Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek Latifiye Cami'nin inşasına Melik Sâlih'in sonra el-Muzaffer (Davud)'in (kölesi), fakir, Abdullah oğlu Abdüllatif, Allah'ın sevabını kazanmak talebiyle ve karşılığını ondan bekleyerek Hicrî 772 (1371) senesinin Recep (Ocak-Şubat) ayının başında gönüllü oldu. –Allah onu gayesine ulaştırsın. Allah vaat ettiği kazancı ona versin. Salat ve selamın en faziletlisi onun sahibi üzerine (olsun) (Karaçam, 2012, s. 192).

Nişin batı duvarının doğu cephesinde mukarnaslı kavsaranın hemen altında ince çerçeve içine alınmış, birbirinden tek bir sıra silme ile ayrılan alt alta iki şerit halinde,

[211]Bkz. s. 175-176, Görsel 145-147.

[212]Ayrıca bkz. Altun, 2011, s. 42-43; Gabriel, 2014, s. 40; a.g.k., Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi.

niş genişliğinde sıralanmış, 0.54 cm yüksekliğindeki şerit kitabelerin alt şeridinin hizasından, nişin yan duvarlarındaki, sütuncelerin yerleştirildiği boşluğa kadar 1.62 m genişliğinde, 0.25 cm yüksekliğinde, aynı eksende tek şerit halinde iki kitabe şeridi daha bulunur. Nişin kuzey ve güney yan duvarlarındaki kitabe şeritleri üç, nişin batı duvarının doğu cephesinde alt alta sıralanmış şerit kitabelerde toplam on, dikdörtgen formlu kesme taştan oluşmaktadır (Görsel: 151-152). Oyma, kabartma ve eğri kesim tekniğinin kullanıldığı şerit kitabe Memlûk karakterli, nesih yazı ile Arapça olarak yazılmıştır[213] (Altun, 2011, s. 42) (Görsel: 153).

Nişin güney duvarının kuzey cephesindeki şerit kitabenin sonunda yazı üzerinde rumi yapraklarından bitkisel bir bezeme ile düşey doğrultuda yerleştirilmiş şerit kitabenini doğu kenarına ek yapılmış ayrı bir dikdörtgen kesme taş üzerine ince taş işçiliği ile oyma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılarak geçmelerden meydana gelen geometrik bir motif, yatay ve dikey hareketlerle ortada bir düğüm oluşturacak biçimde işlenmiştir.

Görsel 151. *Taç kapı nişinin kuzey duvarının güney cephesindeki şerit kitabe*

Görsel 152. *Taç kapı nişinin batı duvarının doğu cephesindeki şerit kitabe*

Görsel 153. *Taç kapı nişinin güney duvarının kuzey cephesindeki şerit kitabe ve şerit kitabenin sonundaki bitkisel bezeme ve üzerinde geçmeler bulunan dikdörtgen taş levha*

[213]Ayrıca bkz. Karaçam, a.g.k., 2012, s. 190-192.

Şerit kitabedeki izlerden de anlaşılacağı üzere 2004-2006 yılları arasında yapılan onarımlar sırasında yenilenmiştir.

Şerit kitabenin altında düzgün kesme taştan, kazıma, kabartma, oyma ve eğri kesim tekniği kullanılarak oluşturulmuş, yükseklikleri 0.88 cm genişlikleri ise 0.83 cm olan kareye yakın dikdörtgen formlu içe doğru yatık kenarlı bir çerçeve içinde, makılî kûfi yazılı taş panolardan güney cephe duvarındakinde; ‘‘Allah’’, ‘‘Muhammed’’ ve ‘‘dört halifenin’’ isimleri geçer. Kuzey cephede bulunan panoda ise; Kelime-i Tevhid yazmaktadır (Kaymak, 2013). Panoların doğu ve batı kenarlıklarının ortasında köşeli ‘C’ formunda kıvrımlı, çıkıntılar bulunur. Köşeli çıkıntılar ile başlayan pano çerçevesi, yazıların bulunduğu zemine kadar hafif meyillidir. Pano zemini, kazıma tekniğiyle yan cephelerin zemininden kot olarak 0.02 cm aşağı çekilmiştir. Çerçeve yüzeyinden nişe doğru taşkın yazıların üzerine kazınmış ince yivler, kesme taşların yan yana dizilmesi ile oluşan panoların daha belirgin bir hal almasını sağlamıştır (Görsel: 154-155).

Görsel 154. *Nişin güney duvarındaki pano*

Görsel 155. *Nişin kuzey duvarındaki pano*

Oppenheim’in 1911 yılında çekmiş olduğu fotoğrafta taç kapı nişinin yan cephelerinde kitabe şeridinin hemen altında aynı eksende yer alan kareye yakın dikdörtgen formdaki çökertme kenarlı iki panodan güney cephedeki panonun yazılarının taş erimelerine maruz kaldığı için tahrip olduğu görülür. Kuzey cephede bulunan panonun üst kenar silmesinde taş kırılması ve küçük bir çatlama meydana gelmiştir. (Görsel: 156-157).

Görsel 156. *Nişin güney duvarındaki pano / 1911(Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6991)*

Görsel 157. *Nişin kuzey duvarındaki pano / 1911 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6990)*

2.2.4.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Yapı inşasında ve taç kapıda büyük oranda, sarımsı kalker taşı (ocre jaune) kullanılmıştır (Altun, 2011, s. 6). Taç kapı dikdörtgen formda ve sandıklama tekniğinde inşa edilmiş ve bütün cepheleri düz örgülü kesme taşlarla kaplanarak bazı kısımlarına farklı bezeme unsurları uygulanmıştır. Oyma, kabartma, kazıma, kakma, eğri kesim ve çökertme tekniklerinin uygulanmış olduğu taç kapıda firuze renkli sırlı çini parçalar ve bazalt taşlar kullanılmıştır. Giriş açıklığı üzerinde yer alan ahşap hatıl ise daha önce var olduğu fotoğraflardan tespit edilen ahşap kapı kanatlarının sabitlenebilmesi için kullanılmaktaydı. Mukarnaslı kavsarada üstten yedinci sırada yer alan aynı eksendeki iki sarkıtın ucuna monte edilmiş metal ögeler ile üç dilimli kemerin kilit taşının karnına çakılmış kandil asmada kullanılan madeni elemanlar da kullanılan malzemeler arasındadır. Maden ögelerinde dökme, dövme ve kazıma teknikleri kullanılmıştır. Üç dilimli kemer almaşık teknikle örülmüştür.

Taç kapının genişliği yan kanatlarla birlikte 5.65 m, yüksekliği 8.90 metredir. (Şekil: 20-21-22).

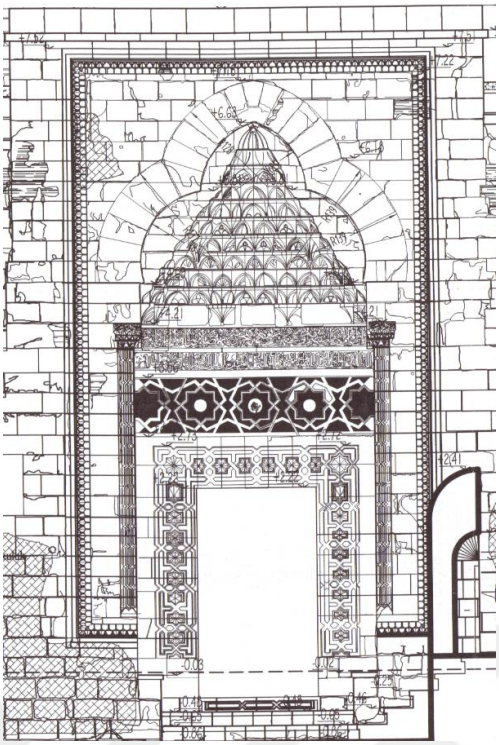

Şekil 20. *Taç kapının cephe çizimi (Mimar Duyan ve Karaşin vd., D.V.B.M. arşivi, 2016)*

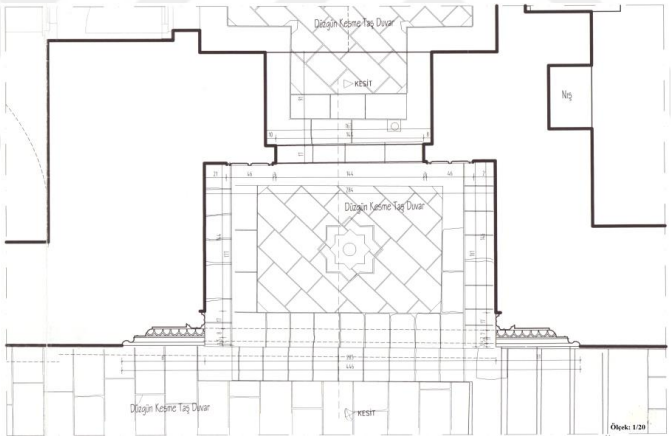

Şekil 21. *Taç kapının yatay kesit planı / ö: 1/20 (Mimar Duyan ve Karaşin vd., D.V.B.M. arşivi, 2016)*

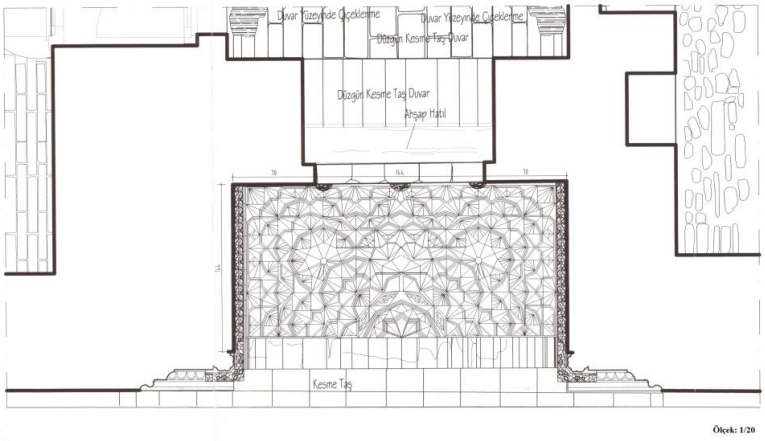

Şekil 22. *Taç kapı örtü unsurunun yatay kesit planı / ö: 1/20 (Mimar Duyan ve Karaşin vd., D.V.B.M. arşivi, 2016)*

2.2.4.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Dıştan, harim ve iç avlu doğu duvarı ile aynı eksendeki taç kapı, harim ve avlu duvarlarından yukarıya doğru yaklaşık 1.00 m taşkındır. Üç dilimli kemerin üzengi taşları sütunce başlıklarının üzerine oturur. Sivri kemerin altında niş kuruluşu yer alır. Nişin yan yüzlerinde mukarnaslı kavsaranın altında, sütuncelerin başlıklarından devam eden mukarnas ve bitkisel süslemeler, süslemenin altında kitabe şeridi, onun hemen altında pano, pano ile nişin yan cephelerinde yan kanat oturtmalıklarının oluşturduğu sekiler arasında kalan bölümler düz örgülü kesme taştan oluşur. Nişin önünde, üsttekinin sahanlık oluşturduğu iki basamaklı bir merdiven kuruluşu bulunur. Nişin, batı duvarının ortasında dikdörtgen formlu giriş açıklığı yer alır. Düz kemerli dikdörtgen giriş açıklığının etrafında üç yönden ters 'U' biçiminde bezemeli geniş bir şerit, onun üzerinde de bezemeli ikinci bir şerit bulunur. Bezemeli ikinci şerit ile on bir sıra mukarnas dolgulu kavsara arasında alt alta iki kitabe şeridi yer alır. Yukarda kalan kitabe şeridi sadece nişin batı duvarına, onun altındaki kitabe şeridi ise hem batı duvarına hem de nişin kuzey ve güney yan yüzlerine uygulanmıştır. Yan kanatların ön cephelerinde dıştan içe doğru kademelenen profilli silme ve süsleme şeridi grubu, üç dilimli kemeri çevreler. Taç kapı, silme genişliğinde tutulmuş bir duvar örgüsü üzerinden dört yönden 0.10 cm dışa taşan düz saçak silme ve en üstte yer alan iki yana eğimli 0.30 cm yüksekliğe sahip kesme taşlardan oluşan bir kuruluşla nihayetlenir (Görsel: 158).

Görsel 158. *Doğu taç kapı*

Dış avlu zemininin kaplaması üzerinden göründüğü kadarıyla üç düzgün kesme taş sırasından oluşan, 0.80 cm yüksekliğindeki oturtmalıkların nişin yan yüzlerinden 0.31 cm geriye çekilerek kademelendirilmesiyle iki yanda birer seki oluşmuş ve yan kanatlar sekilerin gerisinden doğrudan oturtmalıklar üzerinden yükselmiştir. Harim ve iç avlu doğu duvarıyla oturtmalıklar arasında herhangi bir ayırt edici mimari eleman yoktur. Taç kapının kuzey yan kanadındaki oturmalığa dayandırılarak yükselen beş basamaklı merdiven kuruluşu iç avlu duvarına dayalı doğudaki minare merdivenlerine ulaşmak için de kullanılmaktadır.

Dış avlunun kuzey yakasındaki namazgâha günümüzde taç kapının kuzey yan kanadının üzerinde yükseldiği oturtmalığa dayalı beş basamaklı merdiven kuruluşundan ulaşılır. Ancak Gabriel'in (2014, s. 309) 1932 yılında taç kapı önünden kuzeydoğu yönüne doğru çekmiş olduğu fotoğraf, namazgâha ulaşımı sağlayan merdiven kuruluşunun geçmişte, dış avluya girişi sağlayan doğudaki sivri kemerli giriş açıklığının hemen kuzeyinde yer aldığını gösterir (Görsel: 159).

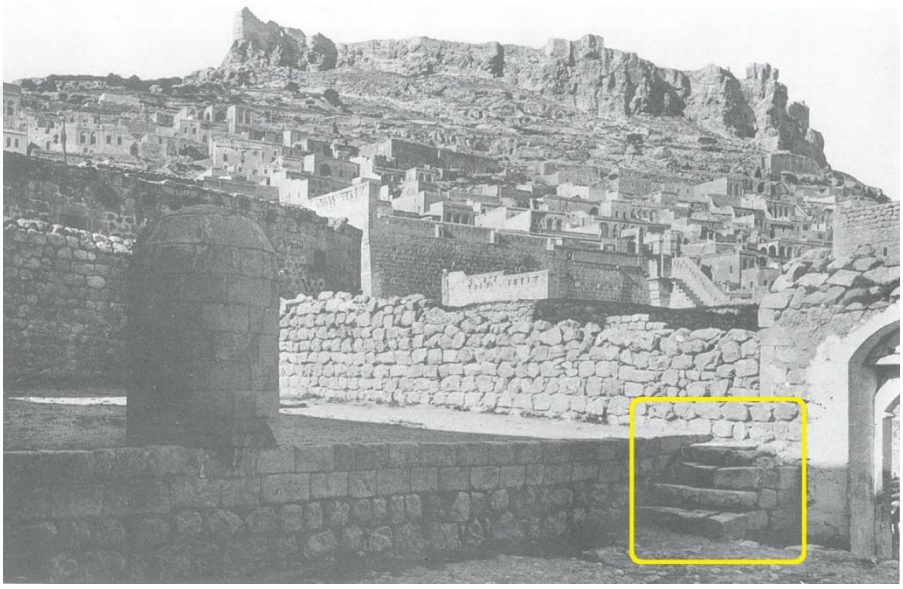

Görsel 159. *Taç kapının kuzey yan kanadına dayalı olarak yükselen namazgah merdivenlerinin 1932 yılındaki konumunu gösteren fotoğraf (Gabriel, 2014, s. 309)*

1911 yılında Oppenheim'in çektiği fotoğrafta görülen, dış avlu zemininden taç kapı güney yan kanadının cephesine dayanarak yükselen dört taş sırasından oluşan platform yaklaşık 0.85 cm yüksekliğinde ve yan kanat genişliğindedir. Ancak kesme taş ve kaba yonu taştan oluşan bu platform, Gabriel'in (2014, s. 313) 1932 yılında çektiği taç kapı fotoğrafında görülmemektedir. Oppenheim'e ait 1911 yılına ait fotoğraftan, taç kapının da bulunduğu doğu cephenin önündeki dış avludan sokağa doğru bir eğimin

olduğu, niş zemini ile platformun güneydoğu köşesi arasındaki kot farkından anlaşılmaktadır.[214]

Nişin yan cephelerinde yan kanat oturtmalıklarının oluşturduğu sekiler arasında ikinci basamağın niş zeminini oluşturduğu iki basamaklı bir merdiven kuruluşu bulunur. Basamakların yükseklikleri 0.19 cm, genişlikleri 2.29 metredir. Birinci basamak 0.34 cm derinliğinde, niş zeminini oluşturan ikinci basamak 1.81 m derinliğindedir. Niş zemininin ortasında 1.80 m x 1.24 m ölçülerindeki dikdörtgen alan güneybatı-kuzeydoğu yönünde çapraz yerleştirilmiş dikdörtgen kesme taşlarla oluşturmuştur. Dikdörtgen alanın köşelerine uçları dışa doğru siyah bazalt taşından üçgen formlu taşlar kakılmış, dikdörtgen alanın tam ortasına sade kesme taşlardan büyük bir sekiz kollu yıldız motifi, onun ortasına bazalt taşından sekiz kollu bir yıldız motifi daha kakılmış, ortasına da daire formunda sade kesme taş yerleştirilmiştir. Niş zeminindeki geometrik bezeme 2004-2006 yılları arasında yapılan onarımlar sırasında eklenmiştir (Görsel: 160).

Görsel 160. *Taç kapı nişinin zeminindeki geometrik bezeme*

Niş zemininin ve merdiven kuruluşunun 2004-2006 yıllarından önce de birkaç defa yenilenmiş olduğu bazı fotoğraflarda görülebilmektedir (Görsel: 161-162).

[214]Bkz. s. 175, Görsel 145.

Görsel 161. *Taç kapının 2004-2006 yılları arasında geçirmiş olduğu onarımlar sırasında çekilmiş fotoğraflar (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Görsel 162. *Taç kapının 2004-2006 yılları arasında geçirmiş olduğu onarımları ve onarım sonunu gösteren fotoğraflar (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Taç kapının ana taşıyıcılarını oluşturan 8.45 m yüksekliğe sahip yan kanatlar üç dilimli kemer üzerinde birbirilerine kavuşurak, yüksekliği 0.10 cm olan ve taç kapının dört kenarından 0.10 cm taşkın vaziyetteki düzgün kesme taş profilli düz saçak silme altında nihayetlenir. Yan kanatların iç cepheleri nişin yan cephelerini meydana getirmiştir (Görsel: 163).

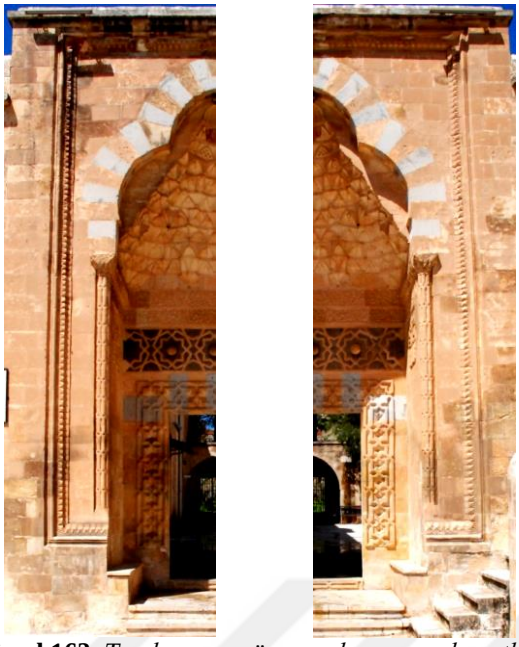

Görsel 163. *Taç kapının güney ve kuzey yan kanatları*

Taç kapının yüksekliğinin yapı duvarlarını 0.50 cm geçtiği noktada düz örgülü kesme taş kaplamaya sahip 70 cm genişliğindeki güney ve kuzey cepheleri açığa çıkmıştır. Cephelerde herhangi bir mimari eleman ya da bezeme bulunmamaktadır.

Dikdörtgen ve dikdörtgene yakın forma sahip on beş sarımsı düzgün kesme taş ile on dört firuze renkli kesme taşın birlikte kullanıldığı üç dilimli kemer formu, almaşık teknikle örülmüştür. Sütunce başlıkları üzerine oturan aynı eksendeki kemer üzengi taşlarının arasındaki açıklık 2.69 metredir. Ortada, tepede bulunan kemer dilimi, çift merkezli sivri kemer biçimlidir. Tepedeki kemer diliminin hemen altında karşılıklı duran dilimler de tamamlandıklarında birer sivri kemer oluşturabilecek düzene sahiptir. Sütunce başlıkları üzerinde yükselen kemer taşlarından üçüncü sırada bulunan sarımsı kesme taşların nişe bakan yüzleri, yamuk kesilmiş olmaları nedeni ile nişe doğru hafif taşkındır. Üç dilimi kemer, niş zemininden kilit taşının karnına kadar 7.08 m, dış avlu zemininden de 7.50 m yüksekliktedir. Kemer kilit taşının karınını oluşturacak şekilde yerleştirilmiş yamuk dikdörtgen forma sahip firuze renkli taşın iki kenarına dik yerleştirilen yine yamuk dikdörtgen biçimli firuze renkli taşların ortalarına aynı formda sarımsı kesme taş yerleştirilmiştir. Üç dilimli kemer kuruluşunun iki yanında üçgene yakın, düzgün kesme taşlardan oluşan düz ve bezemesiz kemer köşelikleri incelerek kemerin yanından sütunce kaideleri hizasında düz bir şerit halinde son bulur (Görsel: 164).

Görsel 164. *Taç kapının iki renkli dilimli kemeri*

Kemer kilit taşının karnına çengel başlı demir bir çivi çakılmıştır. Çengel başlı çivi, yaklaşık 0.10 cm çapı olan çember formundaki delik işi tekniğiyle süslenmiş madeni aparatın üst kolları arasına bükme ve dolama yöntemiyle tutturulmuş ve madeni aparatın kemer kilit taşının karnına monte edilmesi sağlanmıştır.[215] On iki kollu yıldız formundaki çemberin üç başlı kısa kolları birbirine temas etmeden aralarında dairesel boşluklar oluşturmuştur. Yıldız kollarını oluşturan üç başlı formların kuyruk kısımları ikiye ayrılarak birbirlerine bağlanmıştır. Dıştan on iki kollu yıldız formundaki çemberin ortası ise onikigen biçimini almıştır. Çemberin düşey ekseninde bulunan üç başlı iki formun orta ve yan başları bu bölümde birleşerek ortada kandil asmada kullanılmak üzere ters palmet motifini oluşturmuş, palmet motifinin ortasındaki boşlukta da küçük bir palmet motifi meydana gelmiştir.

Günümüzde, kilit taşının altına kandil asıldığına dair ya da kandilin varlığını gösteren herhangi bir belge bulunmamaktadır ancak on iki kollu yıldız formundaki çemberin bulunduğu konum ve düşey eksenindeki palmet motifini oluşturan üç başlı formun başları arasına sıkıştırılmış silindirik eleman, on iki kollu yıldız şeklindeki çemberin kandil asmada kullanıldığını düşündürmektedir. Madeni aparatın kilit taşının karnına sabitlenmesini sağlayan çengel başlı çivi paslanmış vaziyettedir ve saplandığı

[215]Anadolu'da Selçuklu Devri maden sanatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ü. Erginsoy. (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 304-337.

noktadan her an düşebilecek durumdadır. On iki kollu yıldız biçimindeki çemberin[216] üç başlı kısa kolları, Melik Mahmud Cami taç kapısının iç mekânını örten aynalıklı yıldız tonozda yer alan iki ucu da üç başlı kalın gövdeli mızrak formları gibi, Bayat Boyu damgasına benzemektedir.[217] (Görsel: 165).

Görsel 165. *Taç kapının kemer kilit taşının altına monte edilmiş, kandil asmak için kullanılan madeni aparat*

Niş kuruluşu, üç dilimli kemerin altında biçimlenmiş ve üzeri mukarnas dolgulu kavsarayla örtülmüştür. Mukarnaslı kavsaranın hemen altında nişi üç yönden dolanan şerit kitabe, sütunce gövdeleri hizasında son bulur. Nişin güney yan duvarındaki şerit kitabenin sonunda geçmelerden oluşan geometrik bir süsleme, yan duvarlardaki şerit kitabelerin altında da karşılıklı duran kare formlu birer pano bulunur. Nişin yan duvarlarının dış köşelerinde sütunceler bulunur. Sütuncelerin başlıkları üzerinden nişin batı duvarına kadar devam eden mukarnaslı ve bitkisel bezemeli süsleme şeridi yan duvarlardaki şerit kitabelerin üzerindedir. Nişin batı cephesinde dikdörtgen giriş açıklığı ve etrafını ters 'U' biçiminde saran bir süsleme şeridi bulunur. Ters 'U' biçimindeki

[216]Oppenheim'in 1911 yılında çekmiş olduğu taç kapı fotoğrafında on iki kollu yıldız biçimindeki madeni çemberin o tarihte de kemer kilit taşının karnında duruyor olması ve süsleme açısından bakıldığında yapının inşa edildiği dönemde ağırlıklı olarak kullanılan motifleri içermesi, madeni eserin yapıldığı dönemi tespit etme konusunda kısmen bir ipucu vermektedir.

[217]Bayat Boyu'na ait damgalara ilişkin bazı bilgiler 'Melik Mahmud Cami Taç Kapısı' başlığı altında s. 164-167'de verilmiştir.

süsleme şeridinin üzerinde kuzey-güney yönünde uzanan ikinci bir süsleme şeridi yer almıştır. Niş zemininde aynı düzlemlede birer seki yer alır. Nişin genişliği 2.85 m, derinliği 1.81 m, kemer kilit taşına kadar olan yüksekliği ise 7.08 metredir

2.44 m yüksekliğindeki on bir sıra mukarnas dolgulu kavsara, nişin yan duvarları ile nişin batı duvarının birleştiği köşelerde ve niş ekseninin iki yanında aralarında 0.40 cm mesafe bulunan cepheden dışa taşkın yarım konik, yıldız kesitli birer mimari elemanın bulunduğu birinci mukarnas sırasını oluşturan taşlar üzerinden yükselir. Mukarnas sıralarının alttan beşincisinde köşelere yakın bölümlerde ayrıca birer sarkıt bulunur. Mukarnaslı kavsara, üç dilimli kemerin 0.08 cm altında, köşeleri dilimli yarım kalmış çok kollu yıldız formundaki tepe mukarnasıyla nihayetlenir. Mukarnas parçaları; sarkıtların ve tepe parçasının etrafını neredeyse çevreleyerek onları bir merkez konumuna getirmiştir. Kavsarayı yanlardan sınırlayan düz örgülü kesme taş kaplamalı duvarların köşeleri mukarnas dizilerinden dolayı zikzaklar oluşturmuş ve üç dilimli kemerin karnını açıkta bırakacak biçimde kemer alnından 0.25 cm geriye çekilmiştir.

Kavsarada bulunan on bir sıra mukarnas dizisi, üç dilimli kemerin kilit taşının karnından, nişin yan cephelerinde bulunan köşe sütuncelerinin başlıklarına doğru kademeli bir şekilde genişler. Üçgene yakın ya da çokgen formda olan mukarnas parçalarının birçoğunun yüzeyine çeşitli geometrik motifler veya istiridye kabuğuna (ışınsal eğriler) benzer şekilde bezemeler işlenmiştir. Mukarnas dizileri ile mukarnas parçalarını birbirinden ayıran kazıma tekniğiyle açılmış ince yivler bulunmaktadır.

Kavsaranın tepe noktasında bulunan, yüzeyi ile çevresinde derin yivler açılmış içbükey çokgen mukarnas dolgu, yarım kalmış çok kollu yıldız formundadır ve ikinci sıradaki mukarnasların ortaları dışa taşkın iki derin yiv ile ayrılır. İkinci sıradaki dışbükey yüzeyli ok başına benzer mukarnas parçaları tepe mukarnasının köşelerinden kopmuş gibidir.

İkinci sırada, iki yana eğimli dışbükey yüzeyli üçgene yakın şekildeki ok başına benzer dört mukarnas parçası ile köşelerde bulunanların yarım kaldığı, yüzeyleri ışınsal eğrilerle bezenmiş üçgen biçimindeki beş mukarnas parçası yer alır. İkinci sırayı üçüncü sıradan ayıran derin bir yiv ikinci mukarnas sırasını yarım kalmış sekizgen bir biçime sokmuştur.

Üçüncü mukarnas sırası, yamuk bir yüzeyde kazıma ve oyma tekniği kullanılarak oluşturulmuş çevresi yivli dört yamuk dikdörtgenin içinde, belli bir sıraya göre oyulmuş altışar adet dıştan kareye yakın dikdörtgen formlu fakat içe doğru konikleşen ufak delikler açılmış geometrik formlardan oluşur.

Dördüncü sırada, ortada yer çokgen formlu üç mukarnas parçasının yüzeyi ışınsal eğrilerle bezelidir. Kenarlarda da aynı form ve bezemeye sahip iki yarım kalmış mukarnas parçası bulunur.

Beşinci mukarnas dizisinin ortasında, tepedeki mukarnas dolgu ile aynı eksende yer alan sekizgen formdaki içbükey mukarnas parçanın ortasında, dışbükey olarak işlenmiş, tek bir noktadan çıkan uzun ve sağa sola kıvrımlı yaprakları olan bitkisel motif bulunur. Mukarnaslı kavsarada bitkisel forma sahip başka bir bezeme bulunmamaktadır. Beşinci sırada bitkisel motifin iki yanına sıralanmış mukarnas parçaları üçgen şeklindedir.

Altıncı sıradaki mukarnas dizisi ve yedinci sıradaki sarkıtların ortasında bulunan mukarnas dolgular, üçgene yakın kabartmalar ve bazılarının içinde çokgen şekiller yer alır.

Yedinci sırada mukarnaslı kavsaranın iki kenarına yakın noktada çokgen kenarlı birer sarkıt yer alır. Sarkıtların ucuna kandil asmada kullanılan metal çengeller monte edilmiştir. Tepe mukarnası içbükey ve çok kenarlı bir düzene, sarkıtlar ise tepe mukarnasından farklı olarak dışbükey bir görünüme sahiptir. Sarkıtların çevresindeki on bir parça da ikinci sıradaki mukarnas parçaları düzeninde ve formundadır. Altı mukarnas parçası iki yana eğimli dışbükey yüzeyli üçgene yakın ok başı biçimindeyken diğer beş mukarnas parçasının yüzeyi ışınsal eğrilerle bezenmiştir. İkinci sırayı üçüncü sıradan ayıran yiv gibi sarkıtların çevresindeki mukarnas parçalarını belirleyen ve yedinci sırayı, sekizinci sıradan ayıran yiv de yarım kalmış sekizgen bir form oluşturmuştur. Sarkıtların tabanı yarım kalmış sekiz kollu yıldız biçimindedir.

Sekizinci ve dokuzuncu sırada yer alan üçgene yakın formdaki mukarnas parçalarının üzerini kaplayacak biçimde ya da bir kenarına ışınsal eğrilerden oluşan bezemeler işlenmiştir. Onuncu sırada bulunan mukarnas dolgular, üçgene yakın forma sahiptir ve ortalarında çokgen şekiller yer alır.

On birinci sıradaki, form olarak yedinci sıradaki sarkıtlara benzeyen, cepheden dışa taşkın, yarıya kadar duvara gömülü, ikisi batı duvarının doğu cephesinde diğer ikisi nişin yan duvarlarının birbirine bakan yüzlerinde sütuncelere yakın kenarda bulunan yıldız kesitli dört mimari eleman, şerit kitabe silmesinin hemen üzerinde, aşağı doğru incelip son bulmaktadır. On birinci sırada nişin doğu duvarı ile yan duvarlarının kesiştiği köşelerde iki çokgen kesitli elemanın ortasıda oyma tekniği ile istiridye kabuğu biçiminde işlenmiştir (Görsel: 166).

Görsel 166. *Taç kapı nişinin üzerini örten mukarnaslı kavsaranın niş zeminin ortasından görünümü*

Oppenheim'in 1911 yılında çekmiş olduğu fotoğrafta[218] nişin batı duvarının doğu cephesi ile güney yan duvarının kuzey cephesinin birleştiği köşede şerit kitabenin hemen üzerinde, köşedeki mukarnas dolgunun kuzey kenarının kırıldığı ve büyük bir boşluk oluştuğu, ayrıca kavsarada yer alan sarkıtların da deforme olduğu görülmektedir. Oppenheim'in 1929 yılında çektiği diğer bir fotoğrafta[219] sarkıtların tamamen tahrip olduğu görülmektedir. Altun'un 1971 yılında çektiği fotoğrafta sarkıtların tahrip olduğu daha net anlaşılır (Görsel: 167). Onarımlardan önce çekilmiş fotoğraflardan, kavsarada bulunan mukarnasların sadece sarkıtları değil mukarnas parçalarının çoğunun kırılma ve taş erimelerine maruz kaldıkları için onarımlar sonunda değişmiş oldukları görülebilmektedir.

[218]Bkz. s. 175, 180, Görsel 145, 156-157.

[219]Bkz. s. 201, Görsel 177.

Görsel 167. *Taç kapıdaki mukarnaslı kavsaranın doğudan görünümü / 1971 (Altun, 2011)*

Yan kanatların nişe ve cepheye bakan dış köşelerine açılmış aynı eksendeki kare tabanlı boşluklara, üst köşeleri pahlanmış kare tabanlı kaideler, onların üzerine de 3.50 m yüksekliğinde, 0.19 cm çapında aynı form ve bezemeye sahip iki sütunce oturtulmuştur. Sütunceler, başlıkları ve kaideleri ile beraber on dört ayrı parçanın üst üste dizilmesiyle oluşmuştur. Sütunce gövdelerinin üzeri yivli geçmelerden oluşur. Geçmeler, sütunce gövdeleri boyunca altıgenler ve altıgenlerin ortasında köşeli nişler meydana getirmiştir. Sütunce başlıklarının doğuya bakan yüzleri dışa taşkın, diğer yüzleri üç dilimli kemerin üzengi taşlarının altında kalmıştır. Sütunce başlıklarının üst bölümü kare bir görünüme sahipken, sütunce gövdesine doğru, mukarnas dizileri ve altıgen geçmelerin etkisiyle çokgen bir hal almıştır. Sütunce başlıklarının tepe bölümü rumiler ve kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemelerden, alt bölümleri de düşey doğrultuda kademeli üç sıra halindeki mukarnas dizilerinden meydana gelmektedir. Sütunce başlarının üzerinde bulunan bitkisel bezemelerden sonra ki iki dizisinde yer alan üçgene yakın formadaki mukarnas parçalarının üzerine kazıma tekniğiyle ince yivler açılmıştır. Gövde ile birleşen üçüncü sıradaki mukarnasların bir kısmı sütunce

gövdesine gömülü diğer parçalar ise dışa taşkın yarım yıldız tabanlı, gövdeye doğru incelen birer sarkıt halini almıştır. Sütuncelerin başlıkları üzerindeki bezemelerde, taş erimelerinden kaynaklı bazı bozulmalar meydana gelmiştir (Görsel: 168).

Görsel 168. *Taç kapının kuzey ve güney yan kanatlarındaki sütuncelerin başlıkları*

Sütuncelerin başlıklarının tepe noktalarındaki ince taş işçiliğine sahip, rumiler ve kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeler nişin yan duvarlarındaki şerit kitabenin üzerinden, batı cephesinde yer alan şerit kitabe başlangıcına kadar devam etmektedir.

Düz örgülü üç kesme taş sırasından oluşan oturtmalıkların üzerindeki yan kanatların nişin yan cephelerinden 0.31 cm geride yükselmiş olması sekileri meydana getirmiştir. Dış avlu zemininden 0.80 cm, niş zemininden 0.45 cm yükseklikte, 1.80 m derinliğindedir. Batı yüzleri nişin batı duvarına dayalı olan sekilerin üzerinde 0.05 cm yüksekliğinde cepheye ve niş yönüne doğru 0.05 cm taşkın taş sırası bulunur (Görsel: 169).

Görsel 169. *Taç kapı nişindeki sekiler*

Oppenheim'in 1911 yılındaki fotoğrafta sekilerin daha geniş ve üzerlerinde büyük boyutlu taşların olduğu görülmektedir.[220] Gabriel'in (2014, s. 313) 1932 yılındaki fotoğrafta büyük boyutlu taşlar ile sonradan eklenen iki sıra kesme taş kaldırılmış ve sekiler yenilenmiştir.[221] Daha sonra yapılan onarımlarla niş zeminin çok yükseltildiği ve bu nedenle sekiler ile giriş açıklığındaki eşiğin ortadan kalktığı 2004-2006 yılları arasındaki onarımlar sırasında çekilen fotoğraflarda görülür. Sekiler, geçirmiş olduğu onarımlardan sonra günümüzde, Gabriel'in 1932 yılında çekmiş olduğu fotoğraftaki durumuna yakın bir forma sahip olmuştur.

2.2.4.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

0.70 cm genişliğinde, 1.08 m kalınlığındaki düz örgülü kesme taş duvarların arasına atılmış düz bir kemerle örtülü giriş açıklığının genişliği 1.44 m, yükseklik 2.54 m, derinliği ise 1.81 metredir. Giriş açıklığı etrafını dolanan ters 'U' formu üzerindeki geometrik kompozisyon içindeki geçmeler, 0.17 cm yüksekliğe ve 0.17 cm genişliğe sahip eşiğin doğu cephesinde de bulunur.

2.2.4.6.1.3.2. Konsollar

Yoktur.

2.2.4.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Yoktur.

2.2.4.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Dıştan içe doğru kademelenen profilli şerit ve silme grubu neredeyse yan kanatların dış avlu cephelerini ortalayacak biçimde iki yandan yükselmek, altta doksan derecelik açı yapan kısa bir kola yatay olarak taç kapı nişinin köşelerine ulaşmak; üstte yine doksan derecelik açı yaparak kemerin tepe noktası üzerinden yatay olarak devam etmek suretiyle üç dilimli kemeri çevreler. Şerit ve silmeler, kazıma, oyma, kabartma, eğri kesim teknikleri kullanılarak meydana gelmiştir

[220]Bkz. s. 175. Görsel 145.

[221]Bkz. s. 176. Görsel 147.

Şerit ve silmelerin en dışında bulunan düz örgülü kesme taş kaplamalı 0.55 cm genişliğindeki şerit, yapı beden duvarları ile aynı eksende yer alır. En dıştaki şerit, taç kapının yapı beden duvarlarından taşkın olan bölümde belirginleşerek, düzgün kesme taştan oluşan saçak silme altında incelmiş ve alt bölümde yan kanat oturtmalıkları ile birleşmiştir. En dışta yer alan şeritten sonra taç kapı nişine doğru kademelenme yapan 0.07 cm genişliğindeki içbükey sade silmenin ardından, Bir sonraki silme ile kademe hissini arttıran çok ince kenar silmeli 0.05 cm genişliğindeki kaval silmenin hemen ardında 0.02 cm genişliğinde düz bir silme gelmektedir. 0.15 cm genişliğinde iki sıra mukarnas dizisinden oluşan en içteki süsleme şeridi, yan kanatları belirgin hale getiren ve taç kapıya hareket katan en önemli unsurdur. Yivli mukarnas parçaları yukarıdan aşağıya doğru işlendiğinden kademelenme hissini arttırmıştır. Üst sıradaki mukarnas dizileri daha köşeli ve derin oyulmuşken, alt sıradaki mukarnaslar daha yumuşak ve yuvarlak hatlara sahiptir. Mukarnaslı şeridin dört köşesinde, boşlukları doldurma amacı taşıyan karşılıklı duran yaprak biçiminde bezemeler vardır. Sütunce ile mukarnas dizili şerit arasında düzgün kesme taştan 0.34 cm genişliğinde bir duvar örgüsü bulunur. Şerit ve silmeler, ön yüzleri bezenmiş kesme taşların yatay bir vaziyette simetri oluşturacak şekilde üst üste dizilmesi ile oluşmuştur. Sütunceleri meydana getiren yüzeyleri geometrik bezemeli kesme taşlar da şerit ve silmelerin kesme taşları ile simetri oluşturur (Görsel: 170).

Görsel 170. *Taç kapının güney ve kuzey yan kanatlarının ön cephelerine işlenmiş şerit ve silmeler*

Giriş açıklığının etrafını üç yönden ters ‘U’ biçimde çerçeve içine alan süsleme şeridinin yan kollarının taç kapı nişinin zemini ile arasında 0.66 cm, yan kanatlarla 0.25

cm mesafe bulunur. Süsleme şeridinin yatay eksendeki üst kolunun üzerinde bulunan süsleme şeridi ile arasında 0.15 cm mesafe bulunması şeridin etrafında düzgün kesme taştan bezemesiz bir şerit daha oluşturmuştur. Giriş açıklığı ile ters 'U' biçimindeki şerit arasında üç yönden 0.07 cm inceliğinde düz örgülü kesme taştan oluşan bir silme bulunur. 0.46 cm genişliğinde, 0.02 cm dışa taşkın olan süsleme şeridi kazıma, kabartma, oyma, almaşık ve eğri kesim teknikleriyle yapılmış geçmeler, çokgenler, altı ve sekiz kollu yıldızlardan oluşan ve birbirini tekrar eden iç içe geçmiş bezeme kompozisyonundan oluşmaktadır. Süsleme şeridinin büyük bir bölümünü oluşturan geçmeler, sütuncelerin gövdelerindeki geçmeler gibi çokgen forma sahiptir. Geçmeler üzerine kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği ile karşılıklı açılmış iki yiv, geçmelerin hareketlenip belirginleşmelerini sağlanmış ve etrafını çevrelemiş olduğu içbükey motiflere içten dışa genişliyor ya da tam tersi dıştan içe daralıyormuş gibi bir görünüm kazandırmıştır. Geçmelerin ortaları içbükey ve çok kenarlı bir düzenlemeye sahiptir. Süsleme şeridini oluşturan kesme taşlar simetrik olarak yerleştirilmiştir (Görsel: 171-172-173).

Görsel 171. *Giriş açıklığının üç kenarına işlenmiş iki renkli geometrik süsleme şeridi*

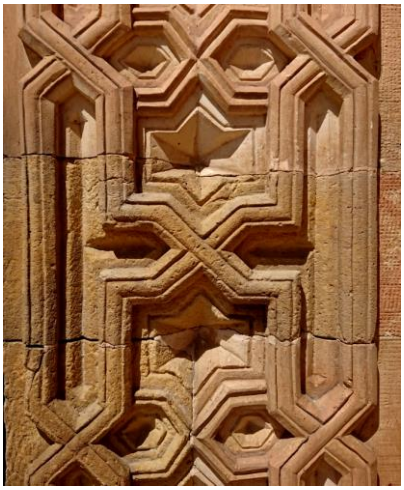

Görsel 172. *Giriş açıklığının üç kenarına işlenmiş süsleme şeridindeki geometrik bezemeler*

Görsel 173. *Giriş açıklığının üç kenarına işlenmiş geçmelerden oluşan iki renkli süsleme şeridinin üst köşelerindeki yürek ve sekiz kollu yıldız formları*

Geçmelerden meydana gelen altı kollu yıldızlar, üst şeritte yan yana altı, düşey doğrultuda yan şeritlerde sekiz olmak üzere süsleme şeridi üzerine işlenmiş toplam yirmi iki, altı kollu yıldız bulunmaktadır. Zemine yakın yerdeki altı kollu yıldızlar yarım bırakılarak sonsuzluk prensibi uygulanmıştır (Mülayim, 1982, s. 10). Şeridin üst köşelerinde geçmelerden oluşan ortası çok kenarlı içbükey birer yürek motifi ve aynı geçmelerden meydana gelen sekiz kollu yıldız motifinin ortasında çok kenarlı, içbükey sekiz kollu yıldız motifi meydana gelmiş ve dışa doğru ortada içbükey ince bir silme yardımı ile geçmelere dayalı bir sekiz kollu yıldız motifi daha oluşmuştur. İkili düzene sahip altı kollu yıldız motiflerinin arasında yer alan altıgen motifler yan kollarda yan yana iki toplamda sekiz, üst şeritte alt alta iki toplamda altı olmak üzere ters 'U' formundaki şeridin tamamında yirmi iki altıgen motif yer almaktadır. Altıgen motiflerin ortasında çok kenarlı içbükey bir altıgen oluşmuş, dışa doğru ortada yer alan içbükey ince bir silme yardımıyla da geçmelere dayalı ikinci bir altıgen meydana gelmiştir.

Geçmelerden oluşan altı kollu yıldız motiflerinin ortasında çok kenarlı içbükey biçimde altı kollu yıldız meydana gelmiş, dışa doğru ortada içbükey ince bir silme yardımı ile geçmelere dayalı bir altı kollu yıldız motifi daha oluşmuştur. Ters 'U' formuna sahip şerit üzerindeki geçmelerden oluşmuş on sekiz, altı kollu yıldız motifi iç içe geçmiş üç altı kollu yıldızdan oluşmaktadır. Ters 'U' formundaki süsleme şeridinin üst yatay kolu ile düşey doğrultudaki yan kollarının kesiştiği köşelerde sekiz kollu yıldız motiflerinin yan kollarına bitişik olan üst şeritte iki renkli taştan ve geçmelerden oluşan altı kollu yıldız motiflerinin iç yüzeyleri düzdür. Köşelerdeki sekiz kollu yıldız motiflerinin düşey doğrultudaki kollarına bitişik olan altı kollu yıldızlar da iki renkli taşlardan ve geçmelerden oluşmuştur. Ortası çok kenarlı içbükey olan altı kollu yıldızın alt kolunu oluşturan sarımsı taş üzerinde bir, üst kolunu oluşturan firuze renkli kesme taş üzerine üç içbükey silme ile kademe oluşturulmuştur.

Firuze renkli üç dikdörtgen kesme taş üst şeritte yer alan altıgenlerin hepsini, altı kollu yıldızların yarısını ve arada kalan geçmeleri oluşturacak şekilde giriş açıklığı kemeri üzerine dik yerleştirilmiştir. Üst köşelerde yer alan sekiz kollu yıldızların yarısını ve sekiz kollu yıldızların altındaki altı kollu yıldızların yarısından fazlasını oluşturan firuze renkli iki dikdörtgen kesme taş ise yatay eksende yerleştirilmiştir.

Taç kapı nişinin etrafını dolanan ters 'U' formundaki süsleme şeridinde, şerit dışına doğru taşkın vaziyette firuze renkli beş dikdörtgen kesme taş bulunmaktadır. Dışa taşkın firuze renkli dikdörtgen kesme taşlardan üstte yer alanlar giriş eyvanından bakıldığında görülebilmektedir.

Giriş açıklığının etrafını ters 'U' formunda dolanan süsleme şeridi ve sütunce gövdelerindeki geçmeler, kapı eşiğinin ön yüzüne de uygulanmıştır. Üst ve kenar silmeleri 0.04 cm, toplam yüksekliği 0.17 cm olan altıgen üç geçmenin üzerinde kazıma ve kabartma tekniği ile belirginleştirilmiş yivler açılmıştır (Görsel: 174).

Görsel 174. *Giriş açıklığının eşiği*

Oppenheim'in 1911 yılında kuzeydoğudan çekmiş olduğu taç kapı fotoğrafında[222] giriş açıklığının etrafını ters 'U' biçiminde dolanan kesme taşlardan oluşan süsleme şeridinin düşey doğrultuda ve aynı eksendeki kollarından, fotoğrafta görülebilen güney şeridi, günümüzde yaklaşık 0.50 cm daha uzundur. Fotoğrafta görülmeyen kuzey şeridin durumu bilinmemektedir.[223] Son yapılan onarımlar kapsamında süsleme şeridinin sarımsı kesme taşlarının büyük bir çoğunluğu ve firuze renkli kesme taşların hepsi yenilenmiştir.

Opppenheim'in 1911, Gabriel'in (2014, 313) 1932 yılına ait fotoğraflarında ve 2004-2006 yılları arasında yapılan esaslı onarımlardan önce çekilmiş fotoğraflarda giriş açıklığı eşiğinin bugünkü eşik ile aynı olmadığı görülür.[224] Günümüzdeki eşik yapılan onarımlar sonucunda eklenmiş ve doğu yüzü geçmelerle bezenmiştir.

Giriş açıklığını ters 'U' biçiminde çerçeve içine alan süsleme şeridinin hemen üzerinde, cephe duvarındaki şerit kitabenin altında 0.67 cm yüksekliğe sahip süsleme şeridinin alt ve üst kenarlarında 0.02 cm kenar silmeleri bulunmaktadır. Şerit üzerinde kazıma, kabartma, oyma, kakma, almaşık ve eğri kesim teknikleri kullanılmıştır. Niş genişliğindeki süsleme şeridi, geçmelerden, çokgenlerden, sekiz kollu yıldızlardan ve kabaralardan meydana gelmiştir.

Geçmelerin üzerinde açılmış ince iki yiv, üç ince silme oluşturmuştur. Geçmelerin ortasındaki silme daha geniş ve dışbükey, orta silmenin iki yanında bulunan silmeler de iki yana eğimlidir. Şeridin yan kanatlara dayanan iki kenarının dört köşesinden, çokgen şeklinde dört çıkış noktası olan geçmeler, şerit yüzeyini sekiz kollu yıldızlar ile geometrik motiflerle doldurmuştur. Geçmelerin meydana getirdiği geometrik formlara uygun siyah bazalt taşlar, kakma tekniği kullanılarak oluşan boşluklara kakılmıştır. Süsleme şeridinde yan yana sekiz kollu beş yıldız yer alır ancak kenarlarda bulunan sekiz kollu yıldızların üç kolu nişin yan duvarlarına saplanmıştır. Süsleme şeridinin alt kenarında ve üst kenarında yarım bırakılmış çok kollu yıldızlar görülmektedir, diğer kısımları silme kenarlarına gömülüdür. Sekiz kollu yıldızlar ve

[222]Bkz. s. 175. Görsel 145.

[223]Gabriel'e (2014, s. 313) ait 1932 yılındaki fotoğrafta süsleme şeridinin onarım geçirmiş olduğu görülür. Bkz. s. 176. Görsel 147.

[224]Bkz. s. 175-176, 198. Görsel 145, 147, 174.

çokgen forma sahip motifler alt ve üst eksende yarım bırakılarak sonsuzluk prensibi uygunlanmıştır (Mülayim, 1982, s. 10).

Süsleme şeridinin tam ortasında geçmelerin şekillendirmiş olduğu sekiz kollu üç yıldızın içini oluşturan siyah bazalt taş kakmanın ortasına, yüzeyinde altı kollu yıldızdan gelişen dışbükey geçmelerden oluşan çokgenler ve tepesine de (ortasına) altı yapraklı gonca halinde hatai çiçeği (penç) işlenmiş olan kabaralar yerleştirilmiştir.[225] Şeridin kuzey ve güney kenarlarında geçmelerin şekillendirdiği sekiz kollu yıldızların içi siyah bazalt taş kakmadan oluşmaktadır (Görsel: 175-176).

Görsel 175. *Giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridi*

Görsel 176. *Giriş açıklığının üzerine işlenmiş ikinci süsleme şeridindeki kabaralar ve yüzeylerine işlenmiş geçmelerden oluşan altı kollu yıldızlar ve ortalarındaki gonca halindeki hatai çiçekleri*

Süsleme şeridi kakmalarının 1911 ve 1929 yılında Oppenheim'in çektiği fotoğrafta açık renkte olduğu ve yer yer kopup düştükleri görülmektedir. Altun'un (1988b, c.1, s. 255) 1987 yılındaki renkli fotoğrafında ve 2004 – 2006 yılları arasında yapılan onarımlar öncesinde ve sırasında çekilen fotoğraflardan süsleme şeridinin günümüzdeki gibi siyah bazalt taşlarla değil firuze renkli taş kakmalar ile bezendiği ve düşen kakmaların sayısının arttığı kalanların da renk tonlarının açıldığı anlaşılmaktır. Süsleme şeridinin güney kenarına yakın olan kabaranın alt köşesi ve çevresindeki sekiz kollu yıldız kakmanın kuzey yarısı kırılmış, tam ortasında bulunan sekiz kollu yıldızın

[225]Hatai çiçeği ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Keskiner, a.g.k., 2002. s. 66-75.

ortasındaki kabara ile çevresini oluşturan kakma düşmüş ve kabaranın olduğu yerde oluşan kare formundaki büyük boşluk ortaya çıkmıştır. Süsleme şeridinin kuzey kenarına yakın sağlam kalmış kabara ile güney kenarındaki tahrip olmuş kabaranın 2004-2006 yılları arasında yapılan onarımlara kadar süsleme şeridi üzerinde durdukları görülür. Kabaraların uzun ve dikdörtgen formlu arka kısmının, sekiz kollu yıldız formunun zeminindeki kare formlu boşluklara kakma tekniği ile oturtulmuş olduğu Max Von Oppenheim ve Albert Gabriel'in çektiği fotoğraflardan anlaşılır. Geçmelerden meydana gelen çok kollu yıldızlar, çokgenler ve kakmalar kompozisyonu, arka yüzde bulunan aynı boyutlarda yan yana ve düşey doğrultuda yerleştirilmiş sekiz düzgün kesme taşın önünde oluşmuştur. Süsleme şeridinin ortasına bir dönem tabela monte edilmiştir.[226] 2004-2006 yılları arasında yapılan onarımlar sırasında süsleme şeridinde yer alan kabaralar ve firuze renkli kesme taş kakmalar sökülmüş ve yerlerine aynı forma sahip siyah renkli bazalt taş kakmalar ve sekiz kollu yıldızların ortasına da eskileriyle aynı formda sarımsı renkteki taş kabaralar kakılmıştır[227] (Görsel: 177-178-179).

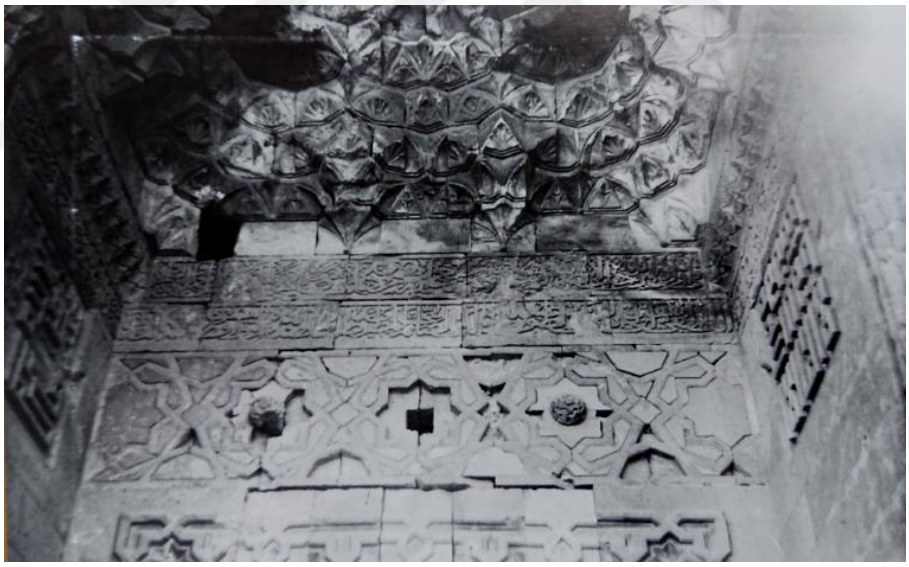

Görsel 177. *Giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridi / 1929 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6992)*

[226]Bkz. s. 176. Görsel 149.

[227]Süsleme şeridinde kuzey kenara yakın olan kabaranın 2004-2006 yıllarına kadar sağlam kalmış olduğu onarımlar sırasında çekilmiş fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Ancak onarımların devam ettiği bir tarihte çekilmiş diğer bir fotoğrafta bütün kabaraların söküldüğü görülmektedir. Onarımların sonunda süsleme şeridine kakılmış yeni kabaralar arasında orijinal kabaranın olup olmadığı onarım fotoğraflarından anlaşılamadığı gibi bu konu hakkında bir bilgi de bulunamamıştır.

Görsel 178. *Taç kapı giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridi / 1971 (Altun, 2011)*

Görsel 179. *Taç kapısının üç dilimli kemeri, kitabe ve* süsleme şeritlerinin son onarımlardan önceki vaziyetleri *(Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Sütunce başlıklarının tepe kısmındaki ince taş işçiliğine sahip rumi ve kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeler ile sütunce başlıklarının alt bölümündeki mukarnas dizileri, nişin yan cephelerinden, nişin batı duvarının doğu yüzünde yer alan şerit kitabe kenarlarına kadar silindir mühür şeklinde devam etmektedir. Nişin yan duvarlarında mukarnaslı kavsaranın altında bulunan süsleme şeridi, sütunce başlığı düzeninde düşey doğrultudaki mukarnas dizileri ile devam ederek yarıya kadar duvara gömülü, cepheden bakıldığında sarkıt görünümlü, çokgen kesitli on mimari eleman oluşturup, nişin yan

cephelerindeki kitabe şeritlerinin üst silmelerine kadar kademelenme yapmış ve incelerek son bulmuştur. Nişin batı duvarının köşesinde yer alan süsleme parçası yarım bırakılarak sonsuzluk prensibi uygulanmıştır (Mülayim, 1982, s. 10). Şeritte yer yer bozulmalar meydana gelmiştir (Görsel: 180-181).

Görsel 180. *Taç kapı nişinin kuzey duvarındaki süsleme detayı*

Görsel 181. *Taç kapı nişinin güney duvarındaki süsleme detayı*

2.2.4.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Yan kanatların ön cephelerinde üç dilimli kemerin üzerinde birleşen en dışta bulunan düzgün kesme taşlardan meydana gelen şeridi sınırlayan 0.10 cm yüksekliğinde ve dört kenardan dışa 0.10 cm taşkın olan düz saçak silmenin üzerine dört kenarı boş kalacak biçimde konumlandırılmış, taç kapı genişliğinde ve doğu-batı yönüne doğru eğimli yarım silindir formundaki yirmi yedi sade kesme taşın kuzey-güney doğrultusunda yan yana dizilmesi ile oluşmuştur. 0.30 cm yüksekliğindeki tepeliğin kuzey ve güney kenarları yarım ay biçimindedir. Günümüzde, düz saçak silmenin doğu cephesine ışıklandırma için şerit biçiminde aparatlar takılmıştır (Görsel: 182).

Görsel 182. *Taç kapının damı ve tepeliği*

2.2.4.6.1.3.6. Taç Kapı Arka Düzeni

Taç kapı giriş açıklığından, 1.64 m genişliği, 0.90 cm derinliği olan, 3.05 m yükseklikteki geniş sivri bir kemerle örtülü dikdörtgen tabanlı küçük bir sahanlığa geçilir. Bu alandan, aynı kotta bulunan dikdörtgen tabanlı, derinliği 2.33 m, genişliği 2.90 m, yüksekliği 3.91 m olan sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü giriş eyvanına geçilmektedir. Sivri kemer profilli beşik tonozun kemer üzengi taşları kuzey duvarından 0.03^5 cm, güney duvarından 0.04^5 cm taşkın ve zeminden 2.21 m yukarıdadır. Giriş eyvanının kuzey ve güney duvarlarının ortasında dikdörtgen formlu birer giriş açıklığı yer alır. Harimin kuzey duvarının doğu köşesinde, giriş eyvanının güney duvarında kalan açıklık, sonradan kapıya dönüştürülmüştür (Altun, 2011, s. 41). Dikdörtgen formdaki kapının yüksekliği 1.99 m, genişliği 1.46 m, eşiğinin yüksekliği 0.22 cm, derinliği 0.30 cm ölçülerindedir. Giriş eyvanının kuzey duvarına açılmış dikdörtgen formdaki kapının genişliği 0.75 cm, yüksekliği 1.35 m, kapı eşiğinin yüksekliğe 0.15 cm, derinliği 0.24 cm'dir (Görsel: 183).

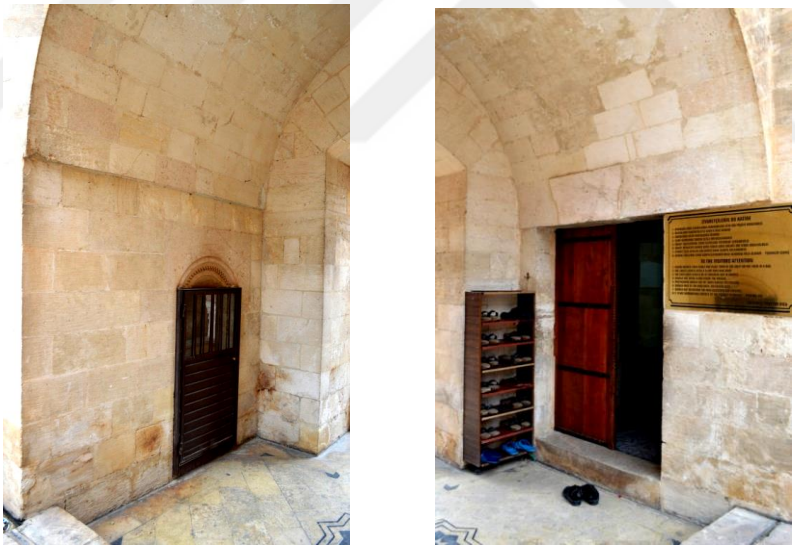

Görsel 183. *Taç kapı giriş eyvanın kuzey ve güney duvarı*

Giriş açıklığını oluşturan güney ve kuzey yan duvarların iç cephedeki genişlikleri 0.63 cm, kalınlıkları 1.07 m, giriş açıklığının kenar silmelerinin genişliği 0.08 cm, ahşap hatıl altında kalan üst kenarın yüksekliği 0.19 cm, çerçevenin eşik ile oluşan alt kenar çıkıntısının yüksekliği 0.03 cm'dir. Sivri kemerin altına, giriş açıklığının yan duvarlarına sıkıştırılmış 0.25 cm genişliğinde, 0.14 cm kalınlığında, 1.64 m uzunluğunda ahşap hatıl bulunur. Kemer karnı ile ahşap hatıl arasındaki 0.22 cm açıklık düzgün kesme taşlarla 0.25 cm derinliğe kadar kapatılmıştır (Görsel: 184).

Görsel 184. *Taç kapı giriş eyvanının doğu duvarı*

Giriş eyvanı zemininde güneybatı-kuzeydoğu yönünde çapraz yerleştirilmiş dikdörtgen kesme taşlarla oluşturulan alanın ortasında, taç kapı nişinin zeminindekine benzer bir süsleme kompozisyonu bulunur. İç içe geçmiş sekiz kollu dört yıldız ve tam ortalarında sekizgen bir form yer alır. En dışta yer alan yıldız ve ikinci sıradaki yıldızı meydana getiren ince silmeler siyah bazalt taşından, içleri açık renkli sarımsı taştan oluşmaktadır. Üçüncü yıldız geniş formlu siyah bazalt taşından kakma yöntemi ile meydana gelmiştir. Tam ortadaki siyah bazalt taş kakmadan oluşan sekizgeni çevreleyen dördüncü yıldızın kolları da uzun ve açık renkli kakma taş tekniği ile oluşturulmuştur. Giriş eyvanı zemininde eyvandaki altı köşeyi gösteren yön oku formunda siyah bazalt taşından altı üçgen form, kakma tekniği ile zemine yerleştirilmiştir. Giriş eyvanı zemininin ortasındaki sekizgen ve sekiz kollu yıldızlardan oluşan bezemeyi işaret eden, taç kapı eşiğinin 1.00 m gerisinde aynı eksendeki ok başı formunda çokgen iki şekil, siyah bazalt taşının zemine kakılması sonucu oluşmuştur (Görsel: 185). Giriş eyvanının zeminindeki geometrik bezeme 2004-2006 yılında yapılmış onarımlar sonunda eklenmiştir[228].

[228]Bkz. s. 184. Görsel 160.

Görsel 185. *Taç kapı giriş eyvanının zemin bezemesi*

Giriş eyvanından 0.22 cm yüksekliğindeki bir basamak yardımıyla harim önündeki iç avluya geçiş yapılır. İç avlunun doğu duvarının batı cephesi önündeki mekânların üst katı, doğu taç kapı giriş eyvanının üzerinden devam ederek harim kuzey duvarı ile birleşmektedir. Giriş eyvanının iç avlu cephesinde kemer kilit taşının 0.25 cm üzerinde, üst katın pencere açıklığı bulunmaktadır (Görsel: 186-187).

Görsel 186. *Taç kapı giriş eyvanın batıya bakan iç avlu cephesi*

Görsel 187. *Giriş eyvanının kuzeyindeki mekânın güneybatı köşesi*

2.2.4.6.2. Batı Taç Kapı

Avlunun batı duvarının, harimin kuzey duvarı ile birleştiği köşede bulunmaktadır (Görsel: 188).

Görsel 188. *Avlunun batı giriş eyvanının günümüzdeki görünümü*

Gabriel'in (2014, s. 39-40) çizmiş olduğu cami planında avlunun batı duvarının harim duvarının kuzey duvarı ile birleştiği köşede eyvan ya da herhangi bir giriş açıklığı bulunmamaktadır. Avlunun batı duvarı ile kuzeyinde bulunan revaklı birim 'L' formunda çizilmiş ve burada bir kapının varlığından söz edilmemiştir. Altun'un (1978,

s. 102; 2011, s. 40), Gabriel'in (2014, s. 39) planınından işleyerek çizdiği 1967-1968 yıllarına ait planda, avlunun batı duvarının harimin kuzey duvarı ile kesiştiği köşeye eyvan içinde bir giriş açıklığı eklemiş ancak bu açıklıkla ilgili fazla bir bilgi vermeyerek 'basit kemerli kapı' demekle yetinmiştir.[229] Oppenheim'in 1911 yılına ait kuzeydoğu köşeden, uzaktan çekilmiş bir fotoğrafında harim kuzey duvarının avlunun batı duvarı ile kesiştiği köşede geniş bir kemer görülmektedir. Fotoğrafın açısı ve uzaktan çekilmiş olması bu kemerin bir eyvana mı yoksa revağa mı ait olduğu konusunda yapılacak bir yorumu engellemektedir. Ayrıca bu fotoğrafa bakarak, giriş açıklığından söz etmek mümkün değildir.[230] Avlunun batı duvarındaki giriş açıklığı, Altun tarafından çekilmiş 1967 – 1968 yıllarına ait bir fotoğrafta ilk kez görülmektedir (Görsel: 189)

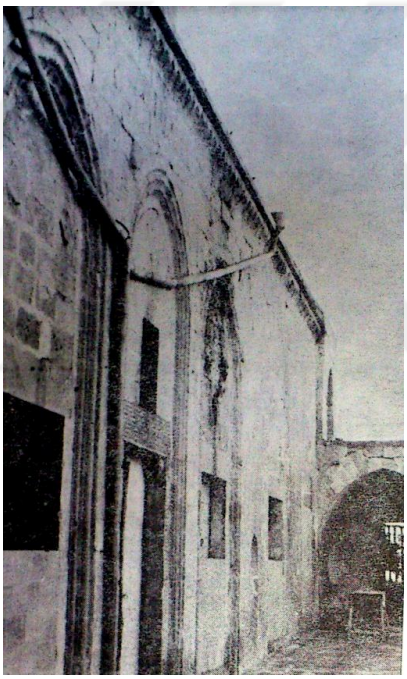

Görsel 189. *Avlunun batı giriş eyvanı / 1967 – 1968 (Altun, 1978a, s. 106)*

2003-2006 yılları arasında yapılan onarım çalışmaları sırasında çekilmiş bir fotoğrafta giriş eyvanının aynı forma sahip olduğu ancak giriş açıklığının günümüzdeki gibi eyvanın batı duvarının ortasında değil, eyvanın kuzey duvarına dayalı ve zemine sıfır inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Daha sonra zemin kotu 0.25 cm kadar aşağı düşürülmüş ve giriş açıklığı giriş eyvanının batı duvarının ortasına alınmıştır (Görsel: 190)

[229]Bkz. s. 172. Şekil 18-19.

[230]Bkz. s. 174. Görsel 144.

Görsel 190. *Avlunun batı giriş eyvanı / 2003-2006 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Avlunun batı girişinin, bahçeye bakan cephesi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye ya da fotoğrafa ulaşılamamıştır. Batıdaki bahçe içinde yapılan incelemelerde kapı kuruluşuna ait olabileceği izlenimini veren, dikdörtgen formda 0.60 cm uzunluğunda, 0.45 cm genişliğinde ve 0.25 cm kalınlığında bir kesme taş bulunmuştur. Üzerine, kıvrım dalların oluşturduğu, birbirini tekrar eden karşılıklı iki palmet motifi kabartmalı olarak şerit içine işlenmiştir. Yüzeyinin zamanla yosun tutmuş ve kararmış olmasına rağmen iyi durumda günümüze kadar gelebilen bitkisel bezemeli mimari plastiğin, avlunun batı giriş kapısının yan kanatlarının ön cephe taşı ya da başka bir yapıdan buraya taşınmış olma ihtimali vardır (Görsel: 191).

Görsel 191. *Abdüllatif Cami'nin batısındaki bahçe düzenlemesinde tespit edilen bitkisel bezemeli mimari plastik*

Bahçede, mukarnaslı ve geometrik geçmelere sahip iki mimari plastik daha bulunmuştur (Görsel: 192). Ancak diğer parçada olduğu gibi ikisinin de yapı ile ilişkilerini tahmin etmek güçtür.

Görsel 192. *Mardin / Abdüllatif Cami'nin batısındaki bahçe düzenlemesinde tespit edilen diğer mimari plastikler*

2.2.4.6.2.1. Kitabesi

Yoktur.

2.2.4.6.2.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Avlunun batı girişi sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) ile (Altun, 2011, s. 6) sandıklama tekniğinde inşa edilmiştir. Dış ve iç cephelerinde düz örgülü kesme taş kaplama kullanılmıştır. Giriş açıklığının üzeri bahçe cephesinde düz örgülü kesme taşlardan oluşan düz bir kemerle, giriş eyvanı cephesinde sivri geniş bir kemerle örtülmüştür. Kemer karnı, kemer kilit taşından 0.24 cm daha aşağıda yer alan iki yanda duvarlara oturan düz ahşap hatıl yardımı ile kesme taşlarla kapatılmıştır. Kapının yüksekliği 4.05 m, genişliği ise yan kanatlarla beraber 3.64 m'dir. (Şekil: 23).

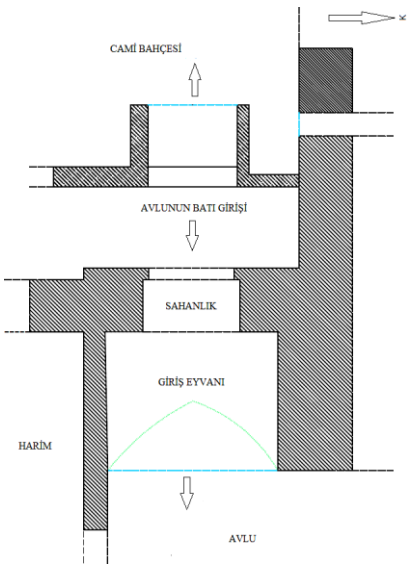

Şekil 23. *Avlunun batı girişinin ve eyvanının yatay kesit planı*

2.2.4.6.2.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Avlunun batı kapısının güney yan kanadı, harim duvarının kuzeybatı köşesinden öne doğru 0.20 cm taşkındır. Kuzey yan kanadı avlunun batı kanadında yer alan kadınlar bölümünün güney duvarı ile kesişmektedir.

Bahçe cephesinde 0.04 cm yüksekliğindeki eşik ile iç avluya açılan dikdörtgen formlu giriş açıklığı bulunur. Avlunun batı taç kapısı, batı ve güney kenarlardan 0.13 cm dışa taşkın, 0.23 cm yükseliğinde yukarı doğru kıvrımlı kesme taşlardan oluşan saçak silme ve onun üzerine konumlandırılmış 0.23 cm kalınlığında kısa bir duvar niteliği taşıyan düzgün kesme taş sırasıyla son bulur (Görsel: 193).

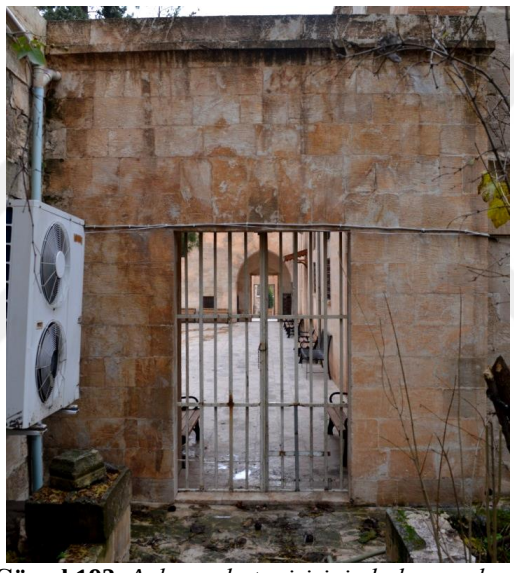

Görsel 193. *Avlunun batı girişinin bahçe cephesi*

Güney yan kanat öne doğru 0.20 cm taşkındır. Kuzey yan kanat iç avluda bulunan kadınlar bölümünün güney duvarı ile birleşmektedir. Düz örgülü kesme taşlardan oluşan yan kanatlar kesme taşlardan oluşmuş düz kemerin hemen üzerinde birleşip, zemin kotundan itibaren 3.74 m yüksekliğe ulaşarak, taç kapıyı üstten sınırlayan batı ve güney kenarlardan taşkın 0.08 cm genişliğindeki düz bir silmeyle nihayetlenir. Dikdörtgen bir görünüme sahip olan avlunun batı kapısının bahçeye bakan cephesi düzgün kesme taşlardan oluşmaktadır. Yan kanatlar saçak silmenin altında ters ‘U’ şeklinde birleşmektedir. Güney yan cephe 0.20 cm genişliğinde sade düzgün kesme taştan ibarettir. 0.20 cm dışa doğru taşkın olan taç kapıyı belirgin bir hale getirmiştir. Ancak oluşan şerit üzerinde herhangi bir bezeme bulunmamaktadır.

Yapının batısında yer alan bahçede, avlunun batı kapısının karşısında, 0.50 cm yüksekliğindeki iki sıra duvar örgüsünün ortasında bulunan, genişlikleri 1.50 m, yükseklikleri 0.16 cm olan basamaklardan ilkinin derinliği 0.33 cm, bahçeye açılan merdiven rıhtının derinliği de 1.05 metredir. Avlunun batı kapısı ile batısında bulunan kesme taştan yapılmış bu iki basamağın arasındaki mesafe 1.37 metredir (Görsel: 194).

Görsel 194. *Abdüllatif Cami avlusunun batı girişinin karşısındaki bahçe merdivenleri*

2.2.4.6.2.3.1. Giriş Açıklığı

İki yanda düz örgülü 1.10 m genişliğinde, 1.08 m kalınlığındaki kesme taş duvarların üzerine, 2.16 m yüksekliğindeki düz örgülü kesme taşlardan oluşan kemerin oturtulması ile dikdörtgen formlu 1.44 m genişliğinde giriş açıklığı meydana gelmiştir

2.2.4.6.2.3.2. Konsollar

Yoktur.

2.2.4.6.2.3.3. Kapı Kanatları

Demir profilli, parmaklıklı kapı kanatları son dönem ekidir.

2.2.4.6.2.3.4. Şerit ve Silmeler

Yoktur.

2.2.4.6.2.3.5. Tepeklik ya da Saçak

Düz örgülü kesme taşlardan oluşan saçak silmenin üzerinde konumlandırılmış 0.23 cm yüksekliğine sahip küçük bir duvar niteliğindeki tepelik, düzgün kesme taş sırasından oluşur.

2.2.4.6.2.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Batı kapısı, iç avluya doğru 0.87^5 cm derinliğe, 1,64 m genişliğe ve 2.73^5 m yüksekliğe sahip dikdörtgen tabanlı, geniş bir sivri kemerle örtülü küçük bir sahanlığa açılır. Giriş açıklığını oluşturan, sivri kemerin oturduğu güney ve kuzey yan duvarların genişliği 0.64 cm, kalınlığı 1.08 metredir. Giriş açıklığının çerçeve şeklindeki ince kenarlıkları ve ahşap hatıl altında kalan üst kenar 0.10 cm, çerçevenin eşik ile oluşan alt kenar yüksekliği 0.08 cm'dir. Sivri kemerin altına, giriş açıklığının yan duvarların iç cephelerine sıkıştırılmış ahşap hatılın genişliği 0.25 cm, kalınlığı 0.14 cm, uzunluğu 1.64 metredir. Ahşap hatıl ile sivri kemer arasında kalan 0.24 cm boşluk düz örgülü kesme taşlarla kapatılmıştır (Görsel: 195).

Görsel 195. *Avlunun batı giriş kapısının giriş eyvanı cephesindeki kemer düzeni*

Batı giriş eyvanının sivri kemer profilli beşik tonozunun kemer üzengi taşları kuzey duvarından 0.03 cm, güney duvarından 0.04^5 cm dışa doğru taşkın ve zeminden 1.72 m yüksektedir. İç avludan önce, 0.22 cm yüksekteki sahanlıktan, 2.34 m derinliğe, 2.87^5 m genişliğe ve 3.45 m yüksekliğe sahip giriş eyvanına, giriş eyvanından aynı kota sahip iç avluya geniş bir kemerin altından geçiş sağlanır. Giriş eyvanın iç avlu cephesi 0.30 cm yüksekliğinde, kıvrımlı kesilmiş kesme taşlardan oluşan saçak silme ile son bulmaktadır (Görsel: 196).

Görsel 196. *İç avlunun batı giriş eyvanı*

2.2.4.6.3. Harim Taç Kapısı

Harim kuzey duvarının ortasında, mihrap ile aks üzerinde yer alır (Görsel: 197).

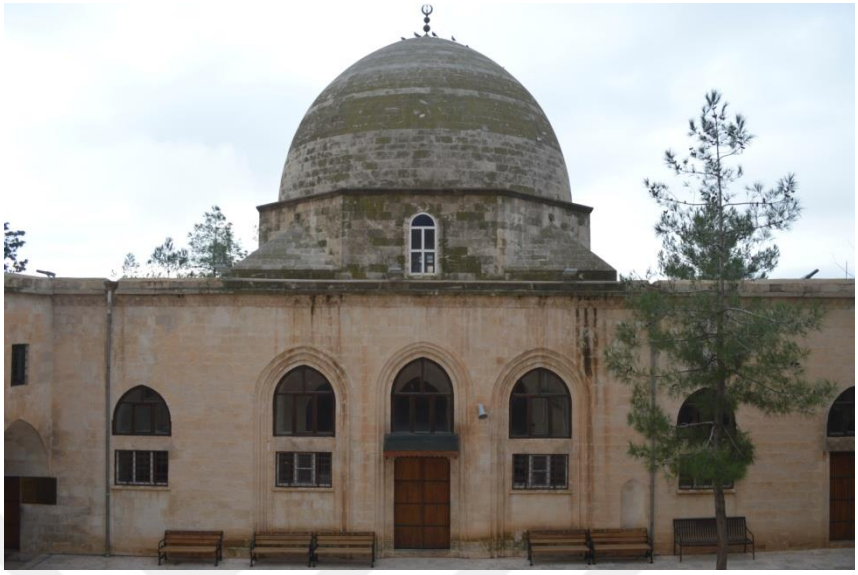

Görsel 197. *Hariminin kuzey duvarı*

Geçirdiği onarımlardan önce üçlü bir düzenlemeye sahip olan harim kapısı onarımlardan sonra iki yandaki giriş açıklığına duvar örülmüş ve pencereye dönüştürülerek orta açıklık harim giriş kapısı olarak bırakılmıştır (Altun, 2011, s. 41).

Gabriel'in (2014, s. 312) 1932 yılında avlunun batısındaki damdan çekmiş olduğu fotoğrafta harim kuzey duvarının düzenlemesinin günümüzdeki durumundan farklı olduğu görülebilmektedir. (Görsel: 198-199).

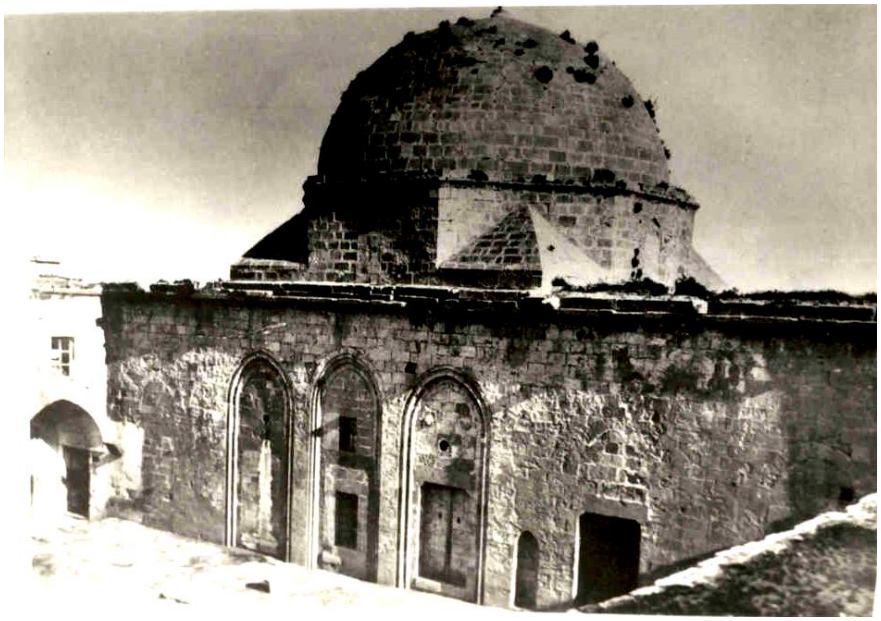

Görsel 198. *Harimin kuzey duvarı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 312)*

Görsel 199. *Harimin kuzey duvarının kuzeydoğudan görünümü / 2019*

Harimin kuzey duvarının 1932 yılında yedi kapı açıklığının olduğu görülebilmektedir. Doğuda giriş eyvanın güney duvarında yer alan basit dikdörtgen açıklığın batısında, bir giriş açıklığının düz lentosu ve üzerindeki sivri kemer izi görülmektedir ancak dönem müdahalesi ile kesme taşlarla örülerek kapatılmıştır. Üçlü düzende dışbükey silmelerle ters 'U' biçiminde belirginleştirilmiş dikdörtgen formlu düz lentolu, harim giriş kapılarından doğudaki tamamen kesme taşlarla örülerek kapatılmış ve üst kota bir delik açılmıştır. Deliğin üstünde doğu ve batı köşelerde silmelere yakın noktalarda birer kabara yer almaktadır. Ortadaki harim kapısı alt ve üst kotta açılmış dikdörtgen formlu birer pencere açıklığı dışında kesme taşlarla örülerek kapatılmıştır. Batıdaki giriş açıklığı kapı kanatları ile harime açılmaktadır, üst kota dairesel formda bir delik açılmış ve bu deliğin üstünde iki yanda silmelere yakın köşelerde birer kabara yerleştirilmiştir. Harim kuzey duvarında bulunan mihrap nişinin batısında, düz lentolu dikdörtgen formlu giriş açıklığı yer alır. Lentonun üzerinde sivri kemer düzenlemesi bulunmaktadır. Harim kuzey duvarının batısında başka bir giriş açıklığının daha olduğu fotoğrafta görünen sivri kemerden anlaşılmaktadır.

Altun'un (2011, s. 43) 1968 yılında çektiği fotoğraflardan, harim kuzey duvarının 1932 yılına göre değişime uğradığı anlaşılmaktadır (Görsel: 200-201).

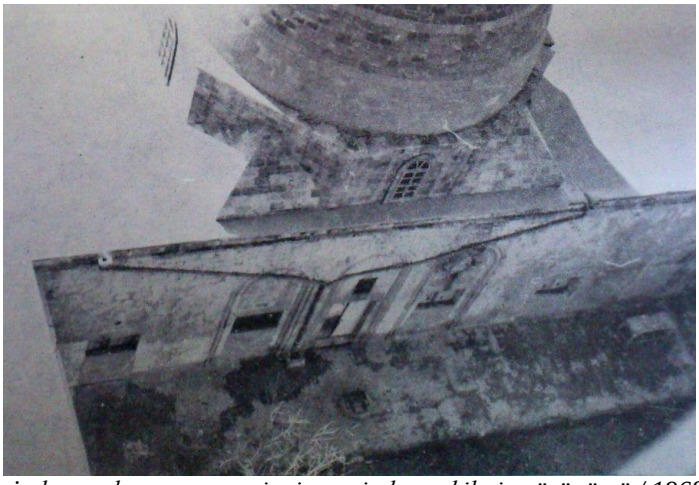

Görsel 200. *Harimin kuzey duvarının cami minaresinden çekilmiş görünümü / 1968 (Altun, 1978a, s. 105)*

Görsel 201. *Harimin kuzey duvarının kuzeydoğudan çekilmiş görünümü / 1968 (Altun, 2011, s. 43)*

Doğu giriş eyvanın batısında yer alan kesme taşlarla kapatılmış giriş açıklığı pencereye dönüştürülmüştür. Harim kuzey duvarındaki mihrabın batısındaki dikdörtgen formlu giriş açıklığı da penceye çevrilmiştir. Üçlü düzendeki harim giriş açıklıklarından daha önce pencereye dönüştürülmüş orta kapı, tekrar giriş açıklığına çevrilmiş ve demir profilli kapı kanatları ile örtülmüştür. Kapatılmış olan doğu girişi ve batıda yer alan giriş açıklığı dikdörtgen formlu pencereye çevrilmiştir. Orta kapının üstüne denk gelen, 1932 yılında kapalı olan kubbe kasnağındaki pencerenin 1968 yılında tekrar açılmış olduğu görülmektedir.

2003-2006 yılları arasında kapsamlı bir onarımdan geçmiş olan yapının kuzey cephesinin kesme taşları büyük oranda yenilenmiştir. Bu onarımlar sonunda, harim kuzey duvarının ortasındaki giriş açıklığının ve daha sonra pencereye çevrilen diğer

açıklıkların lento ve tepe silmeleri arasında kalan taşlar tamamen kaldırılarak camekân durumuna getirilmiştir (Görsel: 202)

Görsel 202. *Harim kuzey duvarının, yapılan onarımlardan sonra kuzeyden çekilmiş görünümü / 2003 – 2006 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

2.2.4.6.3.1. Kitabesi

Yoktur.

2.2.4.6.3.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Harim kapısının inşasında sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) kullanılmıştır (Altun, 2011, s. 6). Harim kapısının dış ve iç cepheleri düzgün kesme taş ile örülmüştür. 2.51 m yüksekliği, 1.43 m genişliği olan giriş açıklığının üzeri 1.86 m uzunluğunda, 0.49 cm yüksekliğinde, 0.25 cm kalınlığında lento ile kapatılmıştır. Eşiği de 0.14 cm yüksekliğe, 0.25 cm genişliğe sahiptir. Harim kapısının yüksekliği 5.85 m, genişliği 3.49 metredir. Dikdörtgen giriş açıklığı ahşap kapı kanatları ile örtülüdür (Şekil: 24).

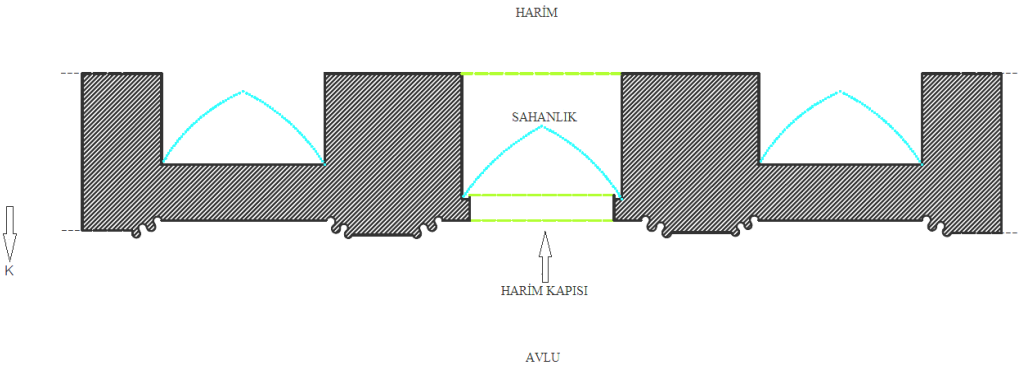

Şekil 24. *Harim kapısının yatay kesit planı*

2.2.4.6.3.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Harimin kuzey duvarının ortasında yer alan giriş açıklığı yan duvarlarının kuzey cephesindeki ters 'U' formundaki silmeler, giriş açıklığının etrafını dolanarak, içe doğru hafif kademelenme yapmıştır. Lento ile örtülü giriş açıklığının üzerine, yan duvarlara S kıvrımlı birer ahşap çıta monte edilerek, avluya doğru meyilli, yüksekliği 2.65 m, genişliği 1.85 m olan saçaklı, basit bir ahşap sundurma yerleştirilmiştir. Giriş açıklığının yan duvarlarını meydana getiren kesme taşların lento ile birleştiği üst köşelerde karşılıklı birer konsol bulunur. Lento üzerinde ve yedi silmenin altında kalan 1.64 m genişliğinde, 2.50 cm yüksekliğindeki açıklık, ahşap çıtalar yardımı ile pencereye dönüştürülmüş ve cam ile kapatılmıştır (Görsel: 203).

Görsel 203. *Harim Taç Kapısı*

2.2.4.6.3.3.1. Giriş Açıklığı

1.45 m kalınlığındaki duvarlara oturan, 0.49 cm yüksekliğine sahip lento, 1.44[5] m genişliğinde 2.57 m yüksekliğindeki dikdörtgen giriş açıklığının üzerini örtmektedir. Giriş açıklığının yan duvarları ile lentonun kesiştiği köşelerde karşılıklı birer konsol yer alır. Eşiği, 0.14 cm yüksekliğinde, 25 cm derinliğinde tek parça kesme taştan meydana gelmiştir (Görsel: 204).

Görsel 204. *Harimin kuzey duvarının ortasındaki giriş açıklığından detay*

2.2.4.6.3.3.2. Konsol

Lento ve giriş açıklığının yan duvarlarının birleştiği köşelerde uzunlukları 0.22 cm, genişlikleri ise 0.12 cm olan yüzeyindeki mukarnaslarla beraber aşağı doğru kademeli bir şekilde incelen iki konsol bulunmaktadır. Konsollar, lentoyu desteklemelerinin yanında, süsleme unsuru olarakta kullanılmıştır (Görsel: 205).

Görsel 205. *Giriş açıklığının batı köşesindeki konsol*

2.2.4.6.3.3.3. Kapı Kanatları

Dikdörtgen giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları son dönem onarımlarında yapıya eklenmiştir.

2.2.4.6.3.3.4. Şerit ve Silmeler

Harime giriş açıklığını ters 'U' biçiminde dolananarak içine alan beş silmeden, en dıştaki birinci silme 0.07 cm genişliğinde içbükey yüzeylidir. İkinci silme, birinci ve üçüncü silmelerin içbükey yüzeyli olmaları nedeni ile dışa doğru taşkın ve 0.04 cm genişliğindedir. 0.11 cm genişliğindeki üçüncü silme dıştan içbükey yüzeyle başlar, içe doğru dışbükey eğri ile dördüncü silmeyle birleşir. 0.01^5 genişliğindeki dördüncü silme üçüncü silmeye göre köşeli ve ince formludur. 0.03 cm genişliğindeki beşinci silme, küp şeklindeki küçük taşların iki sıra halinde aralarında birer boşluk bırakacak şekilde kademeli olarak dizilmesi ile oluşmuştur. Silmeler dıştan içe doğru kademelenme yapmıştır.

Oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği ile yapılmış, giriş açıklığının yan duvarlarının kuzey cephesindeki süsleme şeridi 0.21 cm genişliğindedir. Şerit üzerinde doğu ve batıya yatmış 'T' formuna sahip süslemeler ve çeşitli geometrik şekiller bulunur. Lentonun üzerinde bulunan dış ve içbükey eğrilerden oluşan geometrik bezemeler, süsleme şeridi ile benzerlik gösterir. Süsleme şeridi, lento üzerinden silmelerle beraber yükselmiş ve yukarı doğru incelerek sadeleşmiştir (Görsel: 206).

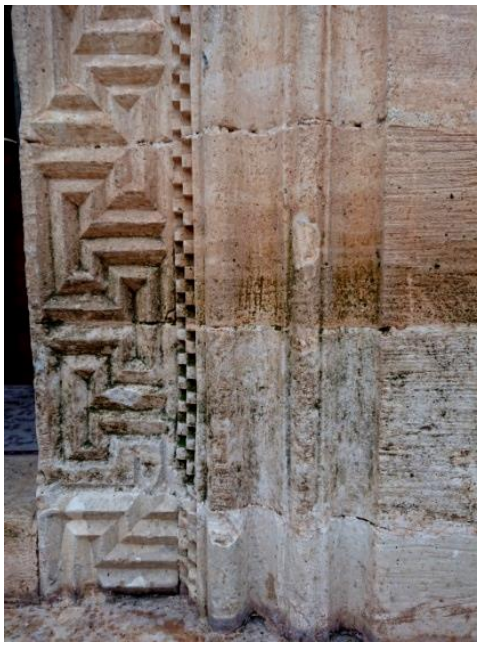

Görsel 206. *Harim kapısındaki şerit ve silmelerden detay*

2.2.4.6.3.3.5. Tepelik ya da Saçak

Yoktur.

2.2.4.6.3.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Harim kapısı, harimin kuzey duvarının iç cephesinde kubbeyi destekleyen ve kapı kemerini taşıyan, 0.76 m genişliğindeki ayakların tam ortasında bulunur. Harime geçmeden önce 2.84 m açıklığında geniş bir kemer ile örtülmüş, 1.24 m derinliğinde, 0.19 cm yüksekliğinde, dikdörtgen tabanlı sahanlığa geçiş yapılır.

Sahanlığın yan cephelerinin 0.60 cm genişliğinde, 3.10 m yüksekliğinde düzgün kesme taşlarla örülmüştür. Bu durum 2.84 metre olan kemer açıklığını, alt kotta 1.64 metreye düşürmüş ve sahanlığın üzeri 0.18 cm kalınlığında dikdörtgen düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Sahanlık ile ahşap tavan arası 2.91 m, sahanlığın kemere kadar olan yüksekliği 5.86 metredir. Sahanlığın üst bölümünde sivri kemerli büyük bir pencere bulunmaktadır. Yüksekliği 3.10 m olan ahşap camekândan harime geçiş sağlanmaktadır (Görsel: 207).

Görsel 207. *Harim taç kapısının arka düzeni*

2.2.5. Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami ve Taç Kapısı

2.2.5.1. Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Plan ve örtü unsurlarına göre 14. yüzyılın sonunda inşa edilmiş olabilir[231] (Altun, 2011, s. 47).

Halk arasında Molla Hari (Halil) ya da Süleyman Paşa Cami olarak bilinen yapının orijinal adı hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunamamıştır. Yapıyı inceleyenler, inşa kitabesinin olmaması ve yapı ismi hakkında net bir bilgiye ulaşılamaması nedeniyle yerel halktan duymuş oldukları şekliyle adlandırmalarda bulunmuşlar ve camiyi o şekilde tanıtmışlardır.[232]

Yukarı Mardin ya da eski Mardin olarak anılan eski yerleşim yerinin batı yakasında, 1. Caddenin güneyinde, Şehidiye Mahallesi, 33. ve 611. Sokakların kesiştiği, ada 331, parsel 1-2 üzerinde[233] bulunmaktadır (Görsel: 208).

Görsel 208. *Mardin / Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami'nin konumu (https://www.google.com.tr/maps/@37.3135376,40.7431774,18.04z)*

[231]Yapının doğusunda avluya girişi sağlayan giriş kapısının kemeri üzerine ve harimin batı duvarının dış cephesine, yakın zamanda asılmış tabelalarda 'Molla Halil Camii adı ve 1308' tarihinin hangi kaynağa dayanılarak yazıldığıyla ilgili bir bilgi bulunamamıştır. Bkz. s. 224. Görsel 209.

[232]Yapı ismi ile ilgili bilgiler için bkz. Altun, 2011, s. 46-47; Arslan, 2017, s. 1047-1052; Yuvalı, 2006, s. 33; Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Kurulu envanteri [D.K.V.K.K.]; Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivi [Ş.K.V.K.B.K.M.].

[233]Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivi [D.K.V.K.B.K].

2.2.5.2. Banisi

Paksoy (1967, c.7, s. 14) herhangi bir kaynak belirtmeden, Melik İsa'nın[234] veziri olan Kutbeddin bin Emir Ali bin Alaeddin Sincari'nin, Süleyman Paşa Cami adındaki yapıyı M. 1195 tarihinde inşa ettirdiğini belirtir (Altun, 2011, s. 47; Arslan, 2017, s. 1047). Ancak Kâtip Ferdî (2006, s. 35) adı geçen vezirin, Mardin Artuklu Sultanı Şemseddin Salih'in veziri olduğu bilgisini vermektedir. Bilgiler karşılaştırıldığında yapının banisi hakkında bir sonuç elde edilememektedir.

2.2.5.3. Mimarı ve Sanatkârları

Yapının, mimarı veya sanatkârları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.2.5.4. Yapının Geçirdiği Onarım Tarihleri

Caminin ana mekânı olan harim dışında diğer bölümler son zamanlarda yapılan onarım ve eklemeler sonucunda inşa edilmiştir (Altun, 2011, s. 46).

20 Eylül 2018 yılında onaylanan ve Şubat 2019 yılına kadar süren kapsamlı restorasyon çalışmaları ile yenilenmiştir.[235]

2.2.5.5. Yapının Mimari Tasviri

Kuzeyden-güneye doğru bir eğime sahip arazide doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgene yakın bir alana oturan cami kuruluşunun batısında harim yer alır. Harimin altında üst sokak ile alt sokağı birbirine bağlayan üç paye üzerindeki sivri kemer profilli çapraz tonozla örtülü, yerel dilde 'abbara' denilen bir geçit ve kuzeyinde dikdörtgen tabanlı bir mekân vardır. Doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen tabanlı harimin doğusunda geniş bir avlu bulunur. Avluya giriş doğudan ve kuzeyden sağlanır. Avlunun kuzey duvarı ile doğu duvarının kesiştiği köşede dikdörtgen tabanlı, tonozla örtülü bir abdesthane ve abdesthanenin batı duvarına bitişik kare tabanlı sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü bir selsebil kuruluşu yer alır. Selsebilin batısında, harim taç kapısının da bulunduğu doğu duvarına dayanarak yükselen, harim damına çıkmak ve

[234]Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa, M. 1195 tarihinde değil, 1376-1407 tarihleri arasında hüküm sürmüştür (Alptekin, 1991, c.3, s. 416-417).

[235]A.g.k., Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi.

avlu kuzey kapısından avluya inmek için kullanılan bir merdiven kuruluşu bulunmaktadır. Avlunun batısı, güney duvarında bir mihrap bulunan namazgâhtan oluşur.

Kareye yakın dikdörtgen bir tabana oturan harim, doğu ve batı kenarlarına yakın noktalara oturan dikdörtgen tabanlı iki geniş ayak yardımı ile mihrap duvarına paralel uzanan iki sahına bölünür. Örtü unsurunu taşıyan sivri kemerler bu iki ayağa oturtulmuştur. Mihrap önü ve mihrap önünün kuzeyi çapraz tonoz ile örtülmüştür. Harimin güneybatı, kuzeybatı ve güneydoğu köşeleri sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülüdür. Harimin doğuya bakan giriş kapısının arka düzenini de oluşturan kuzeydoğu köşenin üzeri beşik tonoz ve çapraz tonoz çeşitlemesi ile örtülmüştür (Görsel: 209). Harimin batı cephesinde zemine yakın, pencere formunda sivri kemerli iki büyük niş ve güney sahının batı cephesinin üst kotunda nişin üzerinde mazgal formlu bir pencere açıklığı yer alır. Güney cephede alt kotta dört pencere açılığı bulunur (Görsel: 210). Harime doğru taşkın olan mihrabın iki yanında dikdörtgen formlu, doğu ve batı köşelere yakın olan pencere açıklıkları sivri kemerlidir. Doğu cephede alt kotta basık kemerli iki pencere açıklığı bulunur. Harimin güney sahınının doğu duvarı ile batı duvarının üst kotunda karşılıklı açılmış birer mazgal formlu pencere bulunur (Şekil: 25).

Görsel 209. *Caminin doğusundan bir görünüm*

Görsel 210. *Caminin panoramik görünümü (solda avlu, sağda harim)*

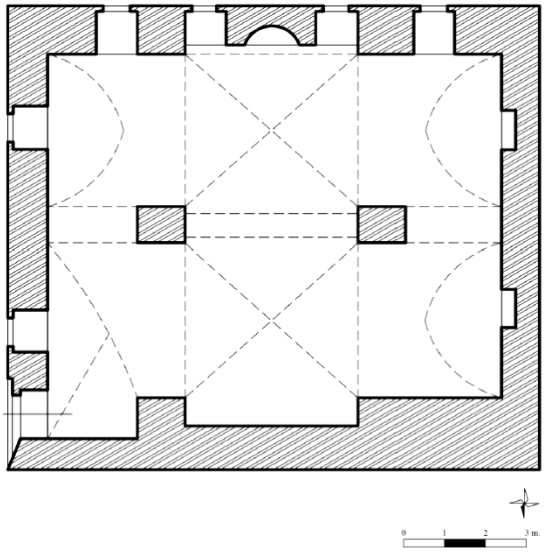

Şekil 25. *Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami'nin Planı (Arslan, 2017, s. 1050)*

2.2.5.6. Yapının Taç Kapıları

Harimin kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır.

2.2.5.6.1. Harim Taç Kapısı

Avlunun doğu kapısı ile aynı eksende, harimin doğu duvarının kuzeye yakın köşesinde bulunur (Görsel: 211).

Görsel 211. *Harim taç kapısı*

Taç kapının, yapılan son onarımlarda uğramış olduğu değişiklikler 1968 yılında Altun'un (2011, s. 46) çektiği ve 2014 yılında çekilen Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivine (D.K.V.K.B.K) ait fotoğraflardan tespit edilebilmektedir (Görsel: 212).

Görsel 212. *Harim taç kapısının doğudan görünümü / 1968 (Altun, 2011, s. 46)*

Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürlüğünden alınan tarihsiz fotoğraflarda taç kapının önüne giriş açıklığı üzerindeki basık kemer yüksekliğinde derme çatma bir kulübe yerleştirilmiş olduğu görülmektedir (Görsel: 213-214). Kulübe 2014 yılında kaldırılmıştır.

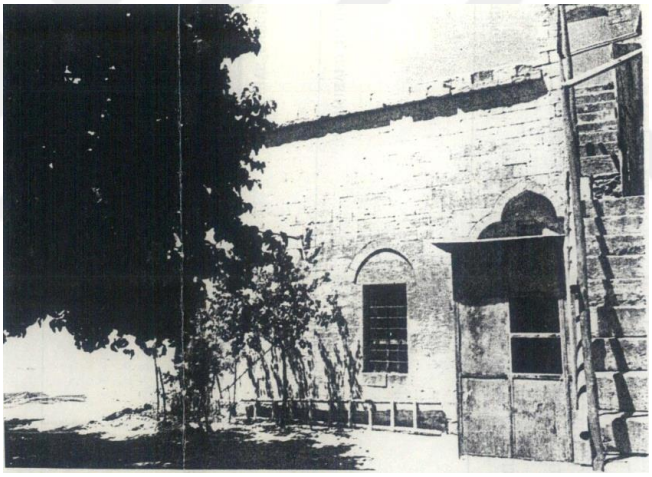

Görsel 213. *Harim taç kapısının kuzeydoğudan görünümü (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

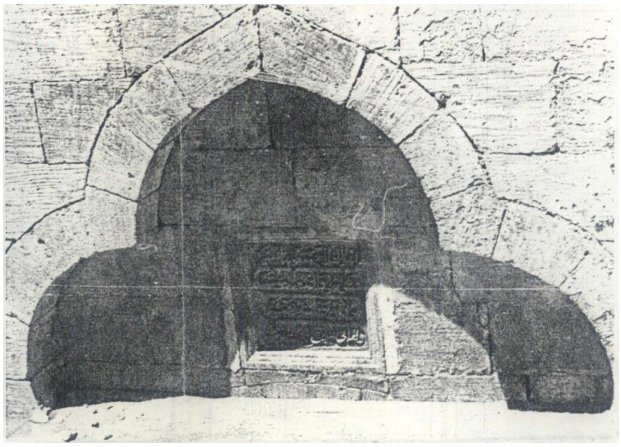

Görsel 214. *Harim taç kapısının üç dilimli kemeri ve kemerin altında bulunan kulübenin örtü kısmı (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

2014 yılına ait fotoğrafta taç kapının kesme taştan oluşan eşiği kaldırılmış ve yerine mermer yüzeyli bir eşik yerleştirilerek, önüne yine mermerden dikdörtgen formlu bir sahanlık yapılmıştır. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının yerine demir profilli bir kapı monte edilmiştir. Avludan harim damına çıkmak ve avlu kuzey kapısından avluya inmek için ortak kullanılan, harimin doğu duvarına dayalı merdiven kuruluşunun güney cephesindeki kaba yonu taşların yüzeyine kesme taş sırasının harç ile tutturularak merdiven kuruluşunun genişletilmesi sonucu taç kapının kuzey duvarı ile giriş açıklığını örten basık kemerin bir kısmı ve üç dilimli kemerin kuzey dilimi kesme taşların gerisinde bırakılmıştır. Merdiven kuruluşunun güney cephesine harç ile tutturulmuş olan kesme taşlar, alt kotta aynı eksende yer alan kare formlu iki pencere açıklığını da kapatmıştır. Giriş açıklığının üzerini örten basık kemerin üzengi taşlarındaki konsol çıkıntıları yontularak giriş açıklığının yan duvarları ile aynı düzleme getirilmiştir[236] (Görsel: 215).

Görsel 215. *Harim taç kapısının doğudan görünümü / 2014 (D.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

2018-2019 yılında yapılan son restorasyon çalışmalarının ardından mermer taç kapı eşiği ve önündeki sahanlık kaldırılmış ve yerlerine 0.20 cm yüksekliğinde kesme taştan dikdörtgen bir sahanlık yapılmıştır. Taç kapı giriş açıklığını örten demir profilli kapı kanatları sökülmüş ve yerlerine daha önce olduğu gibi ahşap kapı kanatları monte edilmiştir (Görsel: 216).

[236]Bkz. s. 226. Görsel 212.

Görsel 216. *Harim taç kapısının günümüzdeki durumu*

2.2.5.6.1.1.Kitabesi

Yapının inşa kitabesi yoktur. Ancak, üç dilimli kemerin 0.46 cm altına, giriş açıklığını örten basık kemerin 0.05 cm üzerine yekpare olarak yerleştirilmiş kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin kullanıldığı 0.45 x 0.45 ebadındaki çökertme kenarlı kare formlu çerçeve içine Arapça harflerle, aralarda dışbükey üç silmenin olduğu dört satır halinde yazılmış bir kitabe bulunur. Dıştan içe doğru kademelenme yapmış dışbükey üç silmeli, kare çerçevenin en dışındaki silme 0.03 cm, ortadaki silme 0.02 cm içteki silme 0.01 cm genişliğindir.

Altun (2011, s. 46-47) taç kapıda bulunan yazıları kısmen silinmiş bu kitabe için, sonradan taç kapıya eklenmiş olabileceği yorumunu yapmış ve geç devire ait nesih yazı ile yazılmış kitabede yapı ile alakalı herhangi bir bilginin olmadığını, dini içerikli olduğunu ve sonunda ‘‘el tarih…’’ gibi anlaşılamayan bir kaydın bulunduğunu belirtmiştir (Görsel: 217).

Görsel 217. *Harimin taç kapı kitabesi*

2.2.5.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Sarımsı kalker taşının (ocre Jaune) kullanıldığı taç kapı, düz örgülü kesme taşla inşa edilmiştir (Altun, 2011, s. 6). Kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı taç kapının genişliği 1.65 m, yüksekliği 3.76 metredir (Şekil: 26-27).

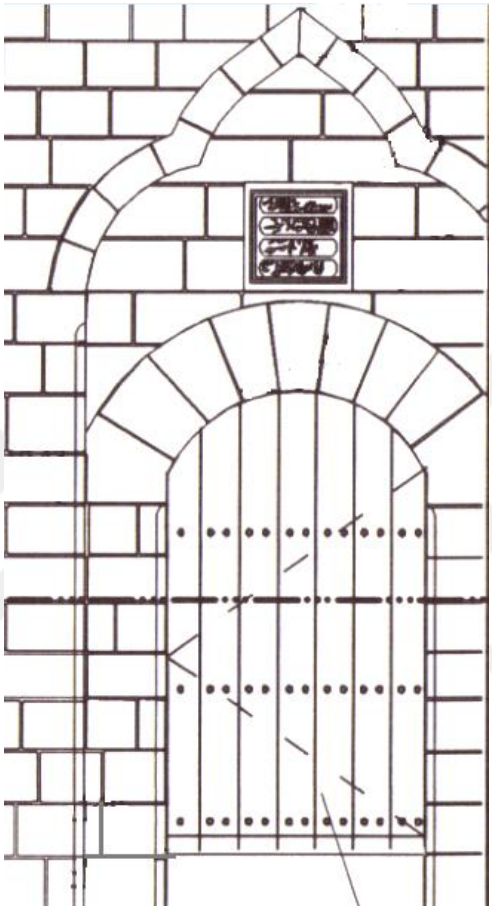

Şekil 26. *Harim taç kapısının cephe çizimi / ö: 1/50 (D.V.B.M. arşivi)*

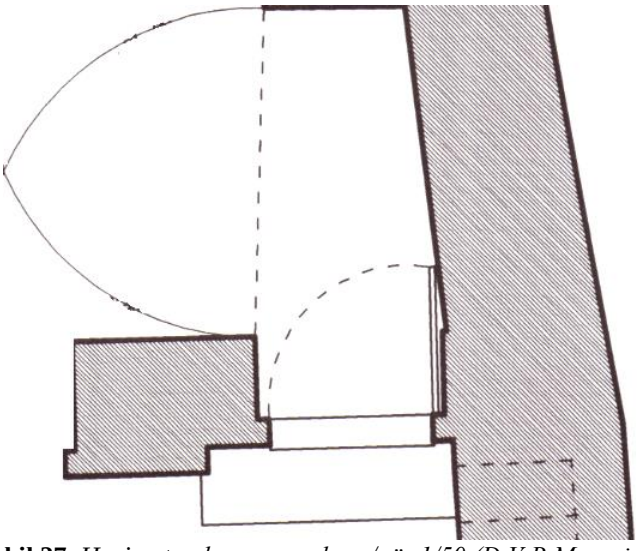

Şekil 27. *Harim taç kapısının planı / ö: 1/50 (D.V.B.M. arşivi)*

2.2.5.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Yan duvarlara oturan üç dilimli kemerin altında biçimlenen taç kapı, güney yan duvar köşesindeki pahlanma ile içe doğru yumuşak bir kademelenme yapmıştır. Giriş açıklığı, harimin doğu duvarından 0.17 cm geridedir. Kemer alınlığında bir kitabe yer bulunur. Giriş açıklığı basık bir kemer ile örtülüdür. Giriş açıklığının zemininde yer alan sahanlık, eşik görevi de görmektedir. Giriş açıklığı dönem müdahalesi ile monte edilmiş ahşap bir kapı ile örtülmüştür.

Düz örgülü kesme taştan oluşan dikdörtgen formdaki sahanlığın avlu zemininden yüksekliği 0.20 cm, genişliği 1.63 m, derinliği 1.06[5] metredir. Giriş açıklığının eşiği bulunmamaktadır. Sahanlık, taç kapının iç cephesini avlu zemininden ayıran unsurdur.

Taç kapının üç dilimli kemeri dikdörtgen ve dikdörtgene yakın şekillerdeki düzgün kesme taşlardan oluşmaktadır. Tepede yer alan kemer dilimi, çift merkezli sivri kemer formundadır. İki yanda alt kotta aynı eksende bulunan kemer dilimleri de tamamlandıkları takdirde sivri kemer düzenine sahip olacak biçimdedirler. 0.15 cm yüksekliğindeki üç dilimli kemerin kuzey diliminin büyük bir kısmı merdiven kuruluşunun gerisinde kalmıştır.[237] Kemer üzengi taşının alt köşesi pahlıdır. 0.17 cm geriye çekilerek, üç dilimli kemerin karnını açıkta bırakan kemer alınlığı düz örgülü kesme taşlardan oluşmaktadır. Alınlıkta, kare çerçeveli Arapça harflerle yazılmış bir kitabe yer almaktadır (Görsel: 218).

Görsel 218. *Harim taç kapısının üç dilimli kemeri*

[237]Taç kapının üç dilimli kemerinin son onarımlardan önceki durumu için bkz. s. 226. Görsel 212, 214.

2.2.5.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

Yan duvarlara oturan 0.41^{5} cm yüksekliğindeki basık bir kemer ile örtülü olan giriş açıklığının genişliği 1.14^{5} m, yüksekliği 2.25 metredir. 0.24 cm derinliğindeki yan duvarların avluya bakan köşeleri, zeminden 0.05 cm yukarıdan kemer üzengi taşlarına kadar pahlanmıştır. Güney yan duvar 0.30 cm, kuzey yan duvar 0.15 cm genişliğindedir.

2.2.5.6.1.3.2. Konsollar

Konsolların varlığı eski fotoğraflardan tespit edilmiştir ancak son onarımlarda tıraşlanarak yok edilmişlerdir.

2.2.5.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları son onarımlarda eklenmiştir.

2.2.5.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Yoktur.

2.2.5.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Yoktur.

2.2.5.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Taç kapı giriş açıklığından, avlu zemininden 0.20 cm yüksekte bulunan sahanlık ile aynı kotta, 2.82 m derinliğinde harimin kuzeydoğu köşesindeki çapraz ve beşik tonoz karışımı örtüsü bulunan dikdörtgen tabanlı bir alana geçiş yapılır. Harim, dikdörtgen tabanlı taç kapı zemininden, 0.14 cm yüksekliğe sahip ahşap bir platform ile ayrılmaktadır (Görsel: 219).

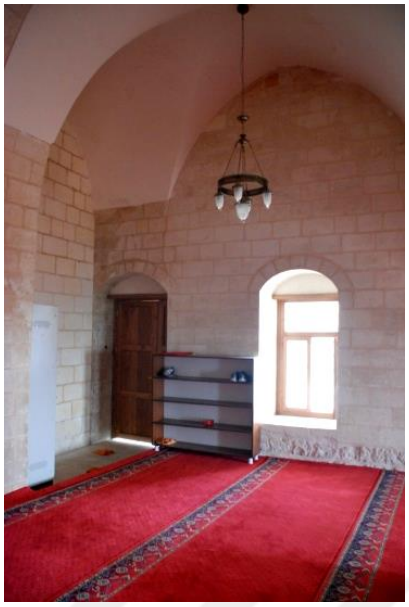

Görsel 219. *Taç kapının bulunduğu hariminin kuzeydoğu duvarından bir görünüm*

Giriş açıklığının harim cephesi 0.23 cm yüksekliğinde, 0.58 cm genişliğinde basık bir kemer ile örtülüdür. Zeminden 2.61 m yüksekte olan basık kemerin 0.30 cm altında, giriş açıklığının yan duvarlarına saplanmış bir ahşap hatıl bulunur. Ahşap hatıl ile basık kemerin arası 0.15 cm derinliğe kadar kapatılmıştır. Doğu cephede giriş açıklığının üzerini örten basık kemerin oturduğu yan duvarlar, harim cephesinde 0.07^{5} cm taşkındır. Doğu cephedeki basık kemer, harim içinden görülmektedir (Görsel: 220).

Görsel 220. *Taç kapı girişinin harimden görünümü*

2.3.Mardin Artuklu Medreselerinin Taç Kapıları

2.3.1. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi Taç Kapısı

2.3.1.1. Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Vakfiye kitabesinde verilmiş bilgilerden yola çıkılarak[238] Artuklu Hükümdarı Kutbeddin II. İlgazi zamanına (1176-1184) tarihlendirilmektedir (Altun, 1971, s. 13; 1988a, s. 39; 1997, c.16, s. 503-504; 2006, s. 230; 2011, s. 73; Aslanapa, 1989, s. 141-142; Cantay, 1992, s. 9; Gabriel, 2014, s. 40; Göyünç, 1969, s. 114; Hattstein ve Delius, 2007; İlter, 1969, s. 204; Kâtip Ferdî, 2006, s. 12-13, 17, dipnot: 18; Tuncer, 1978, s. 150-152).

Yapı, 1206 tarihli vakfiye kitabesine ve Kâtip Ferdî'nin ve Naşir Ali Emiri'nin (2006, s. 12-13, 17, dipnot: 18) vermiş oldukları bilgilere göre Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi olarak bilinmektedir[239] (Altun, 2011, s. 73; Gabriel, 2014, s. 40; Karaçam, 2012, s. 161-162).

Mardin Kalesi'nin eteğine kurulmuş olan eski yerleşim yerinin kuzeydoğusunda; Surkapı yakınlarında, batıdan doğuya doğru eğimli bir arazi üzerinde, ada 137, parsel 3-4-8 üzerinde[240], Gül Mahallesi, 27. Sokak da bulunmaktadır (Görsel: 221)

[238]Ayrıca Kâtip Ferdî'nin (2006, s. 17) vermiş olduğu bilgiye göre Kutbeddin II. İlgazi (1174-1184) bu medreseye defnedilmiştir. Verilen bu bilgi ışığında medresenin 1184 tarihinden önce inşa edilmiş olduğu tahmin edilmektedir (Altun, 2011, s. 70).

[239]Ayrıntılı bilgi için bkz. F.T. İlter. (1969). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri. *Vakıflar Dergisi*. (VIII). s. 204; N. Göyünç. (1969). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. s. 114; O. Aslanapa. (1989). *Türk Sanatı*. (2. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi. s. 141-142)

[240]Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivleri [Ş.K.V.K.B.K.M].

Görsel 221. *Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-26)*

2.3.1.2. Banisi

Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi'nin hanımı Sitti Radviyye/Razviye tarafından oğlu Kudbeddin II. İlgazi döneminde (1176-1184) inşa ettirilmiştir (Altun, 1970, s. 253; 1997, c.16, s. 503-504; 2011, s. 73; Aslanapa, 1989, s. 141-142; Gabriel, 2014, s. 40; Hattstein ve Delius, 2007, s 380; İlter, 1969, s. 204; Kâtip Ferdî, 2006, s. 17).

2.3.1.3. Mimarı ve Sanatkârları

Yapının mimar ve sanatkârları hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.3.1.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Gabriel (2014, s. 40) 1932 yılında yapıyı incelemiş ve ''Pek çok dönüşümden geçmiş olan bu yapı, bugün niteliksiz binalardan oluşan ahenksiz bir yığından ibarettir ve herhangi arkeolojik bir merak uyandırmaz'' şeklinde bilgi vermiştir. Metin Sözen'in çizmiş olduğu restitüsyon planı Albert Gabriel'in vermiş olduğu bilgi ile örtüşmektedir[241]. Altun da (2011, s. 70-73) Kasım 1967-Kasım 1968 yılları arasında incelediği medrese için, sorumsuzca yapılan onarım ve eklemeler sonucunda yapıda birçok değişim yaşandığını belirtmiş ve yapının güney eyvanının kuzey duvarının daha kuzeye doğru çekilerek mescit olarak kullanıldığı bilgisinin yanında mihrabının badana yapılarak üzerine eflatun boya sürüldüğü gibi yapıdaki bazı değişimler hakkında bilgiler

[241]Bkz. s. 236, Şekil 29.

vermiştir. Yapıyı inceleyen üç değerli araştırmacıda medresede büyük bir değişim yaşandığı konusunda hemfikirdir. Ancak yapıdaki bu değişimlerin hangi tarihlerde yaşanmış olduğu ve medresenin orijinal durumu konusunda net bir bilgi bulunamamıştır.

Yapıda herhangi bir onarım kitabesi bulunamamıştır. Medresenin bilinen ilk restorasyon çalışması, Mardin Valiliği tarafından 2003 yılında gerçekleştirilmiştir (Ş.K.V.K.B.K.M.).

2.3.1.5. Yapının Mimari Tasviri

Anadolu'nun, bilinen en erken tarihli açık avlulu medresesi olma özelliğine sahip yapı dikdörtgen bir taban üzerine kurulmuş iki eyvanlı, revaklı avlulu, iki katlı bir düzenlemeye sahipken, dönem müdahaleleri sonucunda birçok değişikliğe uğramış ve orijinalliğini kaybetmiştir (Altun, 1970, s. 253; 2006, s. 230; 2011, s. 70). (Görsel: 222) Şekil: 28-29).

Görsel 222. *Mardin / Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin güney cephesinden genel görünümü*

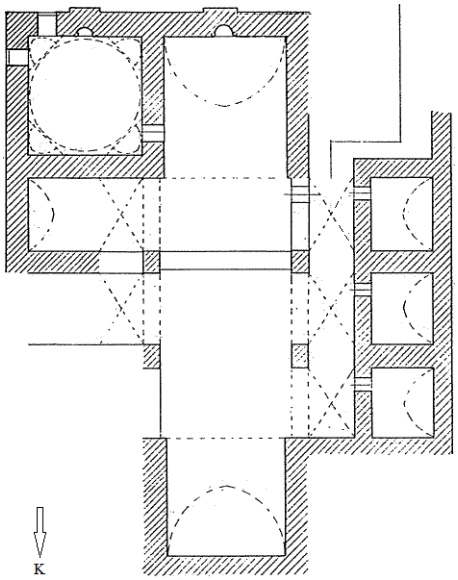

Şekil 28. *Mardin / Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin planı / 1967-1968 (Altun, 2011, s. 70)*

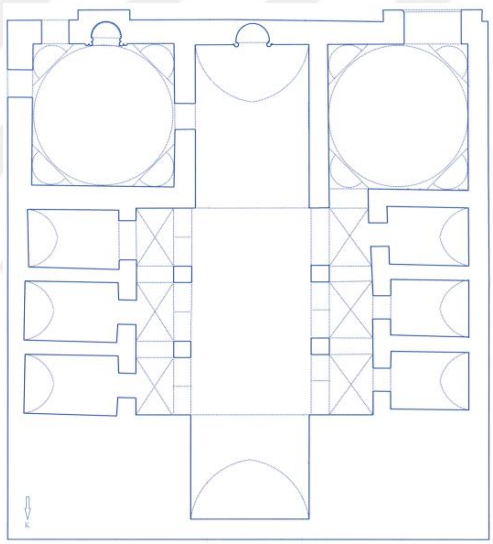

Şekil 29. *Metin Sözen'e göre Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin restitüsyon planı 1957, 1961, 1962 / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu, Haz. Y. Mim. Aydın Y. Kesici vd.)*

Günümüzde, medresenin batı duvarını şahsa ait evin doğu duvarı oluşturmaktadır. Güney ve doğudan çevre duvarı ile sınırlandırılmış asimetrik bir avlusu olan medreseye, güney duvarının batısında yer alan eyvan formundaki taç kapıdan giriş sağlanmaktadır. Beşik ve çapraz tonoz çeşitlemesi ile örtülü olan 'L' formundaki giriş koridorundan revaklı avluya geçiş sağlanır. Revaklar çapraz tonoz ile örtülüdür. Avlunun batı kanadında üç, doğu kanadında iki olmak üzere avlu revaklarına açılan, sivri kemerli beşik tonozla örtülü, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı birimler yer alır. Doğu kanadında yer alan birimlerden kuzeydekinin doğu duvarında bir giriş açıklığı, güneydekinde bir pencere açıklığı bulunur. Medresenin kuzeybatı

köşesinde, güney duvarından avlu revaklarına açılan sivri kemerli beşik tonozla örtülü doğu – batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı büyük boyutlu bir birim bulunur. Güney – kuzey yönünde uzanan dikdörtgen tabanlı avlunun güneyinde mescidin kuzey duvarında bir niş ve hemen önünde avlu zemininde sekizgen formlu bir havuz yer alır. Medresenin güneydoğu köşesinde, üzeri tromp geçişli kubbe ile örtülü içinde yüksek platform üzerinde iki sanduka bulunan kare tabanlı bir türbe bulunur. Doğu ve güney duvarında ikişer pencere açıklığı yer alan türbenin güney duvarında pencere açıklıklarının ortasında büyük boyutlu mihrap nişi de açılmıştır. Türbenin batı duvarına açılmış giriş açıklığından kuzey-güney doğrultuda uzanan sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü, dikdörtgen tabanlı mescide geçiş yapılır. Mescidin güney duvarında bir mihrap nişi, iki yanında da birer pencere açıklığı bulunur. Mescidin batı duvarında, doğu duvarındaki türbenin giriş açıklığı ile aynı düzlem üzerinde bulunan giriş açıklığından, sivri kemerli beşik tonozla örtülü kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı, güney duvarında pencere açıklığı bulunan bir birime geçiş sağlanır. Mescidin aynı kot üzerindeki kuzey bölümü doğu-batı yönünde uzanan beşik tonoz ile örtülerek, örtü unsuru açısından farklılık arz etmiş ve mescit bu bölümün doğu-batı kenarlarından geniş formlu sivri kemerler vasıtasıyla dışa açılmıştır. Medresenin üst katı hakkında kalan kemer izleri dışında bir bilgi bulunamamıştır (Şekil: 30).

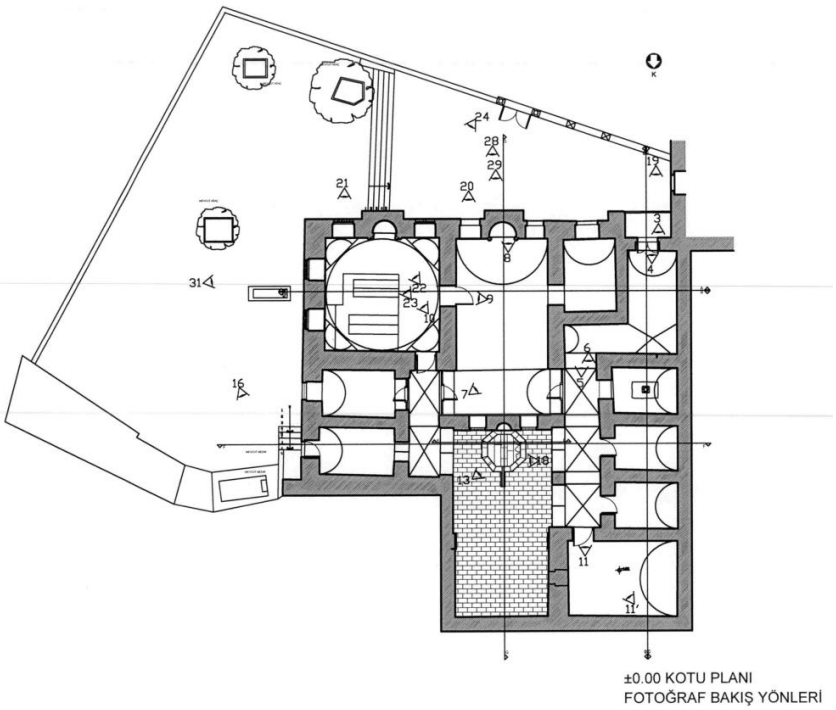

Şekil 30. *Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin günümüzdeki durumunu gösteren planı / ö: 1/50 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu, Haz. Y. Mim. Aydın Y. Kesici vd.)*

2.3.1.6. Yapının Taç Kapıları

Güney duvarının batı köşesinde bulunmaktadur.

2.3.1.6.1. Güney Taç Kapı

Medresenin güney duvarının, batısında bulunan şahsa ait evin doğu duvarı ile birleştiği köşede bulunmaktadır (Görsel: 223).

Görsel 223. *Taç kapısının güneyden görünümü*

Taç kapıda, 2003 yılında yapılan restorasyon çalışmalarında ve öncesinde bazı değişikler yaşandığı, medreseye ait en erken fotoğraf 1929 yılında çekmiş olan Oppenheim'in arşivi, Altun'un (2011, s. 70-71) Kasım 1967-Kasım 1968 yıllarında çekmiş olduğu fotoğraflar ile Ş.K.V.K.B.K.M. arşivindeki fotoğraflardan anlaşılabilmektedir.

Oppenheim'in 1929 yılında çektiği fotoğrafta taç kapı eyvanı ve dışa taşkın doğu yan kanadın günümüzdeki görünümü ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Doğu yan kanadın doğuya bakan dış cephesinde üst kotta ve medrese güney duvarında aynı doğrutuda devam eden şerit halindeki vakıf kitabesinin günümüzdeki durumu ile büyük ölçüde aynı olduğu gözlenir. Ancak medresenin taç kapısının da yer aldığı güney cephesindeki vakıf kitabesinin alt ve üst kotundaki pencere düzenlemeleri, yapının geçirmiş olduğu onarımlar sonucunda değişmiştir.[242] Oppenheim'in 1929 yılında çekmiş olduğu

[242]Medresenin güney cephesinin günümüzdeki durumu için bkz. s. 235. Görsel 222.

fotoğrafta görünen, medresenin güney cephesinin hemen önündeki hazire, günümüze ulaşamamıştır (Görsel: 224-225). Oppenheim'in 1929 yılına ait fotoğrafında taç kapının üzerinde herhangi bir kuruluş bulunmamaktadır. Altun'un (2011, s. 70-71) Kasım 1967 – Kasım 1968 yılları arasında yapmış olduğu araştırma sırasında çekmiş olduğu fotoğraflardan ve medresenin güney cephesi ile ilgili vermiş olduğu bilgilerden taç kapı üzerine, demir korkuluklarla çevrili betondan bir balkon yapılmış olduğu anlaşılır (Görsel: 226-227). Taç kapı üzerine yapılmış olan beton balkon 2003 yılında Mardin Valiliği tarafından düzenlenen restorasyon çalışmaları sonunda kaldırılmıştır (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi).

Görsel 224. *Mardin / Hatuniye (Sitti Radviyye) Medreses'nin güney cephesi / 1929 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6999)*

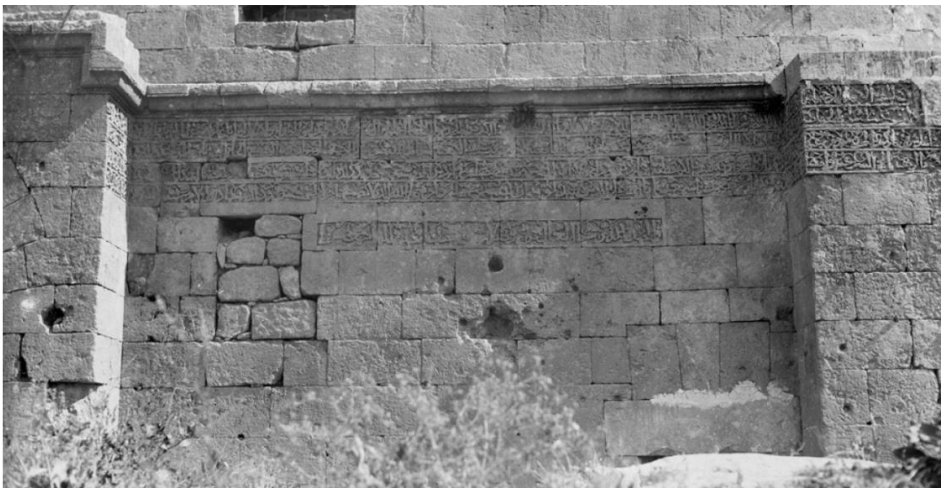

Görsel 225. *Medrese taç kapısının doğu yan kanadı ve medresenin vakıf kitabesi / 1929 (Oppenheim).*
(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7000)

Görsel 226. *Medrese'nin güney cephesi / Kasım 1967 – Kasım 1968 (Altun, 2011, s. 70)*

Görsel 227. *Taç kapının üzerine kurulmuş balkon / Kasım 1967 – Kasım 1968 (Altun, 2011, s. 71)*

2003 yılındaki restorasyonlarda, medresenin güney cephesi önünde kalan avlu zemininin yaklaşık 0.80 cm aşağı indirilmesi ile taç kapının yüksekliğinin artmış olduğu Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden alınan fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Görsel: 228-229-230).

Görsel 228. *Medrese'nin güney cephesi (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Görsel 229. *Medrese'nin güney cephesi (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Görsel 230. *Medrese'nin güney cephesi / 2019*

Taç kapı giriş eyvanına ve giriş koridoruna uygulanmış olan boya-badana 2003 yılındaki restorasyonlar sırasında raspalanarak çıkarılmış ve ne zaman takıldığı ile ilgili bir bilgi bulunmayan giriş açıklığını örten demir profilli kapı da sökülerek yerine günümüzdeki ahşap kapı kanatları monte edilmiştir[243] (Görsel: 231-232-233).

Görsel 231. *Taç kapı eyvanına uygulanmış boya-badana (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

[243]Bkz. s. 245, Görsel 236.

Görsel 232. *Taç kapı koridorunun doğu koluna uygulanmış boya-badana (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

Görsel 233. *Taç kapı koridorunun doğu kolu / 2019*

2.3.1.6.1.1. Kitabesi

Medresenin güney duvarının güneye bakan cephesinde pencere açıklıklarının üzerinde yer alan dört şerit halindeki vakıf kitabesinin sonu, doğu yan kanadın 0.39 cm genişlikteki doğu cephesine işlenmiştir. Kenar silmelerle sınırlandırılmış dört şeritten oluşan vakıf kitabesinin harfleri arasına kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeler işlenmiştir. Dört şeridin altında yer alan vakıf kitabesinin son şeridi de kıvrım dallarla bezenmiştir (Görsel: 234-235).

Görsel 234. *Medresesinin güney duvarında yer alan vakıf kitabesi*

Görsel 235. *Vakıf kitabesinin, taç kapının doğu yan kanadının doğu cephesindeki bölümü ve kitabenin geneline yayılan kıvrım dallardan oluşan bitkisel bezemeler*

Yapının güney duvarında pencere açıklıklarının üzerinde yer alan alt alta dört şeridin 0.65 x 6.17 m, hemen altlarındaki tek şeridin 0.20 x 2.30 m ölçülerine sahip olduğu vakfiye kitabesinin çevirisi şu şekildedir;

> Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil, dinini yardımcısı, İslâm'ın yücesi, Müslümanların meliki, kâfir ve dinden dönenleri yok eden, sınır boyların pehlivanı, semalar yücesi, Emirü'l-Mü'minîn'in destekçisi olan, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpi oğlu İlhazi oğlu efendimiz Diyâr-ı Bekr Şâhı, Sultan, Melikü'l-Mansûr, Ebu'l-Muzaffer Artuk Arslan, bu mübarek Hatuniye Medresesine …… Şâfîî talebelere (fukahâ) (eğitim) ve icazet (verilmesi için), selefi olan es-Saîd (Yavlak Arslan) tarafından vakfedilen cihetlerin isimlerinin yazılmasını emretti –Allah onları rahmetiyle sulasın ve onlardan razı olsun-. (Bu cihetle:) medresenin kıble (güney) tarafındaki hamamın tamamı, Mardin'in doğusunda Benâbîl diye bilinen masbağa (boyahane) / masna'a (atölye) ve oranın Hüseyc adıyla bilinen mezrası, Mardin mülhakatından Nakrü'l-Kehf olarak bilinen yerleşim yeri (medârî), Mardin şehrinde Mor Hisâs Manastırı diye bilinen mekânların sınırı içinde kalan şeylerin hepsinin haracı. …… (Bu vakıf) vakfiyenin sıhhatiyle, şer'î delillerle imza ve icazetiyle bilinmesi için ona nispet edilir. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir. Onun mükâfâtı Allah'tandır. Allah iyi insanların mükâfâtını zâyi etmez. Ve bu (vakfiye) 602 senesinin

Cemaziyülahir'inde (Ocak – Şubat 1206) (yazıldı). Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun. Salat ve selam efendimiz Hz. Muhammed ve ashabının tümünedir[244] (Karaçam, 2012, s. 161-162).

2.3.1.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Taç kapı, düz örgülü sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) ile inşa edilmiştir (Altun, 2011, s. 6). Taç kapının genişliği 3.03 m, yüksekliği 5.00 metredir (Şekil: 31-32)

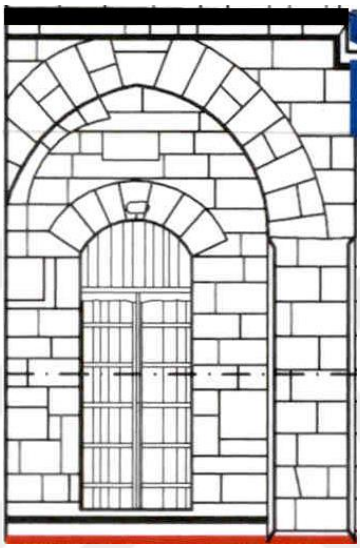

Şekil 31. *Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi taç kapısının cephe çizimi / ö: 1/50 (Y. Mimar Kesici ve Mimar Gültekin, Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden)*

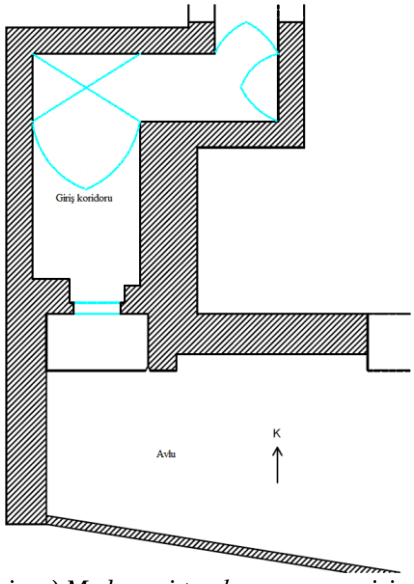

Şekil 32. *Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi taç kapısının ve giriş koridorunun yatay kesit planı*

[244]Bkz. K. Ferdi. (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*. (Naşir: Ali Emiri). (Ed: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş). (Haz. Y. Metin Yardımcı). Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 2. İstanbul: Prestij Reklam. s. 12-13, dipnot: 18.

2.3.1.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Sivri kemer profilli eyvan formuna sahip taç kapının batı duvarı özel mülke ait binanın doğu duvarına dayanmaktadır. Sivri kemerin batı kolunun bir bölümü duvara gömülü, doğu kolu, taşkın vaziyette bulunan yan kanada oturmaktadır. Eyvan zemininin, avlu zemininden yüksekte dikdörtgen tabanlı bir sahanlığı bulunmaktadır. Güney beden duvarından dışa doğru taşkın olan taç kapı, kademeli silmelerden oluşan saçak ile son bulmaktadır. Giriş açıklığı yan duvarlara oturan basık bir kemer ile örtülüdür (Görsel: 236). Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları dönem müdahalesi sonucu monte edilmiştir.

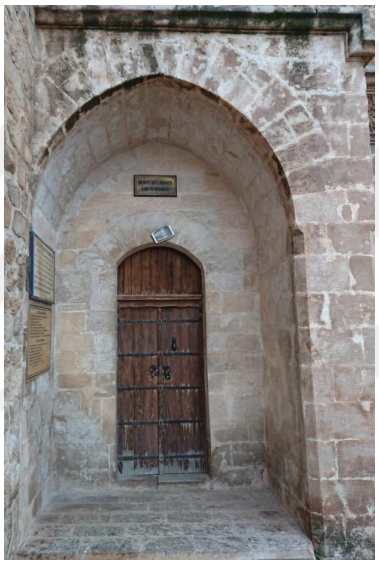

Görsel 236. *Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları*

Taç kapının batı duvarını şahsa ait bir evin doğu duvarı oluşturmaktadır ve bu nedenle batı yan kanat, batıda bulunan duvara gömülüdür. Doğu yan kanat 0.72 cm genişliğinde ve 0.39 cm dışa taşkındır. Doğu yan kanadın güneybatı ve güneydoğu köşeleri, avlu zemininden sivri kemerin üzengi taşına kadar pahlanmıştır. Doğu yan kanat, avlu zemininden 4.25 m yükselmiş ve üçgen formundaki doğu kemer köşeliğini oluşturmuştur. Üçgene yakın formdaki batı kemer köşeliği, medreseyi batıdan sınırlayan duvar ile giriş eyvanının kemeri arasında kalmıştır. Doğu yan kanadı taç kapının en üstündeki kademeli silmelerden meydana gelen saçak ile sınırlandırılmıştır.

Doğu yan kanadın ön cephesi düz örgülü sade kesme taşlardan meydana gelmektedir. Doğu yan kanadın güneydoğu ve güneybatı köşeleri pahlanarak eyvana ve doğuya doğru olan geçişler yumuşatılmıştır.

Batı yan kanat, medresenin batısında yer alan duvara gömülü vaziyettedir. Doğu yan kanadın doğuya bakan cephesi 0.39 cm genişliğindedir (Görsel: 237).

Görsel 237. *Taç kapının giriş açıklığı ve doğu yan kanadı*

Dikdörtgene yakın forma sahip kesme taşlardan meydana gelen 0.60 cm yüksekliğindeki sivri kemerin açıklığı 2.41 metredir. Kilit taşı, eyvan zemininden 4.15 m, avlu zemininden 4.31 m yüksekliktedir. Sivri kemer köşelikleri sade kesme taşlardan meydana gelmiştir (Görsel: 238).

Görsel 238. *Giriş eyvanının sivri kemeri*

Giriş eyvanı, sivri kemerin altında düz örgülü kesme taşlardan meydana gelmiştir. Yüksekliği 4.15 m, genişliği 2.41 m, derinliği 1.35 m olan eyvanın avludan yüksekliği 0.16 cm'dir. Günümüzde, eyvanın batı duvarına medresenin tanıtım levhaları, giriş açıklığının basık kemeri üzerine medresenin adının yazılı olduğu dikdörtgen bir tabela, giriş açıklığının basık kemeri alnına ışıklandırma için bir lamba asılmıştır.

2.3.1.6.1.3.1. Giriş açıklığı

Giriş eyvanının kuzey duvarının 0.70 cm genişliğindeki batı duvarı ile 0.64 cm genişliğindeki doğu duvarı arasına atılmış 0.38 cm yüksekliğinde basık bir kemerin örttüğü 0.10 yüksekliğinde, 0.26 cm derinliğinde eşiği olan giriş açıklığı 1.07 m genişliğe, 2.75 m yüksekliğe sahiptir. Giriş eyvanı tavanı, giriş açıklığını örten basık kemerin üzerinden 0.60 cm yüksektedir. Eşiğin ortasında giriş koridoru zemini ile aynı kotta, muhtemelen su tahliyesi için küçük bir oluk açılmıştır (Görsel: 239).

Görsel 239. *Taç kapının giriş açıklığı*

2.3.1.6.1.3.2. Konsollar

Yoktur.

2.3.1.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Giriş açıklığı, son dönemde eklenen ahşap kapı kanatları ile örtülmüştür.

2.3.1.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Yoktur.

2.3.1.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

0.25 cm dışa taşkın olan saçak, kademeli silmelerden oluşmuştur. 0.25 cm yüksekliğindeki saçağın kuzeyinde taç kapı genişliğinde, 0.39 cm derinliğinde düz örgülü kesme taşlardan oluşur, doğu kenarı düşey doğrultuda 0.25 cm kıvrım yaparak yan kanadın doğu cephesinde doğuya doğru kıvrılıp medresenin güney cephesinden vakıf kitabesinin üzerinden 4.54 m devam etmektedir. Saçak taşlarının güney cepheleri yukarıdan aşağıya doğru kademeli olarak yontularak şekil verilmiştir. Üstü düz, ortası dışbükey, alt kısmı da iki kenarlı ince bir forma sahiptir ve bezemesizdir.

2.3.1.6.1.3.6. Taç kapının Arka Düzeni

Giriş açıklığı kuzey-güney yönünde 5.90 m derinliğe ve 2.50 m genişliğe sahip dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü 3.65 m yüksekliğinde bir koridora açılmaktadır. Koridorun kuzey kenarının örtü unsuru çapraz tonozdur. Giriş açıklığının giriş koridoruna bakan cephesi, zeminden 3.29 m yüksekte bulunan sivri kemerle örtülüdür. Giriş açıklığının güney cephesini örten basık kemerin üzerinden yükselen düz örgülü kesme taş duvar, iç cephenin sivri kemerinin güney cephesine dayanmaktadır. Giriş açıklığının batı duvarı 0.88 cm genişliğe, 0.56 cm derinliğe, doğu duvarı 0.36 cm genişliğe, 0.40 cm derinliğe sahiptir. Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları yan duvarlardan 0.10 cm taşkın olan kenarlıklara monte edilmiş ve ahşap kapı kanatlarının basık kemerle arasında kalan boşluk ise dikdörtgen formlu ahşap bir levha ile kapatılmıştır (Görsel: 240-241).

Görsel 240. *Taç kapı giriş açıklığının kuzey koridorundan görünümü*

Görsel 241. *Taç kapı giriş koridorunun kuzey ve yan duvarları*

Giriş koridorunun çapraz tonozla örtülü kuzey duvarının doğusundaki dikdörtgen tabanlı sivri kemerli beşik tonozla örtülü 3.40 m x 1.52 m ölçülerindeki geçit, kuzeyden revaklı avluya açılmaktadır. İç avluya açılan 'L' formundaki giriş koridoru çoğunlu kaba yonu taştan oluşan duvarlara sahiptir, tonoz çeşitlemesine sahip tavanı sıvanarak boya-badana yapılmıştır.

Giriş koridorunun kuzey duvarının ortasında dairesel formda yaklaşık 0.07 cm çapında bir delik ve deliğin içinde pişmiş topraktan yapılmış künk (büz) bulunmaktadır. Giriş koridorunun kuzey duvarının arkasında içinde bir kuyu olan mekân ile aynı duvarı paylaşıyor olması gibi bağlantıların araştırılması tez kapsamı dışına çıkılmasına neden olacağından bu durumun başka bir araştırmaya konu olabileceğini belirtmekle yetinilmiştir (Görsel: 242).[245]

Görsel 242. *Taç kapı giriş koridorunun kuzey duvarında bulunan dairesel formlu delik içine yerleştirilmiş künk (büz)*

[245]Medresenin geçirmiş olduğu değişimler nedeni ile detaylı bir araştırma yapılmadan bu konuda bir yorumda ya da tahminde bulunmak şuan için mümkün değildir.

2.3.2. Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi ve Taç Kapısı

2.3.2.1. Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Eyvan formundaki taç kapının giriş açıklığının lentosunun batı yüzüne işlenmiş şerit kitabeye göre yapı H. 608 / M. 1211 tarihinde inşa edilmiştir (İlter, 1969, s. 204).

Yapının bulunduğu Ziyaret Köyü'nün eski adı 'Harzem/Harzam' ya da medresenin taç kapısında bulunan inşa kitabesinde yazılı olan banisinin adı 'Taceddin Mesud' ile anılmaktadır (Altun, 1978a, s. 161-162; Gabriel, 2014, s. 63-64, 250; Göyünç, 1969, s. 121-122; Kâtip Ferdî, 2006, s. 19-68; İlter, 1969, s. 204; Kuran, 1969, c.1, s. 30-33)

Mardin'in Kızıltepe ilçesine 8 km uzaklıktaki Ziyaret (Harzem/Ğurs Mevki) Köyü'nde Zerkan Çayı'nın hemen kenarında, pafta 2, parsel 6 üzerinde[246] bulunmaktadır (Görsel: 243)

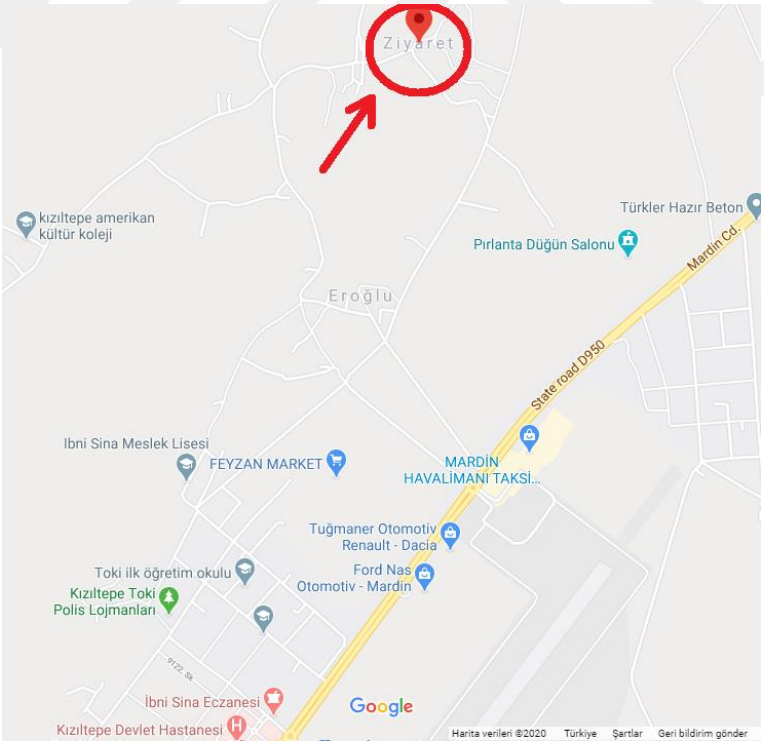

Görsel 243. *Mardin / Kızıltepe'nin Ziyaret (Harzem) Köyü'nde bulunan Taceddin Mesud Medresesi'nin konumu*
(https://www.google.com/maps/place/Ziyaret,+47400+K%C4%B1z%C4%B1ltepe%2FMardin/@37.2400618,40.6224656,15z/data=!4m5!3m4!1s0x400a8138ea968a3b:0xef1f85985ec8efaa!8m2!3d37.2501527!4d40.6327522)

[246][a.g.k. Ş.K.V.K.B.K.M.]

2.3.2.2. Banisi

Taç kapı lentosuna işlenmiş şerit kitabede yazılı olan bilgilere göre yapıyı inşa ettiren kişi Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın, azadlı Habeşli kölesi Taceddin Mesud bin Abdullah'tır (Altun, 1978a, s. 162; Gabriel, 2014, s. 64; Göyünç, 1969, s. 122).

2.3.2.3. Mimarı ve Sanatkârları

Mimar ve sanatkârları hakkında bir mevcut değildir (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.3.2.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Gabriel (2014, s. 63-64) 1932 yılında incelemiş olduğu Taceddin Mesud Medresesi için ''Bir hayli mütevazı olan yapı topluluğu, pek çok değişikliğe maruz kalmıştır. Yapı defalarca onarımdan geçmiştir'' yorumunda bulunmuş ve yapının oldukça basit olduğunu belirtmiştir.[247] Kuran (1969, s. 32) yapı ile ilgili olarak ''Harzem Medresesi çeşitli değişikliklere uğramış, harap ve kendi haline terk edilmiş bir yapıdır. Ancak mevcut kısımlar binanın orijinal durumu hakkında az çok bilgi vermektedir'' diyerek restitüsyon planı çizmiştir.[248] (Görsel: 244). Altun (1978a, s. 162) ''yapının pek çok değişikliğe uğradığı açıkça bellidir'', yorumunda bulunmuştur.[249] Taceddin Mesud Medresesi'nde yapılan son onarım çalışması 2017 yılından sonra başlamış ve 2019 yılı başında tamamlanmıştır.[250] Yapıyı inceleyen araştırmacıların da değindiği gibi yapının orijinal bölümlerinin çoğu büyük değişikliğe uğramış, son onarımlardan sonra yapı, birkaç bölüm dışında yeni yapılmış bir bina niteliği kazanmış ve orijinalliğini yitirmiştir.[251]

[247]Albert Gabriel'in 1932 yılında çekmiş olduğu fotoğraf için bkz. s. 255. Görsel 247.

[248]Aptullah Kuran'ın çizdiği restitüsyon planı için bkz. s. 254. Şekil 35.

[249]Altun, eski fotoğraflarda görülen yüksek ve sivri kemerden dolayı, giriş eyvanının sonraki onarımlar ile taç kapının önüne inşa edilmiş olabileceği düşüncesindedir (a.g.k., 1978a, s. 161).

[250]Onarımın mahiyeti hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

[251]Medrese yapısının günümüzdeki durumu için bkz. s. 252. Görsel 245.

Görsel 244. *Kızıltepe / Taceddin Mesud Medresesi'nin batısından bir görüntü / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)*

2.3.2.5. Yapının Mimari Tasviri

Avlu içinde cami, medrese gibi çeşitli birimlerden oluşan yapı bir külliye şeklinde inşa edilmiş ancak çeşitli zamanlarda dönem müdahaleleri ile orijinalliğini kaybetmiştir (Görsel: 245). 2017 yılından sonra yapılan restorasyon çalışmaları sonunda birkaç ayrıntı dışında, orijinal sayılabilecek bir bölümü kalmamıştır (Şekil: 33). Taç kapı, yapının batı cephesinde eyvan formunda dışa taşkın bir biçimde inşa edilmiştir[252] (Şekil: 34-35).

Görsel 245. *Taceddin Mesud (Harzem) Medresesi'nin taç kapısının bulunduğu batı cephesi*

[252]Yapının plan ve mimarisi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Altun, a.g.k., 1978, s. 161-162; Gabriel, a.g.k., 2014, s. 63-64, 250; İlter, a.g.k., 1969, s. 204; Kuran, a.g.k., 1969, s. 30-33.

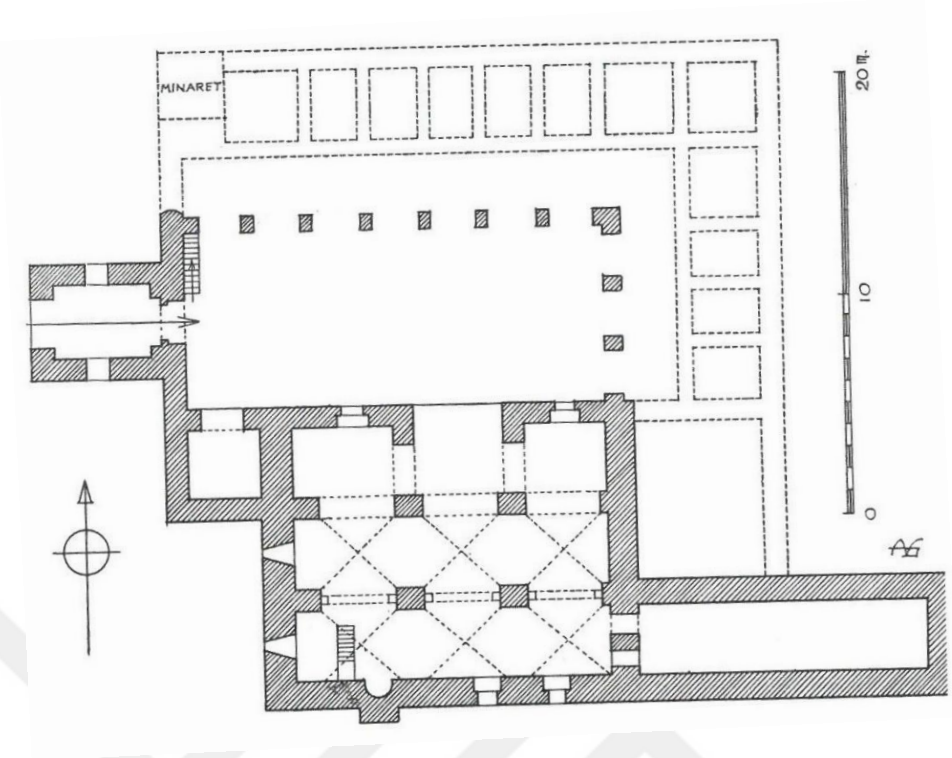

Şekil 33. *Taceddin Mesud Medresesi'nin planı (Gabriel, 2014, s 63)*

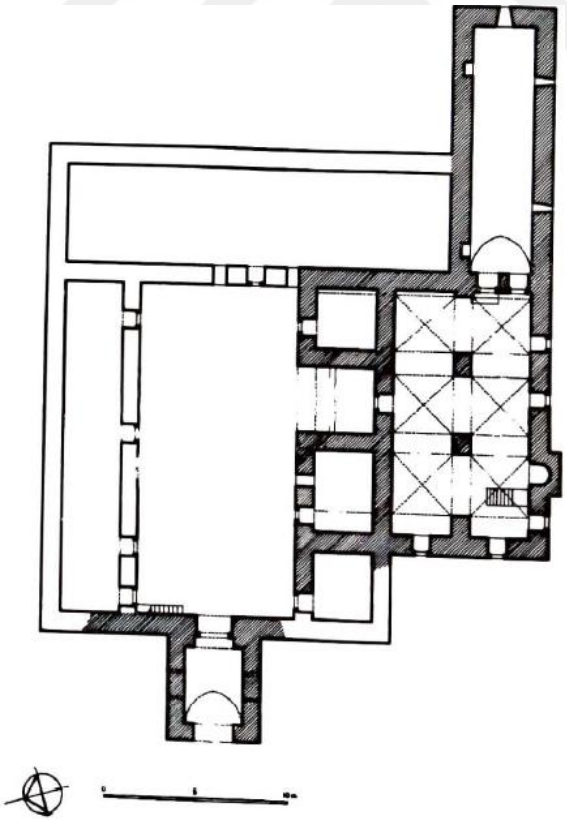

Şekil 34. *Taceddin Mesud Medresesi'nin planı (Kuran, 1969, c.1, s. 31)*

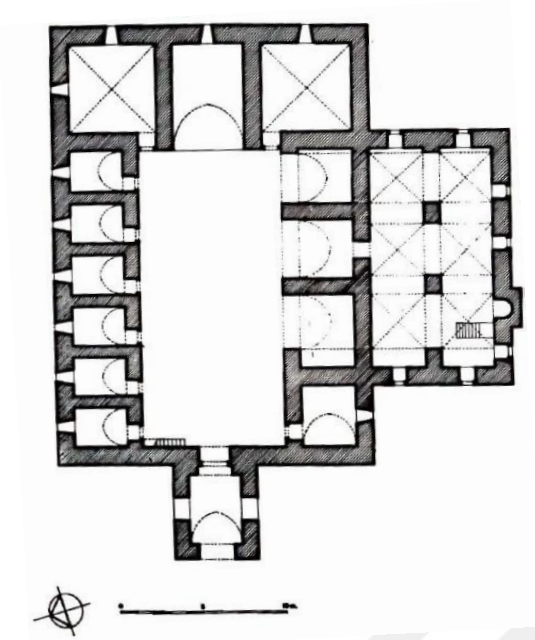

Şekil 35. *Aptullah Kuran'a göre Taceddin Mesud Medresesi'nin restitüsyon planı (Kuran, 1969, c.1, s. 31)*

2.3.2.6. Yapının Taç Kapıları

Medresenin taç kapısı batı duvarında bulunmaktadır.

2.3.2.6.1. Batı Taç Kapısı

Eyvan formundaki taç kapı, külliye biçimine sahip medresenin batı duvarının kuzeye yakın köşesinde bulunmaktadır (Görsel: 246).

Görsel 246. *Taç kapının kuzeybatıdan görünümü*

2017-2019 yılları arasında yapılan restorasyonların sonunda, yapının genelinde olduğu gibi taç kapı özelinde de aslına uygun olmayan değişimler meydana gelmiştir. Kısmen de olsa taç kapının yaşadığı değişimleri, Albert Gabriel'in ve Aptullah Kuran'ın

çekmiş oldukları fotoğraflar ile dönemin Müze Müdür vekili Ahmet Çaltekin'in medrese ile ilgili hazırlamış olduğu rapora[253] eklediği fotoğraflar yardımı ile görebilmek mümkündür.

Gabriel'e (2014, s. 336) ait 1932 yılına ait fotoğraflarda eyvan biçimindeki taç kapının genel formu, pencere açıklığı, eyvanın giriş açıklığı ve yapıya açılan giriş açıklığının işlemeli sivri kemeri ve eyvanın örtü unsuru görülmektedir (Görsel: 247). Kazıma, oyma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin kullanıldığı sivri kemer süslemesi, kalın silmelerin birbirini tekrar eden iç içe köşeli kıvrımlar (zikzak) yapması sonucu oluşmuştur. Kilit taşı üzerindeki silmeler 'V' formuna yakın bir şekil oluşturmuştur (Görsel: 248).

Görsel 247. *Taceddin Mesud Medresesi'nin batı cephesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 336)*

Görsel 248. *Taceddin Mesud Medresesi taç kapı giriş eyvanının bezemeli sivri kemeri / 1932 (Gabriel, 2014, s. 336)*

[253]Ş.K.V.K.B.K.M. arşivinden temin edilmiştir.

Kuran'nın (1969, c.1) 1960'lı yıllarda çekmiş olduğu fotoğraflarda, 1932 yılından sonra taç kapıda önemli değişimler yaşandığı görülmektedir. 1932 yılından sonra giriş eyvanının örtüsünün yıkıldığı, kuzeye bakan pencere açıklığının moloz taşlarla doldurulmuş olduğu ve iç kapının üzerini örten batı cephesi bezemeli sivri kemerinin yıkılmış olduğu görülmektedir (Görsel: 249).

Görsel 249. *Taceddin Mesud Medresesi'nin kuzeybatısı / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)*

Sivri kemerin oturduğu üzengi taşı üzerinde bezemeli bir kemer parçası, fotoğraflardan bilindiği kadarı ile son döneme kadar varlığını sürdürmekteydi. Ancak söz konusu kemer parçası günümüzde tespit edilememiştir[254] (Görsel: 250-251).

Görsel 250. *Giriş eyvanının bezemeli sivri kemerinden kalan parça / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)*

[254]Gabriel'in (a.g.k., 2014, s. 336) çekmiş olduğu kemer fotoğrafı için bkz. s. 255. Görsel 248.

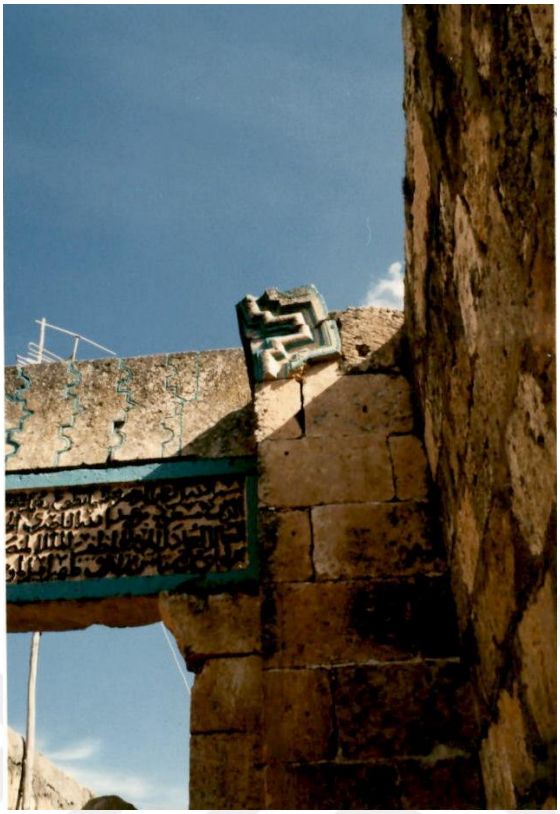

Görsel 251. *Giriş eyvanının bezemeli sivri kemerinden kalan parça / 1998 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Müze Müd. v. Ahmet Çaltekin)*

Lentonun batı yüzüne işlenmiş şerit kitabenin kenar silmeleri, üzerine dizilmiş geçmeler ve sivri kemer kalıntısının renkli bir boya ile boyandığı ve giriş eyvanının güney yan kanadının batı yüzüne bir duvar örülmüş olduğu görülmektedir (Görsel: 252-253).

Görsel 252. *Giriş eyvanının bezemeli sivri kemerinden kalan parça, şerit kitabe ve şerit kitabe üzerindeki zıvanalı geçmeler / 1998 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Müze Müd. v. Ahmet Çaltekin)*

Görsel 253. *Giriş eyvanının genel görünümü ve güney yan kanadına dayalı inşa edilmiş bir duvar / 1998 (Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi Müze Müd. v. Ahmet Çaltekin)*

Kuran (1969, c.1) 1960'lı yıllarda taç kapının avlu cephesini ve eyvan içindeki giriş açıklığını fotoğraflamıştır (Görsel: 254-255). Bu fotoğraflar ile günümüzde çekilmiş fotoğraflar arasında büyük farklar vardır (Görsel: 256-257).

Görsel 254. *Giriş eyvanı içindeki doğu giriş açıklığının batı cephesi / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)*

Görsel 255. *Giriş eyvanı içindeki doğu giriş açıklığının batı cephesi / 2019*

Görsel 256. *Taç kapının avluya bakan doğu cephesi / 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)*

Görsel 257. *Taç kapının avluya bakan doğu cephesi / 2019*

Taç kapı giriş eyvanı, son onarımlarla sade kesme taşlar ile kaplanmış ve dış cepheleri daha önceki yıllara ait fotoğraflarda veya kaynaklarda tespit edilememiş bazı unsurlarla bezenmiştir. Ayrıca taç kapı giriş eyvanının önündeki zeminin, restorasyonlardan hemen sonra yapıldığı anlaşılan çimento malzeme ile yükseltilmiştir (Görsel: 258). 1960'lı yıllarda ahşap kapı kanatları ile örtülü olan taç kapı giriş açıklığının, batı giriş açıklığını örten demir kapı dışında günümüzde herhangi bir kapısı bulunmamaktadır.

Görsel 258. *Giriş eyvanının günümüzdeki durumu ve batı cephesinde yer alan son dönem eki olan süsleme ögeleri*

Taç kapı giriş açıklığı üzerindeki zıvanalı geçmeler belli olmayacak bir biçimde beyaz harç ile gelişi güzel sıvanmış ve inşa kitabesi siyah boya ile boyanmıştır. Giriş eyvanının güneyinde yer alan açıklığın üzeri 1960'lı yıllarda düz bir lento ile örtülüyken, günümüzde sivri kemer formundadır (Görsel: 259).

Görsel 259. *Giriş eyvanının güney duvarının ortasında bulunan açıklık*

Çeşitli dönem müdahaleleri sonucu orijinalliği bozulan taç kapıda, inşa edildiği dönemi yansıtan, inşa kitabesi, kısmen konsollar ve üzerinde bulunan zıvanalı geçmeler gibi birkaç unsur kalmıştır.

2.3.2.6.1.1. Kitabesi

Eyvan formundaki taç kapının giriş açıklığının üzerini örten lentonun batı yüzüne işlenmiş şerit kitabede;

> Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Allah Teâlâ rahmetine muhtaç fakir kul, Abdullah oğlu Tâcüddin Mesûd en-Nâsırî el-Hür el-Habeşî'nin yapılmasına gönüllü olduğu ve (böylece) Allah'a yakınlaştığı şeydir. -Allah onu (n yaptığını) kabul etsin. -Ve bu, âlim, adil, (Allah tarafından) teyid olunmuş, muzafer, dinin ve dünyanın yardımcısı, Emirü'l-Mü'minîn destekçisi olan Melik, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpi oğlu İlgazi oğlu efendimiz Melikü'l-Mansûr Artuk Arslan'ın –Allah ona yardımını arttırsın –devletinde 608 yılının Muharrem'inde (Haziran – Temmuz 1211) (oldu). Ve Allah bana yeter (Karaçam, 2012, s. 167).

yazılıdır.

Eyvan içindeki doğu giriş açıklığının üzerini örten lentonun batı yüzüne oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılarak işlenmiş, yüksekliği 0.40 cm, genişliği 2.00 m olan dikdörtgen şerit kitabe, tek parça üzerine işlenmiş olmasından

dolayı oldukça iyi korunmuştur. Dikdörtgen bir zemin üzerinde kabartma sülüs[255] harflerin oluşturduğu dört satır halindeki şerit kitabede süsleme unsuruna rastlanmaz (Karaçam, 2012, s. 166). Günümüzde kitabe harfleri siyah renge boyanmış durumdadır (Görsel: 260).

Görsel 260. *Giriş açıklığının üzerinde yer alan şerit kitabe*

2.3.2.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Taç kapı, düz örgülü sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) ile inşa edilmiştir (Altun, 2011, s. 6). Taç kapının genişliği 5.20 m, yüksekliği 5.50 m, derinliği 5.90 m ölçülerindedir.

2.3.2.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli beşik tonozla örtülü, dışa taşkın olan eyvan formundaki taç kapının, sivri kemerle örtülü eyvana açılan batı giriş açıklığı ve doğusunda iki basamak ile avluya açılan eyvan içinde batı yüzüne şerit kitabenin işlenmiş olduğu düz lento ile örtülü, üst köşelerinde aynı düzlem üzerindeki konsolların yer aldığı dikdörtgen formlu giriş açıklığı bulunmaktadır. Giriş eyvanının kuzeyinde sivri kemer profilli büyük pencere açıklığı, güneyinde de sivri kemer ile örtülü bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Eyvanın batı giriş açıklığını örten demir parmaklıklı kapı kanatları, yapıya sonradan eklenmiştir. Giriş eyvanı dıştan saçak silme ve altındaki süsleme şeridi ile nihayetlenmektedir (Görsel: 261).

[255]Altun, kitabede nesih yazının kullanıldığını belirtmektedir (1978, s. 162).

Görsel 261. *Taç kapının mimari kuruluşu ve elemanları*

Giriş açıklığının üzerini örten sivri kemer, Giriş eyvanını kuzey ve güney yan kanat olarak ikiye ayırmaktadır.

Yanatların ön cepheleri düz örgülü kesme taşlardan meydana gelmiştir. Giriş açıklığını örten sivri kemerin üzerinde ortada bulunan dikdörtgen yazıtın üzerinde Arapça harflerle 'Bismillahirrahmanirrahim' yazılıdır. Yazıtın iki yanında dışa doğru taşıkın ve üzerlerinde Arapça harflerle dini içerikli yazılar olan dairesel formlu, birer madalyon bulunmaktadır. Güneydeki madalyonda 'Allah', kuzeyde bulunanda 'Muhammed' yazılıdır (Görsel: 262).

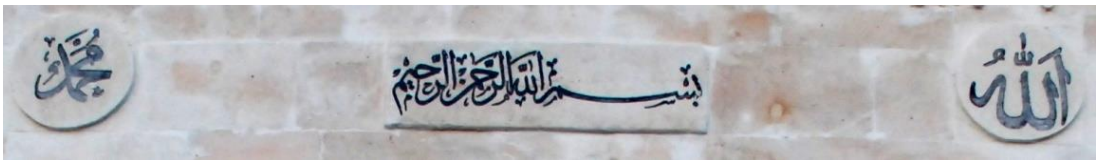

Görsel 262. *Giriş eyvanının batı cephesindeki Arapça içerikli yazıt ve madalyonlar*

Kuzey yan cephede ortada sivri kemerli büyük bir pencere açıklığı, güney yan cephede, ortada sivri kemerli bir giriş açıklığı bulunur. Yan cephelerin köşelerine saçak altına kadar on sekiz kesme taşın üst üste konulması ile meydana gelen şerit halindeki düzenlemenin zemine yakın bölümüne, ucu aşağı doğru sivrilen kaide biçimi verilmiştir (Görsel: 263)

Görsel 263. *Giriş eyvanının güney ve kuzey yan cepheleri*

Düz örgülü kesme taşlardan meydana gelen kuzey yan cephede demir parmaklıklarla örtülü sivri kemerli pencere açıklığının üzerinde son onarımlarda oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim teknikleri kullanılarak dışa taşkın dairesel formlu yan yana üç madalyon işlenmiştir. Son onarımlarda eklenmiş madalyonlar, sekiz kollu yıldızdan gelişen ve geçmelerin birbirlerine düğümlenerek oluşturduğu dairesel bir forma sahiptir (Görsel: 264)

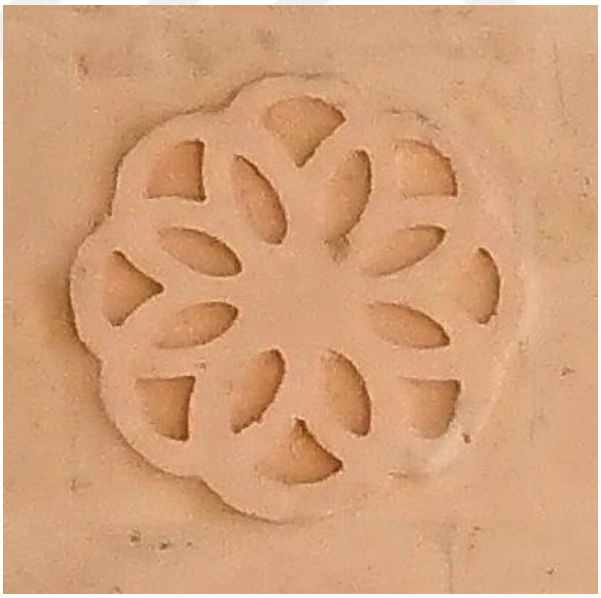

Görsel 264. *Giriş eyvanının kuzey cephesine son onarımlarda işlenmiş süsleme ögesi*

Düz örgülü kesme taşlardan meydana gelmiş olan güney cepheye, güneydeki mescit damının duvarı dayandırılmıştır.

Giriş eyvanının batı cephesindeki (ön cephe) giriş açıklığının üzerini örten sivri kemer yan duvarlara oturtulmuş on dokuz kesme taştan meydana gelmiştir.

2.3.2.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

Batıdan sivri bir kemerle ulaşılan giriş eyvanının doğu ve güney duvarlarında birer giriş açıklığı bulunmaktadır. Geniş bir sivri kemer ile örtülü olan eyvanın giriş açıklığı sade kesme taşlardan meydana gelmiştir. Sade kesme taşlarla örülmüş güney giriş açıklığının üzerini örten kemer, sivri kemer formundadır. Yapının iki basamaklı merdiven kuruluşu ile ulaşılan dikdörtgen çerçeve içindeki taç kapı giriş açıklığının yüksekliği 2.68 m, genişliği 1.66 m. ölçülerindedir. Yan duvarları 2.68 m yüksekliğe, 0.55 cm genişliğe sahiptir.

Giriş açıklığının üzerindeki dikdörtgen lentonun batı yüzüne işlenmiş şerit kitabenin üzerinde zıvanalı geçmelerden oluşan kalın bir şerit bulunmaktadır. (Görsel: 265)

Görsel 265. *Taç kapı giriş açıklığı ve inşa kitabesi*

0.19 cm yüksekliğinde ve iki basamaklı bir görünüme sahip olan merdiven kuruluşu doğu girişinin batı cephesinde giriş açıklığının yan duvarları arasına düz örgülü kesme taşlarla inşa edilmiştir.

2.3.2.6.1.3.2. Konsollar

Aynı düzlemde, 0.12 cm genişliğe, 0.25 cm yüksekliğe sahip olan iki konsol, kazıma, oyma, kabartma teknikleri uygulanarak düşey doğrultuda kademelenme yaparak son bulmaktadır. Kuzey konsol iki iri mukarnas parçası ile son bulurken, güney konsol üç mukarnas parçası ile son bulur. Güney konsolun batı kenarında mukarnas parçası yarım kalmıştır (Görsel: 266).

Görsel 266. *Giriş açıklığının üst köşelerinde yer alan konsolları (kuzey / güney)*

2.3.2.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Taç kapı giriş açıklığını örten kapı kanadı yoktur. Giriş eyvanı son onarımlarla eklenen demir kapı kanatları ile örtülüdür.

2.3.2.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Şerit kitabenin batı cephesine işlenmiş lentonun üzerinde, dokuz ayrı kesme taştan meydana gelen ve ortalarındaki sekiz kollu yıldız formundan gelişen çok kollu yıldız biçiminde, 0.86 cm yüksekliğinde, 2.20 m genişliğinde zıvanalı geçmelerden oluşan şerit bulunmaktadır (Görsel: 267).

Görsel 267. *Taç kapıdaki şerit kitabenin üzerinde yer alan zıvanalı geçmeler / 2019*

Günümüzde üzeri beyaz sıva ile kaplanmış olmasından dolayı fark edilmesi zordur. Kuran'a (1969, c.1) ait 1960'lı yıllarda çekilmiş fotoğrafta siyah beyaz olmasına rağmen zıvanalı geçmelerin formları daha net anlaşılmaktadır (Görsel: 268).

Görsel 268. *Taç kapıdaki şerit kitabenin üzerinde yer alan zıvanalı geçmeler / 1960'lı yıllar (Kuran,1969, c.1)*

Zıvanalı geçmelerin ortasında bulunan sekiz kollu yıldız formundaki kesme taş, kuzey ve güney kenarına dizilmiş sekiz kollu yıldız formundaki üçer taşın önünde durur vaziyettedir. Ortada bulunan sekiz kollu yıldız motifi ile arkasına dizilmiş, arkalı önlü duran sekiz kollu yıldız motiflerinin üst ve alt kısımları oval kıvrımlar halinde devam etmektedir. Kuzey ve güney kenarlarda bu taşları sınırlayan birer büyük kesme taş yer almaktadır.

2.3.2.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Son onarımlarda eklenen, taç kapı eyvanının dört cephesini de dolanan dışa hafif taşkın olan düz bir saçak silme ve saçak silmenin altında bir süsleme şeridi bulunmaktadır. Süsleme şeridi, yarım daire içinden çıkan dört kollu bir motifin yan yana dizilerek bütün cepheyi dolanması ile oluşmuştur. Giriş eyvanının güney duvarının doğuya doğru olan kenarı, mescit damının kuzey duvarı arasında bırakılmasından dolayı, saçak silme ile süsleme şeridi bu bölümde kesintiye uğramıştır.

2.3.2.6.1.3.6. Taç Kapı Arka Düzeni

Giriş eyvanının sivri kemerli giriş açıklığından, doğuda bulunan düz lento ile örtülü giriş açıklığına geçilmektedir. Doğu giriş açıklığının arkasında bulunan avlu cephesi yine dikdörtgen forma sahiptir. Giriş açıklığının üzerinde son dönem onarımlarında eklenmiş dışa hafif taşkın beş madalyon bulunur. Üst köşelere yakın olan

madalyonlardan kuzeyde bulunanın üzerinde ‘Allah’, güneyde bulunan madalyonun üzerinde ‘Muhammed’ yazmaktadır. Diğer üç madalyondan biri giriş açıklığı üzerine, yazılı madalyonların arasına, diğer iki madalyon da giriş açıklığı köşelerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Üç madalyonun üzerinde sekiz kollu yıldızdan gelişen ve geçmelerin birbirlerine düğümlenerek oluşturduğu bezemeler bulunmaktadır. Diğer cephelerde olduğu gibi saçak silme ve altında bulunan süsleme şeridi ile son bulmaktadır (Görsel: 269).

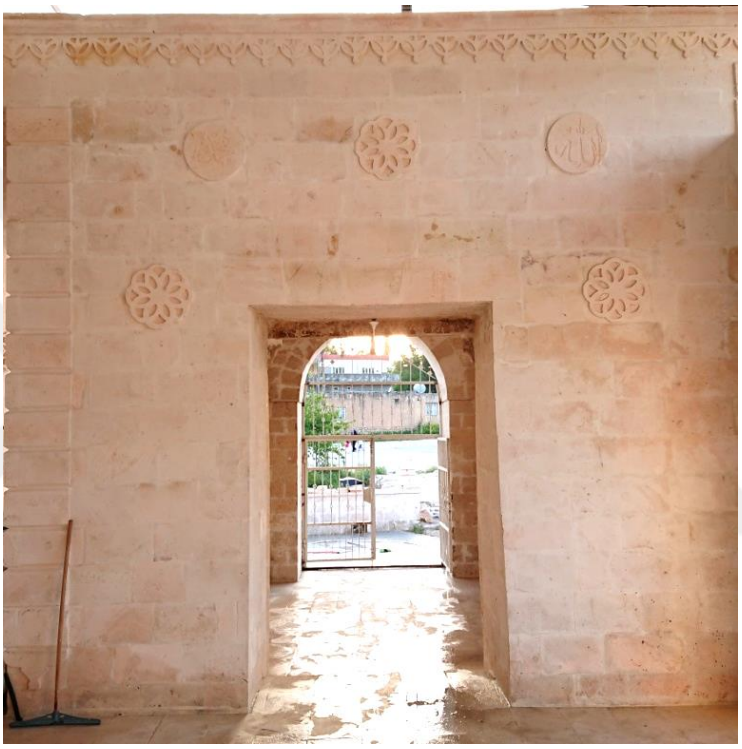

Görsel 269. *Eyvan formundaki taç kapının arka düzeni (doğu cephe)*

2.3.3. Şehidiye (Semânîn / Seksen) Medresesi ve Taç Kapısı

2.3.3.1. Şehidiye (Semânîn / Seksen) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın hükümdarlığı döneminde, 1201 – 1239 yılları arasında inşa edildiği belirtilmektedir[256] (Altun, 1997, c.1, s. 145; 2011, s. 82; Bulduk, 2004, s. 48; Gabriel, 2014, s. 41; Göyünç, 1969, s. 114-115, 123; İlter, 1969, s. 205; Kâtip Ferdî, 2006, s. 18-19; Tuncer, 1978, s. 150-152).

Kâtip Ferdî'nin (2006, s. 19) aktardığı bilgiye göre Şehidiye Cami ve Medresesi olarak bilinmekle beraber, Naşir Ali Emir'i (Kâtip Ferdî, 2006, s. 19, dipnot: 24) aynı kaynakta, yapının seksen hücreden oluştuğunu ve bu nedenle ''Semânîn'' (seksen) adıyla da bilindiğini belirtmektedir. Artuk (1971, s. 68) yapının ve bulunduğu mahallenin Şehidiye adı ile anılmasının nedenleri arasında, yapı inşa edilmeden önce burada şehit mezarlarının bulunmuş olmasını ve Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın, 1204 tarihinde veziri Nizameddin Alpkuş ile yardımcısı Lûlû'yu öldürtüpburaya defnettirmiş olmasını göstermiştir (Abu'l Farac, 1950, c.2, 435).

Yukarı Mardin ya da eski Mardin adı ile anılan Mardin Kalesi'nin güney eteğine kurulmuş eski yerleşim yerinin doğu yakasında, 1. Caddenin güneyinde; ada 336, parsel 4-5 üzerinde[257], Şehidiye Mahallesi'nde, girişi kuzeyde olan dar bir çıkmaz sokakta yer almaktadır (Görsel: 270).

[256]Kuran (1969, c.1, s. 36) yapının, 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olduğunu ve 'Şehidiye' ya da 'Necmeddin Gâzi' Medresesi olarak isimlendirilebileceğini belirtmektedir. Aptullah Kuran'nın, medresenin adının Şehidiye'nin yanında Necmeddin Gâzi de olabileceği yorumunda bulunması, yapıyı Necmeddin Gazi dönemine tarihlendirdiğini düşündürür, ancak, Kuran'ın, yapının farklı evrelerinin olduğu ve bu nedenle kesin bir bilgiye sahip olmadıklarını da belirtmesi, kendisinin kesin bir yargıda bulunmadığını göstermektedir. Aslanapa (1989, s. 143) 'Şahidiye Medresesi' olarak adlandırdığı yapıyı I. Necmeddin Gazi (H. 637-658 / 1239-1260) dönemine tarihlendirmektedir. Taç kapıdaki vakıf kitabesinin I. Necmeddin Gazi döneminde yazılmış olmasından dolayı Aslanapa böyle bir yorumda bulunmuş olabilir.

[257]Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü [E.E.V.M.G.M.]. Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Müdürlüğü Envanteri [D.K.V.K.M.].

Görsel 270. *Mardin / Şehidiye Medresesi'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)*

2.3.3.2. Banisi

Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan döneminde inşa ettirilmiş olduğu genel kabul görmektedir (Artuk ve Artuk, 1971, s. 66; 1993, s. 29; Altun, 2011, s. 82; Bulduk, 2004, s. 48; Gabriel, 2014, s. 41; Göyünç, 1969, s. 114-115; İlter, 1969, s. 205; Karaçam, 2012, s. 173; Kâtip Ferdî, 2006, s. 19, dipnot: 24;).

2.3.3.3. Mimarı ve Sanatkârları

Herhangi bir bilgi bulunamamıştır (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.3.3.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Kuran (1969, c.1, s. 33-34) yapının birçok değişiklik yaşamış olmasından kaynaklı olarak yapının bölümlerinin arasında mimari olarak hiçbir bağın olmadığını ve yapı ile ilgili sadece tahmin yürütülebileceğini belirtmektedir.

Yapının birkaç noktasında onarım kitabeleri yer almaktadır. Bunlardan harimin kuzey duvarının üst kot penceresinin hemen altında yer alan nesih yazılı, iki satırlık onarım kitabesinde H. 1202 / M. 1787-1788 tarihi yazılıdır (Altun, 2011, s. 82). (Görsel: 271).

Görsel 271. *Harimin kuzey duvarının üst kot penceresinin altında bulunan onarım kitabesi*

Türbe kapısı üzerinde bulunan medrese hücrelerinin onarıldığını belirten onarım kitabesi, Çağlayan (2017, s. 97) tarafından fark edilerek çevirisi şu şekilde yapılmıştır; ‘‘Min Abdulkadir El ruk’n ve amele bil kul – evveluhu ve ahiruhu hoka ceyyidül amel – mahir vel malik fi iklim vel aradi – tarih 1109… el mudum’’. Kitabenin tarihi H. 1109 / M. 1697-1698 olarak okunmuş ancak onarım kitabesinin, H. 1269 / M. 1852-1853 tarihini verdiği, incelemeler sırasında tarafımızca farkedilmiştir[258] (Görsel: 272-273). Kitabenin tarih kısmının tahrip olmasından dolayı çevirinin sehven yapılmış olduğu düşünülmektedir. Harimin kuzey duvarının avluya bakan cephesinde, üst kot penceresinin altındaki iki satırlık kitabe ile form olarak benzerlik göstermektedir.

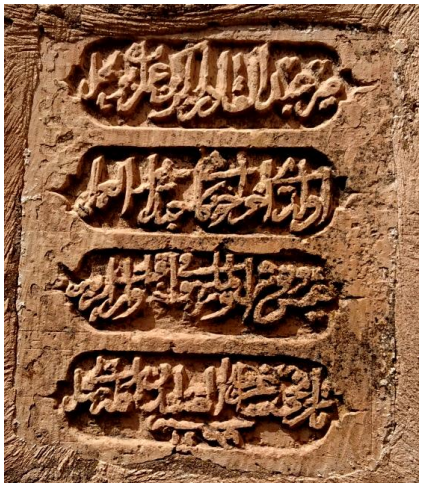

Görsel 272. *Türbe kapısı üzerindeki onarım kitabesi*

[258]Yapının doğu kanadının H. 1269 / M. 1852-53 tarihinde onarım görmüş olması aynı kanatta bulunan taç kapının da o dönemde onarım görmüş olabileceğini akla getirmektedir.

Görsel 273. *Türbe kapısı üzerindeki onarım kitabesinin tarih kısmı / sene H. 1269 (M. 1852-1853)*

Çağlayan'ın (2017, s. 97) Abdülgani Bulduk'tan aktarmış olduğu bilgiye göre yapının batı kanadı 1929 senesinden birkaç sene önce onarılmıştır. Yapı, 1956 ile 1978 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarım görmüştür (Çağlayan, 2017, s. 98). Yapıda, taç kapının onarım gördüğüne bir kitabe bulunmamaktadır. 2004 yılında Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından kapsamlı restorasyon çalışması gerçekleştirilmiştir (Çağlayan, 2017, s. 98).

2.3.3.5. Yapının Mimari Tasviri

Engebeli arazi üzerine kurulmuş, dönem müdahaleleri ile birçok değişim yaşamış olan açık avlulu, revaklı ve eyvanlı tipteki medresenin kalan bölümlerinin orijinallikleri, hazırlanan planları da göz önünde bulundurularak tartışma konusu olmuştur (Altun, 1971, s. 14; 2006, s. 233; 2011, s. 78; Artuk, 1971, s. 66; Gabriel, 2014, s. 41; Kuran, 1969, c.1, s. 33). (Görsel: 274). (Şekil: 36-37).

Görsel 274. *Minareden genel görünüm*

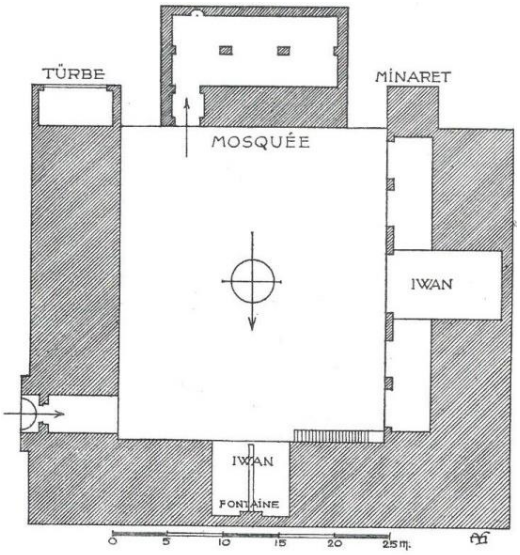

Şekil 36. *Şehidiye Medresesi'nin planı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 40)*

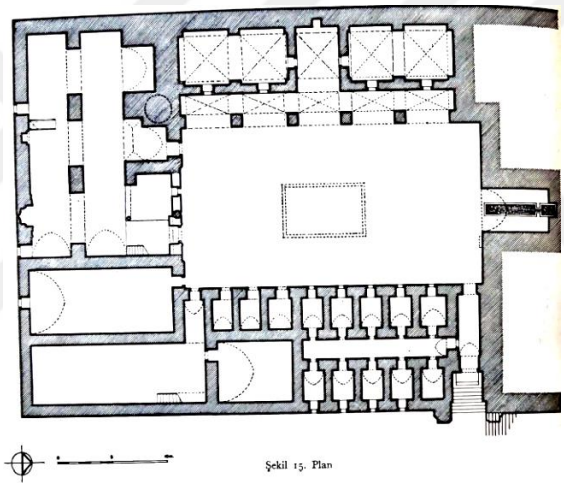

Şekil 37. *Şehidiye Medresesi'nin planı (Kuran, 1969, c.1, s. 39)*

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplayan medreseye, kuzeydoğu köşedeki taç kapıdan giriş sağlanmaktadır. Dikdörtgen tabanlı sivri kemerli beşik tonozla örtülü giriş koridorunun güneyindeki giriş açıklığından, sivri kemerli beşik tonozla örtülü, uzun ve dar bir koridora geçiş yapılmaktadır. Giriş ve çıkışları bu koridordan sağlanan, karşılıklı inşa edilmiş dikdörtgen tabanlı sivri kemerli beşik tonozla örtülü on öğrenci hücresinin, giriş kapıları ile aynı düzlemde birer pencere açıklığı bulunur. Ancak günümüzde pencere açıklıkları sokak kotunun altında kalmıştır. Öğrenci hücrelerinin güneyinde girişleri avludan sağlanan dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü üç hücre ve bu hücrelerin doğusunda, Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan'ın defnedilmiş olduğu, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı sivri kemerli beşik tonozla örtülü, giriş açıklığı güneyde olan türbe

mekânı yer almaktadır[259] (Altun, 2011, s. 79; Artuk, 1971, s. 68; Gabriel, 2014, s. 41; İlter, 1969, s. 205; Karaçam, 2012, s. 173; Kâtip Ferdî, 2006, s. 20; Kuran, 1969, c.1, s. 35). Türbe mekânına, taç kapının önündeki sahanlığın güneyinde yer alan on dört basamaklı merdiven kuruluşu yardımı ile medresenin batı duvarındaki basit açıklıktan da ulaşılabilir.

Kuzeydoğudaki taç kapı giriş koridorunun batısında bulunan sivri kemer ile revaklı avluya ulaşılmaktadır. Dikdörtgen tabanlı avlunun ortasında dikdörtgen formlu bir havuz, avlunun kuzey duvarının ortasında dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü selsebilli bir eyvan bulunmaktadır. Avlunun batısında dikdörtgen tabanlı dört ayak ile taşınan çapraz tonoz ile örtülü beş bölümlü revak, revakların gerisinde ortada çapraz tonozla örtülü eyvan ile iki yanında çapraz tonozla örtülü birimler yer almaktadır. Harim, yapının güneyine iki sahın halinde inşa edilmiştir. Harimin doğu duvarına açılmış giriş açıklığından kuzey – güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen tabanlı sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü şafiler mescidine geçilmektedir. Sonradan genişletilerek değişime uğramış olan harimin, kuzey duvarından yükselen minare 1916-1917 yılında inşa edilmiştir (Şekil: 38) (Altun, 2011, s. 80; Gabriel, 2014, s. 41; Kuran, 1969, c.1, s. 35).

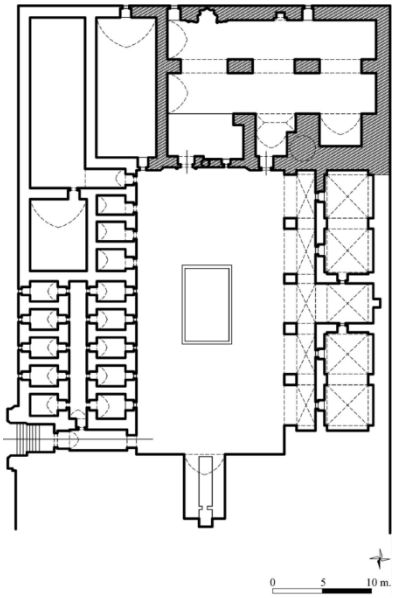

Şekil 38. *Şehidiye Medresesi'nin planı / Aptullah Kuran'dan işlenerek (Arslan, 2017, s. 2130)*

[259]İbrahim Artuk, 1925 yılında dönemin Mardin Valisi Tevfik Hadi Baysal'ın emriyle türbe içinde bulunan mezar sandukalarının kaldırılmış ve zeminin de düzleştirilmiş olduğunu belirtmektedir (Artuk, 1971, s. 68).

2.3.3.6. Yapının Taç Kapıları

Avlunun doğu duvarında yer almaktadır

2.3.3.6.1. Doğu Taç Kapısı

Yapının kuzeydoğusunda bulunan yirmi beş basamaklı merdiven kuruluşunun yardımı[260] ile ulaşılan kareye yakın sahanlık, ana caddeden 4.50 m aşağıdadır. Sahanlığın batısında yer alan taç kapının tam karşısında yüksek bir istinat duvarı bulunmaktadır.[261] (Görsel 275).

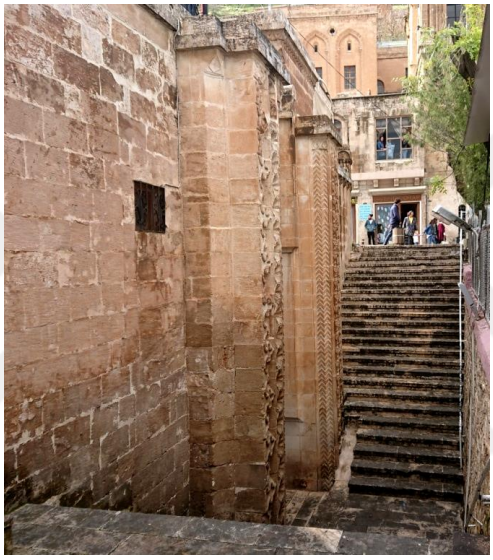

Görsel 275. *Taç kapı ve caddeden sahanlığa doğru inen merdiven kuruluşu*

Gertrude Bell'e ait 1911 yılında çekilmiş fotoğrafta taç kapı kuzey yan kanadının, güney yan kanada göre özgün halini yitirmiş olduğu[262] ve taç kapının yarım

[260]Artuk (1971, s. 69) sahanlığa yirmi basamak, Kuran da (1969, c.1, s. 35) yirmi bir basamak ile ulaşıldığını belirtmiş ancak günümüzde cadde kotunun biraz daha yükselmiş (yaklaşık 0.85 cm) olmasından dolayı merdiven kuruluşunun cadde tarafına beş basamak daha eklenerek basamak sayısı yirmi beşe yükselmiştir.

[261]Gertrude Bell (1911) ve Gabriel'in (2014, s. 314) 1932 yılında çektiği fotoğrafların açılarına bakılarak 1930'lu yılların başına kadar taç kapının karşısında herhangi bir duvarın bulunmadığını söyleyebiliyoruz. Ayrıca, Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivindeki 1932 yılına ait kuzeydoğudan daha geniş açıdan çekilmiş fotoğraf, o dönemde taç kapının doğusunda istinat duvarının yer almadığını kanıtlar niteliktedir. Bkz. s. 277-278. Görsel 276-277-278.

[262]Gabriel (2014, s. 41) taç kapı ile alakâlı olarak ‘‘giriş kapısının sundurması, iyi korunmuş olmasına rağmen, eski düzeneklerden bazı unsurları, özellikle de sol kapı ayağının tuhaf bezemesini muhafaza

kubbesindeki sivri kemerin oturduğu kuzey yan kanadın önüne, moloz taşlardan yaklaşık 5.00 m yüksekliğinde kuzeye doğru bir duvar örüldüğü ve önündeki sahanlığın moloz taşlardan oluştuğu görülmektedir.[263] Gabriel'in (2014, s. 314) 1932 yılında çektiği fotoğrafta ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün fotoğraf arşivinde yer alan ve üzerine 1932 tarihi[264] yazılmış fotoğrafta görülen yüksek duvar, Ali Saim Ülgen'in, Güneydoğu Anadolu'da yaptığı araştırmalar sırasında, Aktur'un (2010, s. 57-58) verdiği bilgilere göre muhtemelen 1940'lı yıllarda kuzeydoğudan çektiği fotoğrafta da görülmektedir. Ali Saim Ülgen'e ait fotoğrafta, güney yan kanadın güneye bakan cephesine dayalı bir şekilde, doğuya ve taç kapının önüne doğru 'L' formunda örülmüş yüksek bir duvarın olduğu, ayrıca yapının doğu ve batı kanadının toprak dam ile örtüldüğü ve taç kapının bitişiğindeki kuzey duvarın da taç kapıdan daha alçakta kaldığı anlaşılmaktadır. Gertrude Bell'in 1911 yılında çektiği fotoğraf dışında, bahsi geçen diğer fotoğraflarda güney yan kanadın kuzeydoğu köşesine gömülü olan sütuncenin ve yarım kubbeyi oluşturan sivri kemerin üzerinde, günümüzdeki gibi kesme taşlardan oluşan silme ile üzerindeki taş sırasının olmadığı ve taç kapının önündeki sahanlığın kuzey ve güneyinden yükselerek yan kanatların zemine yakın bölümlerinin cepheden görülmesini engellemiş olan merdiven kuruluşlarının sonradan eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır (Görsel: 276-277). Ayrıca, taç kapının güney yan kanadının, üst köşesinin kırılarak tahrip olduğu da anlaşılmaktadır (Görsel: 278-279).

---

etmiştir'' demektedir. Kuran da (1969, c.1, s. 36) taç kapı yan kanatları için ''sol duvarı asıl şeklini az çok muhafaza ediyorsa da sağ kısmı bütünüyle kaybolmuştur'' bilgisini vermektedir. İlter (1969, s. 205) taç kapı için ''Cepheyi geçen öne çıkmalı girişin, ayakta kalmış sol yanı motifli ve kademeli şeritlerle süslenmiştir'' yorumunda bulunmuştur.

[263]Kuran (1969, c.1, s. 36) ve Artuk (1971, s. 69) tarafından, giriş açıklığına ulaşımı sağlayan merdiven kuruluşunun sekiz basamaktan oluştuğu belirtilmiştir. İlter de (1969, s. 205) birkaç basamak ile giriş kapısına ulaşıldığı bilgisini vermiştir. Günümüzde ise giriş açıklığına dokuz basamaktan ulaşılmaktadır.

[264]1932 tarihi yazılı olan bu fotoğrafın, Gabriel'in (2014, s. 314) 1932 yılına ait fotoğrafını inceledikten sonra, aslında daha eski olabileceğini tahmin etmekteyiz. Çünkü, Albert Gabriel'e ait fotoğrafta, taç kapının kuzey yan kanadının önündeki taş duvarın malzemesi ile Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün fotoğraf arşivindeki fotoğrafta görünen malzeme aynı değildir. Gabriel'in fotoğrafında kesme taştan asimetrik bir duvar görünürken, Alman Arkeoloji Enstitüsü arşivindeki fotoğrafta görünen duvarın, Gertrude Bell'in 1911 yılında çekmiş olduğu fotoğraftaki gibi üst üste yerleştirilmiş moloz taştan oluşmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. s. 277-278. Görsel 276-277-278.

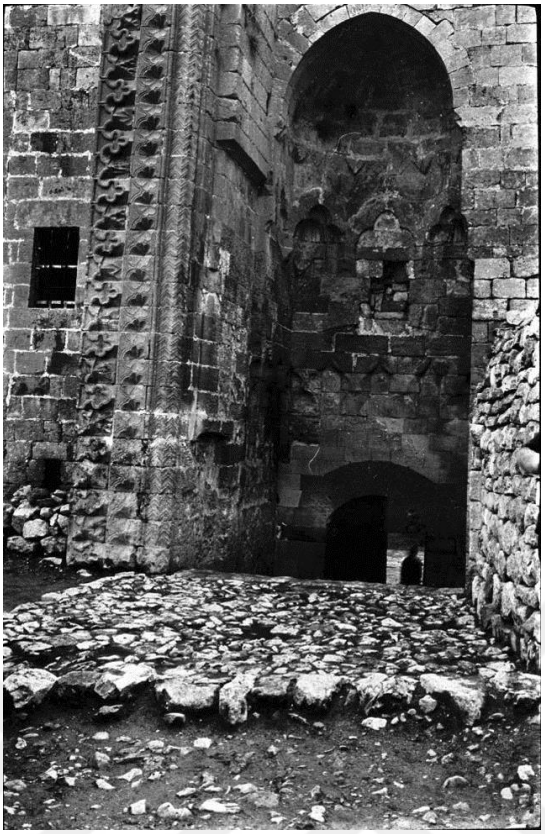

Görsel 276. *Taç kapının doğudan görünümü / 1911 (Gertrude Bell) (http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5678)*

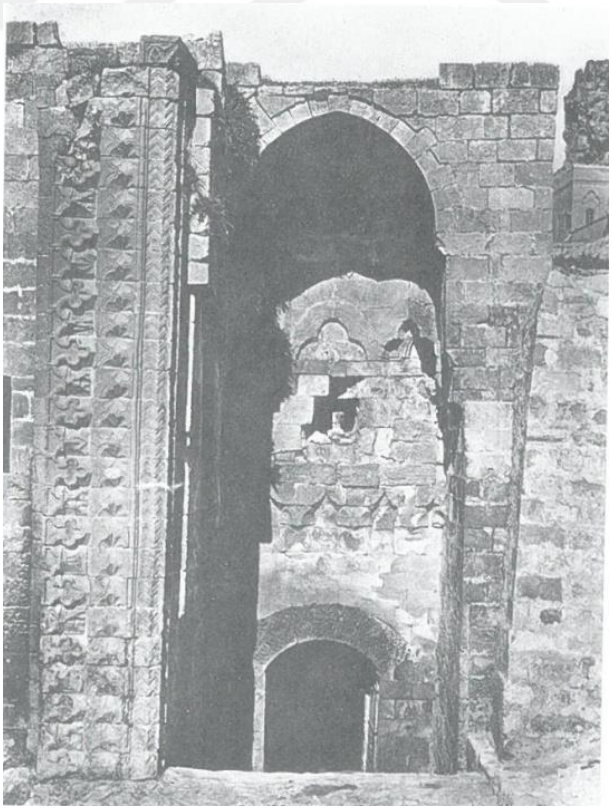

Görsel 277. *Taç kapının doğudan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 314)*

Görsel 278. *Taç kapının kuzeydoğudan görünümü / Alman Arkeoloji Entitüsü Fotoğraf Arşivi (Çağlayan, 2017, s. 101)*

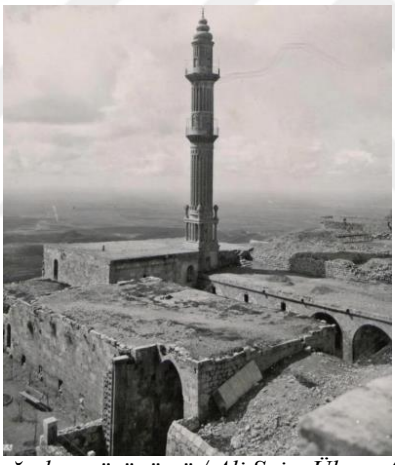

Görsel 279. *Taç kapının kuzeydoğudan görünümü / Ali Saim Ülgen Arşivi / 1940'lı yıllar (Çağlayan, 2017, s. 102)*

Gertrude Bell'in çektiği fotoğrafta[265] kuzey yan kanadın önündeki duvarın moloz taşlardan oluştuğu, Albert Gabriel'in yirmi yıl sonra çekmiş olduğu fotoğrafta[266] ise moloz taşların kaldırıldığı ve kaba yonu taşlardan simetrik olmayan bir duvar inşa edildiği görülmektedir.[267] Aptullah Kuran'ın (c.1, 1969) çektiği, 1960'lı yıllara ait taç

[265]Bkz. s. 277. Görsel 276.

[266]Bkz. s. 277. Görsel 277.

[267]Gabriel'in 1932 yılında çekmiş olduğu fotoğrafta kuzey yan kanadın durumu, 1940'lı yıllarda farklı açıdan çekilmiş Ali Saim Ülgen'e ait fotoğrafta da aynı görünüme sahiptir. Bkz. s. 277-278. Görsel 277, 279.

kapı fotoğrafında, kuzey yan kanadın önündeki kaba yonu taşlardan oluşan duvar kaldırılmış ve kesme taşlarla güney yan kanadın yüksekliğinde, yukarı doğru simetrik bir duvar inşa edilmiştir. Kuzey yan duvar o dönem güney yan kanatta olduğu gibi sivri kemerin üzengi taşı hizasından değil daha kuzeyden yükseltilmiştir (Görsel: 280)

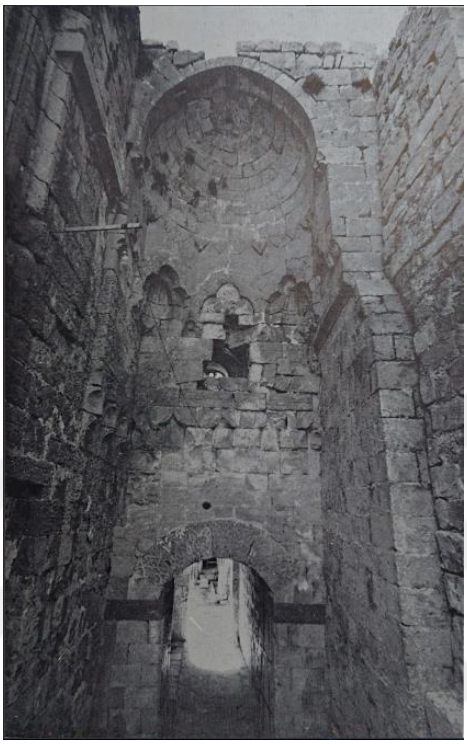

Görsel 280. *Taç kapı niş kuruluşu 1960'lı yıllar (Kuran, 1969, c.1)*

Gertrude Bell'in 1911 yılında çektiği fotoğrafta[268] kapatılmış olduğu kalan izlerden anlaşılan ancak Gabriel'in (2014, s. 314) 1932 yılına ait fotoğrafında[269] taşların düşmesi nedeniyle tekrar açılmış, taç kapı nişinin batı duvarında giriş açıklığının üzerinde, yarım kubbe eteğinin altında, köşelerde bulunan köşeli içbükey yüzeyli üç dilimli kemere sahip iki küçük trompun ortasında, üç dilimli kemere ve düz yüzeye sahip niş altındaki büyük deliğin, Aptullah Kuran'ın 1960'lı yıllarda çekmiş olduğu fotoğrafta açık olduğu görülmektedir.[270] Büyük deliğin arka cephesinde muhtemelen bir mekân ve bu mekânın batısında da bir pencere açıklığı bulunur. Büyük deliğin Altun'un (2011, s. 80) 1967 yılında çektiği fotoğrafta tekrar kapatılmış olduğu görülmektedir (Görsel: 281). Altun'un (2011, s. 80) fotoğrafından taç kapıdaki vakıf kitabesinin,

[268]Bkz. s. 277. Görsel 276.

[269]Bkz. s. 277. Görsel 277.

[270]Bkz. s. 279. Görsel 280.

güney yan kanadın nişe bakan cephesinde ve nişin batı duvarında üç dilimli kemere sahip nişlerin alt sınırına kadar dayandırıldığı net olarak anlaşılmaktadır. Taç kapı nişinin duvarlarına işlenmiş vakıf kitabesi tahrip olmadan önce nişin üç yüzünü de dolanmaktaydı[271] (Gabriel, 2014, s. 41, 247-248).

Görsel 281. *Taç kapı nişinde yarım kubbeye geçişte yer alan üç dilimli kemere sahip içbükey yüzeyli iki küçük tromp ve niş düzenlemeleri* / 1967 *(Altun, 2011, s. 80)*

Medresenin öğrenci hücrelerinin olduğu doğu kanadının üst katına, incelemeler sırasında girilemediği için taç kapının batı duvarının arka cephesinde üst katta, batı duvarında pencere açıklığı olan mekân ile ilgili bir bilgi edinilememiştir. Medrese hakkında daha önce yazılmış yayınlarda da bu konu ile alakalı herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Restorasyon çalışmaları sırasında, açılan delik kapatılmış ve üç dilimli kemer altına kesme taşlar üzerine yazılı, çökertme kenarlı bir pano eklenmiştir (Görsel: 282).

[271]Albert Gabriel, 1932 yılında kitabenin 6.50 m x 2.20 m ölçülerine sahip olduğunu belirtmektedir (2014, s. 247).

Görsel 282. *Taç kapı nişinin batı duvarı*

Gertrude Bell (1911) ile Aptullah Kuran (1960'lı yıllar) tarafından çekilmiş fotoğraflarda[272], giriş açıklığının güney yan duvarının üst köşesinde çok kollu yıldızdan gelişen bir süsleme ögesi bulunur. 2004 yılındaki restorasyon çalışmaları sırasında, süsleme ögesinin düşey ve kuzey doğrultusunda devam ediyormuş gibi bir görünümüne sahip olması nedeniyle rekonstrüksiyon tekniği uygulanmış ve taç kapı giriş açıklığının etrafını ters 'U' biçiminde dolanan süsleme şeridi meydana getirilmiştir. Ancak taç kapı giriş açıklığının üzerini örten basık kemerin üzengi taşları ile üzengi taşlarının üzerine oturduğu siyah bazalt taşların büyük bir kısmı, rekonstrüksiyon tekniği ile oluşturulmuş süsleme şeridinin düşey doğrultudaki yan kollarının altında kalmış ya da kesilerek kaldırılmıştır. Giriş açıklığının etrafını dolanan ters 'U' formundaki süsleme şeridinin kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla ufak süsleme detayı dışında özgününde de bu formda olduğu varsayıldığında[273], kireç taşının farklı bir çeşidi ile inşa edilen giriş

[272]Bkz. s. 277, 279. Görsel 276, 280.

[273]Giriş açıklığının güney üst köşesindeki süsleme kalıntısının, alt alta iki şerit halinde olma ihtimali de bulunmaktadır. Harimin kuzey duvarının batısında avluya bakan cephede Altun'un (2011, s. 85) çekmiş olduğu fotoğrafta, biri yarım kalmış alt alta üç süsleme şeridinin benzer bir düzenlemeye sahip olduğu net olarak görülebilmektedir. Ancak günümüzde süsleme şeritlerinden ikisi kalmış ve harim kuzey duvarının doğusuna avluya bakan cepheye monte edilmiştir.

açıklığının yan duvarlarının ve üzerini örten basık kemerin daha sonra ki bir dönemde mi taç kapıya eklendiği sorusunu akla getirmektedir.[274]

Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğünün 2004 yılındaki restorasyon çalışmaları sırasında, medrese taç kapısının kuzey yan kanadına, ayakta olan güney yan kanadının durumuna bakılarak rekonstrüksiyon tekniği uygulanmıştır (Çağlayan, 2017, s. 98-100).

Günümüzde, taç kapının da bulunduğu, avlu doğu kanadının damı, çay bahçesi olarak kullanılmaktadır. Taç kapının doğusundaki istinat duvarının hemen arkasında bir lokanta inşa edilmiştir[275] (Görsel: 283).

Değişik zamanlarda geçirmiş olduğu restorasyon ve restitüsyon çalışmaları ile birçok değişim yaşamış olan taç kapı, günümüzde kısmen de olsa orijinalliğini korumaktadır.

Görsel 283. *Taç kapının kuzeydoğudan görünümü / 2020*

[274]Artuk (1971, s. 69) taç kapının inşasında kullanılmış kesme taşların, kireç yapımında kullanılan bir taş çeşidi olmasından dolayı çabuk aşındıklarını belirtmiştir. Taç kapının 20. yüzyılın ilk yarısında çekilmiş fotoğrafları ile günümüzdeki durumu kıyaslandığında, Kuran'ın (1969, c.1, s. 36) ''yer yer mevcut işlemeli taşlardan portalin aslında çok süslü olduğu anlaşılıyor'' şeklindeki tespitini de dikkate alarak taç kapının daha farklı değişimler yaşamış olduğu tahmin edilebilir. Artuk da (1971, s. 69) benzer şekilde ''yer yer mevcut işlemeli taşlardan anladığımıza göre büyük kapının aslında çok süslü olması gerekmektedir'' tespitinde bulunmuştur.

[275]İstinat duvarı ve arkasında yer alan lokanta nedeni ile taç kapının karşıdan fotoğrafını çekme imkânı bulunmamaktadır. Ancak, balık gözü kamera ve panoramik fotoğraf tekniği kullanılarak taç kapının kısmen de olsa genel fotoğraflarını çekmek mümkün olmuştur. Bkz. s. 288, 290, 292. Görsel 289, 290, 292, 296.

2.3.3.6.1.1. Kitabesi

Yapının inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak, Gabriel'in (2014, s. 41) verdiği bilgilere ve Gertrude Bell'in 1911 yılında çekmiş olduğu fotoğrafa[276] göre nişin üç duvarını, giriş açıklığının üzerindeki süsleme şeritlerinin üzerinden, yarım kubbenin geçiş ögeleri olan trompların başlangıcına kadar 6.50 m x 2.20 m ölçülerinde, kazıma, oyma, kabarma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı, taç kapı nişini kalın bir şerit halinde dolanan, on dokuz satırlık vakfiye kitabesi günümüzde, neredeyse okunamaz bir vaziyettedir (Görsel: 284).

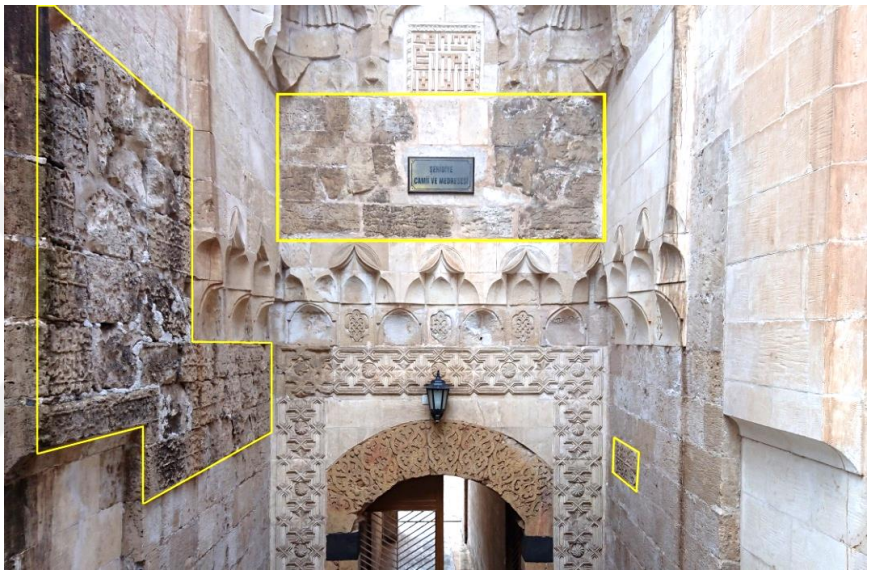

Görsel 284. *Taç kapının niş duvarlarına şerit halinde işlenmiş vakfiye kitabesinden kalan parçalar*

Vakfiye kitabesinin günümüze ulaşabilen üç bölümü, gün geçtikçe aşınmaya devam etmektedir. Şerit kitabenin, nişin batı duvarında yer alan bölümü de oldukça deforme olmuştur (Görsel: 285).

Görsel 285. *Taç kapı nişinin batı duvarına süsleme şeritlerinin üzerine şerit halinde işlenmiş vakfiye kitabesinin parçası*

[276]Gertrude Bell'in fotoğrafı için bkz. s. 277. Görsel 276.

Vakıf kitabesinin formunu ve içeriğini en çok yansıtan kısmı nişin güney duvarına işlenmiş bölümüdür ancak güney duvarındaki şerit kitabede de aşınma ve dökülme hızlı bir şekilde devam etmektedir. Genel olarak bir kesme taşın yüzeyine iki satır işlenmiş ve bu satırlar dışbükey silmeler ile ayrılmıştır (Görsel: 286).

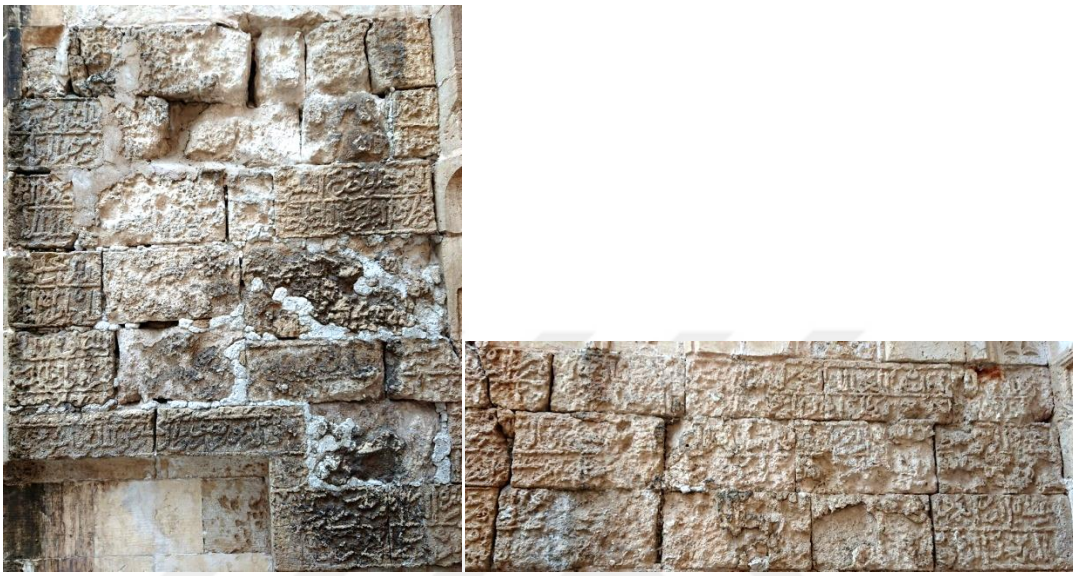

Görsel 286. *Taç kapı nişinin güney duvarına şerit halinde işlenmiş vakfiye kitabesinin parçaları*

Nişin kuzey duvarında yer alan kesme taş üzerine işlenmiş, dışbükey ince bir silmenin ayırdığı iki satırdan oluşan şerit kitabe parçası, dışbükey kenar silmelerle de çerçeve içine alınmıştır. Aşınmış olan şerit kitabe parçası az da olsa bütünlüğünü korumaktadır (Görsel: 287).

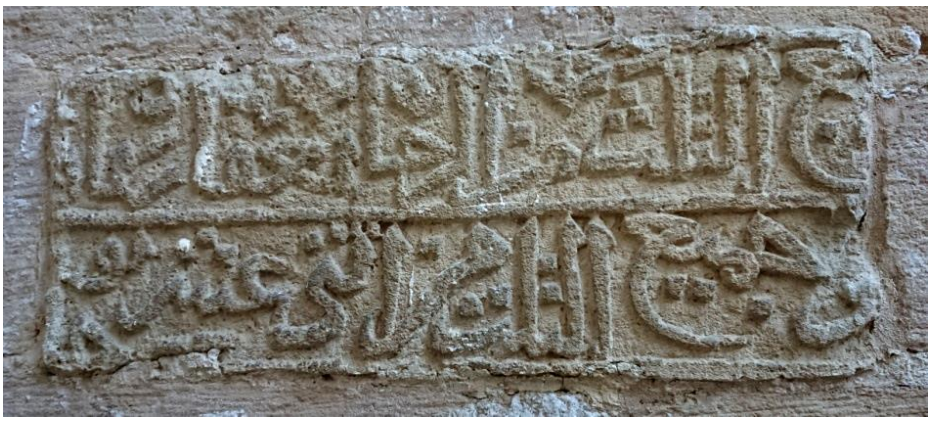

Görsel 287. *Taç kapı nişinin kuzey duvarına kesme taş üzerine işlenmiş, iki satır halindeki vakfiye kitabesi parçası*

Yapılan restorasyonlar sonucunda kitabenin işlenmiş olduğu kesme taşlardan çoğunun yenileri ile değiştirilmiş olması nedeni ile kitabenin formunun tam olarak nasıl olduğunu tahmin etmek güçtür (Görsel: 288).

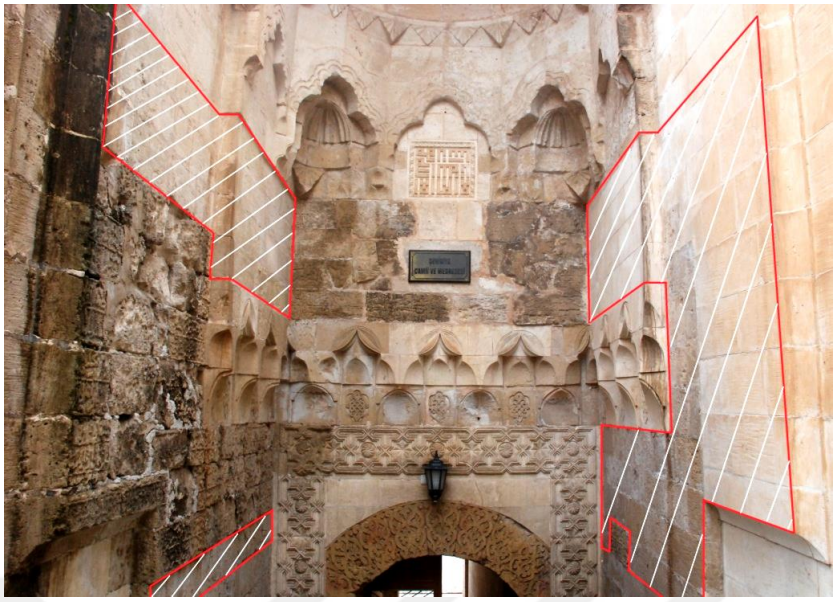

Görsel 288. *Taç kapı nişinin duvarlarındaki şerit kitabenin yok olan kısımlarının, şerit kitabe kalıntılarına ve Gabriel'in (2014, s. 41) verdiği bilgilere ve Gertrude Bell'e ait 1911 yılında çekilmiş fotoğrafa göre şerit halindeki vakıf kitabesinin yazılı olması gereken tahmini yerleri (Kırmızı çerçeve ve beyaz tarama ile gösterilmiştir)*

Karaçam (2012, s. 170-171), Jean Sauvaget'in okuduğu, sülüs hat ile Arapça yazılmış şerit halindeki vakfiye kitabesini, ilk yayınlayan kişi olan Gabriel'den (2014, s. 247-248) doğrudan alıntılayarak Türkçe'ye çevirmiştir.[277]

Vakfiye kitabesinin Türkçe çevirisi;

> Efendimiz, Emirü'l-Mü'minin yardımcısı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu Artuk Arslan oğlu Sultan Melik Sa'id Necmü'd-dünya ve'd-din Gazi – Allah ona yardımını arttırsın mülkünü ve ikbalini, dünyada ve ahirette yüceliğini daim kılsın – Bu mübarek medresenin vakfının yazılmasını emretti İmaretin ihtiyaçları ve Sultan Şehid Melik Mansûr'un meşheddeki türbesinde bulunan son ferrâşlar …….. tertip üzere Kur'an okuyanlara, şer'i ilimleri ile uğraşanlara, tahsil gören ve orada iştigal eden medrese talebelerine, kurrâ, …….. sufilere (?) …… Bu onun vakfettiği şeydir …… Mardin dağı yakınındaki bağın tamamı, Ma'şer vadisinde ……. diye bilinen değirmen evi ve onun müştemilatının tamamı, Ma'şer vadisinde Yamâkiyye diye bilinen değirmen evinin tamamı, …….. Mardin dağında Büveyd diye bilinen değirmen evinin tamamı, …… Keferu Ramman'da ……, hamam, Düneysir'de[278] Hadfiyye (?) diye bilinen iki bahçenin tamamı, onlara bitişik hanın tamamı,

[277]Artuk (a.g.k., 1971, s. 69-71) yazdığı makalede, Gabriel'in (a.g.k., 2014, s. 247-248) yayınladığı Arapça çeviriye yer vermiştir.

[278]Mardin ilinin, bugünkü adı ile Kızıltepe ilçesi.

Harzem'deki[279] boyahane dükkanının tamamı, Medrese önündeki Süknâ[280] diye zikredilen …… evin tamamı, ……'nın tamamı ……..., Harzem vadisinde ziraat (alanlarının) ……..., üzerindeki değirmen evi ve müştemilatının tamamının 4/3'ünün tamamı, Harzem vadisindeki değirmen evinin tamamının 3/2'sinin tamamı, mezkur medresedeki ……..'nın tamamı, Mardin sahrasındaki …… bağının yarısının tamamı, Mardin'de Tell Kabân'daki ''ك غراق' yarının tamamı, …….. ındaki değirmenin gelirleriyle birlikte 3/1'nin tamamı, mezkur medresenin minaresi (?) ……..., efendimiz Sultan Melik Sa'id Necmü'd-dünya ve'd-din'in yaptırdığı, mezkur medresenin doğusundaki marangozlar çarşısının başındaki 16 dükkanın tamamı ……., meşhed …….. 12 dükkanın 3/1'nin tamamı ……. Şeyh ……...'nın türbesindeki Kurân-ı Mecid'in okunmasını, ……..., üzere her gece ve sabah Kur'an …… iki mabedden biri olan Şafii mabedine sarf edilmesi (?) için her ay 40 dirhem, medresede meşgul olan …… ona hizmet için düzenlenmiş meşhed (?) zikredilen ……. Her ayın ortasında 14 dirhem ve her gün yarım rıtl ekmek …… dirhem 10 ……. Her ay 10 dirhem …….. 10 dirhem, yarım ……. Rıtl 10 dirhem, 8 (?) buğday ……, mübarek Ramazan'da ……..... 1000 gümüş dirhem sayılması …….. (Karaçam, 2012, s. 170-172).

2.3.3.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Yapı malzemesi olarak sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) tercih edilmiştir (Altun, 2011, s. 6). Taç kapı giriş açıklığının yan duvarlarında siyah bazalt taşı da kullanılmıştır. Kesme taşlardan meydana gelen taç kapıda oyma, kazıma, kabartma, eğri kesim teknikleri kullanılmıştır.

Taç kapının yüksekliği, sahanlık zemininden 7.30 m, giriş açıklığı zemininden 9.16 metredir. Genişliği 5.43 m olan taç kapının, giriş açıklığı cadde kotundan 6.30 m aşağıda kalmaktadır (Şekil: 39-40).

[279]Mardin ilinin, Kızıltepe ilçesine bağlı olan Ziyaret Köyü.

[280]Sükûn kökünden türemiş olan süknânın sözlük anlamı yerleşmek, oturmak, sûkûnet, huzur vb. Fıkıhta ise bir evden veya onun bir bölümünden mesken olarak yararlanma hakkı. Ayrıca gayri menkullerin bazı kişilerin süknâsı amacıyla vekfedilmesi anlamlarında kullanılmaktadır (Günay, 2010, c.38, s. 48-50).

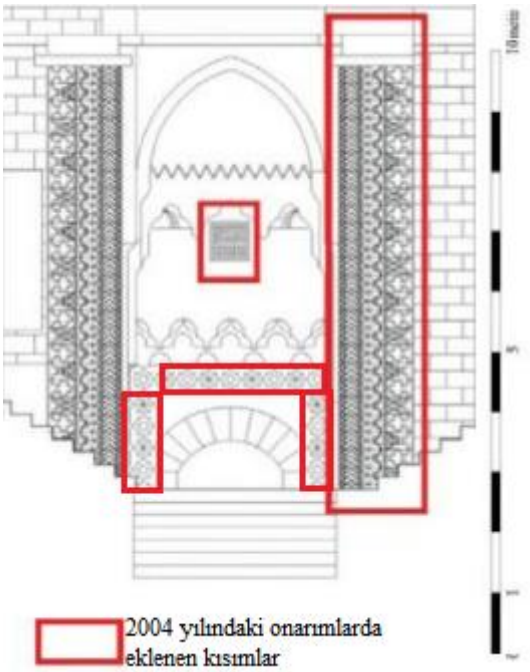

Şekil 39. *Taç kapının cephe çizimi / ö: 1/10 Çağlayan'dan işlenerek (Çağlayan, 2017, s. 248)*

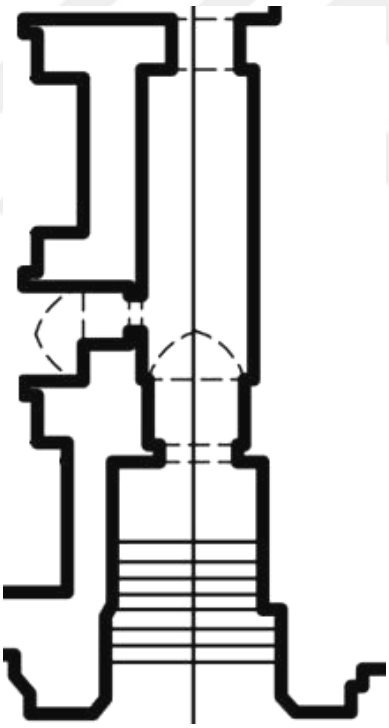

Şekil 40. *Taç kapı ve iç koridorun yatay kesit planı / ö: 1/10 Aptullah Kuran'dan işlenerek (Arslan, 2017, s. 2130)*

2.3.3.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Caddeden, yirmi beş basamaklı merdiven kuruluşu yardımı ile inilen sahanlığın batısında yapının doğu beden duvarı ile aynı yüksekliğe sahip, yarım kubbeli bir eyvan tipindeki dikdörtgen formlu taç kapının yan kanatları dışa taşkındır. Yan kanatların iç köşelerine birer sütunce gömülüdür. Yan kanatların nişe bakan cepheleri iç ve dışbükey

yüzeye sahiptir. Batı duvarının ortasında basık kemerli giriş açıklığı yer almaktadır. Taç kapı nişinin bir bölümünün üzerini örten yarım kubbenin sivri kemeri yan duvarlara oturmaktadır. Sivri kemerin ve nişin yan duvarlarının üzerini dolanan saçak silmenin üzerinde tepelik görevinde kesme taş sırası bulunmaktadır. (Görsel: 289-290).

Görsel 289. *Taç kapının doğusundaki istinat duvarı üzerinden balık gözü kamerası ile çekilmiş görüntü*

Görsel 290. *Taç kapının doğusundaki sahanlıktan, kuzey ve güneyde bulunan merdiven kuruluşlarının da olduğu panoramik görüntü*

Taç kapının kuzeyindeki caddeden taç kapının önündeki kareye yakın bir forma sahip sahanlığa ulaşımı sağlayan yirmi beş basamaktan oluşan merdiven kuruluşunun, her biri 0.17 cm yüksekliğe sahip son beş basamağı, kuzey yan kanadın ön yüzünün alt bölümüne eğim verilerek dökülen harcın 0.33 cm doğusuna yerleştirilmiştir. Güney yan kanadın ön yüzünün alt bölümüne güneydeki on dört basamaklı merdiven kuruluşunun

her biri 0.17 cm yüksekliğindeki son beş basamağı, dökülen harcın 0.25 cm doğusuna dizilmiştir.[281] (Görsel: 291)

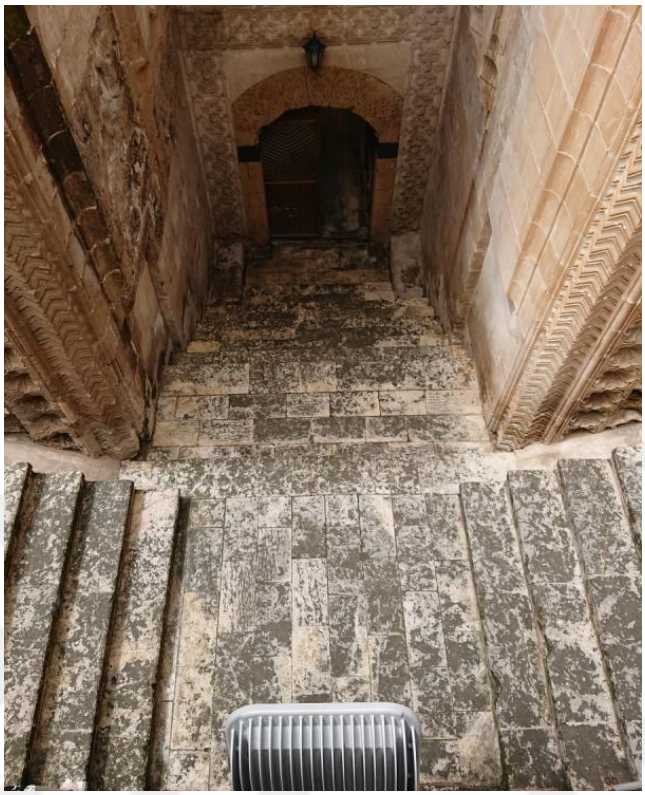

Görsel 291. *Taç kapının merdiven kuruluşu ve sahanlığı*

Karşılıklı iki payanda formundaki yan kanatların yüksekliği, giriş açıklığının önünde bulunan merdivenlerin başından 6.80 m, giriş açıklığı önündeki sahanlık zemininden 8.66 metredir. Kuzey yan kanat 0.71 cm, güney yan kanat 0.81 cm doğuya doğru taşkındır. Ön cepheleri silme ve süsleme şeritleri ile işlenmiş 1.30 m genişliğindeki yan kanatların, avlu doğu duvarına gömülü olan ve nişe bakan cephelerine giriş açıklığının üzerini örten yarım kubbenin sivri kemeri oturtulmuştur. Yan kanatların nişe ve ön cepheye bakan köşelerinde, arka yüzleri duvara gömülü karşılıklı birer sütunce bulunmaktadır. Yan kanatlar taç kapının üzerini dolanan saçak silme altında son bulmaktadır. Yan kanatların iç cepheleri, nişin kuzey ve güney yan cephelerini oluşturmuştur (Görsel: 292).

[281]Yan kanatların ön yüzünün alt bölümlerine dökülen harç, yan kanatların aslında olandan farklı görülmesine neden olmuştur.

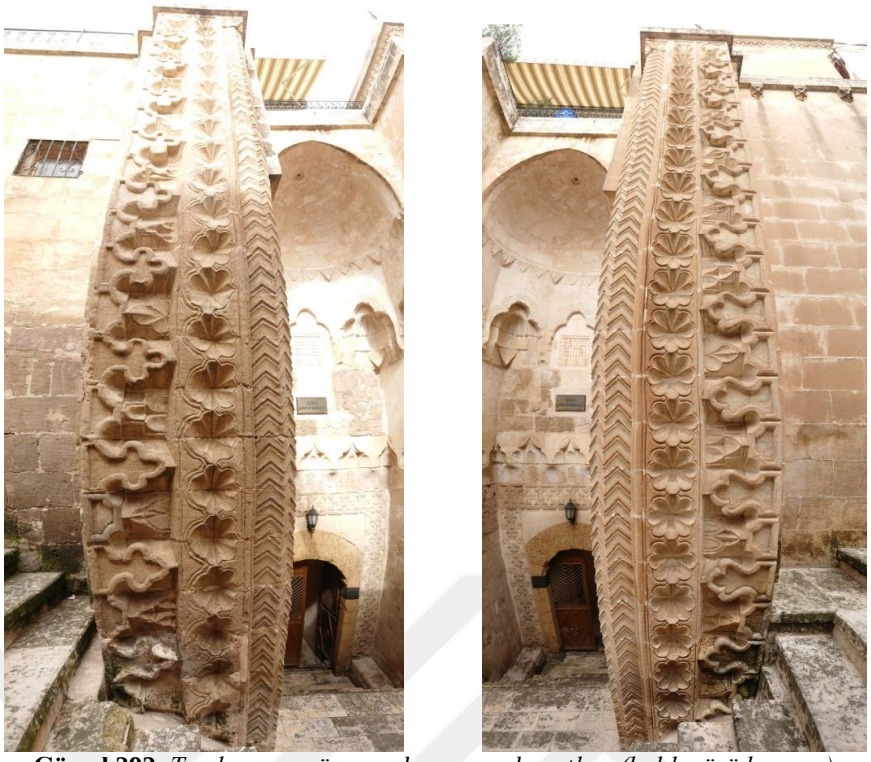

Görsel 292. *Taç kapının güney ve kuzey yan kanatları (balık gözü kamera)*

Süsleme şeritleri, silme ve karşılıklı iki sütunce, yan kanatların ön cephelerinde bulunan ögelerdir. Kuzey yan cephe 0.71 cm, güney yan cephe 0.81 cm genişliğe sahiptir.

2004 yılında taç kapının güney yan kanadına bakılarak yeniden inşa edilen kuzey yan kanadın kuzey cephesinde, güney yan kanadın güney cephesinde olduğu gibi sade kesme taşlardan iki şerit, ortalarında köşeli bir silme, pahlı geniş bir kenar ve pahlı kenarın üst kısmına, saçak silmenin altında, etrafı oyularak ve kazınarak belirginleştirilmiş yüzeyine alt alta 'V' formunda üç yiv açılmış üçgen formunda iri bir mukarnas parçası bulunmaktadır (Görsel: 293).

Görsel 293. *Taç kapının kuzey yan kanadının dış cephesinin üst kodundaki mukarnas parçası*

Güney yan kanadın güney cephesi, sade kesme taşlardan oluşan iki şerit, ortalarında köşeli bir silme ve pahlı geniş bir kenar, pahlı kenarın üst kısmında, saçak silmenin altında, etrafı oyularak ve kazınarak belirginleştirilmiş ortası çokgen, üçgen formunda bir mukarnas parçası bulunmaktadır (Görsel: 294).

Görsel 294. *Güney yan kanadın dış cephesinin üst kodundaki mukarnas parçası*

Çeşitli formlarda yirmi sade kesme taştan meydana gelen taç kapı kemerinin açıklığı 2.65 metredir. Üçgen formdaki kemer köşelikleri sade kesme taşlardan oluşmaktadır. Kemer üzengi taşlarının nişe bakan alt yüzeylerine mukarnas parçaları ve ışınsal eğri motifleri işlenmiştir (Görsel: 295).

Görsel 295. *Taç kapının* sivri kemeri

Niş kuruluşu sivri kemerli yarım kubbe altında ve yan kanatların arasında biçimlenmiştir. Yarım kubbe eteğinde bir süsleme şeridi, süsleme şeridinin altında beşli bir düzene sahip üç dilimli kemerleme altında, köşelerde iki küçük tromp, trompların ortasında ve yan kanatlarda karşılıklı birer niş düzenlemesi yer alır. Ortadaki nişin içine yazılı bir pano işlenmiştir. İki küçük tromp ve nişlerin altında yazıları silinmiş olan vakıf kitabesinden parçalar bulunmaktadır. Güney yan kanat ile kuzey yan kanadın nişe bakan yüzlerinde kitabe parçaları vardır. Nişin batı duvarındaki kitabe kalıntılarının

altında ve yan kanatların nişe bakan yüzlerinde aynı hizada iri mukarnas parçalarından ve bitkisel süslemelerden oluşan dışa taşkın süsleme şeridi yer almaktadır. Giriş açıklığının ve üzerini örten bitkisel süslemeli basık kemerin etrafını ters 'U' biçiminde, geometrik süslemeler içeren bir şerit dolanır. Yan kanatlara ve nişin batı duvarına dayalı karşılıklı iki seki ve giriş açıklığının önünde bir sahanlık ve giriş açıklığı önündeki sahanlığa ulaşımı sağlayan dokuz basamaklı bir merdiven kuruluşu yer almaktadır (Görsel: 296).

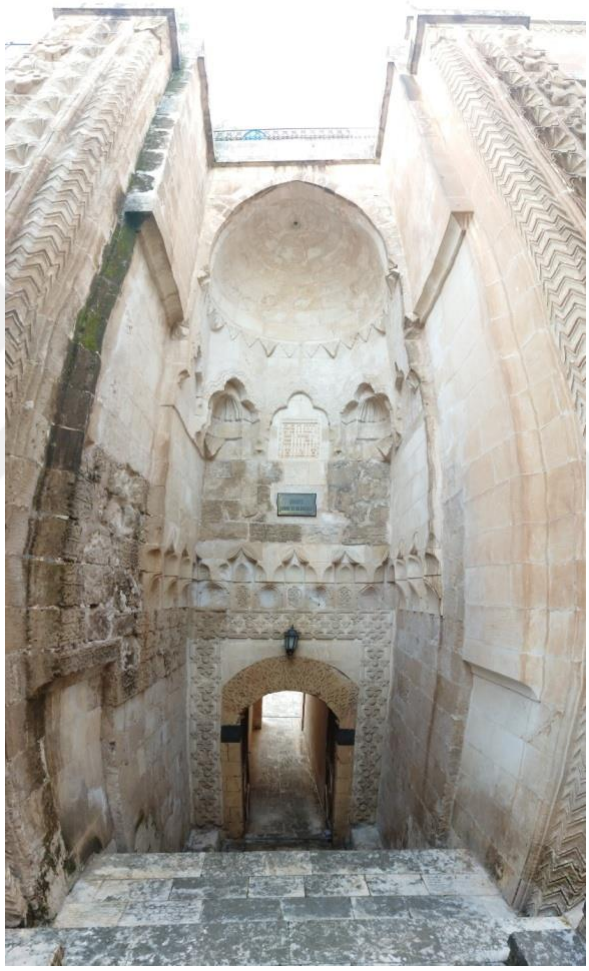

Görsel 296. *Taç kapının niş kuruluşu (balık gözü kamera)*

Sivri kemerli yarım kubbenin iç yüzeyi düz örgülü kesme taşlardan meydana gelmiştir. Yarım kubbeyi oluşturan düz örgülü kesme taşlar, dairesel hareketlerle dizilerek inşa edilmiştir. Dairesel biçimde dizilmiş kesme taşlarla inşa edilmiş yarım kubbenin tepe noktasında, etrafı sade ve yuvarlak formlu çökertme kenarlı küçük bir delik ve deliğin etrafında ince yivlerin böldüğü on altı küçük dilimin çember oluşturmuş

olduğu geometrik bir bezeme bulunmaktadır.[282] Trompların üzerindeki, yarım kubbe eteğine süsleme şeridi işlenmiştir. Yan duvarlar ile batı duvarının birleştiği nişin güneybatı ve kuzeybatı köşelerinde birer tromp yer alır. Trompların doğusunda ve ortalarında, yüzeysel birer niş açılmıştır. İki trompun arasında kalan nişin içinde bir pano bulunur (Görsel: 297-298).

Görsel 297. *Taç kapının yarım kubbesi ve geçiş elemanları*

Görsel 298. *Taç kapının yarım kubbesinin tepe noktasındaki küçük delik*

[282]Yarım kubbenin tepe noktasında açılmış olan deliğin, zincir ya da farklı bir aparat yardımı ile kandil asmak için bırakılmış olabileceğini tahmin etmekteyiz.

Trompların üç dilimli kemerleri üzerinden devam eden, üst üste ve kıvrımlı iki ince yiv, taç kapı nişinin güney yan cephesi ve batı duvarındaki iki tromp arasında kalan yüzeysel açılmış nişlerin üç dilimli kemerleri üzerinden birleşerek devam etmektedir. Taç kapı nişinin kuzey yan cephesindeki üç dilimli kemere sahip nişin kemerinin üzeri sadedir. Aynı düzlem üzerinde duran taç kapı nişinin yan cephelerindeki nişlerin içi düz örgülü kesme taşlardan meydana gelmiştir. Üç dilimli kemerin üzerindeki yivlerden ilkinin altında bulunan kemerin alnına ufak girintiler yapılmış ve üç dilimli kemere çok dilimli bir görünüm verilmiştir. Nişin batı duvarında iki tromp arasında kalan niş içine kare formlu, düz kenar ve mukarnas silmeli, kazıma, oyma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı makılî kûfi karakterli bir pano işlenmiştir. panoda, ‘‘Allah’’, ‘‘Muhammed’’ ve ‘‘dört halifenin’’ isimleri yazılıdır.[283] Yüzeyden taşkın üç taş levha üzerine işlenmiş olan harflerin yüzeyine kazınmış ince yivler, panoyu belirginleştirmiştir (Görsel: 299)

Görsel 299. *Taç kapı nişindeki iki tromp arasına işlenmiş pano*

Üç dilimli kemer formundaki iki tromp da birbirinin aynıdır. Üç dilimli kemerleri üzerinde, üst üste ve kıvrımlı iki ince yiv bulunmaktadır (Görsel: 300). Üç dilimli kemerin alnına ufak girintiler yapılarak çok dilimli bir görünüm verilmiştir. Üç

[283]Kitabeliğin sonradan yapılmış bir ek olduğuna onarımlar başlığı altında değinilmiştir. Bkz. s. 280. Görsel 281. Kitabeliğin içerik ve yazı stili olarak aynı, ebat olarak daha büyüğü, Abdüllatif (Latifiye) Cami taç kapı nişinin güney yan cephesinde de bulunmaktadır. Bkz. s. 179. Görsel 154-155.

dilimli kemerin ayakları mukarnas parçalarından oluşmuştur. Trompların içi dilimli küçük yarım kubbe şeklinde yapılmış, alt kısmına da ışınsal eğri formunda kabartma işlenmiştir (Görsel: 301-302).

Görsel 300. *Taç kapı nişindeki tromplar ve aralarına işlenmiş niş içindeki pano*

Görsel 301. *Taç kapı nişinin güneybatı köşesinde bulunan tromp ve yanında bulunan üç dilimli niş*

Görsel 302. *Taç kapı nişinin kuzeybatı köşesinde bulunan tromp ve yanında bulunan üç dilimli niş*

Yan kanatların nişe ve ön cepheye bakan köşelerinde yer alan ve aynı forma sahip, başlıkları dâhil yirmi beş kesme taşın üst üste dizilmesi ile meydana gelmiş sütuncelerin yarısı duvara gömülüdür. Kaideleri, zemin üzerinde bulunmayan sütuncelerin gövdeleri çok kenarlıdır. Saçak silme altındaki sütunce başlıkları iri mukarnas parçaları formunda işlenmiştir. 6.50 m yüksekliğindeki sütuncelerin çapı 0.35 cm'dir (Görsel: 303).

Görsel 303. *Taç kapının güney yan kanadının nişe bakan köşesindeki sütunce gövdesi ve başlığı*

Sütunce gövdesindeki bezemeler, çok kenarlı kesme taşlar üzerine işlenmiş derin yivler ile oluşturulan '٨٨٨' şeklindeki zikzakların sütunce boyunca tekrar etmesi ile meydana gelmiştir. Sütunce başlığını oluşturan çok kenarlı ve içbükey formdaki, 0.02 cm dışa taşkın kesme taş üzerine, sütunce gövdesinde bulunan '٨٨٨' şeklindeki zikzak formlarının düzeninde yan yana üç iri mukarnas parçası işlenmiştir. Mukarnas parçaları, yüzeylerine açılan ince ve derin yivlerle çok kenarlı bir görünümdedir. Sütuncenin etrafını, başlık üzerinden ve kenarlardan 0.05 cm dışa taşkın kaval silme dolanmaktadır. Sütunce ile kaval silme arasında kalan 0.02 cm köşeli silme de aynı şekilde sütunce çevresini çevrelemektedir. Sütunceyi oluşturan kesme taşlar, süsleme şeritleri ve silmelerle simetri oluşturacak bir biçimde yerleştirilmiştir (Görsel: 304).

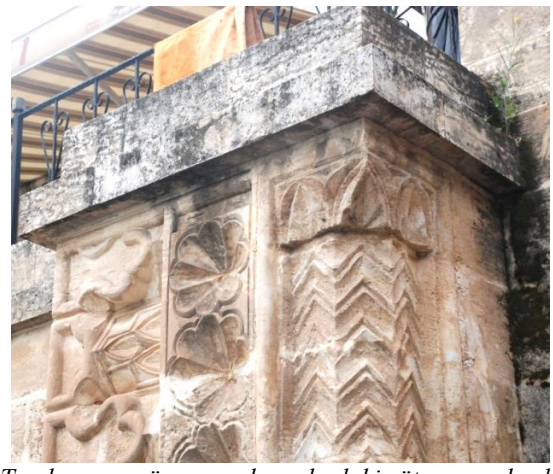

Görsel 304. *Taç kapının güney yan kanadındaki sütunce ve başlığından detay*

Nişin önündeki sahanlık, giriş açıklığından 2.02 m yüksekte yer almaktadır. 0.18 cm yüksekliğindeki sahanlıktan giriş açıklığına, yan kanatların nişe bakan cephelerine dayandırılmış dokuz basamaklı bir merdiven kuruluşu ile ulaşılmaktadır. Sahanlıktan sonra gelen basamağın rıhtı 1.10 m, giriş açıklığına yakın olan son basamağın rıhtı 0.35 cm, diğer basamakların rıhtı 0.32 cm ölçülerindedir. Beşinci basamağa kadar her bir basamağın yüksekliği 0.22 cm, giriş açıklığına doğru son dört basamağın yükseklikleri 0.21, 0.20, 0.18, 0.15 cm ölçülerindedir. Giriş açıklığına yakın son iki basamağın genişliği, yan kanatların nişe bakan cephelerindeki sekilerden dolayı 2.05 m, diğer basamakların genişlikleri 2.83 metredir (Görsel: 305).

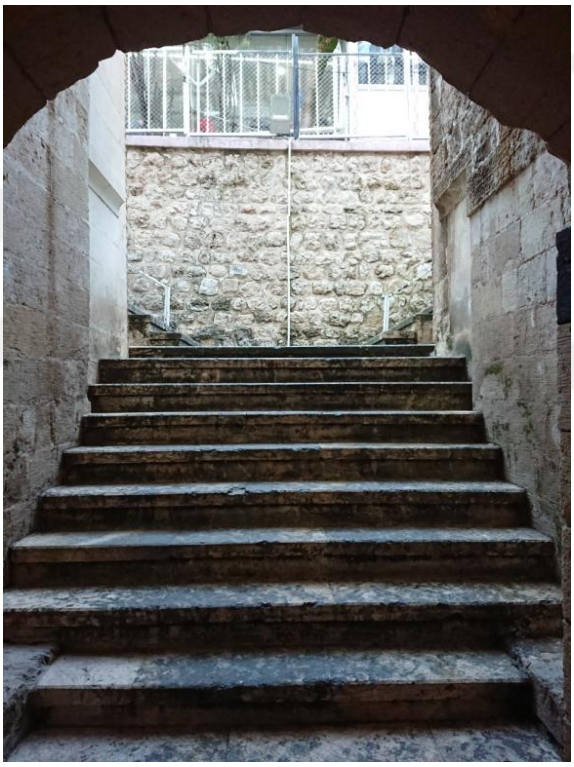

Görsel 305. *Taç kapının niş içindeki merdiven kuruluşu*

Niş zemininde yer alan dikdörtgen forma sahip sekilerin yüksekliği 0.35 cm, genişliği 0.39 cm, uzunluğu 1.26 metredir. Giriş açıklığı önündeki merdiven kuruluşunun 0.33 cm yüksekliğindeki son iki basamağının kuzey ve güney kenarları, iki sıra halindeki büyük boyutlu kesme taştan oluşmuş sekilerin nişe bakan kenarlarına dayanmaktadır. Giriş açıklığının etrafını ters 'U' biçiminde dolanan süsleme şeridinin yan kolları iki sekinin de 0.03 cm üzerinde son bulmaktadır (Görsel: 306-307).

Görsel 306. *Taç kapı nişinin güney ve kuzey cephesinde bulunan sekiler*

Görsel 307. *Taç kapı niş zemini ve sekiler*

2.3.3.6.1.3.1. Giriş Açıklığı

Doğusunda yer alan merdiven kuruluşu yardımı ile ulaşılan giriş açıklığı nişin batı duvarına açılmıştır. Genişliği 1.42 cm, yüksekliği 2.33 metredir. Derinliği 4.70 m olan giriş açıklığının üzerini örten, genişliği 0.25 cm, kalınlığı 0.48 cm olan basık kemerin doğu yüzüne şerit halinde bitkisel süsleme kompozisyonu işlenmiştir (Görsel: 38). Basık kemerin, girişe bakan yüzüne doğru taşkın olan üzengi taşlarının altında aynı düzlem üzerinde bulunan küp şeklindeki siyah renkli bazalt taşlarının açıklığa, doğuya ve iç cepheye bakan yüzleri açıkta, güney ve kuzey yüzleri duvara dayalıdır. Kemer köşelikleri kemer kilit taşı üzerinde birleşmektedir. Basık kemer ve yan duvarlarda kullanılan sarımsı kesme taş malzeme, taç kapının diğer bölümlerine göre farklı tondadır.[284] Giriş açıklığının etrafını ters 'U' biçiminde dolanan süsleme şeridi de dâhil olmak üzere toplamda, güney yan duvar 0.75 cm, kuzey yan duvar 0.68 cm genişliğindedir. Eşik, giriş açıklığını meydana getiren yan duvarların hemen arkasında bulunur (Görsel: 309). Üç kesme taşın yan yana dizilmesi ile oluşmuş eşiğin yüksekliği 0.06 cm, derinliği güneyde 0.21, kuzeyde 0.23 cm ölçülerindedir. Giriş açıklığı,

[284]Bu farklılık daha sonra ki dönemde yapılan bir onarımı işaret ediyor olabilir. Bkz. s. 279, 281-282. Görsel . 280.

dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü uzun ve dar bir koridora açılmaktadır.[285] (Görsel: 310).

Görsel 308. *Giriş açıklığı*

Görsel 309. *Giriş açıklığının zemini ve eşik*

[285]Son onarımlarda, basık kemerin üzerine modern aydınlatma aracı monte edilmiştir.

Görsel 310. *Demir profilli kapı kanatları*

2.3.3.6.1.3.2. Konsollar

Giriş açıklığının yan duvarlarına oturan basık kemerin üzengi taşlarının girişe bakan yüzlerinde 0.05 cm taşkın, 0.20 cm genişliğinde üçgen profilli konsollar bulunur. Oyma ve kazıma teknikleri ile konsolların yüzeylerine işlenmiş çift yapraklı bitki formundaki bezeme, yatık bir şekilde arka arkaya birbirini tekrar ediyor izlenimi vermektedir. Bir bütün halinde bakıldığında balık sırtı motifine de benzetilebilmektedir. Kuzey yan duvardaki konsolun dış köşesinde kırılma ve aşınma meydana gelmiştir (Görsel: 311).

Görsel 311. *Giriş açıklığının güney ve kuzey yan duvarlarındaki konsollar*

2.3.3.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Giriş açıklığını son dönem eki olan demir profilli kapı kanatları örtmektedir. Eşiğin üzerine demir profilli kapı kanatlarının zemine monte edilmesini ve açılıp kapanmasını sağlayan demir çubuk yerleştirilmiştir.

2.3.3.6.1.3.4. Şerit ve silmeler

Giriş açıklığının üzerini örten basık kemer, dikdörtgen formuna yakın dokuz kesme taştan meydana gelmiş ve kesme taşların doğu yüzünü kaplayan bitkisel süsleme kompozisyonundan dolayı süsleme şeridi görünümünü almıştır. Yan yana dizili dokuz kesme taşın her birinin doğu cephesinde aynı süsleme kompozisyonu birbirini takip etmektedir. Üzengi taşı diğer kesme taşlara göre daha iri ve yamuktur. Üzengi taşının üst kısmına basık kemeri oluşturan diğer kesme taşların doğu yüzlerine işlenen motiflerin yarım kalmış hali işlenmiştir. Kesme taşın alt kısmı sade bırakılmıştır. Üzengi taşının ortasına çekilen çizgi, bezemenin bilerek yarım bırakıldığını düşündürmektedir (Görsel: 312).

Görsel 312. *Giriş açıklığının üzerine örten basık kemerin ön cephesine işlenmiş süsleme şeridi*

Basık kemeri oluşturan kesme taşların doğu yüzlerine kazıma, oyma, kabartma ve eğri kesim teknikleri ile oluşturulmuş kıvrım dallar ve palmet motiflerinden oluşan bitkisel bezeme kompozisyonunu, yanlarda kıvrım dallar, kıvrım dalların ortasını ters palmet motifleri oluşturmaktadır. Bezemenin üst kısmındaki ters palmetin iki yanında, üst köşelere doğru bakan iki palmet motifi daha bulunmaktadır. Kıvrım dalların ve palmetlerin yüzeylerini dolanan iki ince yiv süsleme unsurlarını hareketlendirmiştir. Ayrıca basık kemerin altı ve üstü, ince formlu kenar silmeleriyle sınırlandırılmıştır

(Görsel: 313). Süsleme şeridi niteliği gösteren basık kemerin doğu yüzünün kuzey kenarı, üst kısımdan deformasyona uğramıştır.

Görsel 313. *Giriş açıklığının basık kemerinin doğu yüzündeki süsleme şeridinden detay*

Giriş açıklığını ters 'U' formunda yukarıdan ve iki yandan dolanan süsleme şeridinin güney üst köşesindeki bezeme parçası, orijinal kalan tek parçadır. Geriye kalan şerit ve motifler bu parçaya bakılarak 2004 yılındaki onarımlarda eklenmiştir.[286] (Görsel: 314). Oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim teknikleri kullanılarak oluşturulmuş motifin merkezinde sekizgen bir çerçeve içinde dokuz kollu bir çarkıfelek motifi yer almaktadır. Sekizgen formun etrafında sekiz kollu yıldız ve onun çevresini saran dört yönden kıvrım yapan, yüzeylerindeki ince iki yivle hareketlendirilmiş dışa taşkın geçmeler, altta ve kuzey kenarda, ortasında çok kenarlı, içbükey formlu yıldız motiflerini oluşturmuşlardır. Geçmeler tek başlarına, üst köşelerde birer yürek motifi formundayken, geri kalan kısımlarda karşılıklı 'T' şeklinde ve çok kenarlı bir form halindedir. Altta ve kuzey kenarda yarım kalmış, ortasında içbükey ve çok kenarlı yıldız formundaki motifleri birleştiren, dışa doğru hafif taşkın, '+' formundaki çok kenarlı geçmelerin ortasına sekiz kollu küçük bir yıldız motifi işlenmiştir. Onarımlar sonunda eklenen çarkıfelek, sekiz kollu yıldız ve içinde bulundukları sekizgen motifler farklı forma sahiptir. Kuzey üst köşedeki motiflerin arasına tek olarak işlenmiş yivli sekiz kollu yıldızın da güney üst köşedekinden farklı biçimde işlendiği görülmektedir. Ters 'U' formunda ve 0.40 cm genişliğe sahip olan süsleme şeridinin yan kolları sekilerin üzerinden 2.70 m yükselerek üstteki kol ile birleşmektedirler (Görsel: 315-316).

[286]Bilgi için bkz. s. 279, 281-282. Görsel 280.

Görsel 314. *Giriş açıklığının etrafını ters 'U' formunda dolanan süsleme şeridinin güney üst köşesindeki orijinal parçası*

Görsel 315. *Giriş açıklığını ters 'U' şeklinde dolanan süsleme şeridinin 2004 yılında tamamlanan tepe kolu*

Görsel 316. *Giriş açıklığını ters 'U' formunda dolanan, 2004 yılında, güney üst köşedeki orijinal parçaya göre tamamlanan süsleme şeridinin güney ve kuzey yan kollarından detay*

Giriş açıklığının etrafını Ters 'U' şeklinde dolanan süsleme şeridinin hemen üzerinde, taç kapı nişini üç yönden dolanan 0.85 cm yüksekliğe sahip iri mukarnas parçaları, kıvrım dallar, geçmeler ve palmetlerden oluşan nişe doğru taşkın bir süsleme şeridi bulunmaktadır.[287] (Görsel: 317).

[287]Taç kapının niş kuruluşu incelendiğinde süsleme şeridi, nişin kuzey ve güney, çıkıntı yapmış yan duvarlarından başlayarak yarım kubbeye geçişi yumuşatmak amacı ile tromplardan önce tasarlanmış bir kubbeye geçiş elemanı olarak da düşünülebilir.

Görsel 317. *Nişin üç duvarını dolanan ikinci süsleme şeridi*

Yan kollarının, yarım kubbenin hizasında son bulduğu süsleme şeridi, üst üste üç sıradan meydana gelmiştir. Alt ve üst sıra, bitkisel ve geometrik motiflerin bir arada kullanıldığı bezeme kompozisyonundan oluşmaktadır. Orta sıra, iç ve dışbükey kıvrımlardan oluşan çok kenarlı mukarnas parçalarından meydana gelmiştir. Oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı süsleme şeridi bir bütün halinde incelendiğinde, düşey doğrultuda kademeli bir şekilde oluşturulmuş olduğu söylenebilmektedir (Görsel: 318-319).

Görsel 318. *Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridinin nişin güney duvarındaki kolu*

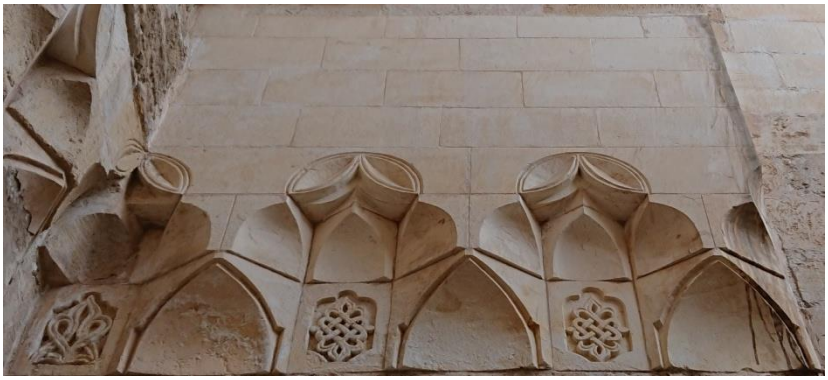

Görsel 319. *Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridinin nişin kuzey duvarındaki kolu*

Nişin yan duvarları ile batı duvarının birleştiği köşelerde, süsleme şeridinin en alt sırasında sırasında karşılıklı birer girift bezeme bulunmaktadır. Oyma, kazıma,

kabartma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı dilimli kemerli küçük nişler içinde bulunan ortası yivli geçmelerin oluşturduğu aynı düzlemdeki motifler palmet görünümüne sahiptir. Bire bir aynı forma sahip olmayan motiflerin, farklı zamanlarda yapılan restorasyon ve onarım çalışmalarında yenilendikleri anlaşılmaktadır.[288] (Görsel: 320).

Görsel 320. *Nişin yan duvarlarının, batı duvarı ile birleştiği köşelerde, mukarnaslı süsleme şeridinde aynı düzlem üzerindeki girift bezemeler*

Giriş açıklığı üzerindeki nişi üç yönden dolanan mukarnaslı süsleme şeridinde, mukarnaslar arasına açılmış dilimli kemerlere sahip küçük nişler içine kazıma, kabartma, oyma ve eğri kesim teknikleri ile işlenmiş kıvrım dal ve palmet motifleri bulunmaktadır. Süsleme şeridinin köşelerinde bulunan motiflerin farklı bir denemesi olan yedi bezeme, kenar şeritlerde aynı düzlem üzerinde iki, batı duvarının doğu cephesinde birer sıra ara ile üç kez uygulanmıştır. Kıvrım dallar, küçük nişin ortasında yanlarda birer düğüm oluşturarak yukarı ve aşağı bakacak şekilde iki palmet motifini oluşturmuştur. Yedi süsleme de aynı kompozisyona sahiptir ancak geçirmiş oldukları restorasyon ve onarımlar nedeni ile motiflerde az da olsa bazı değişimler yaşanmıştır (Görsel: 321)

[288]Motifler taç kapı yan kanatlarının ön cephelerinin en dışındaki süsleme şeridinde bulunan motiflerle benzerlik göstermektedir. Örneğin, iki motifin de baş kısımları palmet biçimini almaktadır. Bkz. s. 307. Görsel 323.

Görsel 321. *Giriş açıklığı üzerinde yer alan ikinci süsleme şeridindeki mukarnaslar arasına işlenmiş kıvrım dal ve palmet motiflerinden oluşan girift bezemeler*

Süsleme şeridindeki mukarnasların tepelikleri, ortalarındaki yivler ve içbükey yapılarından dolayı iki yana sarkmış yaprak formundadır. Üzerindeki ince kenar silme motifin çevresine yarım daire formunu kazandırmıştır. Süsleme şeridinin taşlarının büyük bir bölümü restorasyon çalışmalarında yenilenmiştir (Görsel: 322).

Görsel 322. *Giriş açıklığı üzerinde yer alan ikinci süsleme şeridinin üst sırasında yer alan bitkisel süslemeler*

Eski fotoğraflardan anlaşılacağı üzere kuzey yan kanat nedeni bilinmeyen bir şekilde yıkılmış ve 2004 yılına kadar düz bir duvar olarak kalmıştır.[289] 2004 yılındaki onarımlarda, güney yan kanat örnek alınarak yeniden inşa edilmiş olan kuzey yan kanadın ön cephesine işlenmiş süsleme unsurları, güney yan kanattaki bezemelere göre az da olsa farklılık göstermektedir (Görsel: 323). Güney yan kanadın ön cephesindeki

[289]Bkz. s. 275-279. Görsel 276-280.

motiflerin işlendiği kesme taşlardan bazılarının da onarım geçirmiş olduğu anlaşılmaktadır.[290] (Şekil: 41)

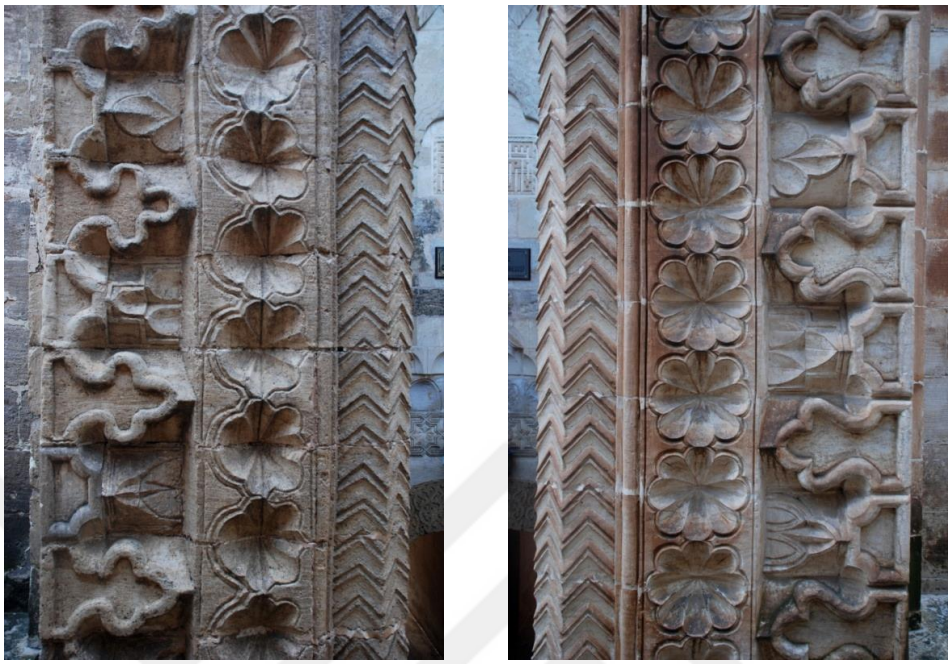

Görsel 323. *Güney ve kuzey yan kanaların ön cephesine işlenmiş süsleme şeritleri ve silmeler*

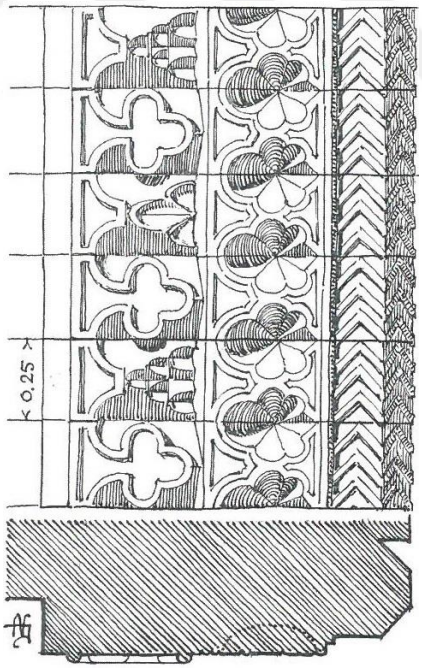

Şekil 41. *Güney yan kanadın ön cephesindeki şerit, silme ve sütunce gövdesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 40)*

[290]2004 yılında yeniden inşa edilmiş kuzey yan kanadın ön cephesindeki süsleme şeritleri üzerine işlenmiş motiflerin güney yan kanat ile neden birebir aynı yapılmamasının 'orijinal yan kanadı ayırt edebilmek' olduğunu düşünüyor olsak bile bu yöntemin yapıyı ilk kez görenler için olumsuz bir durum oluşturduğunu ve orijinalliğe ters düştüğünü söylemek yanlış olmaz.

Oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin kullanılarak oluşturulmuş en dışta yer alan 0.44 cm genişliğindeki süsleme şeridi, birbirini tekrar eden büyük boyutlu palmet formundaki motiflerden ve aralarına işlenmiş mukarnas çeşitlemeleri ile birbirini tekrar eden çokgenlerden oluşmaktadır. En dıştaki süsleme şeridi ile sütuncelerin yanındaki 0.05 cm genişliğindeki kaval silme arasında 0.29 cm genişliğindeki süsleme şeridi birbirini tekrar eden içbükey motiflerden meydana gelmektedir. Şerit ve kenar silmeleri, köşelerdeki iki kaval silme arasında kalan sütuncelere kadar aynı düzlem üzerinde yer alır. Kaval silmeler ve sütunceler yan kanatların nişe doğru kademelenmesini sağlayan unsurlardır. Şerit ve silmeler ince yivlerle birbirlerinden ayrılmaktadır.

Güney yan kanadın ön cephesinde, en dıştaki süsleme şeridinde dışbükey ve kıvrımlı silmelerden meydana gelmiş bir birini tekrar eden büyük boyutlu, içleri bezemesiz, on bir iri palmet motifi niş yönüne doğru birer atlamalı olarak işlenmiş ve iri palmet motiflerinin aralarına da yine dışbükey ve kıvrımlı silmelerden oluşan çokgen form ve önüne çeşitli biçimlerde, üst üste sıralanmış çok kenarlı, içbükey görünümlü mukarnas parçaları işlenmiştir. İri palmet motiflerinin nişe doğru olan baş kısmı üç dilimli kemer görünümüne de sahiptir. Dışbükey ve kıvrımlı silmelerin oluşturduğu iri palmet motiflerinin iç yüzeyi düzdür. Çok kenarlı mukarnas parçalarının bulunduğu kabartmalı yüzey iki yana eğimlidir (Görsel: 324).

Görsel 324. *Güney yan kanadın ön yüzünde en dışta yer alan şerit üzerindeki bezemelerden detay*

Güney yan kanadın ön cephesindeki süsleme şeridi, Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi'nden yaklaşık yarım yüzyıl sonra inşa edilmiş Konya/Beyşehir Eşrefoğlu Cami (1296-1299) taç kapısının kemeri üzerine yine şerit halinde ancak farklı bir biçimde işlenmiştir. Konya/Beyşehir Eşrefoğlu Cami taç kapı kemerinde yer alan süsleme şeridindeki iri palmet motiflerinin içinin de bitkisel bezemelerle hareketlendirildiği görülmektedir (Görsel: 325).

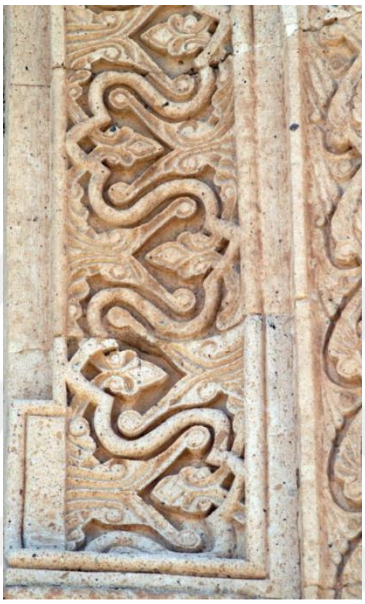

Görsel 325. *Konya / Beyşehir Eşrefoğlu Cami taç kapısının kemeri üzerindeki süsleme şeridi (Karadaş, 2011, s. 451)*

Sütuncelerin yanındaki süsleme şeridinde ön cephe boyunca tek sıra halinde birbirini tekrar eden çok dilimli, içi çok kenarlı içbükey formlu motiflerin çevresini sınırlayan yivler motiflerin güneyinde iki, kuzeyinde tektir. Güneydeki yivlerin ortası köşeli, dışbükey bir görünüm alarak motiflerin güneyini çevrelemektedir. Çok dilimli ve çok kenarlı olan motifin güneyindeki dilim yuvarlak hat biçimindeyken, üst, alt ve kuzey köşelerdeki dilimler daha sivri bırakılmıştır. Bu motiflerin hatai çiçeği (penç) olduklarını tahmin etmekteyiz.[291] İki süsleme şeridi de yan kanatların üzerindeki saçak silmenin altında son bulmaktadır. Şerit ve silmeleri meydana getiren kesme taşlar simetrik olarak üst üste dizilmiştir (Görsel: 326-327).

[291]Altun (a.g.k., 2011, s. 78) bu motifi lotus çiçeğine benzetmiştir. Gabriel de (a.g.k., 2014, s. 41), yan kanatların bezemelerinin çizimini yaparak, motifler için tuhaf tabirini kullanmıştır.

Görsel 326. *Güney yan kanadın ön cephesine işlenmiş ikinci süsleme şeridini oluşturan motiften detay*

Görsel 327. *2004 yılındaki restorasyon çalışmalarında yeniden inşa edilen kuzey yan kanadın ön cephesine işlenmiş ikinci süsleme şeridini oluşturan motiften detay*

Yarım kubbe eteğindeki süsleme şeridi yatık 'U' formundadır ve on dört ışınsal eğri, kazıma ve kabartma tekniği ile üçgen form ve düşey doğrultuda işlenmiştir (Görsel: 328).

Görsel 328. *Nişin üzerini örten yarım kubbe eteğindeki süsleme şeridi*

2.3.3.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Nişin bir bölümünün üzerini örten yarım kubbenin ve nişin yan duvarlarının üzerinde yatık 'U' formunda dolanan tepelik, yüksekliği 0.15 cm olan dışa 0.10 cm taşkın vaziyetteki saçak silme üzerine dizilmiş 0.40 cm yüksekliğindeki iki sıra kesme

taştan oluşmaktadır. Birinci sıradaki dikdörtgen formlu on üç kesme taşın üzerinde yarım silindir formunda on beş kesme taş bulunmaktadır (Görsel 329).

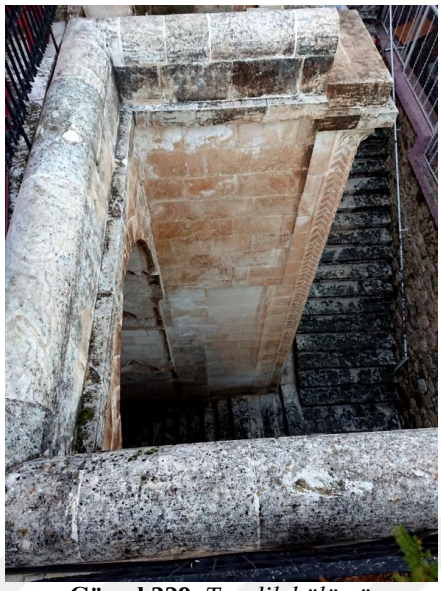

Görsel 329. *Tepelik bölümü*

2.3.3.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Giriş açıklığının, 3.58 m yüksekliğe, 1.60 m genişliğe, 6.45 m uzunluğa sahip giriş koridoruna bakan batı cephesi, yüksekliği 0.17 cm, genişliği 1.00 m ölçülerindeki sivri kemer ile örtülüdür. Sivri kemer giriş koridoru zemininden 2.85 m yüksektedir.[292] Giriş açıklığının doğu cephesini örten basık kemer ile giriş koridoru cephesinde giriş açıklığını örten sivri kemerin arasında kalan 0.25 cm'lik kısım kesme taş sırası ile kapatılmıştır. Doğu cephede giriş açıklığının üzerini örten basık kemer, giriş koridorundan görülmektedir (Görsel: 330).

[292]Sivri kemer üzerine, son onarımlarda modern bir aydınlatma aracı monte edilmiştir.

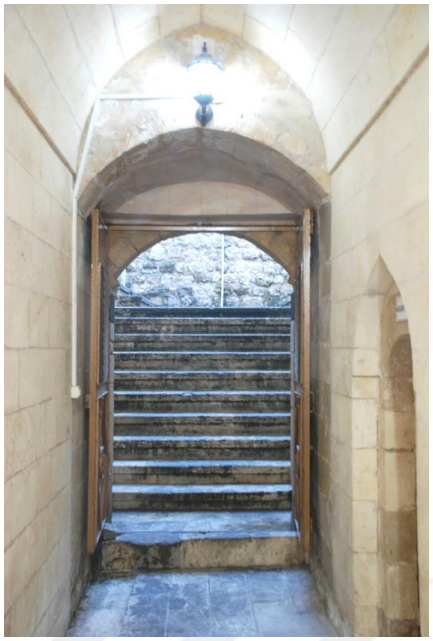

Görsel 330. *Giriş açıklığının giriş koridorundan görünümü*

Sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü giriş koridorunun güney duvarına açılmış, giriş açıklığından 1.55 m batıda yer alan kapıdan, yapının medrese bölümünün alt katındaki doğu ve batıda karşılıklı inşa edilmiş öğrenci hücrelerine ulaşımı sağlayan koridora giriş sağlanmaktadır (Görsel: 331-332).

Görsel 331. *Avlunun batısında yer alan öğrenci hücrelerine ulaşımı sağlayan giriş açıklığı*

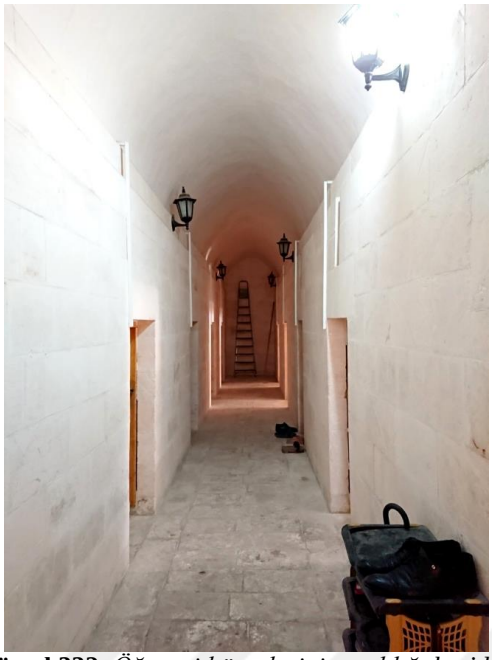

Görsel 332. *Öğrenci hücrelerinin açıldığı koridor*

Giriş koridoru sivri kemerli bir açıklıktan avluya açılmaktadır. Giriş koridorunun zemininde kuzey kenarda 0.30 cm genişliğinde koridor boyunca uzanan basit bir su kanalı vardır. Güney yan kanadı 0.29 cm, kuzey yan kanadı 0.07 cm genişliğindedir. Sivri kemerin derinliği 1.00 metredir (Görsel: 333)

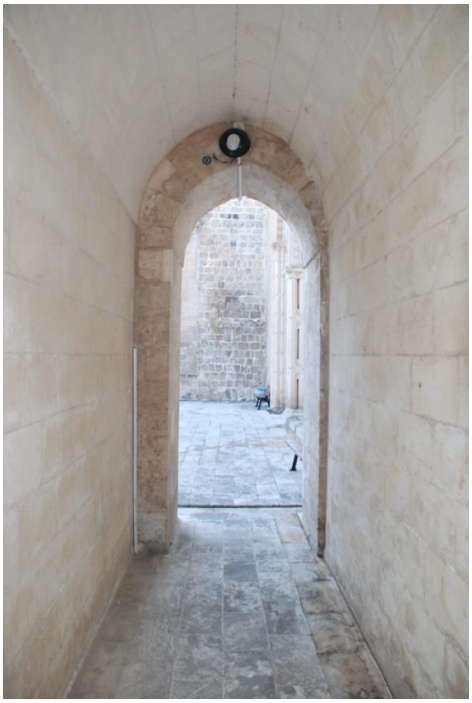

Görsel 333. *Giriş koridorundan avluya açılan sivri kemerli açıklık*

Giriş koridoruna, avlunun kuzeydoğusunda üzerinde büyük bir pencere bulunan, 3.23 m yüksekliğe sahip sivri kemerli açıklıktan giriş yapılmaktadır. Giriş koridorunun zemini ile avlunun zemini, aynı kot üzerinde yer almaktadır (Görsel: 334-335).

Görsel 334. *Giriş koridorunun batı cephesi*

Görsel 335. *Giriş koridorunun avlunun batı kanadından görünümü*

2.3.4. Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi ve Taç Kapısı

2.3.4.1. Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin inşa tarihi, adı ve yeri

Taç kapı nişinde, mukarnaslı kavsara altına doğu, batı ve güney cephelere işlenen şerit kitabeye göre yapı H. 787 / M. 1385 tarihinde İnşa edilmiştir (Altun, 2011, s. 98; Aslanapa, 1977, s. 126, 189; Gabriel, 2014, s. 45).

İnşa kitabesine göre banisi Sultan İsa'nın adı ile Sultan İsa Medresesi olarak anılan külliye, bir rivayete göre Mardin Ulu Cami'nin iki minaresi arasına bağlanması için özel olarak yaptırılan çelik zincirin, batı minaresinin yıkılmasının ardından Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın yaptırdığı medresenin iki kubbesi arasına bağlanmış[293] ve o dönemden sonra yapı Zinciriye Medresesi olarak anılmıştır.[294] Yapı hakkında araştırma yapanlar, ya her iki adı birden kullanmış ya da ikisinden birini kullanmayı tercih etmişlerdir.[295]

Günümüzde yukarı Mardin olarak adlandırılan Mardin Kalesi'nin eteğinde kurulmuş eski yerleşim yerinin kuzeyinde; ada 28, parsel 1 üzerinde[296], Medrese Mahallesi, Hisarcık 248. Sokak, Numara 26'da yer alan Sultan İsa (Zinciriye)

[293]Günümüzde de, doğu ve batıda yer alan mescitlerin dilimli kubbeleri üzerinde karşılıklı duran demir halkalar bahsi geçen bu rivayetin doğruluk derecesini arttırabilecek niteliktedir (M. Çağlayan (2017). *Mardin Ortaçağ Anıtları ve Yapım Teknikleri*. İstanbul: Hiperyayın, s. 109).

[294]Kâtip Ferdî (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*. Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 2. İstanbul: Prestij Reklam, s. 15, dipnot: 20. Ayrıca''Melik İsa, Mardin Kalesi yakınında; ''Zinciriyye'' adıyla şöhret bulan Medreseyle birlikte cami yaptırdı ki, o binayı dil ile tanımlamak, güzellik ve ihtişamını kalemle yazmak mümkün değildir'' diyerek medreseye duyduğu hayranlığı da belirtir (Kâtip Ferdî, a.g.k., 2006, s. 40).

[295]Bulduk (2004, s. 51-52) ve Artuk (1971, s. 191) yapıyı Zinciriye Medresesi adı ile anmışlardır. Gabriel (2014, s. 41-45); Aslanapa (1989, s. 200); Bakırer (1976, s. 135) ve Ünal (1982, s. 14, 94) tarafından yapı, Sultan İsa Medresesi olarak adlandırılmıştır. Göyünç, (1969, s. 75, 112, 115-116); Altun, (2011, s. 94-101) ve Tuncer, (1996, s. 52-57) yapıyı hem Zinciriye hem de Sultan İsa Medresesi olarak adlandırmaktadırlar.

[296]Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi [D.V.B.M.] ve Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü arşivleri [Ş.K.V.K.B.K.].

Medresesi bulunduğu konum itibariyle oldukça eğimli bir alana inşa edilmiştir (Görsel: 336).

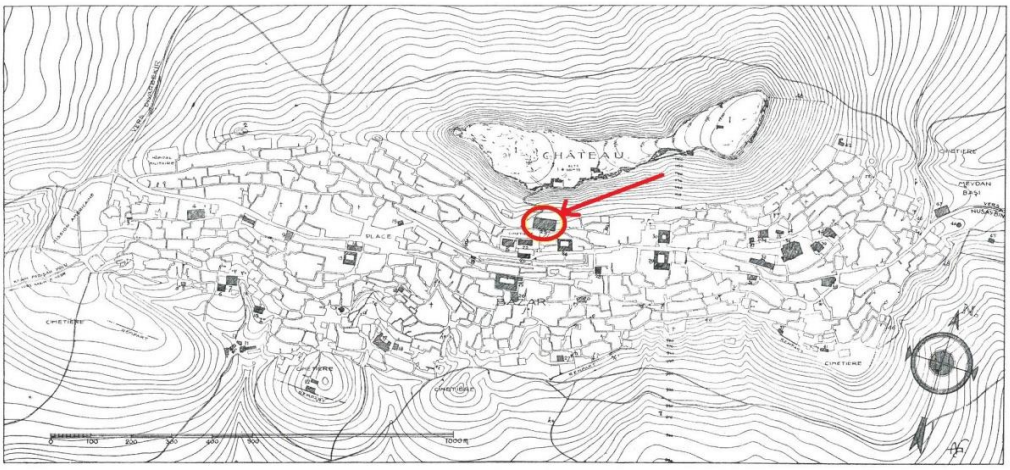

Görsel 336. *Mardin / Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin konumu (Gabriel, 2014, s. 24-25)*

2.3.4.2. Banisi

İnşa kitabesine göre Mardin Artuklularının on altıncı Hükümdarı Mecdüddin İsa'dır (Altun, 2011, s. 98; Gabriel, 2014, s. 45; Kâtip Ferdî, 2006, s. 40, dipnot: 50).

2.3.4.3. Mimarı ve Sanatkârları

Mardin Sultan İsa Medresesi'nin Mimar ve sanatkârları hakkında bir bilgi bulunamamıştır (Altun, 1978b, s. 51-52).

2.3.4.4. Yapının Geçirdiği Onarımlar

Zemin kat avlusunun güney duvarının ortasında bulunan mihrap kemerinin 0.25 cm üzerinde yer alan dikdörtgen kesme taş üzerine yazılmış 1797 tarihli onarım kitabesinde revak ve mihrabına yapılan bir müdahaleden bahsedilmektedir[297] (Görsel: 337).

[297]1797 tarihli onarım kitabesini ilk olarak Çaça (2013, s. 194) ''Nazar kıldım bu tâk-ı dilküşaya. Harâb olmuşken(?) etti t'amîr. …olup bünyâda târih. …hamd-ü şükr ettim Hüdâya. Ahîzâde Muhammed zû-himâye. Cezâke'llâhu ecran… 1212'' şeklinde okumuş, daha sonra Çağlayan ve Tanyeli tarafından (2016, a.g.k. s. 90) eksik kalan kısımları çözülerek çevirisi şu şekilde yapılmıştır ''Nazar ettim bu tak-ı dil-küşaya (kemer-mihrap nişi-) / Hamd ve şükür ettim Hûdaya. Harap idi mesken imdi tamire / Ahizade Muhammed zi-himaye (korunmaya muhtaç). Azm ve cehd iyleye olup bünyada tarih 1212 (Miladi 1797) / Cezza'k-Allah u hayran bilâ-nihaye (Allah seni sonsuz bir ecirle mükâfatlandırsın)''.

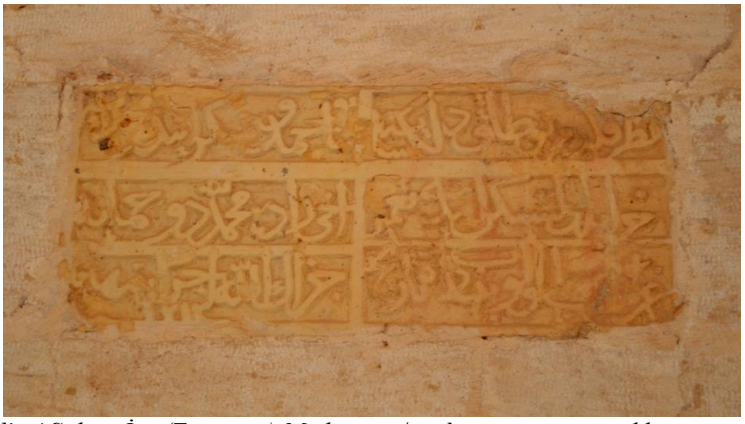

Görsel 337. *Mardin / Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi / avlunun güney revaklarının ortasında mihrabın üzerinde yer alan ‘‘1797’’ tarihli onarım kitabesi*

Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi daha sonra 1966, 1973, 1975, 1976, 1978, 1987 yılları arasında da onarım ve restorasyonlara tabi tutulmuştur (Kılıcı, 1986, s. 134; Bizbirlik, 1995, s. 272). Ancak bu tarihlerde yapılan restorasyonlarda taç kapıya herhangi bir müdahalede bulunulduğuna dair bilgi bulunamamıştır 2008 yılında onaylanan ve yapının genelini kapsayan bir koruma projesi ise uygulama aşamasına geçmemiştir (Çağlayan ve Tanyeli, 2016, .s 93; Çağlayan, 2017, s. 136).

2.3.4.5. Yapının Mimari Tasviri

Dikdörtgen biçimli geniş bir alana oturan ve medrese olarak adlandırılan yapı, gerçekte; türbe, iki mescit, öğrenci odaları, selsebil, tuvalet ve çeşitli birimlerden oluşan İki katlı, iki avlulu, eyvanlı düzenlemeye sahip bir külliyedir (Aslanapa, 1977, s. 126). Külliyeye giriş, güney cephe duvarının doğu köşesinde bulunan ve merdiven kuruluşu yardımı ile ulaşılan taç kapısından sağlanır[298] (Görsel: 338).

[298]Güneydoğu köşedeki taç kapının ahşap kapı kanatları kilitli tutulduğundan, medresenin geçirdiği onarımlar sırasında avlunun güneyindeki revaklardan batıdaki revağın güneyine dıştan demir parmaklıklar takılıp merdiven inşa edilerek demir kanatlı bir giriş açıklığı oluşturulmuştur ve günümüzde medreseye giriş bu açıklıktan sağlanmaktadır. 1966 tarihli onarım fişinde yapılan bu değişiklikten bahsedilmektedir bkz. M. Çağlayan ve G. Tanyeli, (2016), Mardin Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi ve Osmanlıdan Günümüze Medresedeki Restorasyon Müdahaleleri. *Mimarlık Kültür Dergisi*, (55), s. 91.

Görsel 338. *Mardin / Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin genel görünüm*

Taç kapı, uzun dikdörtgen tabanlı, sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü, iki yanında sekiler bulunan kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir koridora açılır. Bu koridor kuzey ucundan, avluya açılan doğu-batı doğrultulu bir başka koridora bağlanır. Böylelikle 'L' tabanlı her biri sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü iki kollu bir koridor düzeni ortaya çıkar. Kolların kesiştiği kare tabanlı bölümün üzeri koridorlardan farklı olarak aynalıklı yıldız tonoz ile örtülüdür. Bu bölümün kuzeyinde üst kata çıkmaya yarayan bir giriş açıklığı bulunur. Avluya açılan doğu-batı yönündeki koridorun kuzeyinde iki birim yer alırken, güneyinde simetrik düzene sahip doğu-batı yönünde dikdörtgen tabanlı bir alana oturan harime, güney duvarının ortasındaki mihrap ile aynı aksta, kuzey duvarının ortasındaki giriş açıklığından ulaşılır. Harimin kare tabanlı orta birimi kuzey ve güney duvar payelerine atılan birer kemer üzerinde tromp geçişli bir kubbe ile örtülmüş ayrıca yapının güney dış duvarına mihrabın arkasına gelecek şekilde konumlandırılmış bir payanda ile kubbe dıştan desteklenmiştir. Harimin doğu ve batısını oluşturan kare tabanlı birimler sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülmüş ve kubbeye bu şekilde de destek sağlanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan medrese zemin kat avlusunun ortasında kare tabanlı bir havuz, kuzeyinde sivri kemer profilli beşik tonoz ile örtülü selsebilli eyvan ve doğu-batı cephelerinde de kare tabanlı çapraz tonozla örtülü birer mekân bulunur. Avlunun güneyinde beş kemer ile avluya açılan üzeri çapraz tonoz ile örtülü revaklı namazgâh ve revaklı birimin ortasında güney duvarında bir mihrap nişi yer alır. Medrese zemin kat avlusunun batısında kalan giriş açıklığından, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen tabanlı, üzeri sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü, batı duvarında bir nişi bulunan sofaya ulaşılır. Sofanın kuzeyinde dikdörtgen tabanlı, sivri kemerli beşik tonozla örtülü, doğu duvarında bir niş ve bir giriş açıklığı bulunan türbe, sofanın güneyinde ise medrese taç kapısının batısında yer alan mescide göre daha küçük boyutlardaki kare bir taban üzerine oturan, tromp geçişli kubbe ile örtülü duvarlarında nişler bulunan bir mescit

bulunmaktadır[299] (Şekil: 42). Üst katın doğu kanadında, güney kanadı revaklı olan zemin katın avlusundan daha küçük bir avlu ve etrafında sıralanan çeşitli mekânlar yer alırken, üst kat batı kanadında da bazı birimler bulunmaktadır (Şekil: 43)

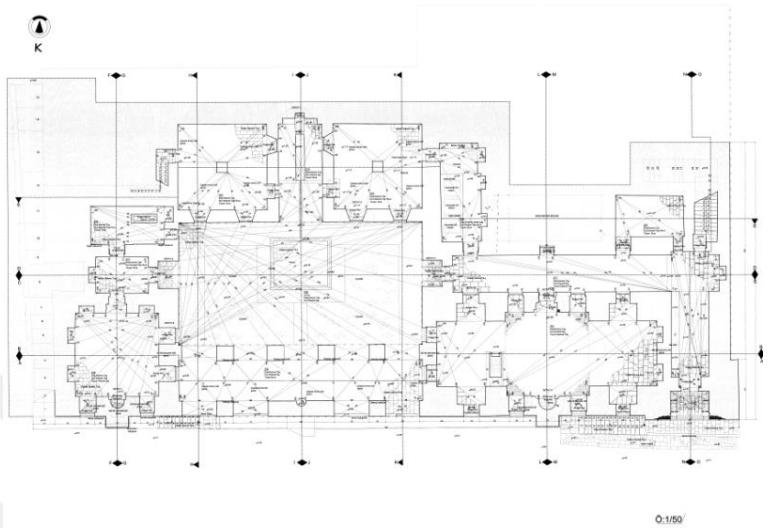

Şekil 42. *Medresenin zemin kat planı (D.V.B.M. ve Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

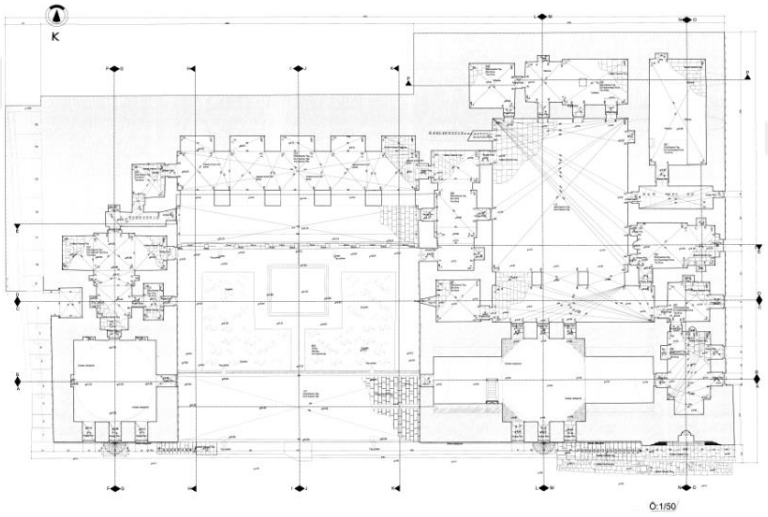

Şekil 43. *Medresenin üst kat planı (D.V.B.M. ve Ş.K.V.K.B.K.M. arşivi)*

[299]Bulduk (2004, a.g.k., s. 51) medresenin banisi Mardin Artuklu Sultanı Mecdüddin İsa'nın doğru, onurlu, hayırsever, dinine bağlı, gariplere ışık olan bir kişiliğinin olduğundan bahsettikten sonra, küçük olan mescidin Şafi mezhebine mensup kimseler için inşa edildiği bilgisini vermektedir. Göyünç de (1969, a.g.k., s. 75) 16. yüzyılda Kasımiye Medresesi'nde Hanefilerin yanında Şafi mezhebine bağlı hoca ve öğrencilerin de olduğunu ayrıca külliyedeki iki mescidin Şafi ve Hanefiler için yapıldığını belirtmektedir.

2.3.4.6. Yapının Taç Kapıları

Güney duvarının doğu duvarı ile birleştiği güneydoğu köşede bulunmaktadır.

2.3.4.6.1. Güney Taç Kapısı

Yapının güney cephesinin doğu köşesinde bulunur (Görsel: 339). Yapının doğu cephe duvarı taç kapının açıldığı koridorun doğu duvarını oluşturur (Şekil: 44-45)

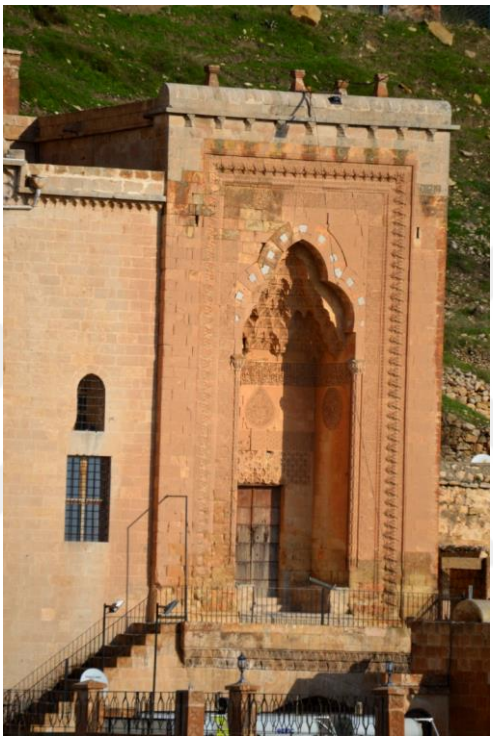

Görsel 339. *Taç kapının Ulu Cami minaresinden görünümü*

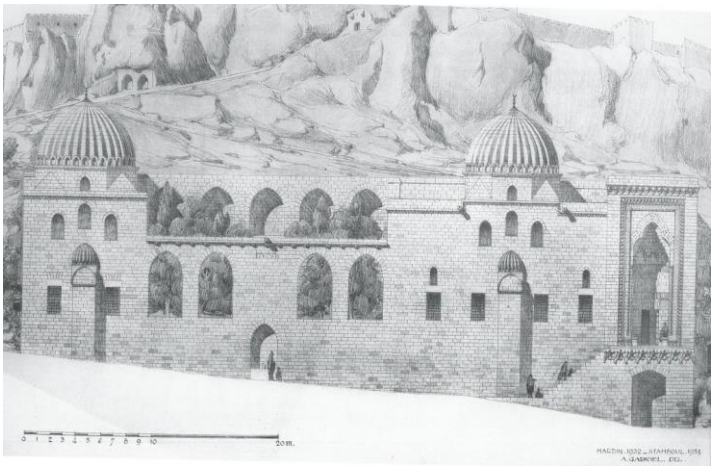

Şekil 44. *Medresesinin güney cephesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 293)*

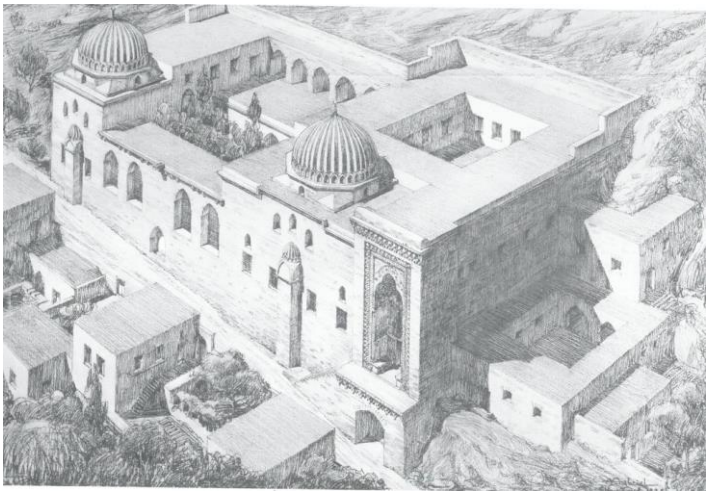

Şekil 45. *Medresenin güneydoğu köşesi / 1932 (Gabriel, 2014, s. 294)*

Taç kapının batı kanadının dış yan cephesinde saçağın 0.30 cm altında 0.25 cm genişliğinde 0.35 cm uzunluğunda bir onarım kitabesi bulunmaktadır. Çaça (2013, s. 195) tarafından okunan ve 2013 yılında çekilmiş fotoğrafında net biçimde görülebilen kitabenin 2019 yılına gelindiğinde deformasyona uğradığı gözlemlenmiştir (Görsel: 4). ‘‘O.S.II.EK 1949’’ şeklinde kısaltılarak yazılmış kitabe, ‘‘onarım sonu 11 Ekim 1949’’ olarak okunmuştur[300] (Görsel: 340-341)

Görsel 340. *Batı yan kanadın batıya bakan yüzündeki onarım kitabesi* (Çaça, 2013, s. 195).

[300]Çağlayan ve Tanyeli tarafından (2016, a.g.k., s. 89-90), onarım kitabesi doğru bir şekilde okunmuş ancak kitabesinin Hanefi (doğu) mescidi kubbe kasnağı üzerinde olduğu ve 11 Ekim 1949 yılında onarım gören bölümün Hanefi (doğu) mescidinin kubbesi olabileceği bilgisi verilmiş fakat bundan bir yıl sonra, Çağlayan’ın (2017, s. 117) yazmış olduğu Mardin Ortaçağ Anıtları ve Yapım Teknikleri adlı kitapta, 1949 tarihli onarım kitabesi hakkında ‘‘taç kapı harpuştasının batı kenarında bulunmaktadır’’ şeklinde bilgi verilerek düzeltme yapılmıştır. Çaça (2013, a.g.k., s. 195) ise onarım kitabesinin ‘‘anıtsal portalin uzantısı olan duvarın batıya bakan cephesinde’’ olduğunu belirterek üzerindeki yazıyı ‘‘Osilek 1949’’ olarak okumuş ve restorasyonu yapan şirketin adı ya da restorasyon yetkilisinin soyadının ‘‘Osilek’’ olabileceği tahmininde bulunmuştur.

Görsel 341. *Batı yan kanattaki onarım kitabesinin son durumu*

Taç kapı üzerindeki 1949 yılını veren onarım kitabesin de yapılan onarımın mahiyeti belirtilmemektedir. Ancak taç kapının ve hemen önünde yer alan merdiven kuruluşunun 1899, 1911 ve 1929 yıllarında Max Von Oppenheim, 1911 yılında Gertrude Bell, 1932 yılında da Albert Gabriel tarafından çekilen fotoğraflardan hangi onarımlara tabi tutulmuş oldukları anlaşılmaktadır.[301] 1899, 1911, 1929 ve 1932 yıllarında çekilmiş fotoğraflarda, taç kapı önündeki sahanlık zeminin üzerine oturtulan mukarnaslı konsolun, günümüzde olduğu gibi güney ve doğu cepheden taşkın olan üç düzgün kesme taşın altına iki dizi halinde yerleştirilmiş, yanlara ve aşağı doğru hafif kademe yapmış mukarnaslı düzenlemeden farklı olduğu, sahanlığın güney cephesinde aşağıya ve yanlara doğru sert kademelenme yaparak incelen, dört kalın sıra halinde, oldukça belirgin iç ve dışbükey eğriler oluşturmuş, daha iri, dışa taşkın sarkıt görünümünde bezemeli mukarnas dizilerinden oluştuğu görülmektedir. İri mukarnas dolgulu, kademeli dört sıralı konsolun günümüzdeki ölçüleri göz önünde bulundurularak 1.05 m yüksekliğe sahip olduğu söylenebilmektedir (Görsel: 342). Bu konsol 1899 yılına ait fotoğrafta, yol kotunda bulunan nişin sivri kemerinin kilit taşının yaklaşık 0.07 cm üzerinde incelerek son bulur. 1899 tarihli fotoğrafta sahanlık altındaki sivri kemer profilli nişin içi moloz taşlarla doldurulmuşken, 1932 tarihli fotoğraflarda moloz taşların kaldırıldığı gözlenir. Aynı tarihlerde çekilmiş fotoğraflarda taç kapı tepeliğini oluşturan yarım daire biçimli kesme taşların yan yana dizilerek üzerine bindirildiği sade kesme taş dizisinin altından başlayan 0.75 cm kalınlığındaki üç sıra iri mukarnas dolgularından oluşan bir konsolun taç kapı güney cephesini dolanan kaval

[301]Doğan Bekin'in 2010 yılında basılmış ''Tarihin Işığında Mardin'' adlı kitabındaki fotoğraflar yardımı ile de farklı dönemlerde çeşitli değişim ve tahribatlara maruz bırakıldıklarını gözlemleyebiliyoruz. Bkz. D. Bekin. (2010). *Tarihin Işığında Mardin*. Ankara: Korza Yayıncılık.

silmenin yaklaşık 0.12 cm üzerinde iyice yüzeyleşerek son bulduğu görülebilmektedir (Görsel: 343).

Taç kapı tepeliğinin altındaki konsol ile taç kapının önünde bulunan sahanlığın güney cephesindeki mukarnaslı konsolun ön yüzlerine kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılarak çeşitli bezeme unsurlarının oluşturulduğu, harç ile bulundukları yere tatbik edilen mukarnas dilimleriyle taç kapı cephesine hareketlilik kazandırıldığı görülebilmektedir (Tuncer, 1990, s. 235). Ancak günümüzde tepeliğin altında yer alan düzgün kesme taş sırasının alt yüzeyine belli aralıklarla tutturulmuş dokuz mukarnas dizisi basit bir süsleme görünümündedir. Aynı şekilde taç kapının önündeki sahanlığın güney cephesindeki konsol da eski görünümünde değildir (Görsel: 344-345).

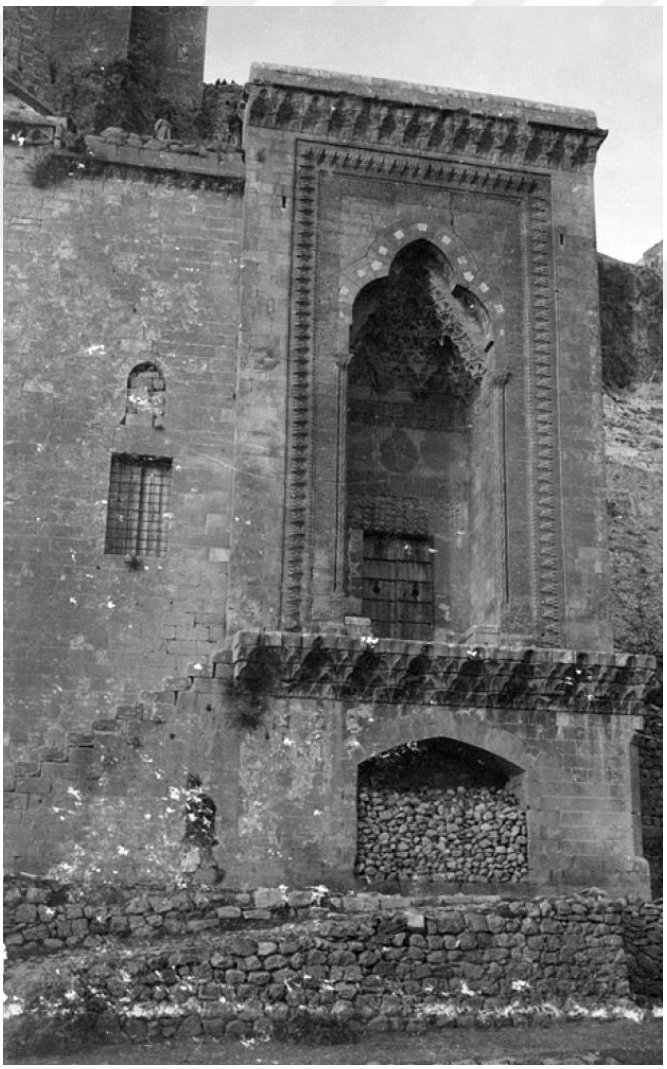

Görsel 342. *Max Von Oppenheim tarafından 1899 yılında taç kapının güneyden çekilmiş fotoğrafı (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/9052)*

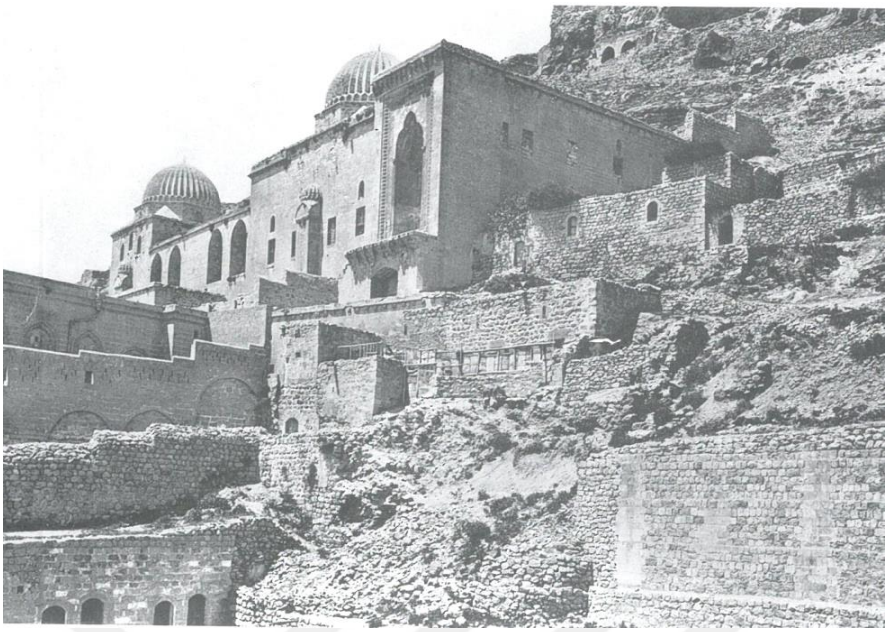

Görsel 343. *Medrese'nin güneydoğu köşeden çekilmiş fotoğrafı / 1932 (Gabriel, 2014, s. 316)*

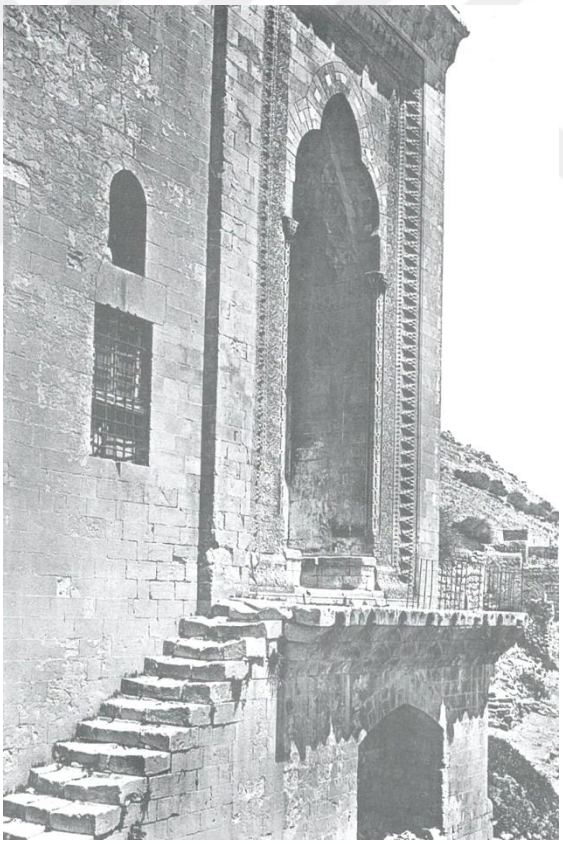

Görsel 344. *Medrese taç kapısının güneybatıdan görünümü / 1932 (Gabriel, 2014, s. 321)*

Görsel 345. *Ulu Cami minaresinden çekilmiş fotoğrafta taç kapının günümüzdeki durumu*

1932 yılından 1962 yılına kadar yapı ile ilgili herhangi bir fotoğraf bulunamamıştır. Ancak 1963 yılında onarım çalışmalarından hemen önce çekilmiş yapı fotoğraflarında konsol taşlarının söküldüğü ve yerlerine günümüzdeki mukarnas parçalarının tatbik edilmiş olduğu net bir şekilde görülebilmektedir (Görsel: 346). Dönem müdahalelerinin göründüğü 1963 tarihli bu fotoğrafta taç kapı tepeliği altındaki mukarnaslı konsol taşlarının, sahanlığın konsol taşlarına göre daha açık renkte görülmesi iki konsolun aynı tarihte değiştirilmediği ihtimalini öne çıkarır. 1949-1962 yılları arasına ait fotoğraf ya da yaşanan değişimlerle ilgili bir bilginin yazdığı kaynak bulunana kadar saçakların yaşadığı değişimin tarihi ile ilgili kesin bir yargıya varmak şuan için mümkün görünmemekle birlikte 11 Ekim 1949 tarihli onarım kitabesinin taç kapı batı yan kanadının üzerinde yer alması tepelik altındaki mukarnaslı konsolun bu tarihte değişime uğradığı tahmininde bulunulmasına imkân sağlamaktadır.

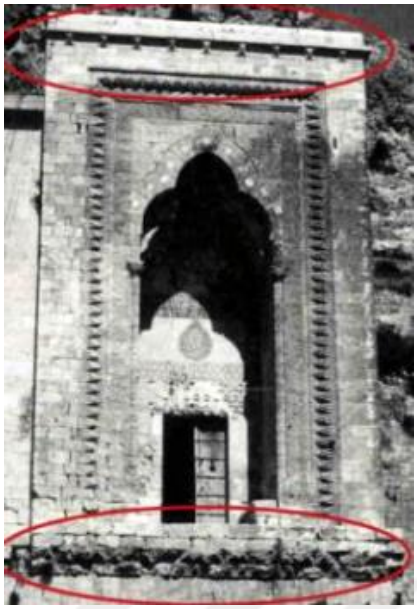

Görsel 346. 1963 yılında yapılacak olan müdahaleler öncesi çekilmiş fotoğrafta taç kapının durumu (Çağlayan, 2017, s. 132)

Taç kapıdaki saçak düzenlemelerinin güvenlik nedeniyle yapıldığı ileri sürülebilir. Taç kapı kuruluşunun engebeli bir arazide, dar bir sokağın üzerinde yüksek bir konuma sahip olması ve fotoğraflardan anlaşılabildiği kadarıyla mukarnaslı bölümlerinden dökülmelerin de artmış olma ihtimali, düşen parçaların yoldan gelip geçenler ile medreseye girip çıkanları tehdit eder duruma geldiği gerekçesi öne sürülerek bu düzenlemenin yapıldığını düşündürmektedir. Ayrıca, yine eski fotoğraflarda görüldüğü üzere yapı genelinde olduğu gibi taç kapının ardındaki tonoz, özgününde toprak dam ile örtülüyken (Görsel: 347-348), 2006 yılındaki onarımlarda bu toprak kaldırılmış, yerine dikdörtgen ya da dikdörtgene yakın biçimde kesilmiş siyah bazalt cinsi taş kaplama yapılmıştır (Çağlayan, 2017, s. 136-139).

Görsel 347. *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin toprak kaplı damı (DVBM arşivi)*

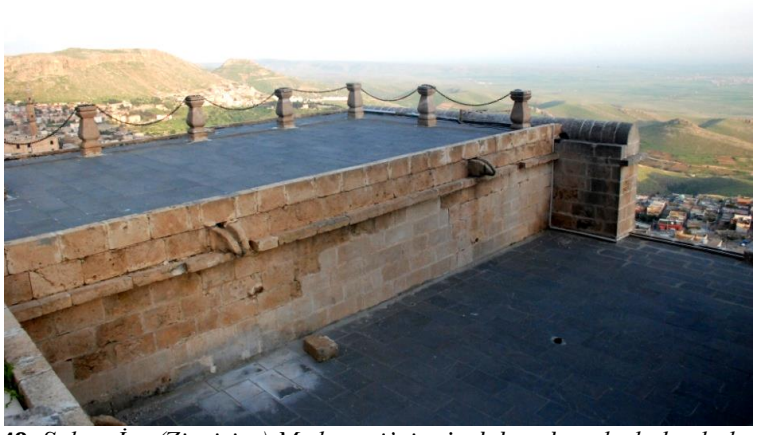

Görsel 348. *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin siyah bazalt taşlarla kaplı damı / 2020*

Günümüzde taç kapı sağlam ve ayaktadır. Konsollardaki mukarnaslı düzenlemelerin kaldırılmış ve deforme olmuş kesme taşların değiştirilmiş olmaları dışında fazla bir değişime uğramadan karakteristik özelliğini büyük ölçüde muhafaza etmiştir.

2.3.4.6.1.1. Kitabesi

Taç kapı nişinde, mukarnaslı kavsaranın altında bulunan şerit kitabenin çevirisi şu şekildedir[302];

> Rahman ve Rahim olan Allah'ın adı ile ''Rabbim, bana, anne ve babama lütfettiğin nimete şükretmemi gönlüme esinle. Senin hoşnut olacağın bir Salih amel (güzel iş) yapmamı bana ilham et. Rahmetinle beni salih kullarının arasına dahil et. (Neml: 19) Ezelden var olan Allah'ı; her türlü kusur, ayıp ve eksiklerden tenzih ederim. Sen O'nu doğru yolu gösteren bir hidâyet rehberi ve dost olarak bulursun. Kerîm olan Rabbin tarafına arzu ve istekle yönelerek, O'nun cömertliğine inan ve güven çok büyük sevap vereceğini de, ümit et. Halbuki fakir olan O'nun bu kulu, Allah'ın rahmetine muhtaçtır. Bu zayıf, hakîr (itibarsız) ve muhtaç olandan, doygun ve zengin olana…Bu yoksul olan (Melik)'dan, gani olana…İsa bin Davud bin Sâlih bin Gazi bin Kara Arslan el Artuki şunu H. 787 senesinin Muharrem ayının ikisinde vakfetti (13 Şubat 1385) ve ebediyen vakıf hâline getirdi…….Tüm övgüler nurlandıran Allah'adır (Altun, 2011, s. 98; Artuk, 1971, s. 191; Çaça, 2013, s. 176-177; Kâtip Ferdî, 2006, s. 40, 85, dipnot: 50).

[302]Ayrıca bkz. H. Karaçam. (2012) Artuklu Kitabeleri (1102-1049). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü / Türk Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.* s. 202-204.

Nişin cephe duvarı ile yan duvarlarını dolanan ince çerçeve içine alınmış 0.59 cm yüksekliğindeki şerit kitabe mukarnaslı kavsaranın hemen altında yer alır. Farklı boyutlardaki kesme taşların yan yana ve üst üste yerleştirilerek meydana getirildiği, üzerinde bulunan birleşme izlerinden anlaşılan şerit kitabe, nişin yan duvarlarının dış köşelerinde bulunan sütunce başlıklarında son bulur. Arapça olan kitabe şeridi Memlûk Nashı[303] ile yazılmıştır (Artuk, 1971, s. 191). Oyma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılan şerit kitabede oluşan boşluklara ve harflerin etrafına rumiler ve sarmallardan oluşan bezemeler de eklenmiştir. Nişin ön cephe duvarında yer alan şerit kitabe üzerinde bir çatlak meydana gelmiş, nişin batı duvarını dolanan şerit ise yer yer tahrip olmuş vaziyettedir. (Görsel: 349-350-351).

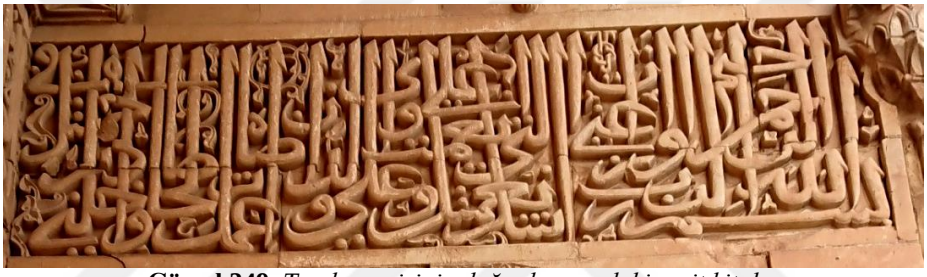

Görsel 349. *Taç kapı nişinin doğu duvarındaki şerit kitabe*

Görsel 350. *Taç kapı nişinin kuzey duvarındaki şerit kitabe*

Görsel 351. *Taç kapı nişinin batı duvarındaki şerit kitabe*

2.3.4.6.1.2. Malzeme-Teknik ve Genel Ölçüler

Yapının genelinde ve taç kapıda inşa malzemesi olarak sarımsı kalker taşı (ocre jaune) (Altun, 2011, s. 6), süsleme amaçlı olarak da yer yer firuze renkli sırlı çini parçalar kullanılmıştır. Sandıklama tekniğiyle inşa edilmiş taç kapının dış, ön ve iç cephelerinin tamamı düzgün kesme taşlar ile kaplanarak bazı kısımlarına farklı

[303] Altun (2011, s. 98) nesih yazı ile yazıldığını belirtmiştir.

bezemeler işlenmiştir. Taç kapının dikdörtgen giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatları üzerinde metal şerit, tokmak, halka, kanca, raptiye (dövme çivi), kilit (bindirme/kapazlama) ve çiviler bulunmaktadır. Ayrıca giriş açıklığının üzerindeki demir gergiler, kavsaradaki mukarnas dizilerinin üstten yedinci sırasındaki iki sarkıtın uçlarına tutturulan, uçları çengel formundaki metal parçalar ile üç dilimli kemerin kilit taşının karnına çakılarak monte edilmiş kandil halkası gibi madenden elde edilen malzemeler de kullanılmıştır. Taç kapıda özellikle süsleme ögeleri için oyma, kazıma, kabartma, kakma, eğri kesim ve ajur teknikleri uygulanmıştır. Ahşap kapı kanatlarında çakma tekniği, madenden elde edilen elemanlarda dökme ve dövme teknikleri kullanılmıştır.

Taç kapı, önündeki sahanlık zemininden itibaren 12.06 m yüksekliğindedir. Genişliği 7.15 m olan taç kapının güneydoğu köşede yol kotundan toplam yüksekliği 17.50 metredir (Şekil: 46)

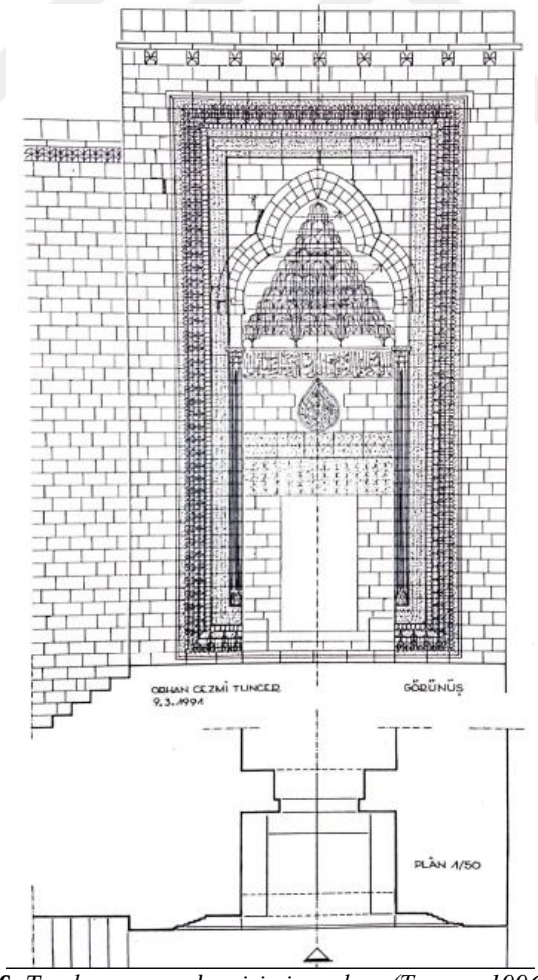

Şekil 46. *Taç kapının cephe çizimi ve planı (Tuncer, 1996, s. 54)*

2.3.4.6.1.3. Mimari Kuruluşu ve Elemanları

Dikdörtgen biçimli bir kuruluşa sahip taç kapının batı yan kanadı, yapının güney cephesinden dışa doğru 0.26 cm taşkındır. Batı yan kanadın güneybatı üst köşesi, taç kapının kesme taş sırasından oluşan ön cephesi arka cephedeki koridorun örtüsüne göre daha geniş olmasından dolayı batıya doğru 1.20 m taşkındır. Yapının güneydoğu duvarını oluşturan doğu yan kanadın dış yan cephe duvarı, 4.56 m kuzeye doğru düz devam ettikten sonra 0.50 cm içe doğru kademelenme yaparak yapının doğu duvarı ile birleşmiştir.[304] Taç kapı nişinin üzerini örten ve mukarnaslı kavsaranın sınırlarını belirleyen üç dilimli taç kapı kemerinin üzengi taşları, taç kapı nişinin dış köşelerinde yer alan ve nişi sınırlayan sütuncelerin başlıkları üzerine oturur. Taç kapı nişi, yan kanatlar ve yan kanatların birleştiği tepelik bölümü ile üç yönden çerçeve içine alınmıştır. Taç kapının yüksek oturtmalığı merdiven kuruluşunun ardında kalması nedeniyle on beş basamaklı merdiven ile ulaşılan taç kapı, sahanlık üzerinden yükseliyormuş izlenimini vermektedir. Taç kapı, kesme taş sırasının güney, doğu ve batı yönlerinden dışa taşkın vaziyetteki kesme taşlar üzerinde yükselen bir başka kesme taş sırasının üzerine dizilmiş iki yana eğimli kesme taşlardan oluşan dışbükey bir kuruluş ile son bulur (Görsel: 352).

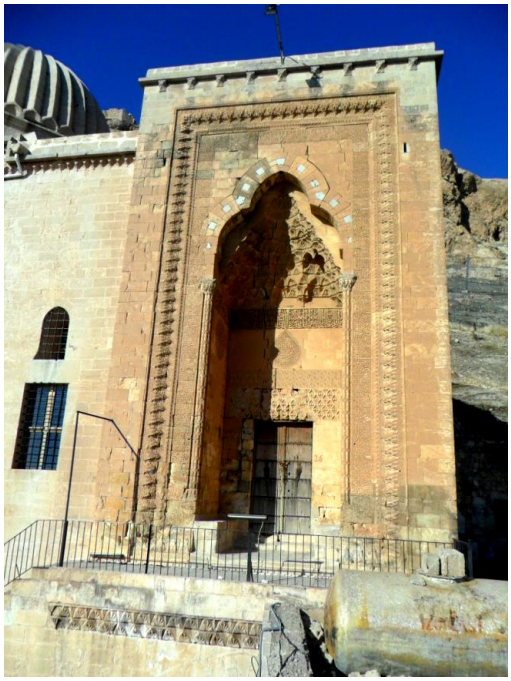

Görsel 352. *Taç kapının güney cephesi*

[304]Yapının doğu duvarını planda görmek için bkz. s. 319. Şekil 42-43.

Gabriel'in (2014, s. 42, 44) (Şekil: 47) ve Altun'un (2011, s. 94, 97) (Şekil: 48) çizdiği medrese planlarında da görülen, üst katın güneydoğu köşesinde yer alan sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü iki kollu 'L' biçimli bir tabana sahip olan dehliz tarzındaki dar mekânın girişi günümüzde duvar örülerek kapatılmıştır (Şekil: 49). 'L' formundaki mekân, taç kapının yan kanatlarının cephesinde, en dışta kalan düz örgülü kesme taşlardan oluşan şeridin üst kotunda üç dilimli kemerin kilit taşı eksenindeki düşey doğrultuda açılmış dikdörtgen şeklindeki iki açıklıkla bağlantılı olmalıdır. Gabriel'in (2014, s. 44), daha sonra Altun'un (2011, s. 94) çizdiği üst kat planında bu iki açıklığa yer verilmemiş olması ve Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nden alınan 2008 yılına ait planda da 'L' formundaki mekânın kalın bir duvar olarak gösterilmesi mazgal formlu dikdörtgen açıklıkların sonradan kapatılarak ortadan kaldırıldığını gösterir.[305] (Şekil: 50). Dolayısıyla yan kanatlarda en dışta kalan şerit üzerinde bulunan düşey doğrultudaki dikdörtgen iki açıklık planlara işlenmemiş olsa da güneydoğu köşede günümüzde kapalı olan 'L' formuna sahip dehliz tipindeki dar mekânla ilişkili olmalıdır (Görsel: 353). 'L' formundaki mekânın ne zaman kapatıldığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır ancak 2006 yılında yapılan onarımlar sırasında kapatılmış olabileceği düşünülebilir.[306]

[305]Mazgal formlu pencere olduğunu tahmin ettiğimiz iki dikdörtgen açıklık, yapının planını çizen A. Gabriel'in yapıyı ziyaretinden önce kapatılmış ise A. Gabriel ve daha sonra yapıyı inceleyerek planını çizen A. Altun tarafından da bu iki açıklık fark edilememiş olabilir. Dikdörtgen açıklıklar hakkında bilgi veren başka bir kaynak da bulunamamıştır.

[306]Taş ya da benzer bir malzeme ile örülüp harçla sıvanarak kapatılan daha sonra yüzeyi boyanan güneydoğu köşedeki ''L'' biçimli mekânın dikdörtgen girişi eski haline getirilerek ölçüleri alınmalı ve yan kanatlarda en dışta bulunan şerit üzerinde görülen dikdörtgen açıklıkların bu mekân ile bağlantılarının olup olmadığına bakılmalıdır. İç mekânda sorunun çözülememesi durumunda, otomatik merdivenli araçlar yardımı ile iki açıklığın iç görünümleri ve derinliklerinin ne kadar olduğuna bakılıp bu konu kesin olarak nihayete erdirilebilir.

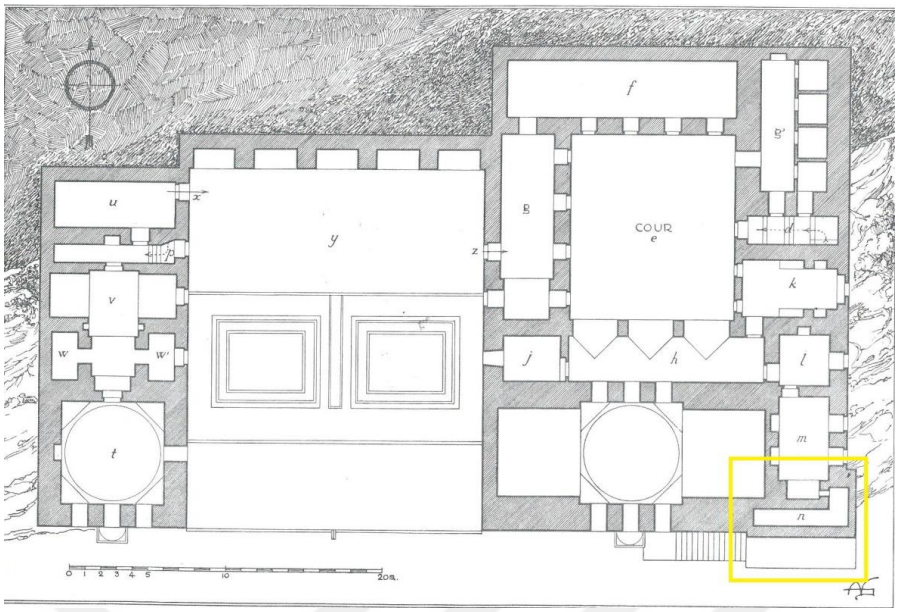

Şekil 47. *Medresenin üst kat planı (Gabriel, 2014, s. 44)*

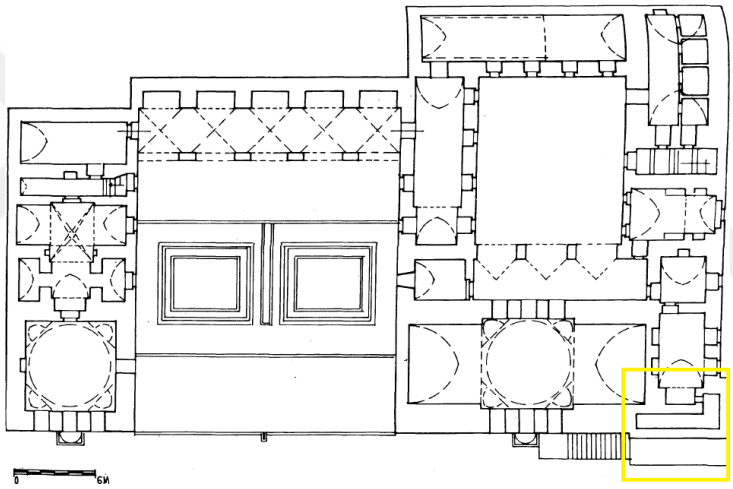

Şekil 48. *Medresenin üst kat planı (Altun, 2006).*

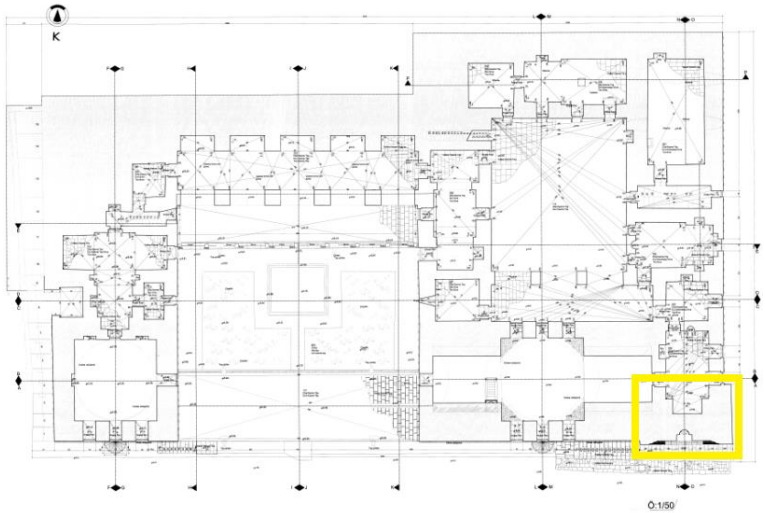

Şekil 49. *Medresenin üst kat planı ve taç kapının kapatılan üst kat mekânı (Mimar Gören ve Polat, DVBM)*

Görsel 353. *Taç kapının güney cephesinde üst kotta yer alan dikdörtgen formlu açıklıklar*

Yapının eğimli bir arazide yer alması taç kapıya yüksekliği 4.10 m, doğu-batı yönünde kapladığı alan 12.22 m olan bir merdiven kuruluşundan ulaşılmasını gerektirmiştir. Merdiven kuruluşunun dikdörtgen tabanlı 7.65 m uzunluğunda, 1.30 m genişliğindeki sahanlığına batıdan doğuya doğru yapının güney beden duvarına bitişik inşa edilmiş, 0.23 cm yüksekliğe, 0.35 cm derinliğe ve 1.56 m genişliğe sahip en üstteki basamağın sahanlık zeminini oluşturduğu on beş basamak ile çıkılmaktadır (Görsel: 354).

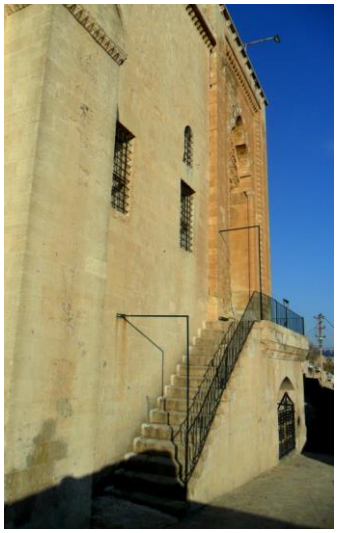

Görsel 354. *Merdiven kuruluşu*

Sahanlığın güney ve doğu dış cephelerinde 0.55 cm kalınlığındaki üç düzgün kesme taş sırasının hemen altından başlayan 0.50 cm genişliğinde yatık 'L' formunda iki mukarnas dizisinden oluşan bir süsleme şeridi ve merdiven kuruluşunun sokak

kodunda güney cephede mukarnas dizilerinin altında dikdörtgen tabanlı geniş sivri kemerle örtülü 1.25 m derinliğinde 2.90 m genişliğinde ve 2.50 m yüksekliğinde büyük bir niş yer alır. Merdiven kuruluşunun güneydoğu köşesi pahlanmış ve pahlanan bölümün üst kısmı iki sıra mukarnas dizisi ile bezenmiştir.[307] Sahanlığın güney ve doğu cephesinde, basamakların güneyinde ve sokak kotundaki nişin önünde demir korkuluklar bulunmaktadır. Oppenheim'in çektiği 1899 yılına ait fotoğrafta taç kapı sahanlığında, basamakların güneyinde ve sahanlık altındaki büyük nişin önünde bulunan bugünkü demir korkulukların olmadığı görülmektedir (Görsel: 355).

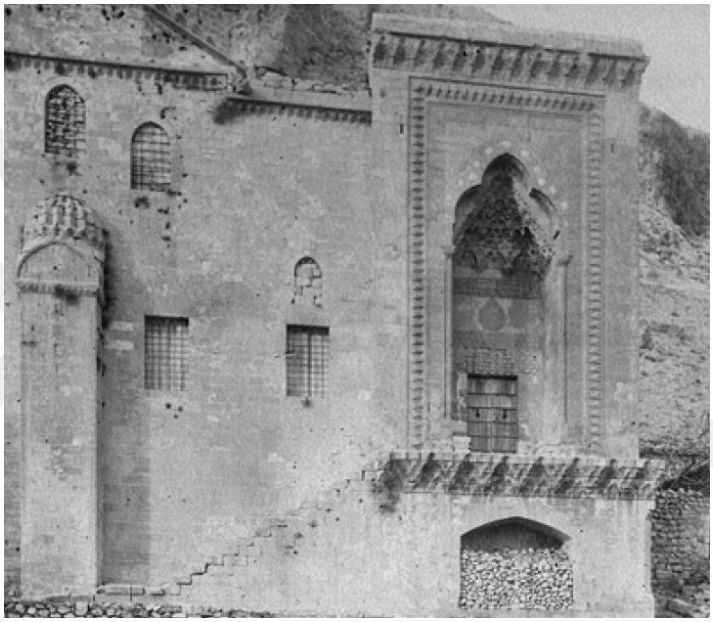

Görsel 355. *Taç kapı sahanlığının ve altındaki geniş sivri kemerli büyük nişin demir korkuluklar olmadan önceki durumu (Oppenheim, 1899)*
(http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/9055)

Genişlikleri 2.12 m, 0.26 cm dışa taşkın olan, taç kapının ana taşıyıcı elemanlarını meydana getiren, ön cephelerine silme ve süsleme şeridi işlenmiş yan kanatlar, sahanlık zemini üzerinden 11.40 m yüksekliğe ulaşarak üç dilimli taç kapı kemeri üzerinde birleşip, doğu, batı ve güney kenarlarından 0.10 cm taşkın vaziyetteki düzgün kesme taştan yapılmış 0.10 cm yüksekliğindeki düz saçak silme altında nihayetlenirler. Nişe bakan köşelerde karşılıklı iki sütunce yer alır. Niş kuruluşunun yan cephelerinde bulunan mimari elemanlar aynı zamanda yan kanatların iç cephesinin elemanlarıdır (Görsel: 356).

[307]Medresenin güneybatı köşesinden taç kapının bulunduğu güneydoğu köşesine kadar engebeli arazinin yapısına bağlı olarak kademeli bir biçimde artan kot farkı 5.09 metreyi bulur (D.V.B.M.).

Görsel 356. *Taç kapı yan kanatları*

4.56 m genişliğindeki düz örgülü kesme taşlardan meydana gelen taç kapının doğu cephesi, yapıyı doğudan sınırlayan beden duvarından dışa doğru 0.50 cm taşkındır (Görsel: 357).

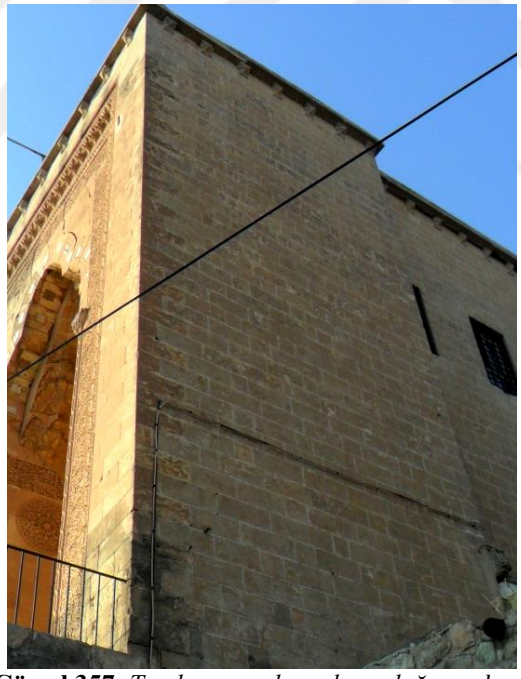

Görsel 357. *Taç kapı yan kanadının doğu cephesi*

Mescidin güney duvarından dışa doğru 0.26 cm taşkın batı cephe, düz örgülü kesme taşlardan meydana gelmektedir. Saçağın 0.30 cm altında bulunan 0.25 cm genişliğinde 0.35 cm uzunluğundaki onarım kitabesi dışında herhangi bir mimari eleman bulunmamaktadır (Görsel: 358).

Görsel 358. *Taç kapı yan kanadının batı cephesi*

Aynı eksendeki kemer üzengi taşları arasındaki açıklığı 2.90 m, sahanlık zemini ile kemer kilit taşı arasındaki yüksekliği de 8.75 m olan üç dilimli taç kapı kemeri, on yedi düzgün kesme taştan oluşmaktadır. Cephede görünen on yedi taşı ortalayacak şekilde, sütunce başlığının üzerine denk gelen üzengi taşı ve onun üzerinde aynı forma sahip kesme taş hariç diğer kemer taşlarının cephe yüzlerine on üç, kemer karınlarına on üç olmak üzere toplam da yirmi altı firuze renkli kare ve kareye yakın çini parça kakılarak üç dilimli kemere alacalı bir görünüm kazandırılmıştır. Ortada, tepede yer alan dilim, çift merkezli sivri kemer biçimlidir. Onun altında iki yanda karşılıklı duran kemer dilimleri de tamamlandıklarında birer sivri kemer meydana getirebilecek tertibe sahiptir. Kemer köşeliklerinin ve alınlığının sade bırakıldığı üç dilimli taç kapı kemerinin, sütunce başlığına denk gelen üç dilimli taç kapı kemerinin üzengi taşlarının üzerindeki üçüncü sıradaki kesme taşlar, alttaki kesme taşlara göre daha geniş oldukları için nişe doğru taşkın vaziyettedir.

Taç kapı yan kanatlarının ön cephelerindeki silme ve şeritlerden en içte yer alan süsleme şeridinin yüzeyindeki bezemeler, üç dilimli taç kapı kemerinin en tepede yer alan ve merkezi oluşturan sivri kemer ile iki köşede birleşmeyi sağlayan kesme taşlar hariç, iki yana doğru yay genişliğinde açılan ve sütuncelerin üzerine oturan kemer dilimlerini oluşturan kesme taşlar üzerine de yukarıdan aşağıya doğru yarıya kadar

işlenmiştir. Değişik formlara sahip kemer taşlarına cepheden ve niş zemininden bakıldığında yüzeylerindeki yivler nedeniyle tam bir parça halinde değil, birçok parçanın birbirine geçmelerle bağlanılmış olduğu izlenimini vermektedir. Üç dilimli kemer karnındaki kare forma sahip firuze renkli çokgen taşlardan batı diliminin üst başlangıç köşesinden biri düşmüş, kemer cephesi ve karnında kalan diğer çokgen taşların bazıları da renk kaybına uğrayıp çatlamıştır (Görsel: 359).

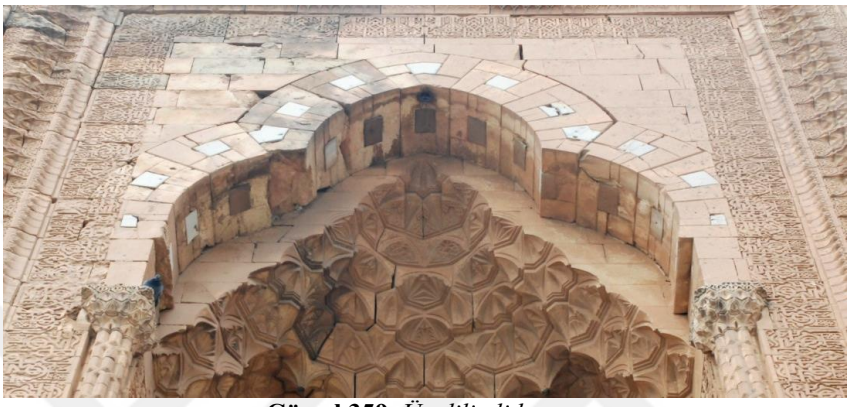

Görsel 359. *Üç dilimli kemer*

Kemer kilit taşının nişe bakan alt yüzüne çengel başlı demir bir çivi çakma tekniğiyle montajlanmıştır. Çengel başlı çivi, döküm tekniğiyle yapılmış yaklaşık 0.10 cm çapında, çokgen forma sahip delik işi tekniği ile süslenmiş madeni aparatın tepesine bükme ve dolama yöntemi ile sabitlenerek kemer kilit taşının alt kenarına montajı yapılmıştır.[308] Yüzeyi pütürlü ve yivli olan çokgen kenarlı metal aparatın ortası çok kollu yıldız formunda ve çevresinde de dairesel boşluklar bulunmaktadır. Düşey eksende bulunan dairesel boşluğa kandil asmak için küçük bir halka tutturulmuştur.[309]

Günümüzde kilit taşından sarkan bir kandil bulunmadığı gibi daha önceki yıllarda madeni aparattan sarkan bir kandil olduğu bilgisine de ulaşılamamıştır. Ancak madeni aparatın bulunduğu konum ve altından sarkan küçük halka, bu aparatın kandil asmak için kullanılmış olabileceğini düşündürür.[310] (Görsel: 360).

[308]Erginsoy, a.g.k., 1978, s. 304-337.

[309]Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami'nin doğu taç kapısının üç dilimli kemerinin kilit taşının altında da benzer bir metal aparat bulunmaktadır bkz. s. 187-188. Görsel 165.

[310]Kaynaklarda metal aparat ile ilgili herhangi bir bilgi bulunamamıştır ancak biz yapı ile çağdaş olduğunu tahmin etmekteyiz.

Görsel 360. *Üç dilimli kemerin kilit taşının altındaki kandil asmak için kullanılan madeni aparat*

Üç dilimli kemerin altında şekillenmiş taç kapı nişi, mukarnas dolgulu kavsarayla örtülmüştür. Mukarnas dolgulu kavsaranın hemen altında nişi üç yönden dolanan şerit kitabe, sütunce başlıkları hizasında son bulur. Şerit kitabenin altında, cephede iri bir damla motifi ve nişin yan yüzlerinde karşılıklı iki iri dairesel formlu madalyon yer alır. Nişin yan cephelerinin dış köşelerine sütunceler yerleştirilmiştir. Cephedeki damla motifinin altında, kenarlarında kitabeler bulunan üç yapraklı bitki motiflerinin ve sarmalların etrafını sardığı Allah'ın isimleri ile bezeli bir süsleme şeridi, onun altında palmetlerden oluşan farklı kompozisyona sahip daha kalın bir süsleme şeridi bulunur. İki süsleme şeridi de ahşap kapı kanatlarına sahip dikdörtgen biçimli giriş açıklığının hemen üzerindedir. Niş zemininde, yan yüzlerde yer alan sekiler ile şerit kitabenin altındaki rozetler arasında kalan bölümler düz örgülü kesme taşlardan oluşur. Nişin genişliği 2.91 m, derinliği 2.15 metredir. Merdiven sahanlığı niş zemininden 0.25 cm daha alçak kottadır. Niş yüksekliği zeminden kemer kilit taşının karnına kadar 8.75 metredir.

Kitabe şeridinin üzerinden başlayan 2.60 m yüksekliğindeki kazıma, kabartma, oyma ve eğri kesim tekniklerinin uygulandığı on bir sıra mukarnas dolgulu kavsara, nişin ön cephesinin, yan cepheleri ile birleştiği köşelerde taşkın ve çokgen kesitli birer iri mukarnas parçası ile nişin yan cephelerinin ortasında ve niş ekseninde aralarında 0.50 cm mesafe olan yarım konik ve yıldız kesitli, dışa taşkın iki mimari elemanın oluşturduğu birinci mukarnas sırasının üzerinden yükselir. Mukarnas dizilerinin beşinci sırasında, üç dilimli kemeri oluşturan en tepedeki sivri kemerin yanındaki kemer dilimlerinin neredeyse ortalarına denk gelen birer çokgen sarkıt bulunur. Üç dilimli taç

kapı kemerinin kilit taşının 0.12 cm altında bulunan tepe mukarnası yarım kalmış çok kollu yıldız formundadır. Mukarnas dizilerinin tepe mukarnası ile beşinci sıradaki sarkıtların çevresini dolanması tepe mukarnası ile sarkıtları odak noktaları durumuna getirmiştir. Üç dilimli taç kapı kemerinin karnını açıkta bırakacak şekilde 0.57 cm daha geride olan mukarnaslı kavsarayı yanlardan sınırlayan düz örgülü kesme taş kaplamalı kemer alınlığının köşeleri mukarnas parçalarının köşeli yapılarından dolayı zikzaklar oluşturmuştur. Kavsarada bulunan on bir sıra mukarnas dizisi, üç dilimli taç kapı kemerinin kilit taşının altından nişin yan cephelerinin dış köşelerinde bulunan köşe sütuncelerinin başlıklarına doğru kademeli bir şekilde genişler.

Kavsara yüzeyine harç ile intibak ettirilen üçgene yakın formdaki mukarnas parçalarının üzerinde kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılarak oluşturulmuş çokgenler ve geometrik süslemeler bulunur. Bazı parçaların yüzeyine istiridye kabuğu (ışınsal eğriler) formunda süslemeler de uygulanmış ve mukarnas dizilerini ayıran silmeler üzerine yine kazıma tekniği kullanılarak ince yivler açılmıştır.

Mukarnaslı kavsaranın tepe noktasında yer alan tek parça mukarnas dolgunun içi ışınsal eğrilerle şekillendirilmiş etrafı ise ince yivlerle belirginleştirilmiş yarım kalmış sekiz kollu yıldız formundadır. Tepe noktasında, tamamlandığında sekiz kollu yıldızı oluşturacak olan mukarnas dolgunun etrafını saran ikinci sıradaki dört mukarnas dolgu yarım kalmış sekizgen formu oluşturmuştur. Ayrıca ikinci sıradaki mukarnas dolguların yüzeylerinde oyma tekniğiyle kademeleme yapılarak dört iri yıldız kolu oluşturulmuş ve bu dört yıldız kolunun üst kademesindeki dolgulara petek şeklinde küçük delikler açılarak biçimlendirilmiş, çokgen yan yüzlerinin ortasına oyma tekniğiyle üçgene yakın küçük birer niş açılmıştır. Üçüncü sırayı oluşturan dört mukarnas dolguya köşeleri sade, sivri kemer şekli verilmiş ve ortadaki mukarnas dolgularının iç yüzeyi diyagonal çizgilerden, köşelerdeki mukarnas dolgular ise eğri yüzeyli geometrik şekillerden oluşmaktadır. Dört, beş ve altıncı sıradaki mukarnas dolgular da eğri yüzeyli geometrik şekillerle bezelidir. Yedinci sırada mukarnas dolguları eğri yüzeyli geometrik şekillere sahip, yarım kalmış bir sekizgenin ortasında, tamamlandıklarında sekiz kollu yıldız formunu oluşturacak çok kenarlı iki sarkıt ve uçlarında, muhtemelen kandil asmada kullanılması için iki metal çengel bulunmaktadır. Ayrıca yedinci sıradaki sarkıtların etrafında, mukarnaslı kavsaranın tepe noktasında bulunan tek parça mukarnas dolgu da olduğu gibi oyma tekniği kullanılarak kademeleme yoluyla altı yıldız kolu

oluşturulmuştur. Yedinci sıradaki sarkıtlar dışında diğer mukarnas dolgular ile sekizinci, dokuzuncu ve onuncu sıralardaki mukarnas dolgular, eğri yüzeyli çeşitli geometrik şekillerle bezenmiştir. On birinci sıradaki, mukarnas dizilerinin kaidesi durumundaki altı mukarnas parça şerit kitabenin üzerine denk gelmektedir. Nişin kuzey duvarının yan duvarlarla birleştiği köşelerde çokgen kesitli birer mukarnas dolgu bulunmaktadır. Yan cephelerin ortasında karşılıklı, çokgen kesitli birer mukarnas dolgu ile, nişin ön cephesinde yarım yıldız tabanlı çokgen kesitli iki mukarnas dolgu yer almaktadır (Görsel: 361) (Şekil: 50).

Görsel 361. *Mukarnaslı kavsaranın görünümü*

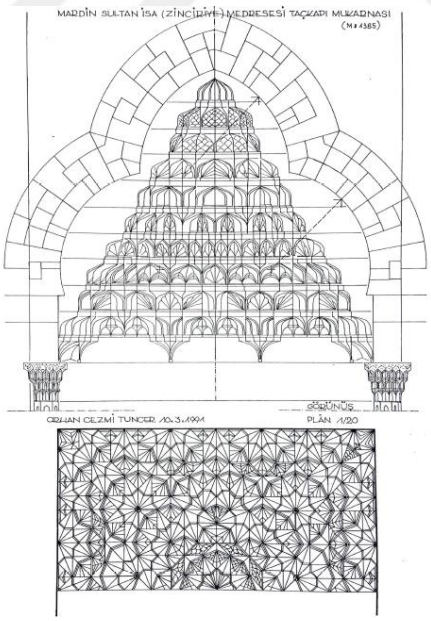

Şekil 50. *Mukarnaslı kavsara ve kemerin çizimi (Tuncer, 1996, s. 55)*

Sütunceler, yan kanatların nişe ve ön cepheye bakan dış köşelerine açılmış kare tabanlı boşluklara, 4.85 m yüksekliğinde, 0.21 cm çapında iki sütunce, üst köşeleri pahlanmış kare biçimli kaidelerin üzerine oturtulmuştur. Sütunceler aynı form ve bezemeye sahiptir (Görsel: 362).

Görsel 362. *Taç kapı yan kanatlarında bulunan köşe sütunceleri*

Başlıkları ve kaideleri de dâhil olmak üzere on dokuz ayrı parçanın üst üste dizilmesinden meydana gelen sütuncelerin gövdeleri çokgen formlu, yüzeyleri yivli dışbükey geçmelerden oluşmaktadır. Sütunce başlıklarının nişe ve dış cephelere bakan yüzlerinin taşkın olmasından dolayı yan kanatların ön yüzünde en içte yer alan süsleme şeridinde bulunan süsleme ve yazının o noktada duraklamasına neden olmuştur. Tepe kısımları rumiler ve kıvrım dallar ile bezeli kare formlu sütunce başlıkları, gövdeye doğru üç dizi halindeki mukarnas parçalarının da etkisiyle çokgen bir görünüm almıştır (Görsel: 363).

Görsel 363. *Taç kapı yan kanatlarında bulunan sütunce başlıkları*

Sütunce kaideleri ve altlarındaki kesme taşların ön cephelerine işlenmiş değişik formlardan oluşan yukarı doğru yönelim gösteren hatai çiçeği motifinden oluşan bir kompozisyon yer almaktadır (Görsel: 364).

Görsel 364. *Yan kanatlardaki sütunce kaideleri*

Taş yüzeylerinde yaşanan yoğun erime ve bozulmalar nedeniyle Max Von Oppenheim'in 1911 yılında çekilmiş olan fotoğrafından da yararlanılmıştır (Görsel: 365-366). (Şekil: 51).

Görsel 365. *Taç kapı batı yan kanadının sütunce kaidesi 1911 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/8485)*

Görsel 366. *Taç kapı doğu yan kanadının sütunce kaidesi*

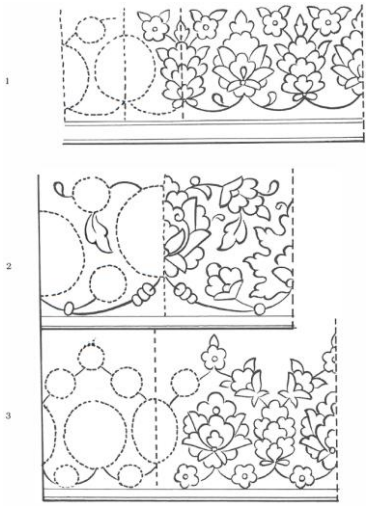

Şekil 51. *Hatai çiçeği motifinin örnekleri (Keskiner, 2002, s. 12*

Taç Kapı nişinin duvarlarında damla biçiminde ve dairsel formlarda üç madalyon bulunmaktadır.

Giriş açıklığının üzerinde, şerit kitabenin altında ortada 'T' formuna sahip iki iri düzgün kesme taşın üst üste gelecek biçimde doğu ve batıda yer alan kesme taşlara geçme yöntemi ile sabitlenmesi sonucu oluşan yüzeye oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği kullanılarak büyükten küçüğe doğru farklı kompozisyonlara sahip iç içe üç damla formundaki motifin en dışta kalan birinci kuşağını ardı ardına dizilmiş rumi yaprakları oluşturmaktadır. Dış kuşağı oluşturan rumi yapraklarını sınırlayan herhangi bir oluşum bulunmaz. Rumi yapraklardan teşekkül etmiş dış kuşak ile ikinci kuşak arasındaki ince kaval silme, ikinci kuşaktaki Arapça yazıların daha belirgin olmasını sağlamıştır.

İkinci kuşağın tepesinde kabartma tekniği kullanılarak müsannâ yazı tipi[311] ile yazılmış iki yanda birbirinin yansıması gibi duran Allah lafzının sonuna bitişik birbirine düğümlenmiş geçmeler ve iki yandan çıkmış kıvrımlar yer alır. Aşağı eksende bir palmet motifi daha bulunur.

İkinci kuşakta kabartma tekniği kullanılarak Tevbe suresinin 18. Ayeti, müsennâ yazı[312] ile iki kez tekrar etmektedir''Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder'' (Artuk, 1971, s. 192; Çaça, 2013, s. 179; Karaçam, 2012, s. 206).

En içteki üçüncü bölüm, ikinci kuşaktan yine damla formunu almış ince kaval bir silme ile ayrılır. Ortadaki sarmallar, giriş açıklığının üzerinde yer alan birinci şerit düzeninde, karşılıklı iki palmet motifini meydana getirmiştir. Damla formu içinde aşağıda kalan palmet motifinden doğu ve batı yöne doğru iki kol gelişerek yukarıya doğru düz eksende ilerleyip ortada kıvrım yaparak bir düğüm meydana getirmiştir. Sarmallar yukarı doğru devam ederek tepede içi boş elips şeklinde bir düğüm daha oluşturup hafif aşağı doğru üçgen bir şekil alıp karşılıklı ikişer kıvrım meydana getirerek aşağıda yazılara karışmıştır ancak orta bölümün altında, iki yandan çıkan aynı

[311]Bkz. A. Alparslan, (2006). ''Müsannâ''. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 32. s. 87-88.

[312]Bkz. Alparslan, a.g.k., 2006, c. 32, s. 87-88.

sarmallar damla formunda ve damla formunda tepeliği olan bir düğüm yaparak, içinde bir damla ile son bulan bu küçük damla motifinin etrafında ikisi doğuda ikisi batıda olmak üzere dışa taşkın dört yuvarlak formdan oluşan bir kompozisyon oluştururlar. Üstteki palmet motifinden de aynı düzende fakat ters istikamette doğu ve batı yöne iki kol gelişerek aşağı eksende devam ederek ortada kıvrım yapıp bir düğüm meydana getirdikten sonra, aşağı doğru karşılıklı birer düğüm oluşturarak simetrik düzende bir çokgen ve bu çokgenin içinde bir düğüm oluşturup yanlara doğru açılmaktadır. Yine üçüncü bölümde yatay eksende kenarlarda küçük palmet kabartmaları yer alır ancak batıdaki palmet motifi deforme olmuştur (Görsel: 367).

Üçüncü bölümde, yine kabartma tekniği ve müsennâ yazı tipi[313] kullanılarak ‘‘Benim tevekkülüm yüce olan Allah’adır’’ anlamındaki Arapça yazı karşılıklı tekrar etmiştir (Artuk, 1971, s. 192; Çaça, 2013, s. 179; Karaçam, 2012, s. 206).

Damla motifinin cephelerine işlendiği üst üste yerleştirilmiş ‘T’ formuna sahip iki kesme taşın batısındaki taşlardan ayrılmaların meydana geldiği ve alt bölümü oluşturan ‘T’ formundaki taşın da batı kenarının kırıldığı görülür.

Görsel 367. *Taç kapı nişinin kuzey duvarına işlenmiş damla motifi*

Nişin güney cephesindeki şerit kitabenin doğu ve batı cephelerinde sütunce başlıklarına kadar devam eden kollarının altında, dört düzgün kesme taşın köşelerine denk gelecek şekilde 0.99x0.99 cm ölçülerinde işlenmiş karşılıklı aynı eksende birer daire biçimli madalyon yer alır. Oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniği ile beraber ajur tekniği de uygulanmış, dar bir dış kuşak ve orta bölümden oluşan daire biçimli madalyonların içi rumi motifleri ve sarmalların oluşturmuş oldukları girift

[313]Bkz. Alparslan, a.g.k., 2006, c. 32, s. 87-88.

kompozisyonlardan meydana gelmektedir. Bu iki bölümü çok ince dışbükey bir silme ayırmaktadır. Daire biçimli madalyonların merkezindeki, sekiz kollu yıldız formunu almış merkezsel hatai çiçeği motifinden sonra gelişen yivlenmiş sarmallar, dış kuşağa doğru neredeyse boşluk bırakmayacak biçimde iç içe geçmiş irili ufaklı rumi motifleri meydana getirmiştir (Görsel: 368). Daire biçimli madalyonların dar bir forma sahip dış kuşaklarının içindeki rumi motifleri, tekrarlanan bir düzende merkezdeki gibi boşlukları dolduracak şekilde tüm kuşağı sarmıştır. Nişin batı cephesindeki daire biçimli madalyonun süsleme repertuvarının yivlerle daha belirgin hale getirilmesi ve bazılarının içinin oyulması bu madalyona daha ince bir görünüm kazandırmıştır (Görsel: 369) (Şekil: 52). Nişin doğu cephesindeki daire biçimli madalyonun üzerindeki süslemelerin bazılarında yivler kullanılmamıştır. Yivlerin kullanılmamış olması batı madalyona göre süslemenin yarım bırakıldığı izlenimini vermiştir (Çaça, 2013, s. 143-144). İnce bir işçiliğin ürünü olan daire biçimli madalyonlar arasında başka bir fark bulunmamaktadır (Şekil: 53-54).

Görsel 368, *Taç kapı nişinin batı duvarındaki daire formlu madalyon*

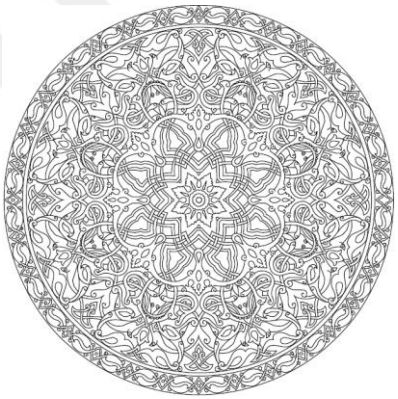

Şekil 52. *Taç kapı nişinin batı duvarındaki daire formlu madalyon (Çaça, 2013, s. 144)*

Görsel 369. *Taç kapı nişinin doğu duvarındaki daire formlu madalyon*

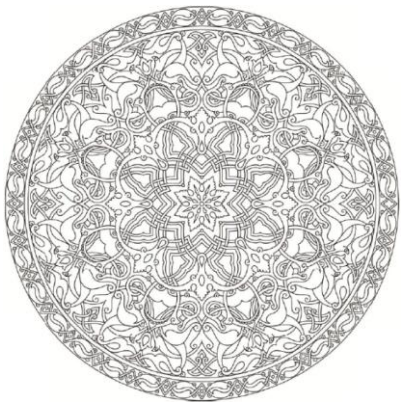

Şekil 53. *Taç kapı nişinin doğu duvarındaki daire formlu madalyon (Çaça, 2013, s. 145)*

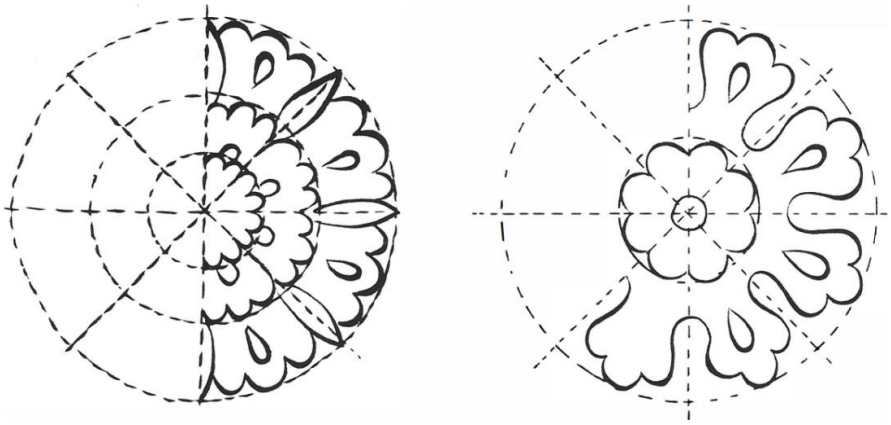

Şekil 54. *Merkezsel hatai çiçeği motifi örnekleri (Keskiner, 2002, s. 68)*

Nişin yan cephelerinde zemine oturtulmuş, kuzeydeki giriş açıklığı ile aralarında 0.22 cm mesafe olan üç sıra düz örgülü kesme taş dizisinden oluşan sekilerin yüksekliği sahanlık zemininden 1.00 m, niş zemininden yüksekliği 0.75 cm, derinliği 1.92 m, genişliği 0.48 cm ölçülerindedir. Giriş açıklığının önündeki basamak iki sekinin arasından yükselmektedir (Görsel: 370)

Görsel 370. *Taç kapı nişinin iki kenarında yer alan sekiler*

2.3.4.6.1.3.1. Giriş açıklığı

Niş cephesindeki giriş açıklığının genişliği 1.47 m, uzunluğu 2.78 m ve derinliği de 2.18 metredir. 0.72 cm genişliğinde ve 1.10 m kalınlığında, düz örgülü kesme taş duvarların arasına atılmış düz kemerli bir kuruluşa sahiptir. Giriş açıklığının üzerindeki süsleme şeridi, kemeri oluşturan kesme taşların üzerine işlenmiştir. Giriş açıklığının yan duvarlarına saplanmış demir gergilerden iç cepheye bakan parçanın ince ve kare yüzeyli, ön cepheye bakan parçanın ise orta bölümü kare, uç kısımlara doğru silindirik bir biçim alarak inceldiği görülmektedir. Yan yana konulmuş iki demir gergi giriş açıklığı üzerindeki kesme taşları ortadan desteklemektedir. Yan yana iki ayrı kesme taştan oluşan eşiğin yüksekliği 0.17 cm, derinliği 0.25 cm olan giriş açıklığının önünde, 0.39 cm derinliğinde, 0.13 cm yüksekliğinde ve 1.95 m genişliğinde bir basamak da yer alır. Eşiğin ortası ayrılmış ve batı yönünde kalan taşı da oldukça aşınmıştır. Giriş

açıklığından dikdörtgen tabanlı, üzeri sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü koridora giriş yapılmaktadır. Giriş açıklığı üzerindeki düz bir kemer niteliği taşıyan aynı zamanda süsleme ögeleri içeren kesme taşların, demir gergilerin desteği ile daha fazla sabit duramayacakları açıktır, zira demirler paslanmış ve çürümeye yüz tutmuştur. Giriş açıklığını oluşturan ve demir gergilerin saplandığı doğu duvarında da ayrılma ve kırılmaların yaşandığı fotoğraflarla tespit edilmiştir. Giriş açıklığındaki kısmen sağlam olan ahşap kapının kapalı tutuluyor olması deformasyonu engellemeyeceğinden en kısa zamanda taç kapının koruma altına alınması gerekmektedir (Görsel: 371-372).

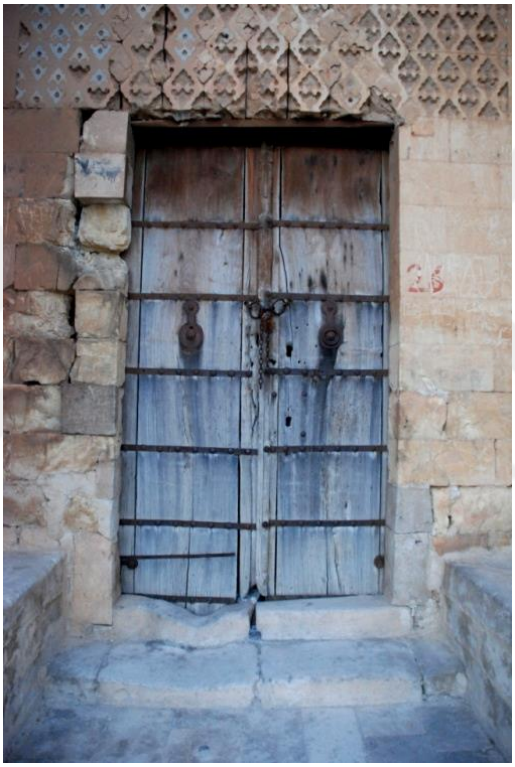

Görsel 371. *Giriş açıklığı*

Görsel 372. *Giriş açıklığının üzerindeki kesme taşları destekleyen demir gergiler*

2.3.4.6.1.3.2. Konsollar

Yoktur.

2.3.4.6.1.3.3. Kapı Kanatları

Dikdörtgen giriş açıklığını örten ceviz ağacından yapılmış iki levhadan oluşan kapı kanatları, her bir levhanın iki kenarına silindir formundaki kalın sövelerin hem ön hem de arka yüzlerinden sabitlenmesi ile meydana gelmiştir. Silindir şeklinde kesilmiş ahşap söveleri, tek parça halindeki ahşap levhalara tutturabilmek için ön yüzlerine üst üste ve karşılıklı gelecek şekilde belli aralıklarla yatay biçimde ve üzerlerinde delikler bulunan tek bir kanatta yedi, toplamda on dört ince forma sahip demir kuşak kullanılmıştır. Raptiye başlı uzun çiviler demir kuşaklar üzerindeki deliklere saplanarak ahşap levhalara ve sövelere çakma tekniği ile sabitlenmiştir (Görsel: 373).

Görsel 373. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının ön yüzleri (soldan sağa; 2015, 2016, 2019 yılları)*

Ön yüzde demir kuşakları levhalara sabitleyen raptiye başlı uzun çiviler kapı kanatlarını oluşturan tek parça levhaların arka yüzünde, sövelerin aralarına yatay olarak yerleştirilmiş silindirik formdaki kalın kalasları da ahşap levhaya sabitlemek için kullanılmış, dışa taşan sivri uçları kalas gövdelerine doğru bükülerek yassı ince demir kuşakların ve sövelerin yanında kalasların da sabit kalmaları sağlanmıştır. Her bir kanadın yüksekliği 2.80 m, genişliği 0.80 cm, kalınlığı ise 0.8^{5} cm ölçülerindedir (Görsel: 374-375).

Görsel 374. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kapı kanatlarının arka yüzleri / 2015*

Görsel 375. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının arka yüzleri / 2019*

Giriş açıklığının arka yüzünde bulunan sivri kemerin altına yerleştirilmiş ahşap hatılın doğu ve batı köşelerine açılan dairesel boşluklara, silindir formunda yontulmuş ahşap sövelere yerleştirilmiş silindir biçimli demir elemanlar oturtulmuştur. Batı kanadın silindir formunda yontulmuş sövesine oturan silindir biçimindeki demir elemanın üzerindeki delikli demir şerit ahşap hatıla çakılıp sabitlenmiştir. Silindir formunda yontulmuş sövelerin alt bölümünün ön yüz ve arka yüzüne raptiye başlı uzun çiviler ile sabitlenen sivri uçlu yassı demir aparatların zeminde açılan yuvalara yerleştirilmesi ile ahşap kapı kanatlarının menteşe kullanılmadan açılıp kapanması sağlanmıştır[314] (Görsel: 376-377).

Görsel 376. *Giriş açıklığındaki kalın ahşap hatılın doğu ve batı kenarlarına yerleştirilmiş, ahşap kapı kanatlarının açılıp kapanmasını sağlayan silindirik demir elemanlar*

[314]Bir çeşit ökçe demiri / ahenk-i ökçe sistemi uygulanmıştır. Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 24, 85.

Görsel 377. *Giriş açıklığındaki ahşap kapı kanatlarının zemine oturmasını ve kalın ahşap hatıla yerleştirilmiş silindirik elemanlarla beraber açılıp kapanmalarını sağlayan doğu ve batı kenarlardaki sövelerin alt köşelerine yerleştirilmiş sivri uçlu yassı demir aparatlar*

Ahşap kapıyı zincirleme amacıyla kapı kanatlarının ön yüzünde, ahşap kapı kanatları kapandığında ortada kalan bininin iki yanına denk gelecek şekilde demir çengellerle tutturulmuş karşılıklı birer demir halka bulunur (Görsel: 378).

Görsel 378. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarını zincirlemek için kullanılan küçük demir halkalar*

Dikdörtgen giriş açıklığını ortalayacak biçimde iki kanadın ön yüzlerine halkalı demir rozetler alttan ve üstten birer güllap (kullâb)[315] ile sabitlenmiştir (Görsel: 379).

[315]Bkz. Sönmez, a.g.k.,1997, s. 62.

Görsel 379. *Giriş açıklığındaki ahşap kapı kanatlarında bulunan halkalı demir rozet*

Arka yüzde bindirme/kapazlama kilit mekanizması ile kapı kilitliyken kanatların daha sağlam ve sabit durabilmesi için doğu kanatta ucu çengel formunda uzun demir bir çubuk, kalın kalasa monte edilmiş, giriş açıklığının arka yüzündeki yan duvarın ortasına çengel formundaki uzun demir çubuğun takılabilmesini sağlayan demir bir halka çakılmıştır (Görsel: 380).

Görsel 380. *Giriş açıklığındaki ahşap kapı kanatlarına montelenmiş uzun demir çubuk ve duvara çakılmış demir halka*

2015 ve 2016 yıllarında medreseye yaptığımız ziyaretler esnasında batı kanadının ön yüzünde tespit edebildiğimiz halkalı demir rozet ve batı kanadın arka yüzündeki demir çengel ile sürgülü kilidin altında bulunan uzun, yassı ve ucu delik olan

demir aparatın, 2019 yılında tez kapsamında yapılan incelemede yerlerinde olmadıkları çekilen fotoğraflarla tespit edilmiştir. Çengelin duvardaki halkası, tokmak görevi gören halkanın rozeti ve kilit altındaki yassı demir aparatın geçtiği tahtaya gömülü demir halka ise yerindedir (Görsel: 381-382-383). Bindirme/kapazlama kilit mekanizmasının da yerinin daha sonradan aşağı kaydırıldığı kalan izlerden anlaşılmaktadır[316] (Görsel: 384-385).

Görsel 381. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarındaki halkalı demir rozet / 2016*

Görsel 382. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarındaki halkalı demir rozet / 2019*

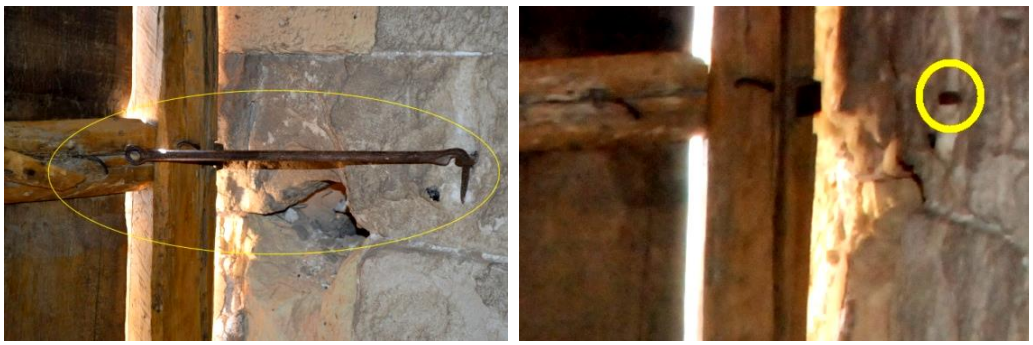

Görsel 383. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarından batı kanadında bulunan çengel (soldan sağa: 2015, 2019)*

[316]Bkz. s. 349. Görsel 374-375.

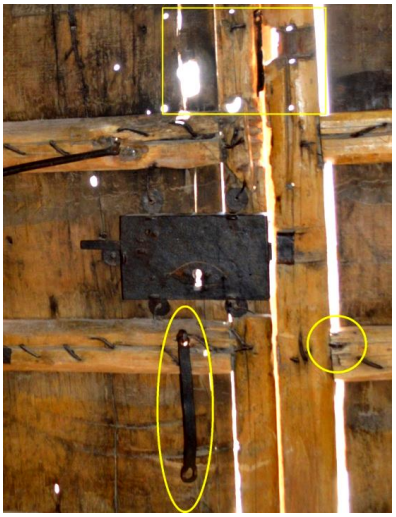

Görsel 384. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının kilit bölümü 2015*

Görsel 385. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarının kilit bölümü 2019*

Üst bölümünün bir kısmı alttaki uzun parçaya geçerek devam eden ahşap bini üzerine belli aralıklarla yerleştirilmiş sayıları altı olan döküm yöntemi ile elde edilmiş köşeleri pahlı olduğu için sekiz köşeli bir biçim alan güllap (kullâb)[317] ve içine geçtiği sekiz yapraklı bitki formundaki pul, bininin sabit durmasını sağlamanın yanında küçük birer süsleme ögesidir. Sekiz yapraklı bitki formu dışında yassı pulların yüzeyinde herhangi bir süsleme unsuru yoktur ancak güllapların (kullâb)[318] pahlı duran dört köşesinde birer delik, kare şeklindeki orta bölümün merkezinde diğerlerinden daha geniş açılmış bir delik, onun etrafında daha küçük sekiz delik ve sekiz deliğin etrafında dört köşede, daha geniş birer delik şeklinde oluşturulmuş geometrik bir bezeme kompozisyonu dikkati çeker (Görsel: 386).

Görsel 386. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanadındaki sekiz yapraklı bitki formuna sahip bini aparatı*

[317]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[318]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

Üzerindeki halkaların tokmak olarak kullanıldığı demir rozetleri yukarıdan ve aşağıdan sabitleyen güllaplarda da (kullâb)[319] benzer kompozisyon görülür. Günümüzde güllapların (kullâb)[320] yüzeyleri paslanmış olmalarından dolayı aşınmış ve net bir bilgi edinilmesini zorlaştırmıştır ancak Gabriel'in (2014, s. 45) çizimine göre, rozetin üst bölümünde köşeleri pahlı sekiz köşeli güllabın (kullâb)[321] yüzeyinde ortada bir kare oluşturabilecek şekilde on üç delik açılmıştır (Şekil: 55). Rozetin alt bölümünü sabitleyen köşeleri pahlı daha büyük sekiz köşeli güllabın (kullâb)[322] yüzeyinde ise merkezde bir delik etrafında da dört delik yer almaktadır ancak pahlı dört köşesinde, Gabriel'in (2014, s. 45) çiziminde yer vermediği birer delik daha bulunur. Üzerindeki halkaların tokmak görevi gördüğü demir rozetlerin, güllapların (kullâb)[323] takıldığı orta kısımları kabarık, çevreleri ise girintili ve taşkın olan düşey doğrultuda monte edilmiş iki dairesel formun arasında kalın bir hat yer almaktadır. Yukarıdaki dairesel formun etrafında dokuz, aşağıda ve daha geniş olan dairesel formun etrafında ise on dokuz delik açılmıştır.

Giriş açıklığı kemerinin çökme riskinden dolayı son birkaç yıldır kilitli tutulmakta olan ahşap kapı bakıma muhtaçtır. Yapıya ne zaman eklendiği tam olarak bilinmemekle birlikte mevcut ahşap kapının 1899 yılında Max Von Oppenheim'in çekmiş olduğu fotoğraflarda, yapıdaki yerini koruduğu gözlemlenmektedir.[324]

[319]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[320]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[321]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[322]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[323]Bkz. Sönmez, a.g.k., 1997, s. 62.

[324]Bkz. s. 357. Görsel 389.

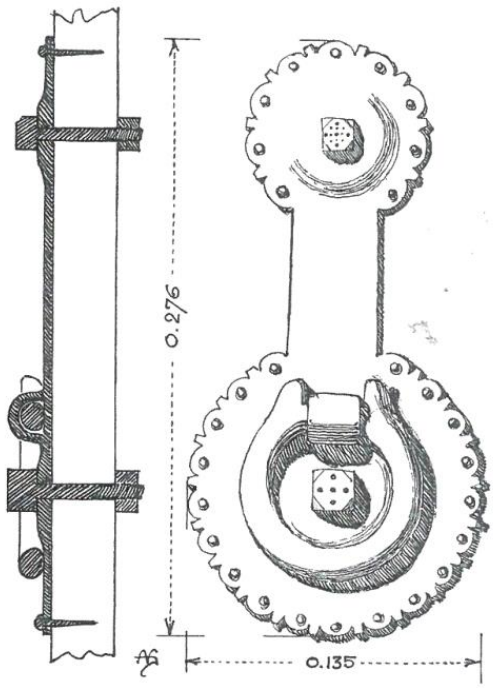

Şekil 55. *Giriş açıklığını örten ahşap kapı kanatlarında bulunan halkalı demir rozetin 1932 yılında yapılan çizimi (Gabriel, 2014, s. 45).*

2.3.4.6.1.3.4. Şerit ve Silmeler

Sahanlık üzerinden yükselen taç kapı yan kanatlarının ön cephe yüzlerindeki oyma, kazıma, kabartma ve eğri kesim tekniklerinin kullanıldığı şerit ve silmelerin en dışında düz örgülü kesme taş kaplamalı şeridin yukarı kısmında üç dilimli kemerin kilit taşı ile aynı eksende düşey doğrultuda açılmış dikdörtgen iki küçük açıklığın yer aldığı 0.87 cm genişliğindeki şeritten sonra düz yüzeyli 0.5 cm genişliğindeki kaval silme, taç kapı nişine doğru yumuşak bir kademelenme sağlar. Kenar silmeleri dahil 0.43 cm genişliğinde üç bölümden oluşan süsleme şeridi rumilerden oluşan iç içe geçmiş kıvrımlarla başlar, ortada nişe doğru kademe yapan dört mukarnas dizisi ile devam ederek köşeli üçgen formundaki son mukarnas parçasının iki yanında rumilerden oluşan bölümle süsleme şeridini sınırlayan silmenin önünde son bulur. İri mukarnas dizisinden oluşan 0.11 cm genişliğindeki şerit, kademelenerek son bulur. En içteki süsleme şeridi, sütunce kaidesine kadar aynı düzlemde yer alır ve kenar silmeleri dahil 0.41 cm genişliğindedir. Aynı şerit, sütunce kaidesi altında 0.21 cm daha genişleyerek 0.62 cm genişliğe çıkar. Şeridin yüzeyinde Arapça ‘‘Tevekkeltü Alallah’’ (Allah’a Tevekkül ettim) yazısı şerit boyunca birçok defa tekrar ederken, kalan boşluklarda ve harflerin arasında rumiler ve sarmallar bulunur (Ünal, 1982, s. 94). Üç dilimli taç kapı kemerinin sütunce başlıkları üzerine oturan aynı eksendeki kemer dilimlerini oluşturan en üstteki

kesme taş hariç, diğer kesme taşların cepheleri yukarıdan aşağıya doğru yarıya kadar yan kanat ön cephelerinde yer alan en içteki yazı ve rumi kıvrımlarından oluşan süsleme şeridi gibi bezenerek süsleme şeridi kompozisyonunun yarım kalmaması sağlanmıştır (Görsel: 387). Taç kapı yan kanatlarının ön cephelerindeki silme ve şeritler, ön yüzleri bezenmiş kesme taşların yatay olarak simetri oluşturacak biçimde üst üste dizilmesi ile oluşmuştur. Sütunceleri meydana getiren kesme taşlar da silme ve şeritlerin işlendiği kesme taşlarla simetri oluşturur (Şekil: 56-57).

Görsel 387. *Yan kanatların ön cephelerinde bulunan şerit ve silmelerden detay*

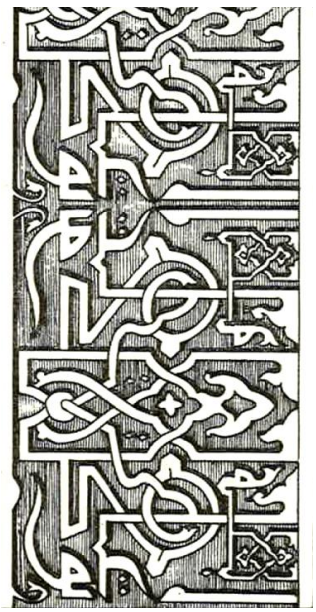

Şekil 56. *Yan kanatların ön yüzündeki yazılı şerit (Ünal, 1982)*

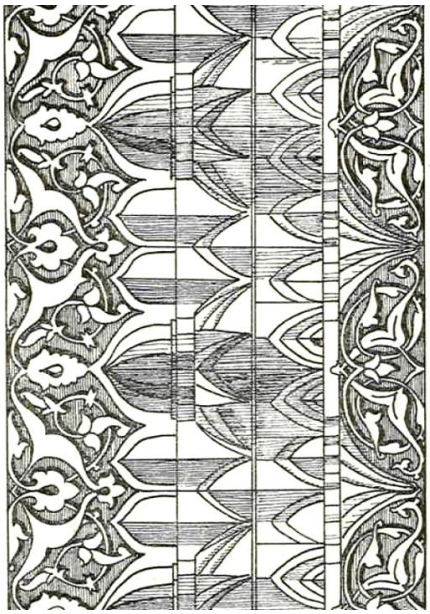

Şekil 57. *Yan kanatların ön yüzündeki mukarnaslı ve rumili süsleme şeridi (Ünal, 1982)*

Yan kanatların cepheye bakan alt bölümleri yoğun taş erimelerine maruz kalmıştır ancak silme ve süsleme şeritlerinin sütunce kaidelerinden sonra geri kalan yüzlerinin büyük bir bölümü hasarsızdır (Görsel: 388).

Görsel 388. *Yan kanatlarda bulunan sütunce kaideleri ve süsleme şeritlerinden detay*

Yan kanatların ön yüzlerindeki şerit yüzeylerinde ve sütunce gövdelerinde görülen delinme ve kırılmaların yapının orijinalinde olmayan fakat daha sonra Taç kapı sahanlığına kurulan demir korkuluk ve gergiler nedeniyle meydana geldiği Max Von Oppenheim ve Getrude Bell'in fotoğraflarından tespit edilmektedir (Görsel: 389-390).

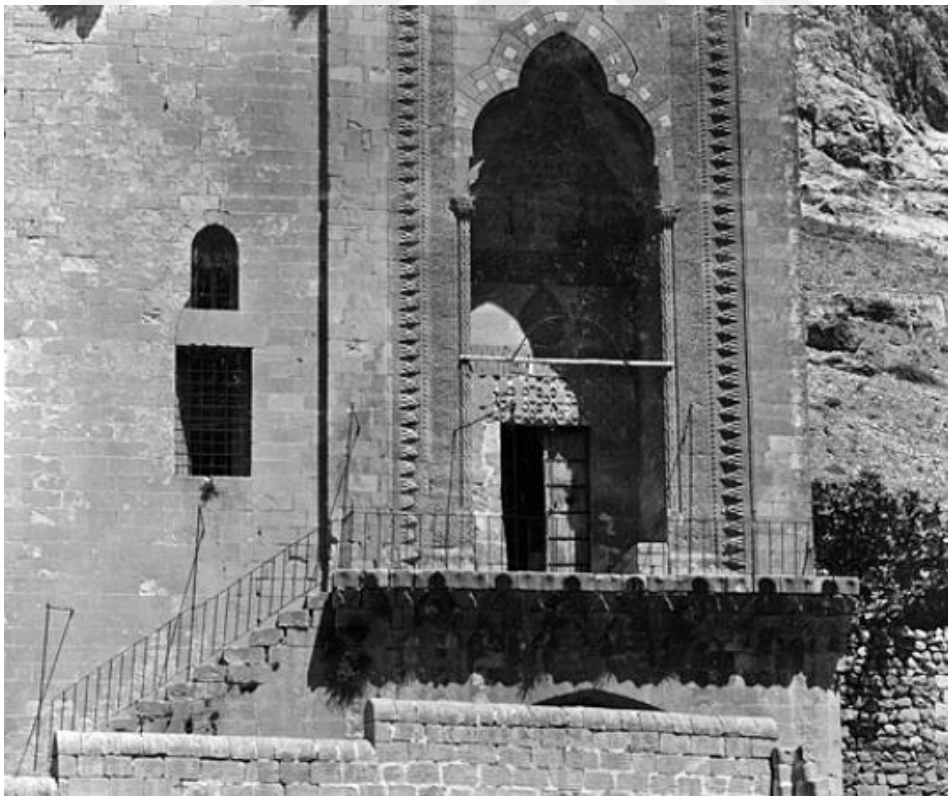

Görsel 389. *Yan kanatların ön cephelerindeki silme ve süsleme şeritlerinin üzerine saplanan demir çubuklar ve sütunce gövdeleri üzerine iri çiviler yardımıyla tutturulan metal gergi (Oppenheim, 1911) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/8484)*

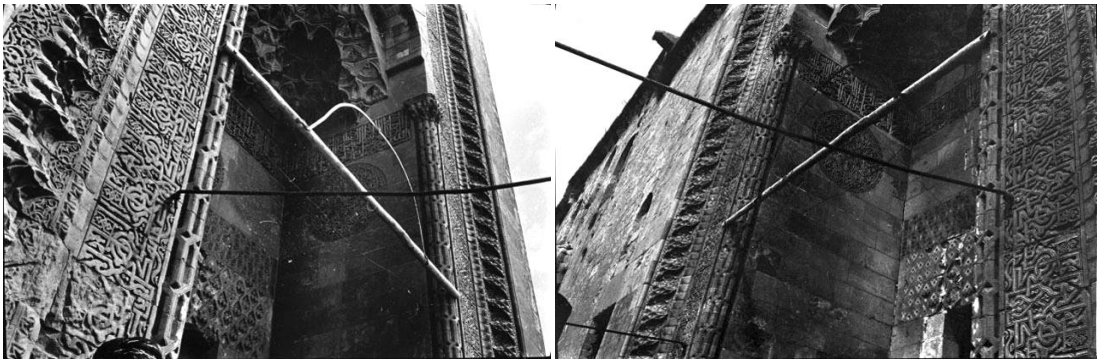

Görsel 390. *Yan kanatlarda bulunan silme ve süsleme şeritlerine saplanmış demir çubukların ve sütunce gövdelerine çivi ile tutturulmuş metal gerginin yakından görünüşleri (Getrude Bell, 1911) (http://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Mardin&start=20)*

Günümüzde şerit ve sütunce gövdelerindeki demir gergiler kaldırılmıştır ancak yenileri ile değiştirilen korkuluk demirleri, sahanlık zeminine ve yan kanatların ön cephelerinde en dışta yer alan düz örgülü kesme taşlardan oluşan geniş şeritler üzerine saplanarak sabitlenmiştir.[325]

Taç kapının dikdörtgen biçimli giriş açıklığının üzerinde niş genişliğinde, farklı kompozisyonlara sahip üst üste yerleştirilmiş iki süsleme şeridi yer alır.

Giriş açıklığının hemen üzerinde yer alan 0.78 cm yüksekliğindeki süsleme şeridi, altta on bir üstte on bir olmak üzere toplam yirmi iki ince düzgün kesme taştan meydana gelmektedir. Düzgün kesme taşlar sıkıştırılmış bir vaziyette birbirlerinin üzerine denk gelecek biçimde dizilmiş, cepheye ve giriş açıklığının eşiğine bakan yüzlerine, oyma, geçme, kakma ve eğri kesim tekniği kullanılarak bezemeler oluşturulmuştur. Firuze renkli sırlı çinilerden meydana gelen, kenarlarda yarım bırakılmışlarla beraber yüz altmış dört palmet formundaki motifin ortası damla biçiminde oyularak delinmiş ve bu parçalar, yine oyularak ortasında damla şeklinde kabartmalar bırakılmış kesme taş zemindeki yuvarlara kakılarak süsleme kompozisyonu meydana getirilmiştir. Şeridin tüm yüzeyinin aynı forma sahip palmet motifleri ile doldurulması ve kenarlarda palmet motiflerinin yarım bırakılması, şeride sonsuz karakterli bir görünüm kazandırmıştır (Mülayim, 1982, s. 10). Süsleme şeridinin doğu ve batı kenarları 0.10 cm eninde yukarıdan aşağıya doğru uzanan düz örgülü kesme taş görünümündedir.

[325]Bkz. s. 333. Görsel 354.

Günümüzde palmet kakmaların çoğu düşmüş, kalan parçalardan bazılarının renkleri hava şartlarından dolayı zamanla değişime uğrayıp toprak rengini almıştır. Şeridi oluşturan kesme taşların yüzeylerinde çatlama ve kırılmaların yanı sıra kesme taşlar arasında ayrılmaların da oluştuğu görülmektedir. Şeridin ortasına, belli dönemlerde çivi ya da vida kullanılarak asılan tabelalar da zarar vermiştir (Görsel: 391-392) (Şekil: 58).

Görsel 391. *Giriş açıklığı üzerinde yer alan birinci süsleme şeridi*

Görsel 392. *Giriş açıklığı üzerindeki süsleme şeridine asılmış bir tabela 2015 yılı öncesi* (https://www.rehberim.gen.tr/gezi-rehberi/mardin-zinciriye-medresesi)

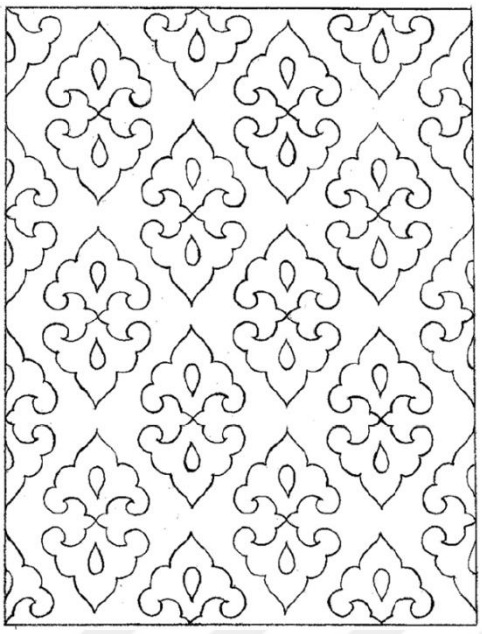

Şekil 58. *Giriş açıklığı üzerindeki birinci süsleme şeridinin çizimi (Çaça, 2013, s. 142)*

Giriş açıklığının üzerinde ikinci süsleme şeridini oluşturan dikdörtgen formlu düzgün kesme taşların üzerine dizilmiş ve dört kenarı ince çerçeve içine alınmış 0.49 cm enindeki süsleme şeridi, yan yana dizilen yedi dikdörtgen formlu kesme taştan oluşmaktadır. Kesme taşların üzerinde iki yanı yivli ortası dışbükey olan sarmalların meydana getirdiği doksan altıgen formun içinde Allah'ın isimleri oyma ve kabartma tekniği ile yazılmış, şeridin iki kenarında yarım kalan altıgen altı formun içi ise rumilerle bezenmiştir (Çaça, 2013, s. 181). Sarmal ve altıgenler arasında kalan, kenarlarda yarım bırakılmış parçalar da dahil olmak üzere yüz yirmi dört üç yapraklı bitki formunda oyuklar açılarak içine yine üç yapraklı bitki motifi formundaki firuze renkli çini parçalar kakılmıştır. Süsleme şeridi yüzeyindeki sarmal ve onun meydana getirdiği altıgen formlar ile aralarda oluşturulmuş üç yapraklı bitki motifleri kenarlarda yarım bırakılmıştır. Süslemelerde yarıda kesilerek devam ediyor hissi bırakılması sonsuzluk prensibi ile açıklanmaktadır (Mülayim, 1982, s. 10). Süsleme şeridinin doğu ve batı kenarlarında, süsleme şeridinden ince bir silme ile ayrılmış 0.12 cm eninde yukarıdan aşağıya doğru uzanan iki kitabe şeridi yer alır.

Günümüzde, çeşitli noktalardan on bir, üç yapraklı bitki motifi düşmüş ve doğu yönünden üçüncü kesme taşın alt yüzeyi de tahrip olmuştur. Buna rağmen giriş açıklığı üstündeki şeride göre daha az hasarla günümüze kadar ulaşabilmiştir. Birinci şeridin üstünde durması ve bu yüzden daha az hasara uğradığı yorumunda bulunulabilir ancak şeridin en fazla hasar gözlemlenen noktasında diğer kesme taşlardan ayrılmanın da

meydana gelmiş olması iki şeridinde tehlike altında olduğunu gösterir. Giriş açıklığı yan yüzlerine saplanmış iki demir gergi dışında, iki şeridi oluşturan orta bölümdeki kesme taşları tutabilecek başka bir unsur yoktur (Görsel: 393) (Şekil: 59).

Görsel 393. *Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridi*

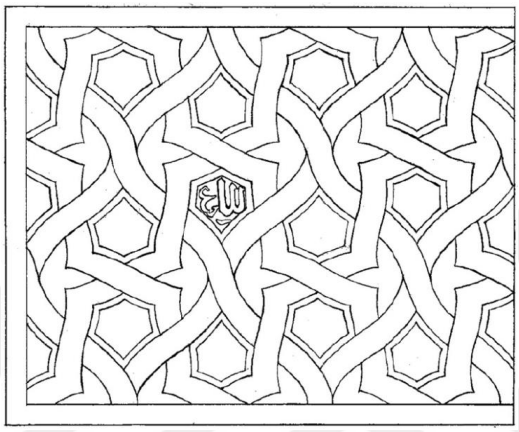

Şekil 59. *Giriş açıklığı üzerindeki ikinci süsleme şeridinin çizimi (Çaça, 2013, s. 156)*

Giriş açıklığının üzerindeki ikinci süsleme şeridinin doğu kenarındaki kitabede Allah'ın isimleri celi sülüs hat ile yazılmıştır (Görsel: 394) ‘‘İsimlerin en güzeli Allah'a aittir. Allah, Er-Rahmân, Er-Rahîm, El-Melik, El-Kuddûs, Es-Selâm, El-Mü'min, El-Müheymin, El-Azîz, El-Cebbâr, EL-Mütekebbir’’ (Çaça, 2013, s. 181-182; Karaçam, 2012, s. 205).

Görsel 394. *Giriş açıklığı üzerindeki ikinci şeridin doğu kenarındaki kitabe*

Batı kenarındaki kitabede yine celi sülüs hat ile Allah'ın isimleri ve yapının inşa tarihi yazılıdır (Görsel: 395) ‘‘El-Bedi, El-Bâkî, El-Vâris, Er-Reşîd, Es-Sabûr,

Rebiülevvel ayının sekizinde 787 tarihinde yazılıdır (M. 19 Nisan 1385)'' (Çaça, 2013, s. 181-182; Karaçam, 2012, s. 205).

Görsel 395. *Giriş açıklığı üzerindeki ikinci şeridin doğu kenarındaki kitabe*

2.3.4.6.1.3.5. Tepelik ya da Saçak

Yan kanatların ön cephelerinde üç dilimli kemerin üzerinde birleşen en dışta yer alan düz örgülü kesme taşlardan oluşan geniş şeridi sınırlayan, doğu-batı ve güney kenarlardan 0.10 cm dışa taşkın ve 10 cm yüksekliğindeki düz saçak silmenin üzerine dizilmiş taç kapı genişliğine sahip düzgün kesme taş sırasından geniş bir tabanlığı olan kuzey-güney yönüne doğru iki yana eğimli yarım silindir formundaki otuz dört sade kesme taşın, yan yana yerleştirilmesi ile meydana gelen 0.49 cm yüksekliğindeki tepeliğin doğu ve batı kenarları yarım ay formundadır. Günümüzde, taç kapıyı ışıklandırma amacıyla tepeliğin üzerine bir aparat sarkıtılmıştır (Görsel: 396).

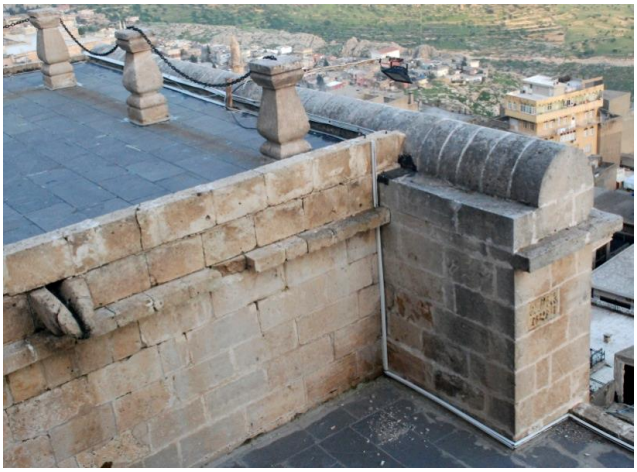

Görsel 396. *Tepelik ve saçak silme*

Düz saçak silmenin güney kenarının altına yatay vaziyette belirli aralıklarla dokuz iri mukarnas dolgu, harç ile intibak ettirilmiştir. (Görsel: 397).

Görsel 397. *Saçak ve altındaki mukarnas parçaları*

2.3.4.6.1.3.6. Taç Kapının Arka Düzeni

Giriş açıklığının, giriş koridoruna bakan kuzey cephesi sivri kemer ile örtülüdür. Sivri kemerin 0.25 cm altında, 0.10 cm kalınlığında ahşap bir hatıl bulunmaktadır. Sivri kemer ile ahşap hatıl arasında kalan 0.15 cm açıklık, düzgün kesme taşlarla örülerek kapatılmıştır (Görsel: 398).

Görsel 398. *Giriş açıklığı kemerinin iç cephe koridorundan görünümü*

Sivri kemerle örtülü giriş açıklığının zeminden sivri kemere kadar olan yüksekliği 3.25 m, derinliği 0.85 cm, genişliği ise 1.67 metredir. Giriş açıklığının yan duvarlarının iç cephede 0.10 cm taşkın olması, kenarlıkları meydana getirmiştir.

Giriş açıklığının sivri kemerinin de oturduğu yan duvarların iç yüzlerinde yerden 1.15 m yüksekte karşılıklı açılmış iki derin niş bulunmaktadır. Batı duvarındaki niş taş

kırılmaları nedeniyle tahribata uğramış ancak simetriğindeki doğu duvarındaki niş 1.60 m derinliğinde, 0.17 cm çapında dairesel bir forma sahiptir[326] (Görsel: 399).

Görsel 399. *Taç kapının iç cephe koridorunda, giriş açıklığının doğu ve batı yan duvarlarında bulunan derin nişler*

İç mekânı oluşturan sivri kemer profilli beşik tonozla örtülü koridorun genişliği 2.91 m, derinliği 7.47 m, yüksekliği de 5.60 m ölçülerine sahiptir. Koridor boyunca doğu ve batı köşelerde 0.63 cm genişliğinde, yükseklikleri giriş açıklığını oluşturan yan duvarlardan koridorun sonuna kadar 0.67-0.63 cm arasında değişen sekiler yer almaktadır. İç koridorda herhangi bir süsleme ögesine rastlanmaz (Görsel: 400).

[326]Taç kapı arka cephede giriş açıklığını oluşturan yan duvarlarda aynı aksta açılmış bu iki delikten yayınlarda bahsedilmemiştir. Karşılıklı açılmış olan bu iki derin nişe, kapı arkasına destek olması için uzun silindir şeklinde kesilmiş ahşap kütüklerin yerleştirilmiş olabileceğini tahmin etmekteyiz

Görsel 400. *Taç kapının iç cephe koridoru*

DEĞERLENDİRME

Artuklular, hâkimiyetleri altındaki bölgelerin, geçmiş kültürlerden beri sahip olduğu coğrafi ve etnik yapı avantajını kullanarak diğer kültürlerle sürekli irtibat halinde kalmışlardır. Yaptıkları güçlü siyaset ve buna bağlı olarak kurdukları güçlü merkezi otoritenin yanında teknik gelişmelere de açık olmaları münasebetiyle erken dönemlerden itibaren her çeşit ve etnik gruptan mimar, usta ya da yönetici ile beraber mimari ve kültürel anlamda önemli eserler vermişlerdir (Durukan, 1995, s. 51-53). Bu tez çalışmasında, Artukoğulları döneminde Mardin ili ile Kızıltepe ilçesinde inşa edilmiş yapıların önemli birer elemanı olan ve abidevi görünümleriyle bağımsız bir yapı izlenimini veren taç kapıları detaylı bir biçimde incelenmiştir. Diyarbakır ile ilçesi Silvan ve Elazığ ilinin Harput ilçesinde Artukoğulları döneminde inşa edilmiş mimari eserlerin taç kapıları da yerinde incelenerek karşılaştırma yapılabilmesi için fotoğraflanmıştır. Tezin katalog bölümünde incelenmiş Artuklu dönemine ait mimari eserlerin, mimar ya da sanatkârları hakkında bir bilgi mevcut değildir (Altun, 1978b, s. 51-52).

Artuklu döneminde Mardin'de inşa edilmiş taç kapıların yapımında, bulunduğu coğrafi konum münasebeti ile sarımsı kalker taşı (ocre Jaune) kullanılmıştır (Altun, 2011, s. 6). Siyah bazalt taşı, firuze renkli taşlar ile çini parçaları taç kapıların inşasında süsleme ögesi olarak kullanılmıştır. Taç kapıların yapımında kesme taş malzemenin ağırlıklı olarak kullanıldığı, moloz taşların da genellikle kasetleme tekniğinin uygulandığı taç kapılarda değerlendirildiği anlaşılmıştır.[327] Yapıların cephe kaplamaları düz örgülü kesme taşlardan oluşmaktadır.[328]

[327]Kaplama taşlarının tamamının ya da bir kısmının döküldüğü veya söküldüğü taç kapılarda, kasetleme tekniğinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

[328]Harput'taki Artuklu yapılarında tuğla malzeme sıklıkla tercih edilmiştir. Özellikle *Harput Ulu Cami*'nin iç ve dış malzemesinin çoğunluğunu tuğla malzeme oluşturmaktadır. Geri kalan bölümler kesme ve moloz taştan ibarettir. Doğu ve batıda bulunan aynı forma sahip iki taç kapı ise kesme taşlardan inşa edilmiştir. *Diyarbakır Mesudiye (1193-1200) ve Zinciriye (Sincariye) Medreseleri*'nin (1198-1199) taç kapılarının inşasında ağırlıklı olarak siyah bazalt taşı kullanılmıştır. *Diyarbakır Mesudiye Medresesi'*nin taç kapı giriş eyvanının beden duvarları bazalt taşından, örtü sistemi tuğladan, *Diyarbakır Zinciriye (Sincariye) Medresesi*'nin taç kapı giriş eyvanının beden duvarları ve örtü sistemi de bazalt taşından yapılmıştır (Altun, 1978a, s. 124, 132-133).

Mardin Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami, *Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi* ile *Mardin Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi* yapılarının inşa kitabeleri günümüze ulaşmamıştır. İnşa kitabesi minare kaidesi üzerinde bulunan *Mardin Ulu Cami* ile inşa kitabesi mihrabının dilimli kemeri üzerine yazılmış *Mardin / Kızıltepe (Dunaysır / Koçhisar) Ulu Cami* dışında; *Mardin / Kızıltepe / Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi*, *Mardin Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami*, *Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami* ve *Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi* yapılarının inşa kitabeleri taç kapı giriş açıklıklarının üzerine şerit halinde işlenmiştir. Taç kapıların giriş açıklıkları üzerinde şerit halinde konumlandırılmış inşa kitabeleri, boyut farkı dışında birbirine çok benzeyen ve kendi içinde çeşitlemeleri olan, *sülüs* veya *nesih* yazı türleri ile yazılmışlardır (Derman, 2007, c.33, s. 1-3; Serin, 2010, c.38, s. 128-130).

Artuklu döneminde inşa edilmiş yapıların taç kapılarında, inşa edildikleri döneme, bölgeye ve işlevlerine göre bazı yapısal farklılıklar bulunmaktadır.

Cami işlevine sahip yapıların günümüze ulaşmış taç kapı örneklerinde[329], avlu duvarı harimin kuzey duvarı ile kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde birleşmiş ve o bölüme birer taç kapı inşa edilmiştir. Mardin'deki *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami* (*14. yüzyıl üçüncü çeyreği*) ile *Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* (*14. yüzyıl* sonu) bu örneklerin dışında kalmaktadır. *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami*'nin günümüzde avluya, avlu doğu duvarının orasından girişi sağlayan bir taç kapısı bulunmaktadır. *Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami*'nin avluya girişi sağlayan doğu kapısı taç kapı niteliği taşımamaktadır. Artuklu döneminde inşa edilmiş cami yapılarında, harim birimine geçmeden önce taç kapılardan avluya geçilmesi, Artuklu dönemi cami mimarisinin en önemli özellikleri arasındadır.[330] Bu özelliği Mardin dışında inşa edilmiş Artuklu yapılarında da görmek mümkündür. *Harput Ulu*

[329]*Mardin Ulu Cami, Mardin / Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami, Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami* bu özellikte olan yapılardır. Ancak *Kızıltepe (Dunaysır / Koçhisar) Ulu Cami*'nin avlu taç kapıları günümüze kalıntı halinde ulaşmıştır.

[330]Anadolu Selçuklu cami mimarisinde taç kapıdan direkt ibadet mekânına (harim) giriş sağlanan yapılar mevcuttur. Niğde Alaeddin Cami, Sivas/Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası, Eskişehir/Sivrihisar Ulu Cami gibi yapılar buna örnek gösterilebilir.

Cami ve *Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami'nin* taç kapıları da ilk olarak avluya açılmakta daha sonra ibadet mekânına ve diğer mekânlara ulaşılmaktadır.[331] (Görsel: 401-402-403-404).

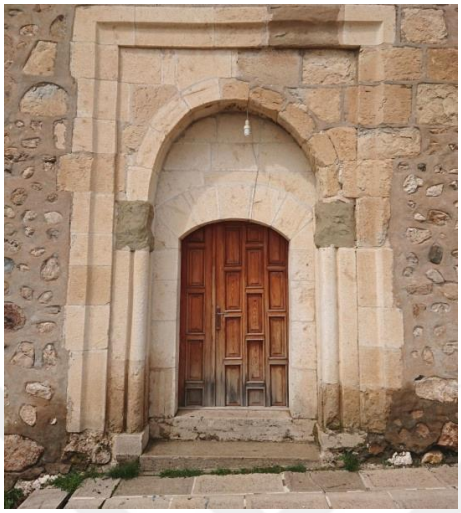

Görsel 401. *Harput Ulu Cami'nin doğu taç kapısı*

Görsel 402. *Harput Ulu Cami'nin batı taç kapısı*

Görsel 403. *Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami taç kapısı (VGM arşivi)*

[331]Harput Ulu Cami'nin inşa tarihi (1146) tartışmalıdır. Ayrıca Artuklulara ait cami birimi ve örtü unsurları dışında kalan diğer bölümler de tartışmaya açıktır. Bu nedenle Harput Ulu Cami taç kapıları ile alakalı kesin bir yargıda bulunmak pek mümkün değildir (Altun, 1978a, s. 30; Durukan, 1999, s. 305-319).

Görsel 404. *Esadiye (Esediye / Arslanlı) Cami taç kapısı / 2019*

Artuklu dönemine tarihlenen *Harput Alacalı Cami*'nin (*1203-1204*) planı günümüze kadar pek çok değişime maruz kaldığından, avlu biriminin bulunup bulunmadığı konusu tartışmalıdır (Altun, 1978a, s. 76-77; 1989, c.2, s. 315; Sunguroğlu, 1958, c.1, s. 116, 270). (Görsel: 405-406). *Diyarbakır Silvan Ulu Cami* (*1152-1157*) ve avlusunun, birçok onarımdan geçmiş olmasından dolayı orijinal durumu hakkında bir bilgiye sahip değiliz[332] (Altun, 1978a, s. 48; Durukan, 1995, s. 54). (Görsel: 407-408)

Görsel 405. *Harput Alacalı Cami*'nin kuzey cephesi

[332]Bu nedenle *Harput Alacalı Cami* (*1203-1204*) ve *Diyarbakır/Silvan Ulu Cami* (*1152-1157*) bu genelleme dışında tutulmuştur.

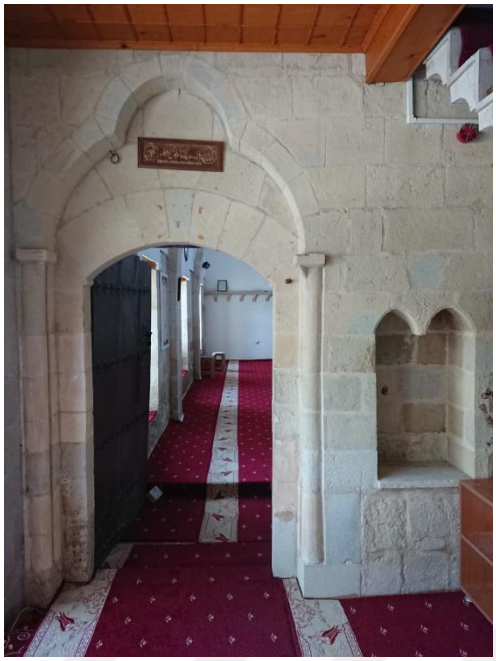

Görsel 406. *Harput Alacalı Cami*'nin taç kapısı

Görsel 407. *Diyarbakır Silvan Ulu Cami*'nin güneydoğu köşesi

Görsel 408. *Diyarbakır Silvan Ulu Cami'nin kuzeydoğu köşesi*

Mardin *Ulu Cami* ve *Abdüllatif (Latifiye) Cami* taç kapılarının arka cepheleri giriş eyvanına bakmaktadır. Giriş eyvanlarından avluya geçiş yapılmaktadır. Giriş eyvanlarının kuzey duvarında başka bir mekâna açılan giriş açıklıkları bulunmaktadır. *Mardin Ulu* Cami'ndeki mekân, kuzey-güney yönünde sivri kemerli beşik tonozla örtülü dikdörtgen tabana oturur. *Abdüllatif (Latifiye) Cami*'ndeki mekân doğu-batı yönünde sivri kemerli beşik tonozla örtülü dikdörtgen bir tabana oturmaktadır. İki mekânın güney duvarında birer mihrap nişi bulunur. *Abdüllatif (Latifiye) Cami*'nin taç kapısının yer aldığı avlu doğu duvarı iki katlı düzenlemeye sahiptir. Taç kapı giriş eyvanının üzerine denk gelen, güney duvarında harimin içine bakan mihrap nişi formunda bir pencere açıklığı bulunan küçük bir oda yer almaktadır. *Abdüllatif (Latifiye) Cami*'nin avlu batı duvarı da iki katlı düzenlemeye sahiptir ancak batıdaki giriş eyvanın üzerinde sadece harimin kuzey duvarının dış cephesinde sivri kemerli bir niş kalmıştır (Görsel: 409-410). *Mardin Ulu Cami*'de taç kapının yer aldığı avlu doğu duvarının iki katlı revaklı bir düzenlemeye sahip olduğu Oppenheim'e ait 1899 tarihli fotoğrafta görülebilmektedir (Görsel: 411). Günümüzde, doğu ve batıda bulunan avlu taç kapılarının giriş eyvanlarının üzerinde herhangi bir kat düzenlemesi bulunmamaktadır. İki camide de benzer özelliklerin bulunması, inşa tarihleri arasında oluşan neredeyse iki yüz yıllık farka rağmen Artukluların kendilerine özgü üslup özellikleri nedeniyle dönemler arasında etkileşimin devam ettiğini göstermektedir.

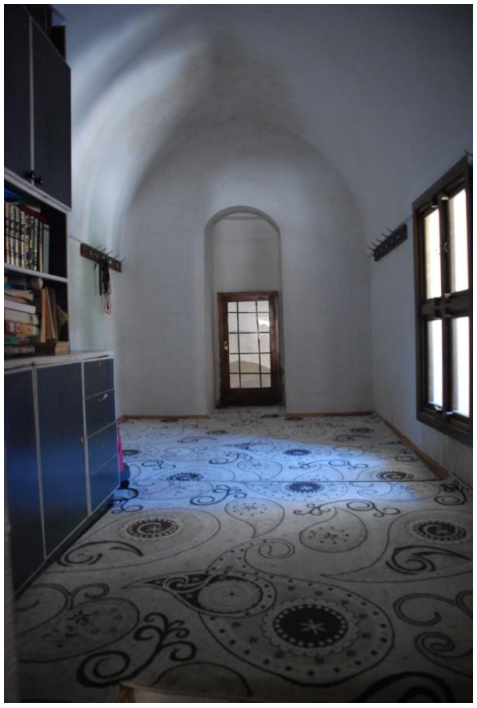

Görsel 409. *Taç kapının giriş eyvanı üzerinde yer alan mekân*

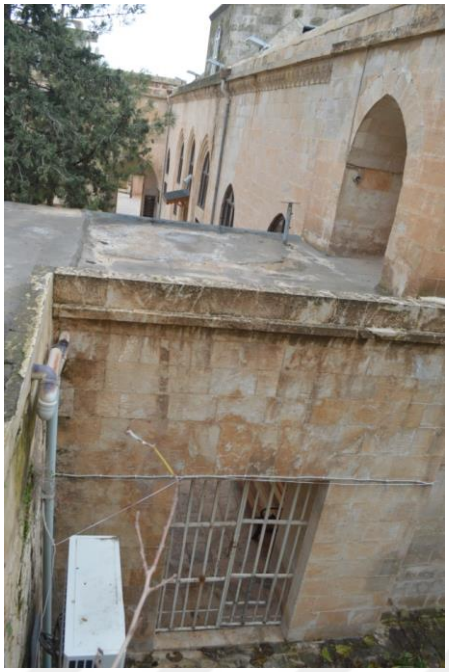

Görsel 410. *Avlu batı duvarındaki giriş eyvanının üzerinde bulunan iki katlı düzenleme ve sivri kemerli nişi*

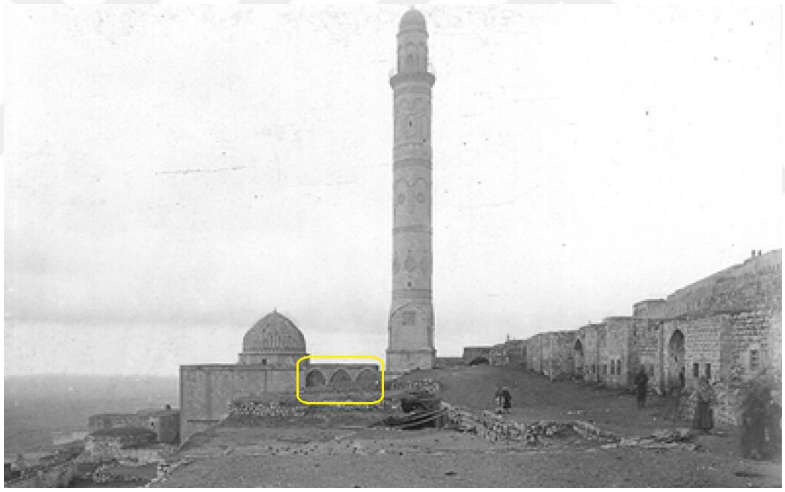

Görsel 411. Mardin Ulu Cami'nin, *avlu doğu duvarının iki katlı revaklı düzenlemesi / 1899 (Oppenheim) (http://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7060)*

Melik *Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami*'nin taç kapısının arka düzeninin güneyinde beşik tonozla örtülü bir eyvan, eyvanın güney duvarında mihrap nişi bulunmaktadır. Taç kapının arka cephesinin baktığı, eyvanın kuzeyinde alt kotta bulunan ve üzeri aynalıklı yıldız tonoz ile örtülü kare tabanlı iç mekânın kuzeybatı duvarında minarenin merdiven kuruluşuna ulaşılmayı sağlayan basit bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Kare tabanlı iç mekânın batı duvarındaki giriş açıklığından avluya ulaşılmaktadır. *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami*'nin taç kapısının arka düzenindeki bu özellik Artuklu cami mimarisinde bulunan ilk ve tek örnek olması açısından son derece önemlidir.

Mardin Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami'nin taç kapısının arka düzeninin baktığı kare tabanlı iç mekânın üzerini örten yıldız tonozun çökertme kenarlı aynalığında sekizgen form oluşturmuş üç ayrı taş levha üzerine işlenmiş süsleme kompozisyonu içinde sekizgen formların arasında, iki ucu da üç başlı, kalın gövdeli birer mızrağa benzeyen sekiz motif bulunmaktadır. *Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami* taç kapı kemerinin kilit taşının altına kandil asmada kullanılmak üzere monte edilen madeni aparata da benzer motifler işlenmiştir. Anadolu'daki diğer örnekleri ile karşılaştırılması sonucunda elde edilen veriler, mızrağa benzeyen sekiz motifin ve kandil asmak için kullanılan madeni aparata işlenen motiflerin, Oğuzların Bayat Boyu'na ait damgalar olduğunu düşündürmektedir.[333]

Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi'nin giriş koridorunun kuzey duvarının ortasında dairesel formda bir delik ve deliğin içinde bir künk (büz) bulunmaktadır. Giriş koridorunun kuzey duvarının arkasında içinde kuyu olan mekân ile aynı duvarı paylaşıyor olması gibi bağlantıların araştırılması tez kapsamı dışına çıkılmasına neden olacağından bu durumun başka bir araştırmaya konu olabileceğini belirtmekle yetineceğiz.

Artuklu döneminde, çok büyük boyutlarda inşa edilmiş ulu camilerin, neredeyse bütün cephelerine açılmış birer taç kapı bulunmaktadır. Bu mimari özellik, Mardin'nin kuru soğuk ve sıcak ikliminde günün beş vakti ve bayramlarda kalabalıklar halinde camiye giden Müslümanların bu büyük yapıların etrafını dolanmadan her yönden direkt içeri girmelerini sağlama düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Artuklu döneminde inşa edilmiş medreselerde ise tek taç kapı bulunmaktadır. Medrese taç kapılarına özgü olan bu durum, yapıya giriş-çıkışları kontrollü bir biçimde sağlama düşüncesinden dolayı taç kapıların sadece bir cephede inşa edilmiş olabileceklerini akla getirmektedir.[334] Bu özelliği Türkiye Selçuklu medreselerinde de görmek mümkündür.

Mardin Artuklularına ait cami ve medreselerin taç kapılarında, giriş açıklığı üzerindeki taşıyıcı kemerler, yapı duvarlarının kalın olmasından dolayı ön cephede farklı, arka cephede farklı teknik ve düzende inşa edilmiştir. Katalog kısmında

[333]Bilgi ve fotoğraf için bkz. s. 164-167. Görsel 133-137.

[334]Burada ana giriş kapılarından bahsedilmektedir.

incelenen yapıların giriş açıklıkları genellikle dikdörtgen formludur ve arka cephe basık ya da sivri kemerlerle desteklenmiştir.[335] Zaman içinde geçirmiş oldukları onarımlarla bazı değişikliklere uğramış olan *Hatuniye (Sıtti Radviyye) Medresesi, Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi, Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* taç kapılarının giriş açıklıklarının ön ve arka cepheleri basık kemerle örtülmüştür. Dönem müdahaleleri ile değişime uğramış olan taç kapılar dışında, Artuklu taç kapılarının karakteristik özelliklerinden biri giriş açıklıklarının düz bir lento ile örtülü olmasıdır.[336]

Taç kapı yan kanatlarının, yapının beden duvarlarından öne veya yukarıya doğru belirli bir ölçüde taşkın olmaları taç kapıların genel özelliğidir (Ünal, 1982, s. 17-19). Artuklu yapılarının taç kapıları da bazı istisnalar haricinde dışa doğru taşkındır. Mardin *Ulu Cami* ve *Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* taç kapıları, *Harput*'ta bulunan Artuklu devrinde inşa edilmiş, *Ulu Cami* ve *Alacalı Cami* taç kapıları ve birçok onarım geçiren *Diyarbakır Silvan Ulu Cami* taç kapıları bağlı bulundukları yapıların beden duvarlarından taşkın değildir. *Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami* avlu doğu duvarındaki taç kapısının yan kanatları dışa doğru taşkın değildir ancak yukarıya doğru taşkın olması bu taç kapıyı diğerlerinden ayırmaktadır.

Mardin / Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami hariminin kuzey duvarında bulunan taç kapı niteliğine sahip orta kapısı, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş ünik bir taç kapı olma özelliğini taşımaktadır. Ayrıca, Artuklu döneminde inşa edilmiş cami işlevindeki yapılar arasında harim bölümüne girişin bu derece görkemli olduğu başka bir cami örneği bulunmamaktadır. *Mardin / Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami* taç kapısı, bulunduğu bölgenin etkisi ile özgün bir kuruluşa sahiptir (Ünal, 1982, s. 23).

Artuklu yapılarının taç kapıları, camilerin harim kuzey duvarındaki üçlü ya da daha fazla sayıda olabilen giriş açıklıkları haricinde, farklı yönlerde görülebilmektedir.

[335]Bu örnekler arasında sadece *Mardin Ulu Cami* doğu taç kapısının giriş açıklığının arka cephesindeki kemer düzeni düz bir forma sahiptir.

[336]Diyarbakır/Silvan Ulu Cami harim taç kapılarının onarımlardan önceye ait fotoğrafları bu genellemeye örnek gösterilebilir. Bkz. s. 395. Görsel 427.

Artukluların mimari eserlerinde, harim cepheleri hariç, taç kapının bulunduğu cephelerde tek örnek dışında giriş açılığına rastlanılmamıştır. *Mardin Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısının bulunduğu doğu cephesinin güneye yakın bölümünde hangi tarihte yapıldığı ile ilgili bir bilgiye ulaşamadığımız basit bir giriş açıklığı bulunmaktadır.

Bağlı bulundukları yapıların kapladığı alana, yüksekliklerine ya da kat düzenlemelerine göre taç kapıların da yükseklik ve genişlikleri değişebilmektedir (Caner ve Bakırer, 2006, s. 18, 21). Artuklu döneminde inşa edilmiş taç kapı örnekleri incelendiğinde bağlı bulundukları cami, medrese gibi yapılar ile doğru orantılı oldukları tespit edilmiştir.

Mardin *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*, *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi, Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami, Abdüllatif (Latifiye) Cami* taç kapıları ile *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin günümüze ulaşamamış fakat fotoğraflardan ve kalıntılarından tespit edebildiğimiz şekliyle harimin kuzey duvarı ile avlunun doğu ve batı duvarlarının birleştiği köşelerde bulunan taç kapıları anıtsal görünümleri ile dikkati çekmektedir. Mardin'de inşa edilmiş adı geçen beş yapının taç kapıları diğer Artuklu yapılarında bulunan taç kapılardan bu yönleri ile ayrılmaktadır.[337] İki katlı bir düzenlemeye sahip olan *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi* ile *Sultan İsa (Zinciriye)* Medresesi'nin taç kapıları, Artukluların Mardin'de inşa etmiş oldukları diğer yapıların taç kapılarına göre yukarı yönelimlerinin daha fazla olduğu söylenebilmektedir. *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısı, yapının bulunduğu araziden dolayı yol kotunun bayağı aşağısında yer almaktadır. Bu nedenle taç kapının abidevi özellikleri kısmen saklı kalmıştır. *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin kalenin bulunduğu dağın yamacında inşa edilmiş olması, taç kapıya merdivenlerle ulaşılmasını gerektirmiş ve bu nedenle taç kapı medresenin bir köşesini boydan boya kaplamıştır. İncelenen taç kapı örnekleri, bağlı bulundukları yapılarda, kubbenin kasnak boyunu kesinlikle aşmamaktadır.

Mardin / Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami hariminin kuzey duvarı ile avlunun batı duvarının birleştiği köşede yer alan taç kapının güney yan kanadının taç

[337]*Harput/Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami* taç kapısının da geçmiş dönemdeki fotoğraflarına ve günümüzdeki kalıntılarına bakarak anıtsal olduğu söylenebilmektedir.

kapı nişine bakan cephesinde iç yüzeyi dilimli küçük bir nişin bulunduğu tespit edilmiştir. Restorasyon çalışmaları sırasında yapılan sondaj ile ortaya çıkarılmış olan küçük niş, bu tez çalışmasında, katalog bölümünde incelenen diğer taç kapılarda bulunmamaktadır. Bir Artuklu eseri olarak *1144-1167* yılları arasında inşa edildiği kabul edilen ancak günümüzde yıkılmış vaziyetteki *Harput Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami*'nin avlusunun kuzey duvarının ortasında bulunan ve kalıntı halindeki taç kapının, yan kanatlarının taç kapı nişine bakan cephelerinde de karşılıklı iki küçük niş bulunmaktadır.[338] Türkiye Selçukluları döneminde inşa edilmiş taç kapı kuruluşlarının birçoğunun yan kanatlarının taç kapı nişine bakan cephelerinde 'mihrabiyelik' de denilen küçük nişler bulunmaktadır.[339] 12. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olan *Mardin / Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami* ve *Harput Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami* taç kapıları dışında, Artuklular döneminde inşa edilmiş diğer yapıların taç kapılarının hiçbirinde yan kanatların nişe bakan cephelerinde, küçük niş (mihrabiyelik) tespit edilememiştir.

Artuklu taç kapılarında mukarnaslı kavsara kullanımı, Selçuklu taç kapılarında görüldüğü şekli ile ancak 14. yüzyılın ikinci yarısında Mardin'de inşa edilmiş; *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami, Abdüllatif (Latifiye) Cami* ve *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapılarında karşımıza çıkmaktadır. 14. yüzyıldan önce

[338]Ardıçoğlu, Elazığ/Harput'taki *Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami*'yi Artuklu dönemine tarihlendirerek taç kapıda bulunan ancak günümüze ulaşmayan aslan başları nedeniyle yapının *Arslanlı Cami* adını almış olabileceği üzerinde durur (1964, s. 64; 1966, s. 13); Danık, yapıyı İshak Sunguroğlu'nu kaynak göstererek Artuklu dönemine tarihlendirir, taç kapıdaki günümüzde mevcut olmayan aslan başlarının ise anonim bir kaynağa dayanarak Artukoğlu Kara Arslan'ı simgelediğine dair rivayetler olduğu bilgisini aktarır (1995, s. 43). Sunguroğlu, caminin Artukoğulları dönemine tarihlendirilebileceğini ayrıca banisinin Melik Esad adında birinin olduğu rivayet edilse de Artuklular arasında bu adı taşıyan birinin olmadığını ifade ederek cami vakfiyelerine ait iki vesika hakkında bilgi vermektedir (1958, c.1, s. 278). Evliya Çelebi, Harput camileri arasında *Arslanlı Cami*'nin de adını sayar ancak herhangi bir tarih vermez ve Harput'ta inşa edilmiş her camide medresenin (dershane) bulunduğuna dikkati çeker (2006, c.3-1, s. 302).

[339]*Harput Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami* için yapılan arşiv araştırmaları sırasında bulduğumuz eski bir fotoğrafın yardımı ile anıtsal olduğu tespit edilmiştir. Günümüze, yan kanatları dışında yıkık bir vaziyette ulaşan taç kapının ve bağlı bulunduğu yapılar topluluğunun restorasyon çalışmaları 21.10.2016 tarihinden bu yana devam etmektedir.

Mardin dışında inşa edilmiş iki yapının taç kapılarında da mukarnaslı kavsaranın kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan *Harput Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami (1144-1167)* taç kapısının mukarnaslı kavsarası, günümüze ulaşan kalıntılardan ve eski bir fotoğraftan fark edilebilmektedir ancak tam formu hakkında kesin bir şey söyleyebilmek eldeki verilere göre pek mümkün görünmemektedir. *Diyarbakır Mesudiye Medresesi (1193-1200)* taç kapısının, derin olmayan kavsarasına tepe noktasından başlayarak, köşeliklerin altından dilimli kemer formunda devam eden, koyu ve açık renkli, iri mukarnas parçaları işlenmiştir. Ancak 14. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş Mardin Artuklularına ait taç kapıların mukarnaslı kavsaralarının, 12. yüzyılda Diyarbakır ve Harput'ta inşa edilmiş Artuklu taç kapılarının mukarnaslı kavsaralarına göre farklı ve gösterişli olmaları, bölgesel şartların yanında mimar ve usta farklılığından da kaynaklanmış olabileceğini akla getirmektedir. Mardin'de 14. yüzyıl Artuklu yapılarının taç kapılarının dışında, mukarnaslı kavsaraya sahip başka bir Artuklu taç kapı örneği bulunmamaktadır.

Mardin Artuklu taç kapılarında tepelik bölümü, 14. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş, *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami, Abdüllatif (Latifiye) Cami* ve *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapılarında görülmektedir. Söz konusu yapıların tepelik bölümleri, saçak silme üzerine iki yana eğimli ard arda dizilmiş yarım silindir biçimine sahip kesme taşlardan oluşmaktadır. 13. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen *Şehidiye (Semânîn/Seksen)Medresesi* taç kapısına son dönem onarımları ile 14. yüzyıl Artuklu taç kapı örneklerine benzer bir bir tepelik bölümü eklenmiştir. Verilen örneklerin dışında kalan Artuklu yapılarının taç kapıları genel itibariyle saçak silme ile son bulmaktadır.

Mardin Artuklu dönemine ait yapıların taç kapıları inşa edildikleri yüzyıllar özelinde incelendiğinde; 12. yüzyıla tarihlendirilen en eski yapı *Mardin Ulu Cami*'dir. *Mardin Ulu Cami'*nin hariminin kuzey duvarı ile avlu doğu ve batı duvarlarının birleştiği kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerde birer giriş eyvanı bulunmaktadır. Kuzeybatı giriş eyvanına geçit veren giriş açıklığı onarımlar ile orijinalliğini kaybetmiştir. Bu durum giriş kapısı üzerindeki 19. yüzyıla ait kitabeden anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu giriş eyvanına geçit veren taç kapı, yapının doğu beden duvarıyla aynı paraleldedir. Giriş açıklığının üzerini ters 'U' formunda dolanan kalın ve dışa taşkın kademeli silme, sarkıtlı saçak ve zıvanalı geçmelerden meydana gelen hafifletme kemeri taç kapının

yapıyla çağdaş olduğunu hissettirmektedir. Mardin dışında 12. yüzyıla tarihlendirilen üç yapı bulunmaktadır. Bunlardan, *Harput Ulu Cami* (*1146*) ve *Diyarbakır Silvan Ulu Cami* (*1152-1157*) taç kapıları dönem müdahaleleri ile gerçek kimliklerinden uzaklaşarak farklılaşmışlardır. Bu nedenle sağlıklı bir yorum yapmak mümkün görünmemektedir. Tarihlendirme konusunda ihtilaflı olan ancak Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Fahreddin Karaarslan dönemine tarihlendirilen *Harput Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami* (*1144-1167*)'nin taç kapısı 12. yüzyılda Artuklu cami mimarisi içinde görülen anıtsal taç kapı olma özelliğini taşımaktadır. Bu formuyla diğer yüzyıllarda inşa edilmiş olan Artuklu yapılarına örnek teşkil etmiş olabilir. *Harput Alacalı Cami* (*1203-1204*) inşası 13. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmektedir. Mardin'deki *Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* ise 14. yüzyıl son çeyreğine tarihlendirilir. Aralarında tarihlendirmeden dolayı neredeyse iki yüz yıl fark olan yapıların taç kapılarının birebir aynı denebilecek özelliklere sahip olmaları aynı dönemde yenilendikleri düşüncesini akla getirmektedir. 1204 tarihinde inşası tamamlanmış olan *Mardin / Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin avlusunun taç kapıları ile harimin kuzey duvarının ortasında, mihrap ile aynı aksta üzerinde bulunan abidevi taç kapı, çağdaşı yapılarda bulunan taç kapılara ve diğer yüzyıllarda inşa edilmiş taç kapılara örnek teşkil etmiştir. Katalog bölümünde detaylı bir biçimde ele alınan *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin avlu taç kapıları eski fotoğraflardan ve günümüzdeki kalıntılardan tespit edilmiştir. Fotoğraflarda, avlunun doğu duvarı ile harimin kuzey duvarının birleştiği kuzeydoğu köşeye inşa edilmiş taç kapının oldukça gösterişli olduğu, giriş açıklığının üzerini örten büyük boyutlardaki kesme taşların oluşturduğu zıvanalı geçmelerden meydana gelmiş basık kemerinin kalıntılarından ve kısmen ayakta olan güney yan kanadından anlaşılmaktadır. Harimin kuzeydoğu köşesinde bulunan taç kapı ile aynı düzlem üzerinde, harimin kuzey duvarı ile avlunun batı duvarının birleştiği kuzeybatı köşede yer alan taç kapının da anıtsal bir görünüme sahip olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Harimin kuzeydoğu köşesinde bulunan taç kapının fotoğraflarda görülen ve kısmen ayakta olan güney yan kanadının, yine Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan döneminde *(1201-1239)* inşa edilmiş *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapı formu ile benzerliği dikkati çekmektedir. *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin de kuzey yan kanadının son döneme kadar yıkık olduğu ve yapılan onarımlarda yeniden inşa edildiği düşünüldüğünde iki yapının

taç kapılarına bilinmeyen bir dönemde bilinçli bir biçimde zarar verildiği düşüncesini akla getirmektedir.

Kesin olarak[340] 14. yüzyılda Mardin'de inşa edilmiş Artuklular devrine ait *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami* (*1363-1367*) ve *Abdüllatif (Latifiye) Cami* (*1371*)'nin taç kapıları Artuklu cami mimarisinde görülen en olgun seviyeye ulaşmıştır. *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami*'nin taç kapısı, Artuklu mimarisinde benzeri görülmeyen bir uygulama ile avlunun kuzeydoğusunda yer alan minare kaidesine bitişik bir biçimde konumlandırılmıştır. *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami*'nin taç kapısının bulunduğu doğu cephesi, Türkiye Selçukluları döneminde inşa edilmiş mimari eserlerin taç kapılarının bulunduğu cephe düzenlemeleri ile bazı benzerlikler taşımaktadır. Taç kapı ve minare kuruluşunun yer aldığı, *Niğde Alaeddin Cami*'nin kuzey ve doğu (*1223*), *Kayseri Hunat Hatun Külliyesi*'nin (*1238*) batı cephesi ve *Beyşehir Eşrefoğlu Cami*'nin (*1296-1299*) kuzey cephesi bu düzenlemeye birer örnektir (Görsel: 412-413).

Görsel 412. *Niğde Alaeddin Cami ve Kayseri Hunat Hatun Külliyesi (https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/nigde/gezilecekyer/aleddn-cam; Peker, 2006, s. 25)*

[340]*Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* 14. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Ancak, kesin inşa tarihinin ve geçirdiği onarımların bilinmemesi net bir yorumda bulunmaya engeldir.

Görsel 413. *Konya / Beyşehir Eşrefoğlu Cami (http://www.konya.gov.tr/esrefoglu-camii)*

12. yüzyılda inşa edilmiş ya da 12. yüzyıla tarihlendirilen medrese yapılarının taç kapılarının 12. yüzyılın sonuna kadar son derece mütevazı boyutlarda oldukları görülmektedir. *Mardin Hatuniye (Sıtti Radviyye) Medresesi*'nin (*1176-1184)* eyvan içindeki bezemesiz taç kapısı bu duruma örnek teşkil eder. 12. yüzyıl sonunda Artukluların Diyarbakır'da inşa ettirdiği *Mesudiye (1193-1200) ve Zinciriye (Sincariye) Medreseleri (1198-1199)*'nin taç kapıları 12. yüzyılın sonunda, yapısal anlamda gelişme göstererek eyvan içindeki giriş açıklığı etrafına hareket kazandırılmış ve diğer yüzyıllarda inşa edilecek taç kapıların bir nevi hazırlayıcısı olmuştur. *Diyarbakır Mesudiye ve Zinciriye (Sincariye) Medreseleri* ile *Mardin Hatuniye (Sıtti Radviyye) Medresesi*'nde olduğu gibi taç kapı kuruluşunda eyvan içindeki taç kapı uygulamasından vazgeçilmemiştir. Bu durum medrese yapılarının taç kapılarındaki değişimin bir anda gerçekleşmediğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. (Görsel: 414-415). Eyvan içindeki taç kapı düzenlemesini 1211 tarihinde inşa edilmiş olan *Mardin / Kızıltepe Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi*'nde de görmek mümkündür. 13. yüzyılın ilk çeyreğinin ortasından sonra Artukluların inşa ettirdikleri medreselerin taç kapılarının artık eyvan formunda inşa edilmemeleri, değişim sürecinin birkaç yıl değil en az çeyrek asır kadar devam ettiğini kanıtlar niteliktedir.[341]

[341]*Mardin Hatuniye (Sıtti Radviyye) Medresesi ile Mardin/Kızıltepe Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi*'nin birçok onarım geçirmiş olduklarına bu tezde değinilmiştir. Bilgi için bkz. s. 233-268. 12. yüzyılda Diyarbakır'da inşa edilmiş *Mesudiye (1193-1200) ve Zinciriye (Sincariye) Medreseleri (1198-1199)* bu yüzyılda inşa edilen ancak onarımlarla değişime uğrayan Artuklu medreseleri için fikir vermeleri açısından oldukça önemlidir.

13. yüzyılın ilk yarısına, Mardin Artuklu Hükümdarı Artuk Arslan dönemine (*1201-1239*) tarihlendirilen *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısı, dışa doğru taşkın vaziyetteki iki iri yan kanadın arasında oluşan derin nişin üzerinin yarıya kadar, tromp geçişli yarım kubbe ile örtülmesi ile tamamlanan bir plan şemasına sahiptir. Artuklular tarafından inşa edilen son mimari eser niteliği taşıyan, *1385* tarihinde yapımı tamamlanmış, taç kapı unsurlarının nerdeyse tümünü bünyesinde barındıran *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin abidevi taç kapısı, Artukluların medrese yapılarının taç kapıları içinde zirve kabul edilebilir. *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısı ile *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi* taç kapısı Artukluların inşa ettirmiş oldukları medreselerde eyvan içindeki taç kapı düzenini terk etmiş olduklarının en açık örnekleridir.[342]

Görsel 414. *Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nin taç kapısı*

[342]Mardin'de inşa edilmiş ancak günümüze kalıntılar halinde gelmiş ya da hiç ulaşamamış; *Hüsamiye*, *Muzafferiye*, *Marufiye*, *Melik Mansur*, *Altunboğa* medreseleri ve taç kapıları hakkında yeterli bilgi mevcut olmadığından değerlendirme dışında tutulmuştur (Altun, a.g.k., 1978a, s. 143, 167, 265).

Görsel 415. *Diyarbakır Zinciriye (Sincariye) Medresesi'nin taç kapısının doğu ve batı yan duvarları*

Artuklu döneminde inşa edilen medreselerin taç kapıları, avlu birimine geçmeden önce medreseye bağlı bulunan bir birime açılmaktadır.[343] Artuklu mimarisinin en erken tarihli medresesi kabul edilen Mardin *Hatuniye (Sıtti Radviyye) Medresesi*'nin taç kapısı[344] ile *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*, *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi* taç kapılarının arka cepheleri uzun koridorlara geçit vermektedir. Sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü koridorların yan duvarlarında farklı birimlere (mescit, öğrenci hücreleri vs) geçişi sağlayan giriş açıklıkları bulunmaktadır. *Diyarbakır*'daki *Mesudiye Medresesi*'nin eyvan içindeki taç kapısı direkt revaklı avluya, *Zinciriye (Sincariye) Medresesi'*nin taç kapısı ilk önce giriş eyvanına geçit verir ardından revaklı avluya ulaşılır.[345]

Mardin *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi* ile *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapı giriş açıklıklarının da yer aldığı duvarların ikinci kata denk gelen üst kotlarının arka cephelerinde mekânlar bulunmaktadır. *Şehidiye (Semânîn/Seksen)*

[343]Mardin Artuklu medreselerinin taç kapıları, yapının kenarına konumlandırılmıştır (Altun, 1988a, s. 40).

[344]*Mardin Hatuniye (Sıtti Radviyye) Medresesi*'nin onarımlar sonucunda planının değişmiş olabileceği konusunda görüşler bulunmaktadır. Taç kapının, günümüzde bulunduğu yerinin orijinalliği konusu da tartışmaya açıktır.

[345]*Kızıltepe Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi*'nin taç kapısının ve arka düzeninin günümüze orijinal haliyle ulaşamamasından dolayı, bahsedilen mimari özelliğin bulunup bulunmadığı konusunda günümüzdeki veya eski fotoğraflardaki durumuna bakarak net bişey söylemek pek mümkün değildir. Bu açıdan bir istisna olarak kabul etmek daha doğrudur. Ya da Sayın Kuran'ın tespit ettiği gibi yapı topluluklarının, daha önce inşa edilen cami etrafında şekillenmesi taç kapıyı ve arka düzenini etkilemiş olabilir (Kuran, a.g.k., c.1, s. 33, 38).

Medresesi taç kapısındaki mekân, kubbeye geçiş elemanları olan iki trompun arka yüzünlerine denk gelmektedir. Eski bir fotoğraf yardımı ile tespit edilebilmiştir. Medresenin üst katına çıkılamadığı için mekânın akıbeti ya da planı hakkında bir yorumda bulunamıyoruz. *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin üst katının güneydoğu köşesinde, taç kapının üst bölümünün arka cephesine denk gelen sivri kemerli beşik tonoz ile örtülü iki kollu 'L' biçimli bir tabana sahip olan dehlize benzeyen dar mekânın girişi günümüzde duvar örülerek kapatılmıştır. 'L' formundaki dar mekân, taç kapının yan kanatlarının güney cephesinde, en dışta kalan düz örgülü kesme taşlardan oluşan şeridin üst kotunda üç dilimli kemerin kilit taşı eksenindeki düşey doğrultuda aynı düzlem üzerinde açılmış dikdörtgen şeklindeki iki açıklıkla bağlantılı olmalıdır. İki medresenin taç kapılarının arka cephesine kadar uzanan bu mekânlardan önceki araştırmalarda bahsedilmemiştir. *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısı üzerinde ikinci katta bulunan mekân ile ilgili bir bilgi bulunamadığı ve incelenemediği için bir kanaate varmak mümkün olmamıştır.[346] Elimizdeki verilere göre *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapısı üzerindeki, ikinci katta bulunan 'L' formundaki dar mekânın 'çilehane' olarak kullanıldığını düşünmekteyiz.

Artuklu mimarisinde dilimle kemer uygulaması sıklıkla kullanılmaktaydı. Tez kapsamında incelenen taç kapıların dördünde dilimli kemer kullanılmıştır. *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami* harim taç kapısında dokuz dilimli, *Abdüllatif (Latifiye) Cami, Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi ve Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* taç kapılarında üç dilimli kemerin kullanılmış olduğu görülmüştür. *Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* taç kapısındaki üç dilimli kemer sarımsı kalker taşından oluşur. *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami* harim taç kapısındaki dokuz dilimli kemerde siyah bazalt taşı ile sarımsı kalker taşı alacalı bir biçimde kullanılmıştır. *Abdüllatif (Latifiye) Cami ve Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi* taç kapılarının üç dilimli kemerlerinde firuze renkli taşlar ile sarımsı kalker taşı birer atlamalı olarak kullanılmıştır. Firuze renkli taşlar *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'in üç dilimli kemerinin altına ve alnına kakma tekniğiyle, *Abdüllatif (Latifiye) Cami*'nin üç dilimli

[346]*Mardin Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapı koridorunun avlu cephesinde bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklığının bahsi geçen mekân ile bağlantısının olup olmadığını üst kata çıkılamadığı için bilemiyoruz.

kemerine bütün halinde monte edilmiştir.[347] *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami* harim taç kapısında görülen dokuz dilimli kemerin başka bir cami taç kapısında benzeri yoktur[348] (Yavuz, 1983, s. 21).

Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami ile *Diyarbakır Mesudiye Medresesi*'nin taç kapısı birbirine form ve bezeme açısından benzemektedir. *Mesudiye Medresesi*'nin taç kapısının giriş açıklığının üzerini örten kemeri de dokuz dilimden meydana gelmektedir. *Mesudiye Medresesi*'nin avlusunda bulunan beş dilimli mihrap kemerinin renkli taşlarla oluşturulmuş olması, sütunce ve başlıklarının da aynı forma sahip olmaları nedeni ile *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin taç kapısının bu yapı ile benzer noktalarını arttırmaktadır. Ayrıca *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin taç kapısının giriş açıklığı etrafındaki silme gruplarının *Mesudiye Medresesi*'nin taç kapısında da görülmesi ve *Mesudiye Medresesi*'nin inşa tarihinin daha erken olması, *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin taç kapısının inşasında, *Mesudiye Medresesi* taç kapısı ve avlu mihrabının örnek alındığı tahmininde bulunulabilir (Görsel: 416). Ancak, *Mesudiye Medresesi* taç kapısındaki 1811/1910 tarihlerinin yazılı olduğu onarım kitabesi bizi tereddüte düşürmekte ve net bir yorumda bulunmamızı engellemektedir (Kuran, 1969, c.1, s. 25-26).

Görsel 416. *Diyarbakır Mesudiye Medresesi'nin avlu güney duvarındaki mihrabı*

[347]Mardin dışında bulunan Artuklu yapılarından *Diyarbakır Mesudiye Medresesi* taç kapısının dilimli kemeri siyah ve beyaz renklerden oluşan taşlarla, *Harput Alacalı Cami* taç kapısının dilimli kemeri tek renk taşlardan inşa edilmiştir.

[348]*Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi*'nin türbe bölümünde bulunan mihrap kemeri tek renk taştan oluşmuş dokuz dilime sahiptir.

Anadolu'da dilimli kemer kullanımı fazladır. Ancak Artuklu bölgesi ile Konya civarında inşa edilmiş mimari eserlerde dilimli kemer kullanımı yoğun bir biçimde görülmektedir (Yavuz, 1983, s. 21-22). Sayın Prof. Dr. Aynur Durukan, Artuklu bölgesinin mimari özelliklerinin yansımalarının, Türkiye Selçuklularının hâkim olduğu Konya ve civarında görülmesinin muhtemel nedenini, o bölgenin Artuklulardan etkilenmiş olabileceğine ve Artuklu bölgesinde çalışmış olan mimar ve sanatçıların, Konya ve civarında da faaliyet göstermiş olabileceklerine bağlamaktadır (Durukan, 2001, s. 259).

Artuklu yapılarının taç kapılarının bazılarında iki renkli taş kullanımı görülmektedir. *Mardin / Kızıltepe (Dunaysır-Koçhisar) Ulu Cami*'nin taç kapısının kemerlerinde, *Şehidiye (Semânîn / Seksen) Medresesi*'nin taç kapısının giriş açıklığının kemerini taşıyan yan duvarlarında, *Abdüllatif (Latifiye) Cami*'nin taç kapısının kemerinde ve süsleme şeritlerinde, *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapısının kemerinde ve süsleme şeritlerinde iki renkli taşlar kullanılmıştır.[349]

Mardin *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami, Abdüllatif (Latifiye) Cami* ve *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapılarının dilimli kemerlerinin kilit taşlarının altında kandil asmak için kullanılan madeni aparatların kullanıldığı tespit edilmiştir. Mardin *Ulu Cami ve Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapılarında da benzer uygulamalar söz konusudur. *Mardin Ulu Cami*'nin taç kapısının üzerinde bulunan saçağın, altındaki sarkıtların içinde eski fotoğraflardan tespit ettiğimiz çengel benzeri metal elemanların olduğu görülmektedir. Günümüzde sarkıtların içinden çıkan çengel benzeri elemanlar düşmüş ya da çıkarılmışlardır. *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısının dairesel biçimde dizilmiş kesme taşlarla inşa edilmiş yarım kubbesinin tepe noktasında, etrafı sade ve yuvarlak formlu çökertme kenarlı küçük bir delik ve deliğin etrafında ince yivlerin böldüğü on altı küçük dilimin çember oluşturmuş olduğu geometrik bir bezeme bulunmaktadır. Yarım kubbenin tepe noktasında açılmış küçük deliğin, zincir, çengel ya da farklı bir aparat yardımı ile kandil asmak için bırakılmış olabileceğini tahmin etmekteyiz. *Mardin / Kızıltepe (Dunaysır-Koçhisar) Ulu* Cami'nin taç kapısının kemer kilit taşına kandil asmak için monte edilen metal aparat yarım bilezik

[349]*Diyarbakır Mesudiye Medresesi* taç kapısının tamamında siyah ve beyaz taşlar almaşık olarak kullanılmıştır.

biçimindedir. Mardin *Abdüllatif (Latifiye) Cami* ve *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi*'nin taç kapılarında bulunan kandil asmak için kullanılan metal aparatlar çok kollu yıldız formuna sahiptir.

Artuklu taç kapıları, Türkiye Selçukluları tarafından inşa edilmiş taç kapılarla karşılaştırıldığında, Selçukluların mimari eserlerinde cepheleri, taç kapı kadar önemsemeyip, bütün özeni taç kapıya vermiş oldukları anlaşılmaktadır (Eldem, 1974; Durukan, 2002, s. 262). Artukluların taç kapıları bağlı bulunduğu yapı ile uyumlu bir bütün oluşturmaktadır. Artukluların mimaride sıklıkla kullandıkları dilimli kubbeleri ve cephe duvarlarında yer alan dışa taşkın kademeli silmeleri buna örnektir. Cami yapılarında, harim kuzey duvarında yer alan giriş açıklıklarının genellikle sade bırakılmasının temel nedeni doğu-batı yönünde dikdörtgen tabana oturan bir mimari düzene sahip olmalarından kaynaklanmaktadır[350] (Durukan, 2002, s. 262-263).

12. yüzyılda inşa edilmiş cami ve medrese yapılarının taç kapılarının genel olarak bezeme açısından zengin olmadığı görülmektedir. Yaşanan teknik gelişmeler ve çevre kültürler etkileşimin yoğunlaşması ile beraber, sonraki yüzyıllarda mimaride yaşanan gelişme, değişme ve etkileşimin bezeme anlayışında da yaşandığı söylenebilmektedir.

12. yüzyılda inşa edilmiş *Mardin Ulu Cami*'nin taç kapısı sade bir düzenlemeye sahiptir. Giriş açıklığı üzerinde yer alan saçak ve dışa taşkın silmeler ile hareketlendirilmiştir.[351] 12. ve 13. yüzyıl Artuklu cami yapılarının taç kapılarında, *Kızıltepe (Dunaysır-Koçhisar) Ulu Cami* dışında, bitkisel bezeme unsuru bulunmamaktadır. 13. yüzyılın Mardin Artuklu dönemine ait, bilinen ilk cami yapısı olan *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin, günümüze kalıntıları ulaşmış avlu taç kapılarından doğudaki taç kapının yan kanatlarında dışa taşkın süsleme şeritlerindeki kıvrım dallar ve rumilerden meydana gelen bitkisel bezeme kompozisyonu bulunmaktadır. Avlu batı taç kapısının yan kanadının dışa taşkın süsleme şeridinde

[350]Diğer bir nedeni mihrap önü kubbesini ön planda tutma düşüncesi olabilir.

[351]Aynı yüzyılda inşa edilmiş *Harput Ulu Cami* taç kapıları da oldukça sadedir. Haput'ta aynı yüzyılda inşa edilmiş diğer bir Artuklu eseri *Esadiye (Esediye/Arslanlı) Cami*'nin taç kapısında olduğu söylenen aslan kabartmaları dışında diğer süsleme unsurları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. (Ardıçoğlu; a.g.k., 1964, s. 64; a.g.k., 1966, s. 13).

geçmelerden meydana gelen geometrik süsleme kompozisyonu bulunur. İki taç kapının yan kanatlarında bulunan süsleme şeritlerinin taç kapı giriş açıklıklarının etrafında devam ettiği görülmektedir. Günümüze kalıntıları ulaşan avlu doğu taç kapısında bitkisel bezeme, batı taç kapısında ise geometrik bezemelerin kullanılmış olması Artuklu taç kapılarında farklı bir uygulama olarak göze çarpmaktadır. *Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami*'nin (*1204*) Harim kuzey duvarının ortasında mihrap ile aynı aks üzerinde bulunan taç kapıda geometrik bezeme unsurları kullanılmıştır. Ayrıca, giriş açıklığı üzerindeki kemerin kuzey cephesinde daha sonraki dönemlerde eklendiğini tahmin ettiğimiz kıvrım dal ve rumilerden meydana gelen bitkisel süsleme şeridinin kalıntısı bulunmaktadır. 13. yüzyıla tarihlendirilen *Harput Alacalı Cami* taç kapısı üç dilimli kemerle hareketlendirilmiştir ancak geri kalan bölümleri sade bir düzenlemeye sahiptir. 14. yüzyıla tarihlendirilen *Mardin Molla Hari (Halil/Süleyman Paşa) Cami* taç kapısı da üç dilimli kemer düzenlemesi haricinde son derece sadedir. Bahsi geçen iki taç kapınında onarımlar sonucunda değiştiğini tahmin ediyoruz. Günümüze sağlam bir şekilde ulaşmış ve bezeme açısından en zengin Artuklulara ait cami taç kapıları, 14. yüzyılda inşa edilmiş *Mardin Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed) Cami* (*1363-1367*) ile *Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami (1371)* taç kapılarıdır. İki taç kapının süsleme repertuarında hem bitkisel hem de geometrik bezeme unsurları yer almaktadır. Türkiye Selçuklularına ait taç kapılar ile en çok benzerlik gösteren taç kapılar, 14. yüzyılda inşa edilmiş Artuklu mimari eserlerinin taç kapılarıdır.

14. yüzyılda Artuklular tarafından inşa edilmiş cami örnekleri ve dolayısıyla bu yapılara bağlı taç kapılar sadece Mardin'de bulunmaktadır. Mardin *Melik Mahmud (Bâb Es Sûr/Melik Ahmed)* ve *Abdüllatif (Latifiye) Camileri* bu bakımdan Türk mimarisinde önemli bir konuma sahiptir.

12. yüzyılda inşa edilmiş *Hatuniye Medresesi*'nin taç kapısında bezemeye rastlanmaz. 13. yüzyılın ilk çeyreğinin başlarında inşası tamamlanan *Kızıltepe Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi (1211)* taç kapısının büyük bir bölümü günümüze ulaşamamış olduğundan bezeme konusunda yorumda bulunmak zordur. Albert Gabriel'in fotoğrafında görülen taç kapının zikzak (kıvrımlı) motifli kemerinden ve kitabe üzerindeki zıvanalı geçmelerden, bu taç kapının, döneminde başka süsleme

unsurlarını da içerdiğini sadece tahmin edebiliriz.[352] *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısı 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş Artuklu medreseleri içinde mimari anlamda olduğu gibi, dikkat çekici ve benzeri olmayan bir süsleme repertuarına sahiptir. Hem bitkisel hem de geometrik süsleme unsurlarının beraber kullanılmış olduğu *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısı, Artukluların 12. ve 13. yüzyılda inşa ettirdikleri diğer medrese taç kapıları arasında, bu özelliğinden dolayı farklı bir konuma sahiptir. 14. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmiş *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi (1385)*'nin taç kapısındaki bezemelerin artık zirve yaptığını, geometrik, yazı ve bitkisel süsleme unsurlarının yoğun ve uyumlu bir biçimde birbirinin içine geçmiş olduğu görülmektedir. Geometrik ve bitkisel süslemenin bu denli ağırlıkta olduğu ve neredeyse bütün süsleme tekniklerinin kullanıldığı başka bir Artuklu taç kapısı bulunmamaktadır. *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'*nin taç kapısı bu yönüyle Anadolu Türk mimarisi içinde özel bir konuma sahiptir.

Artukluların Mardin'deki mimari eserlerinin taç kapılarında 12. yüzyıldan sonra artarak devam eden ve 14. yüzyılda zirve yapan geometrik ve bitkisel bezeme yoğunluğu dikkati çekmektedir. En fazla kullanılan bitkisel bezemeler; palmet, rumi, kıvrım dal ve hatai çiçeği motifleri olmuştur. Geçmeler, çok kollu yıldızlar, çokgenler ve mukarnas parçaları en çok kullanılan geometrik form ve motiflerdir. İki renkli taş düzenlemeleri de Artuklu döneminde sıklıkla görülen uygulamalar arasındadır. Kabaralar, Artuklu dönemi taç kapıları arasında Mardin'deki *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi ve Abdüllatif (Latifiye) Cami* taç kapılarına tatbik edilmiştir. Yazı süslemesi günümüze ulaşan Artuklu dönemi taç kapılarında yoğun olarak kullanılmamaktadır.

[352]Diyarbakır'daki *Mesudiye (1193-1200) ve Zinciriye (Sincariye) Medreseleri*'nin (1198-1199) taç kapıları, *Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi (1211)* ile yaklaşık aynı tarih aralığında inşa edilmişlerdir. *Diyarbakır Mesudiye Medresesi*'nin dokuz dilimli taç kapı kemerinin altında 1811/1910 tarihlerinin yazılı olduğu bir onarım kitabesi bulunmaktadır (Kuran, a.g.k., 1969, c.1, s. 25-26). Onarım kitabesinin içeriği olmadığından ve taç kapının nasıl bir değişime uğradığı ile ilgili bir bilgi bulunamadığından *Mesudiye Medresesi*'nin taç kapısı ile ilgili net bir yorumda bulunmak zordur. *Diyarbakır Zinciriye (Sincariye) Medrese*'nin taç kapısı da sade bir kuruluşa sahiptir.

Mardin'deki *Abdüllatif (Latifiye) Cami* ile *Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi* taç kapılarında yazı süslemesi bulunmaktadır.[353]

Karahanlılar döneminde Buhara/Semerkant'ta 11. yüzyılda inşa edilen *Ribat-ı Melik (1078)* yapısının taç kapısı, Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları gibi Artuklu taç kapılarını da etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Timur zamanında da örnek alınmıştır (Aslanapa, 1989, s. 38). Taç kapının sivri kemerinin etrafını ters 'U' formunda dolanan ve genel olarak iri çok kollu yıldızlardan ve geçmelerden oluşan süsleme şeridinin benzerlerini, Mardin'de Artuklular zamanında 13. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısında ve *1371* tarihinde inşa edilmiş *Abdüllatif (Latifiye) Cami* taç kapısında görmek mümkündür. *Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi*'nin taç kapısının giriş açıklığının etrafını ters 'U' formunda dolanan, geçmeler, çok kollu yıldızlar ve çok kollu yıldızların ortasında çok kollu yıldız formunda küçük nişler ve kabaraların bulunduğu süsleme şeridi bulunmaktadır. *Abdüllatif (Latifiye) Cami* taç kapısında da aynı şekilde giriş açıklığının etrafını ters 'U' formunda dolanan ve geçmeler, çok kollu yıldızlar ve çok kollu yıldız formundaki nişlerden oluşan bir süsleme şeridi düzenlemesi yer almaktadır. Bu iki Artuklu yapısının taç kapıları ile *Ribat-ı Melik (1078)*'in taç kapısı arasında uygulandıkları bölüm ya da süsleme açısından birebir benzerlik olmadığı gibi, Artuklu yapıları da kendi içlerinde farklılık arz ederler (Görsel: 417-418-419). Adı geçen taç kapı örneklerinde, süsleme şeritlerinin zemine yakın bir konumda yarıda kesilmeleri ilginç bir detay olarak göze çarpmaktadır.[354]

[353]*Mardin Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi* taç kapısında bulunan yazı süslemesi, son dönem onarımlarında eklenmiştir.

[354]Taç kapıların genel görünümü için bkz. s. 173, 299. Görsel 142, 308.

Görsel 417. *Ribat-ı Melik*
(https://okuryazarim.com/ribat-i-melik-kervansarayi/)

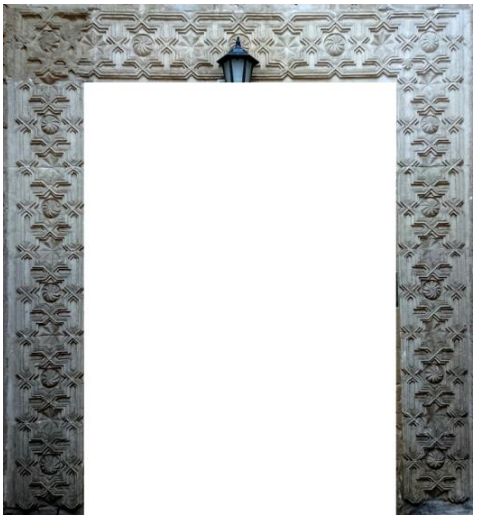

Görsel 418. *Şehidiye Medresesi taç kapısının giriş açıklığı etrafındaki süsleme şeridi*

Görsel 419. *Abdüllatif Cami taç kapısının giriş açıklığı etrafındaki süsleme şeridi*

Benzer forma sahip bir diğer süsleme şeridi, Mardin yönetimini ele geçiren Akkoyunlular tarafından tamamlanmış olan *Mardin Kasımiye Medresesi*'nin (*1457-1502*) avluya giriş kapısının koridora bakan yüzüne, giriş açıklığının etrafına işlenmiştir (Altun, 2011, s. 105-106). (Görsel: 420).

Görsel 420. *Kasımiye Medresesi avlu giriş kapısının giriş açıklığı etrafındaki süsleme şeridi (2015)*

Diyarbakır Safa (Parlı) Cami'nin minare kaidesinin yüzeyine, *Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami*'nin taç kapı kitabesinin altındaki süsleme şeridinin[355] formunda, benzer süsleme ögelerinin yer aldığı iki renkli süsleme şeridinin işlenmiş olduğu görülmektedir (Görsel: 421).

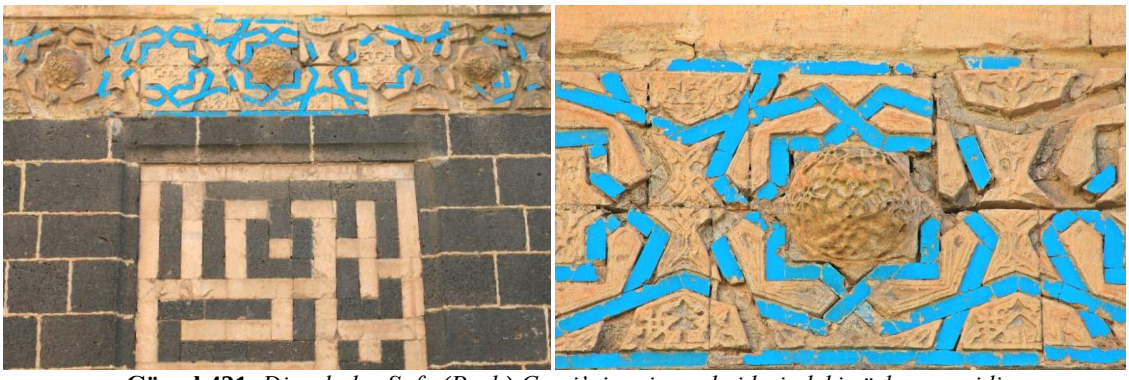

Görsel 421. *Diyarbakır Safa (Parlı) Cami'nin minare kaidesindeki süsleme şeridi (https://rotadiyarbakir.com/tarihi-yerler/safa-parli-camii)*

[355]Bkz. s. 199-202. Görsel 175-178.

Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami'nin taç kapı nişinin yan duvarlarında karşılıklı bulunan panoların bir benzerinin, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen *Diyarbakır Safa (Parlı) Cami*'nin minare kaidesindeki süsleme şeridinin altına işlenmiş olması da ilginç bir detay olarak göze çarpmaktadır.[356]

Kahire'de inşa edilmiş *Sultan Hasan Medresesi (1356-1362)*'nin taç kapısı yüksek cephesi ile dikkati çekmektedir (Çoruhlu, 2000, s. 71). Taç kapının medresenin köşesine kurulmuş olması, yüksek cephe, saçak ve giriş açıklığı düzenlemesi, önünde yer alan merdiven kuruluşu ve merdiven kuruluşunun altında ortada bulunan büyük niş gibi özellikleri ile *Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi* (*1385*) taç kapısı ile benzerlik göstermektedir. İşlevleri aynı olan bu iki yapının taç kapılarının benzerlikleri, Mardin Artukluları'nın siyasi konuda olduğu kadar mimaride de Memlûkler ile etkileşim halinde olduklarını göstermektedir (Görsel: 422).

Görsel 422. Mısır / *Kahire- Sultan Hasan Medresesi taç kapısı*
(http://archnet.org/media_contents/7128; http://archnet.org/media_contents/6603)

Mardin'in Midyat ilçesinin bazı köylerinde bulunan, Süryani manastır ya da kilise yapılarına bağlı taç kapı veya giriş açıklıkları, Artuklu döneminde inşa edilen mimari eserlerin taç kapıları ile birlikte değerlendirebilmek açısından yerinde incelenmiş ve söz konusu kilise ve manastırların taç kapılarının belirgin özellikleri şöyle sıralanmıştır;

[356]15. yüzyılda onarıldığı bilinen *Diyarbakır Safa (Parlı) Cami* hakkında detaylı bilgi için bkz. Enis, K. (2010). ''Şeyh Safâ Camii''. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 39. s. 65-66; Hüdavendigar, A. (2004). Diyarbakır Merkez Safa (Parlı) Camii. *Vakıflar Dergisi*, (28), 141-156.

Barıştepe (Şiluh/Salıh/Selhe) Köyü'nde 5. yüzyılda inşa edildiği kabul edilen *Mor Yakup Manastırı*'nın (Korkut, 2019, s. 337) naos bölümünde bulunan taç kapısının dışa taşkın ve içe doğru kademe yapmış kavisli kemeri, dikdörtgen kaideli, kare gövdeli, bezemeli iki iri sütunun deforme olmuş başlıklarına kuzey ve güneye kıvrılarak oturmaktadır. Bölgedeki Süryani yapılarının sağlam kalmış nitelikli tek taç kapı örneği sayılabilir (Görsel: 423). Narteks bölümüne giriş için kullanılan kapı ile naosa giriş kapısının lento ve söveleri de karakteristik özelliğe sahiptir (Görsel: 424-425).

Görsel 423. *Mor Yakup Manastırı'nın, naos bölümünden apsis bölümüne geçişte inşa edilmiş taç kapısı*

Görsel 424. *Mor Yakup Manastırı'nın narteksе giriş kapısı*

Görsel 425. *Mor Yakup Manastırı'nın naosa giriş kapısı*

Mercimekli (Hapsus/Hapsınas/Hapsinas/Hapsines) Köyü'nde 5. yüzyıl'a tarihlendirilen ancak 8. yüzyılda yenilenmiş olduğu bilinen *Mor Şemun Dzeyte (Zayte) Kilisesi*'nin (Korkut, 2019, s. 344) naos giriş kapıları, günümüze kadar bazı deformasyonlar dışında sağlam bir şekilde ulaşmıştır (Görsel: 426). Giriş kapılarının

lento ve söveleri giriş açıklığına doğru *Mor Yakup Manastırı*'nın giriş kapılarında olduğu gibi kademe yapan silmeler ile hareketlendirilmiştir.

Görsel 426. *Mor Şemun Dzeyte (Zayte) Kilisesi'nin naos mekânın giriş kapıları*

Anıtlı (Hah) Köyü'nde bulunan, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen *Meryem Ana Kilisesi (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)*'nin[357] ibadet bölümüne giriş kapıları ve apsis bölümüne açılan taç kapı formundaki, kademeli ve ön yüzü bezemeli kemerin üzerine oturduğu yarısı duvara gömülü sütun düzeni ile beraber günümüze kadar gelebilen ender örneklerdendir (Görsel: 427-428). İbadet bölümüne geçişi sağlayan sütunceli orta giriş kapısının da daha önceleri kemerli bir düzenlemeye sahip olduğunu tahmin etmekteyiz.

Görsel 427. *Meryem Ana Kilisesi (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)'nın ibadet mekânına giriş kapıları*

[357]Aslında bir anıt olarak inşa edilen kilisenin *4.* ya da *5.* yüzyıla tarihlendirildiği, ancak kilisenin altında bulunduğu söylenen yapının (tapınak) ise yaklaşık iki bin yıllık olduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Ersoy S. ve N. Şarman. (2013). Mardin ve Şırnak İllerindeki Süryanilere Ait Dini Yapıların Kültür (ve inanç) Turizmi Potansiyeli. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6, (8), 593-602, Dipnot: 43; Zeynep G. K. (2008). Mardin ve Çevresinde Süryaniler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı. s. 63-64.*

Görsel 428. *Meryem Ana Kilisesi(anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)'nin apsis bölümüne açılan taç kapı formundaki kemer ve sütun düzeni*

Süryanilere ait dini yapıların taç kapıları ve giriş kapılarının lento ve söveleri üzerindeki silme ve süsleme şeritleri, Artuklu yapılarının bazı taç kapı örnekleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Süryanilere ait dini yapıların taç kapılarının bazılarında malzeme farklılığı nedeni ile daha sonraki dönemlerde yapıya eklenmiş olabileceği izlenimini vermektedir. Ancak söz konusu manastır ya da kiliselerde, naos duvarlarını dolanan frizin ya da farklı unsurların aynı malzemeden yapılmış olmaları, taç kapıların orijinal olabilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kızıltepe (Dunaysır/Koçhisar) Ulu Cami harim taç kapısının kademeli dış silmeleri, dilimli kemeri ve dikdörtgen giriş açıklığını meydana getiren lento ve sövelerinin ön yüzlerindeki kademeli silmeler, *Mardin Abdüllatif (Latifiye) Cami*'nin harim taç kapısının kademeli dış silmelerinin sonunda en içteki testere dişi motiflerinden oluşan ince süsleme şeridi, *Diyarbakır Mesudiye Medresesi* taç kapısının etrafındaki ve giriş açıklığının lento ve sövelerinin ön yüzündeki kademeli silmeler, *Silvan Ulu Cami*'nin[358] harim taç kapıları'nın form ve silme detayları (Görsel: 429),

[358]*Diyarbakır/Silvan Ulu Cami*'nin harim taç kapıları eski fotoğraflardan tespit edilmiş ve Midyat'taki Süryani dini yapılarının taç kapıları ile benzer özelliklerinin olup olmadığı araştırılmıştır.

Süryanilere ait dini yapıların taç kapı ve giriş açıklıkları ile taç kapı ve giriş açıklıklarının bulunduğu yapı cepheleri, kısmen benzer özelliklere sahiptir. Artuklu camilerinin harim kuzey duvarlarında bulunan birden fazla giriş açıklığını, Süryani dini yapılarının batı cephelerinde de görmek mümkündür.[359]

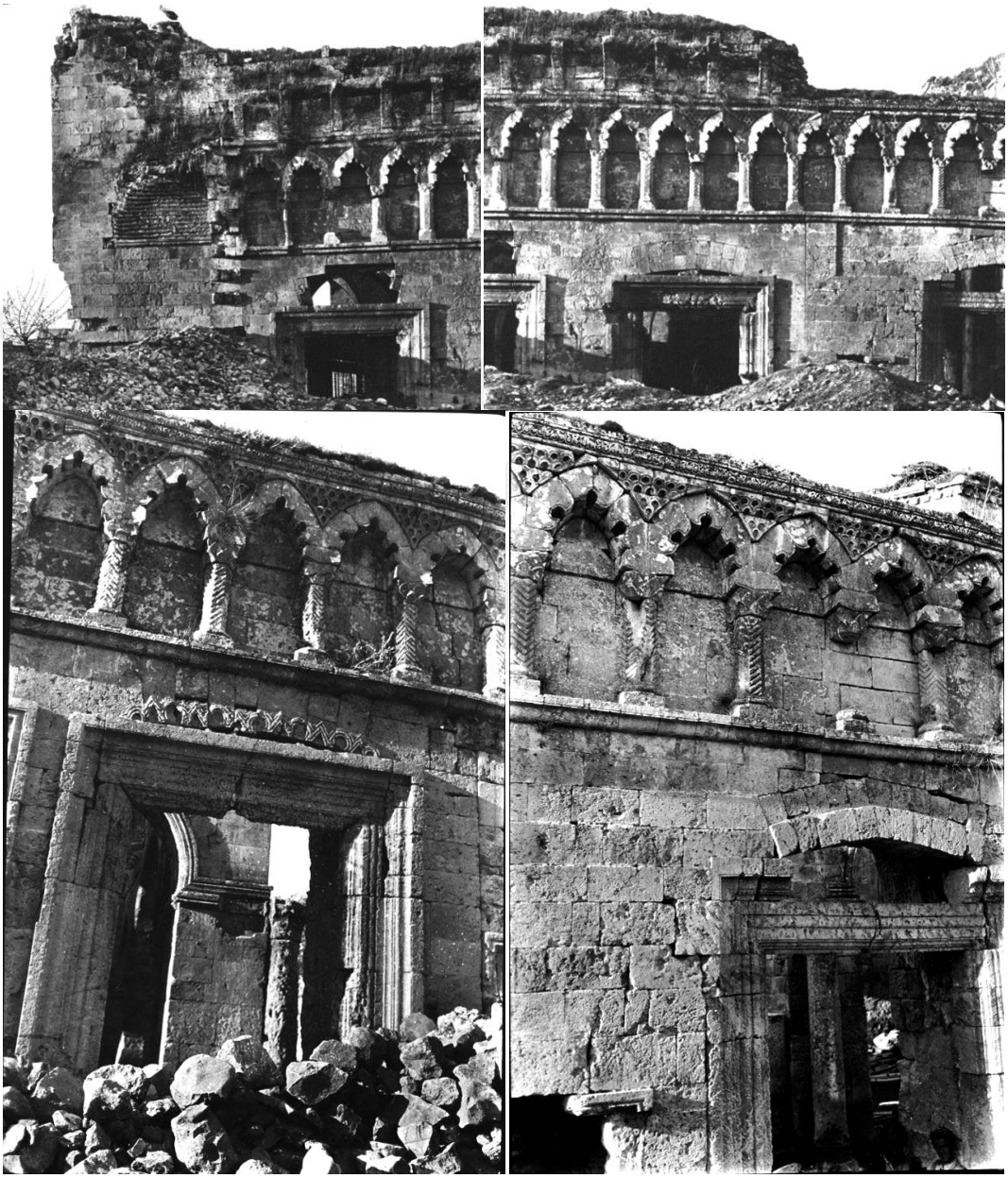

Görsel 429. *Diyarbakır / Silvan Ulu Cami'nin günümüze ulaşmayan harim taç kapıları (Gertrude Bell, 1911)*
(*http://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Silvan&start=80*)

[359]Mercimekli (Hapsus/Hapsınas/Hapsinas/Hapsines) Köyü'ndeki *Mor Şemun Dzeyte (Zayte) Kilisesi* ve Anıtlı (Hah) Köyü'ndeki *Meryem Ana Kilisesi (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)* bu duruma örnektir.

Artuklular zamanında inşa edilmiş cami ve medreselerin taç kapıları ile Süryanilerin inşa etmiş oldukları dini yapıların taç kapıları arasında az da olsa bir etkileşimin olduğu ifade edilebilir.[360] Bunun paralelinde, adı geçen Artuklu yapılarında, Süryani kökenli mimar ya da ustaların çalışmış olması da yüksek bir olasılıktır (Durukan, 1995, s. 52-53). Ancak bu etkilenme bir esinlenme olarak düşünülmelidir, bir taklit kesinlikle söz konusu değildir çünkü Artuklular taç kapılarında, form ve bezeme özellikleriyle, Orta Asya'dan beri süregelen Türk mimari geleneklerini, etkileşim halinde oldukları diğer kültürlerin mimari ve süsleme özellikleri ile harmanlayarak en güzel biçimde yansıtmışlardır.

Diğer bir yandan, Süryani yapılarının tam olarak hangi tarihte onarıldıkları bilgisinin bulunmayışı, söz konusu etkileşimin (ya da benzerliğin) Artuklu döneminde, Süryani dini yapılarında gerçekleştirilmiş onarım faaliyetleri sonucu meydana gelmiş olabileceğini de akla getirmektedir.

[360]Benzer bir etki Artuklu mihraplarında da görülebilmektedir. Mardin/Midyat Anıtlı (Hah) Köyü'nde inşa edilen *Meryem Ana Kilisesi (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)*'nin apsis bölümündeki uygulamanın çok farklı ve küçük bir uygulamasını *Mardin Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi* türbe mihrabında ve *Diyarbakır Mesudiye Medresesi*'nin avlu mihrabında görmek mümkündür. Bu durum Artuklu Devleti'nin mimari anlamdaki özgünlük arayışını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Konunun detayına inmek tez kapsamı dışına çıkmaya neden olacağından bu durumun farklı bir araştırmaya konu olabileceğini belirtmek yeterli olacaktır.

Mardin Artuklu cami ve medrese taç kapılarının genel biçimsel özelliklerinin kronolojik bir biçimde yazılı olduğu tablo;

Tablo 1. *Mardin Artuklu cami ve medreselerinde taç kapılar Aynur Durukan'dan işlenerek (Durukan, 2002, s. 266-274)*

Yeri	Adı	Tarihi	Banisi	Yöneticisi	Sanatkârı	Taç Kapı Formu	Giriş Açıklığı
Mardin	Ulu Cami Doğu Taç Kapı	12. yy son çeyreği	Melik Muhammed	-	-	Basık kemerli	Dikdörtgen
Mardin	Ulu Cami Batı Taç Kapı	19. yy	-	-	-	Basık kemerli	Basık kemerli
Mardin	Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi	1176-1184	Sitti Radviyye (Razviye)	-	-	Sivri kemerli	Basık kemerli
Mardin	Kızıltepe (Dunaysır / Koçhisar) Ulu Cami	1204	Artuk Arslan	-	-	Dilimli kemerli	Dikdörtgen
Mardin	Taceddin Mesud (Harzem / Harzam) Medresesi	1211	Şeyh Taceddin Mesud	-	-	Sivri kemerli	Dikdörtgen
Mardin	Şehidiye (Semânîn / Seksen) Medresesi	1201-1239	Artuk Arslan	-	-	Yarım kubbe	Basık kemerli
Mardin	Melik Mahmud (Bâb es Sûr / Melik Ahmed) Cami	14. yy üçüncü çeyreği	Mansur Ahmed / Melik Salih Mahmud	-	-	Sivri kemerli	Dikdörtgen
Mardin	Abdüllatif (Latifiye) Cami Doğu Taç Kapı	1371	Abdüllatif bin Abdullah	-	-	Dilimli kemerli	Dikdörtgen
Mardin	Abdüllatif (Latifiye) Cami Batı Taç Kapı	-	-	-	-	Dikdörtgen	Dikdörtgen
Mardin	Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi	1385	Sultan İsa	-	-	Dilimli kemerli	Dikdörtgen
Mardin	Molla Hari (Halil / Süleyman Paşa) Cami	14. yy sonu	-	-	-	Dilimli kemerli	Basık kemerli

SONUÇ

Tez kapsamında ele alınan Artuklu Dönemine ait, Mardin ilinin eski yerleşim yeri olan Artuklu ilçesindeki yedi mimari eserden dördü cami, üçü medresedir. Mardin'in Kızıltepe ilçesinde bir cami, Kızıltepe'nin Ziyaret (Harzem) Köyü'nde bir medrese yapısı bulunmaktadır. Genel olarak 12. yüzyılın son çeyreği ile 14. yüzyılın son çeyreği arasını kapsayan dokuz Artuklu yapısının beşi cami, dördü medresedir. Detaylı bir biçimde incelenen bu mimari eserler, günümüzde aktif olarak hizmet vermektedir. Camiler kendi işlevlerinde, medreseler ise kısmen de olsa kendi işlevlerine uygun olarak faaliyet göstermektedir.

Artuklu cami ve medreselerinin taç kapılarının tüm yönleri ile ele alındığı bu tez çalışmasında, taç kapılar bağlı bulundukları yapılardan bağımsız bir biçimde ele alınmamış, Artuklu cami ve medreselerinin coğrafi konumları, adları ve genel mimari özelliklerine de katalog kısmında yer verilmiştir. Taç kapılarda kullanılmış olan malzeme-teknik ile taç kapıların genel ölçüleri verildikten sonra, Artuklu taç kapılarının mimari kuruluşları ve elemanları detaylı bir biçimde incelenerek, öncesi ve çağdaşları ile karşılaştırılmış, daha önce yapılan çalışmalarda değinilen özelliklerin yanı sıra bahsi geçen çalışmalarda konu edinilmemiş özellikleri de tespit edilerek açıklanmıştır. Restorasyonların; öncesine, yapılış anlarına ve sonrasına ait verilerin incelenmesi ve taç kapıların eski durumlarını gösteren fotoğraflar, Artuklu taç kapıları ile ilgili daha önce hiç değinilmemiş birçok farklı özelliği ortaya çıkarmamıza yardımcı olan en önemli faktörlerdir. Artuklu taç kapıları hakkında eksik kalmış bazı bilgiler eldeki veriler oranında tamamlanmıştır.

Taç kapıların inşasında, coğrafi konuma göre o yörede bulunan en bol ham madde kullanılmıştır. Mardin Artuklu taç kapılarında genel itibariyle kireç taşı (kalker), Diyarbakır'daki Artuklu medreselerinin inşasında bazalt taşı kullanılmıştır. Harput Artuklu taç kapılarının inşasında Mardin'de olduğu gibi kireç taşı tercih edilmiştir.

İnceleme kapsamındaki 12. yüzyıl ve 14. yüzyıl arasında inşa edilmiş mimari eserlerin taç kapıları, bulundukları yapıların işlevine göre tasarlanmıştır. Camilerin harim girişlerinin dışında avlularında da bir ya da birden fazla her yönde görülebilen taç kapılar, medreselerde sadece bir cephede bulunmaktadır. Mardin'deki Artuklu medreselerinin taç kapılarının ikisi güneye (*Sultan İsa (Zinciriye) ve Hatuniye (Sitti*

*Radviyye) Medreseleri'*nin taç kapıları), biri doğuya (*Şehidiye (Semânîn/Seksen) Medresesi* taç kapısı), Kızıltepe/Harzem'deki *Taceddin Mesud (Harzem/Harzam) Medresesi* taç kapısı da batı cepheye inşa edilmiştir. Diyarbakır'daki Artuklu medreselerinin taç kapıları, medreselerin kuzey duvarına inşa edilmiştir. Artuklu medrese taç kapılarının inşa edileceği cephe ya da cephelerinin, herhangi bir kural olmadan, arazinin el verdiği ölçüde, kısmen çevre kültürlerden de etkilenilerek bani ya da mimarın düşüncelerine en uygun noktalara inşa edilecek şekilde belirlendiğini tahmin etmekteyiz. Artuklu ulu camilerinde bu durum biraz farklıdır. Diğer mimari özellikleri ile beraber, avlunun doğu ve batısında aynı doğru üzerinde mutlaka birer taç kapının bulunmasından ulu cami inşasında belirli bir plana sadık kalındığı sonucu çıkarılabilir.

12. yüzyılın ortasından 14. yüzyılın sonuna doğru cami ve medreselerin taç kapılarında form ve süsleme açısından bir gelişme yaşanmıştır. Bu durum Artukluların coğrafi konumlarının bir sonucu olarak komşularıyla yaşadıkları sosyo-kültürel etkileşim ile beraber teknik anlamda da kendilerini geliştirmiş olmaları ile açıklanabilmektedir. Buna paralel olarak çevre kültürlerle yaşanılan münasebet ve ticaret ile beraber Artuklu Bölgesi'ne çeşitli etnik kimliğe sahip mimar, usta, zanaatkâr ve sanatçı göçlerinin yaşanmış olduğu bilinmektedir (Durukan, 1995, s. 51-53). Prof. Dr. Aynur Durukan'ın, Artuklu Bölgesi'nde faaliyet göstermiş; mimari usta, zanaatkâr ve sanatçıların, Konya ve çevresinde de çalışmış olabileceklerini belirtmiştir (Durukan, 2001, s. 259). Bu görüşü destekleyici işaretlerin, Konya yapılarının taç kapılarında ya da minber gibi çeşitli unsurlarında görülüyor olması, Sayın Durukan'ın ifade ettiği bu düşünceye katılmamız için yeterlidir. İncelemiş olduğumuz taç kapılarda tespit ettiğimiz Bayat Boyu'na ait damgaların, Konya ve civarındaki yapılarda da görülüyor olması bu yapı ustalarının Bayat Boyu'na mensup olma ihtimalini arttırmaktadır. Bayat Boyu'na ait bu damgalar Bursa'daki bazı yapılarda da kullanılmıştır. Yapıların inşa edildiği yüzyıllarda Mardin'de Bayat Boyu'na mensup toplulukların yaşadıkları bilgisi de mevcuttur.[361]

[361]Bkz. Aydın, a.g.k., 1984, s. 1-152; Erdem, 2006, s. 403; Gülensoy, a.g.k., 1989, s. 62, 86-87, 99, 100-101; Sümer, a.g.k., 1952, s. 373-398; 1992, c.5, s. 218-219; Sönmez, a.g.k., 1995, s. 12, 19-20

Artuklu Devleti bölgeye hâkim olmadan çok önce, Güneydoğu Anadolu (Kuzey Mezopotamya)'da yaşayan çok sayıda Süryani bulunmaktaydı. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Mardin ve çevresinde çok sayıda kilise ve manastır inşa edilmiştir. Çok kültürlü bir ortama sahip Mardin'i ele geçiren Artukluların, Süryanilerle de etkileşime girerek, inşa etmiş oldukları yapılarda Süryani mimar ve ustaları da çalıştırmış olabilecekleri durumunu akla getirmektedir. İlk kez bu çalışmada Artuklu yapılarındaki taç kapılarla olan benzerliklerini tespit ettiğimiz, Midyat'ın, Barıştepe Köyü'ndeki *Mor Yakup Manastırı*, Mercimekli (Hapsus/Hapsınas/Hapsinas/Hapsines) Köyü'ndeki *Mor Şemun Dzeyte (Zayte) Kilisesi* ve Anıtlı (Hah) Köyü'nde bulunan *Meryem Ana Kilisesi (anıt) (Dayro d-Yoldath Aloho)* gibi Süryanilerin inşa ettikleri dini yapılara bağlı taç kapıların form ve süsleme özelliklerine karşılık, Artuklu Devleti'nde Süryani mimar ve ustaların da çalışmış olduğu, bu mimar ve ustaların doğal olarak Artuklu taç kapılarına kendi kültürlerinden de bir şeyler kattıkları ifade edilebilir.

Artuklu mimarisi ile ilgili;

> Ortaçağ mimarisinin Anadolu ve Anadolu dışında çeşitli çevrelerdeki gelişimi ve yansımaları, Artuklu mimarisi aracılığı ile geliştirilmiş ve bir sonraki çağa taşınmış gibi görünmektedir. Ancak bu sonuçta, Anadolu'daki Bizans mimarisinin yanı sıra; gerek ticari, gerekse kısmen komşuluk ilişkileriyle iki önemli çevrenin, Suriye ve Mısır'ın etkilerini de göz ardı etmemek gerekir. Bu etkilerin yalnızca bu çevrelerle bu dönemle sınırlı kalmayıp daha sonraki dönemlerde de karşımıza çıkmasında Artuklular'ın katkısının büyük olduğu bir gerçektir. İlginçtir ki, Bizans ve Selçuklular'ın siyasal mirasını devralan Osmanlılar, çok daha sonra elde ettikleri Artuklu topraklarındaki rasyonel mimariyi Akkoyunlular aracılığıyla örnek alarak geliştirme yoluna giderler (Durukan, 1995, s. 53).

Sayın Prof. Dr. Aynur Durukan'ın yapmış olduğu bu tespitler paralelinde, Artuklu taç kapıları ve ona bağlı olan unsurların detaylı bir biçimde ilk kez incelendiği bu tez çalışmasında, gerek kendi dönemindeki, gerekse kendilerinden önceki kültürlerin (Karahanlılar, Büyük Selçuklular, Zengiler, Türkiye Selçukluları, Memlûkler, Suriye gibi) mimari özellikleri, Artukluların inşa ettikleri mimari eserleri etkilediğini ancak Artukluların kendi kültürel birikimleri ile özgün mimari eserler ortaya çıkarma çabasında oldukları ve bunu dönemlerine damga vurmuş, diğer dönemlere de örnek

teşkil eden taç kapılar inşa ederek başardıkları, misalleriyle beraber ortaya konulmuştur.[362]

Son olarak, kültürel ve dini değerlerimizin eşsiz bir parçası olan mimari eserler ve onlara bağlı, Selçuklu döneminde tek başına bir yapı izlenimi veren anıtsal taç kapılar tüm unsurlarıyla, zarar görme ve yok olma tehlikesine karşı korunmalı ve gelecek nesillere aktarılmaları için yoğun bir çaba sarfedilmelidir.

Taç kapılar, bağlı bulundukları yapılar için bir çeşit kimlik görevi görmektedir.

[362]Artuklu mimarisi ile ilgili bilgi için bkz. Altun, a.g.k., 1978; Durukan, a.g.k., 1995, s. 51-62; Gabriel, a.g.k., 2014.

KAYNAKÇA

Kitap

Abû'l Farac Gregory (Bar Hebraeus). (1945). *Abû'l Farac Tarihi*. (1. ve 2. Cilt). (Süryanice'den İngilizce'ye Çev: E.A.Wallis Budge, Türkçe'ye Çev: Ömer Rıza Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Altun, A. (1978a). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Altun, A. (1988a). *Ortaçağ Türk Mimarisinin Ana Hatları İçin Bir Özet*. İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Altun, A. (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*. İstanbul: T.C. Mardin Valiliği Neşriyatı.

Ardıçoğlu, N. (1964). *Harput Tarihi*. İstanbul: Matbaa Teknisyen Basımevi.

Artuk, İ. (1944). *Mardin Artuk Oğulları Tarihi*. İstanbul: Genç Kitabevi.

Artuk, İ. (1988). *Artuk Beğ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Artuk, İ. ve Cevriye Artuk. (1993). *Mardin Artukoğulları Sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.

Aslanapa, O. (1977). *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı (14. yüzyıl)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*. (2. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y. (2004). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. Konya: Eğitim Kitabevi.

Aydın, M. (1984). *Bayat, Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi*. Ankara: Hatiboğlu Yayınevi.

Azîmî. (1988). *Azimi Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler H. 430-538).* (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Prof. Dr. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bakırer, Ö. (1976). *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bekin, D. (2010). *Tarihin Işığında Mardin. Mardin*: Ankara: Korza Yayıncılık.

Beysanoğlu, Ş. (1996). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*. I.Cilt. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları

Bulduk, A.F. (Abdulgani Efendi). (2004). *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.

Bryennios, N. (2008). *Tarihin Özü (Anadolu'da ve Rumeli'nde 1070 – 1079 Döneminin Tarihi)*. (Çev: Bilge Umar). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Cahen, C. (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. (Çev:Yıldız Moran). İstanbul: e Yayınları Tarih Dizi.

Cahen, C. (1990). *İslamiyet, (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*.(1. Cilt). (Çev: Esat Nermi Erendor). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Cahen, C. (2010). *Haçlılar zamanında Doğu ve Batı (Orient et Occident au temps des Croisades).* (Çev: Mustafa Daş). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Cahen, C. (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu* (La Turquie prâe-ottomane). (4. Basım). (Çev: Erol Üyepazarcı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cantay, G. (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Cheyney, J. C. (2008). *Bizans Tarihi*. (Çev_İsmail Yerguz). Ankara: Dost Kitabevi

Çağlayan, M. (2017). *Mardin Ortaçağ Anıtları ve Yapım Teknikleri*. İstanbul: Hiperyayın.

Çetin, O. (2009). *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. İstanbul: Düşünce Yayınevi.

Çoruhlu, Y. (2000). *Türk İslam Sanatının ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Demirkent, I. (1996). *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Durukan, A. (2001). *Anadolu Selçuklu Döneminde Bani-Sanatçı İlişkileri*. Prof. Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları, 247-278.

Eldem, S. H. (1974). *Türk Mimari Eserleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Erer, R. (1993). *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*. (2. Basım). Ankara: Bilgi Yayınevi.

Evliya, Ç. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahâtnamesi: Konya–Kayseri–Antakya–Şam–Urfa–Maraş–Sivas–Gazze–Sofya–Edirne*. (3. Cilt-1. Kitap). (Haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Fazlullah, R. (2010). *Cami'ü't–Tevârih: Selçuklu Devleti*. (Çev: Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.

Fleet, K. (2012). *Türkiye Tarihi: 1071 – 1453 Bizans'tan Türkiye'ye.* (1. Cilt), (Çev: Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Gabriel, A. (2014). *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler*. (Çev: İdi Çetin). Ankara: Dipnot Yayınevi.

Gordlevski, V. A. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. (Çev: Azer Yaran). Ankara: Onur Yayınları.

Göyünç, N. (1969). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Gülensoy, T. (1989). *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları (Damgalar, İmgeler, Enler).* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Günkut, B. (1937). *Diyarbekir Tarihi*. Diyarbekir Basımevi.

Hattstein, M. ve Delius, P. (2007). *İslam Sanatı ve Mimarisi*. İstanbul: Literatür Yayınları.

İbn Battûta Tancî (Ebû Abdullah Muhammed). (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. (Çev: A. Sait Aykut). 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbnü'l Adîm. (1982). *Biyografilerle Selçuklular - Tarihi Bugyetü't-taleb fî Tarih-i Haleb (Seçmeler)*. (Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Prof. Dr. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İbnü'l Esîr. (2016). *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*. (7, 8. Cilt). (Çev: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy vd). İstanbul: Ocak ve Hikmet Yayıncılık.

İbnü'l Ezrak. Ahmet b. Yusuf b. Ali. (1975). *Mervanî Kürtleri Tarihi 1. Cilt*. (Çev: Mehmet Emin Bozarslan). İstanbul: Koral Yayınları.

İbnü'l Ezrak. Ahmet b. Yusuf b. Ali. (1992). *Meyyâfârıkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*. (Çev: Ahmet Savran). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

İbnü'l Cevzî, Abdurrahman. (2014). *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485 = 1038-1092)*. (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Prof. Dr. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kafesoğlu, İ. (1973). B*üyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kâtip Ferdi. (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*. (Naşir: Ali Emiri). (Ed: İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş). (Haz. Y. Metin Yardımcı). Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 2. İstanbul: Prestij Reklam.

Kaymak, S. (2013). *Türkiye Selçukluları ve Erken Beylikler Epigrafisine Giriş (1065-1350)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kaymaz, N. (1972). *Malazgirt Savaşı İle Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Da*ir. *Malazgirt Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s. 259-268.

Keskiner, C. (2002). *Türk Süsleme Sanatlarında Stilize Çiçekler -Hatai-*. (2. Basım). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Komnena, A. (1996). *Alexias_Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi_Malazgirt'in Sonrası*. (Çev: Bilge Umar). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Köymen, M. A. (1972). *Alp Arslan ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Köymen, M. A. (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*. (Cilt III). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Lehmann-H. ve Friederich, C. (1910). *Armenien Einst und Jetzt.* Berlin: B. Behr's Verlag.

Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. (2. Baskı). (Çev: M. A. Kılıçbay). İstanbul: Telos Yayıncılık.

Mantran, R. (1981). *İslâm'ın Yayılış Tarihi (VII – XI. Yüzyıllar)*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Merçil, E. (1985). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler (Selçuklu Çağı)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Orkun, H. N. (1946). *Türk Tarihi*. (3. Cilt). Ankara: Akba Kitabevi.

Ostrogorsky, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. (7. Basım). (Çev: Fikret Işıltan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Rıce, T. T. (2015) *Anadolu Selçuklu Tarihi*. (Çev: Tuna Kaan Taştan). Ankara: Nobel Yayınevi.

Runciman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığının Kuruluşu).* (Çev_Fikret Işıltan). (1. Cilt). (2. Baskı) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi (Birinci Haçlı Seferleri ve Kudüs Krallığının Kuruluşu).* (Çev_Fikret Işıltan). (2. Cilt). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sakaoğlu, N. ve Duman, G.G., vd. (2013). *Şafak Uykusundaki Kent Harput*. Ankara: Gülsan Eğitim ve Kültür Vakfı.

Sevim, A. (1983). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevim, A. (1987). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevim, A. ve Yücel, Y. (1989). *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1990). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevim, A. (1993). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi.* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sevim, A. ve Erdoğan Merçil. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2011). *Mir'âtüz-zamân Fî Târîhî'l-Âyân'da Selçuklular*. (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Prof. Dr. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sönmez, N. (1997). *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınları.

Sönmez, Z. (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sunguroğlu, İ. (1958). *Harput Yollarında*. 1. Cilt . İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı – Destanları*. (2. Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Sümer, F. ve Sevim, A. (1971). *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (Metinler ve Çevirileri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sümer, F. (1990). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Tarih Kurumu Basmevi.

Thevenot, J. (1674). *Suite du Voyage de Levant*. Paris.

Tuncer, O. C. (1996). *Diyarbakır Camileri (Mukarnas, Geometri, Orantı)*. Diyarbakır: Kültür ve Sanat Yayınları.

Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. (2. Baskı). İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turan, O. (1980). *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi.

Turan, O. (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Turan Boğaziçi Yayınları.

Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. (8. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat Yurdu.

Turan, O. (2014). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. (23. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat

Turani, A. (1975). *Sanat Terimleri Sözlüğü.* (3. Baskı). Ankara: Toplum Yayınevi.

Turgal, H. F. (1935). *Anadolu Selçukîleri (Müneccimbaşıya Göre)*. İstanbul: Türkiye Basımevi.

Urfalı Mateos ve Papaz Grigor. (2019). *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (4. Baskı). (Çev: Hrant D. Andreasyan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, R. H. (1982). Osmanlı *Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ünver, A. S. (2014). *Selçuk Tababeti*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Vakâyinamesi, A. S. (2005). *I. ve II. Haçlı Seferleri Vakayinamesi*. (Süryanice'den İngilizce'ye Çev: A. S. Tritton, İngilizce'den Türkçe'ye Çev: Vedii İlmen). İstanbul: Yaba Yayınları.

Yavuz, A.T. (1983). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Tonoz ve Kemer*. İstanbul: Kelaynak Yayınevi.

Yinanç, M. H. (1932). *Musul ve Elcezirede Oğuz Türkleri / Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yinanç, M. H. (1934). *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri, I Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: Akşam Matbaası.

Yinanç, M. H. (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.

Makale

Akmaydalı, H. (2004). Diyarbakır Merkez Safa (Parlı) Camii. *Vakıflar Dergisi*, (28), 141-156.

Altun, A. (1971a). Mardin Kapalı Bir Kent, Özel Bir Yapı Sanatı. *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni,* (29/308), 11-15.

Altun, A. (1971b). Mardin Ulu Camii ve Çifte Minareler Üzerine Birkaç Not. *Vakıflar Dergisi*, (9), 191-200.

Altun, A. (1978b). Notes On The Architects and Designers Of The Artukid Period. (Ed: G. Fehêr). *Fıfth İnternational Congresses Of Turkısh Art*, 51-52.

Altun, A. (1988c). Orta Asya Türk Sanatı İle Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Mimârisi. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, 33-44.

Altun, A. (2006). Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar. *Vakıflar Dergisi,* (10), 229-233.

Ardıçoğlu, N. (1939). Harput Artuk Oğulları'na Ait Kitabeler. *Türkiyat Mecmuası*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 6, 41-48.

Ardıçoğlu, N. (1966). Harput'ta Artukoğulları Devrine Ait Eserler. *Yeni Fırat Dergisi*, 33, 12-13.

Artuk, İ. (1946). Dunaysir'de Artuk Oğullarının Ulu Camii. *Ankara: Belleten.* Cilt 10. Sayı 37. s. 167-169.

Artuk, İ. (1947). Artuk Oğlu Emir Balak ve Mezarı. *Belleten*, 11 (41), 127-135.

Artuk, İ. (1971). Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (2), 65-74.

Ataoğlu, R. (1992). Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasi Faaliyetleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 16 (27), 33-43.

Ataoğlu, R. (1994). İbnü'l Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. (9), 407-413.

Ataoğlu, R. (1995). Artuklu-Eyyubi İlişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 10 (1), 71-90.

Claude, C. (1953). XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin bin Şeddad'a Göre). (Çev: Neşet Çağatay). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (4), 93-106.

Claude, C. (1972). İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı. (Çev: Zeynep Kerman). *Türkiyat Mecmuası*, (17), 77-100.

Çağlayan, M. ve Tanyeli, G. (2016). Mardin Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi ve Osmanlıdan Günümüze Medresedeki Restorasyon Müdahaleleri. *Mimarlık Kültür Dergisi*, (55), 88-93.

Çağlayan, M. (2018). Ortaçağ'dan Günümüze Bir Anıt: Mardin Ulu Cami. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, 1, (21), 29-40.

Çevik, A. (2009). ''Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı''. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı -1)*, 33 (33), 35-64.

Duran, R. (2019). Motiflere Dönüşmüş Türk Damgaları – Geometrik Motiflere Farklı Bir Bakış. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13 (23), 679-698.

Duran, R. ve Yunus Aslan. (2019). Selçuklu Dönemi Konya Yapılarında Motifleşen Türk Damgaları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, (10), 107-126.

Erdal, Z. (2017). Mardin Ulu Cami Üzerine Yeni Görüşler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Özel Sayı (2), 433-447.

Gemi, A. (2016). Arap Edebiyatında Seyahatname-Rihle Türü Bağlamında Meşhur Arap Seyyahların Gözüyle Mardin Şehri. *Doğu Dil, Edebiyat, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (16), 39-55.

İbnü'l Adîm. (2008). Artukluların Haleb'deki Hakimiyeti. (Çev: Aydın Usta). *Tarih İncelemeleri Dergisi,* (2), 227-260.

İlter, F. T. (1969). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde 12. ve 13. Yüzyıl Artukoğulları Medreselerinin Yeri. *Vakıflar Dergisi*. (VIII), 197-208.

Kılıcı, A. (1986). Hacı Bayram-ı Veli Döneminden (1300-1453) Günümüze Kalan Vakıf Eserleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Bunlar Üzerinde Yaptığı Çalışmalar. *Vakıflar Haftası Dergisi*, (4), 81-140.

Korkut, T. (2019). Turabdin Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Midyat (2017 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması). Atlas İnternational Refereed Journal On Social Sciences. 5 (19), s. 323-429.

Peker, A. U. (2006). Hunad Külliyesi. *Tasarım Merkezi Dergisi*, (1), 22-29.

Sevim, A. (1960). Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi. *Belleten*, XXIV, (94), 209-232.

Sevim, A. (1962). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri. *Belleten*, XXVI (101), 121-146.

Sevim, A. (1962). Artukoğlu İlgazi. *Belleten,* Cilt XXVI. Sayı 104. s. 650-691.

Sevim, A. (1994). Munkızî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları. *Türk Araştırmaları Dergisi*, 16 (27), 5-11.

Soydan, E. ve Şarman, N. (2013). Mardin ve Şırnak İllerindeki Süryanilere Ait Dini Yapıların Kültür (ve inanç) Turizmi Potansiyeli. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 6, (8), 589-607.

Sümer, F. (1952). Bayatlar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 4 (4), 373-398.

Sümer, F. (1953). Döğerlere Dâir. *Türkiyat Mecmuası*, (10), 139-158.

Tuncer, O. C. (1978). Anadolu'nun İlk Dört Selçuklu Kumandanı ve Yaptırdığı Yapıların Özellikleri. *Vakıflar Dergisi*, (12), 137-162.

Turan, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, 9 (35), 305-318.

Usta, A. (2002). Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişlerinden Belek'in Ölümüne Kadar). (1098-1124). *Tarih Dergisi*, (37), 357-374.

Bildiri

Acar, A. (2010). ''Artuklu Tarihinin Bilinmeyen Bir Kaynağı: Ömer B. Hıdır B. İlalmış'ın Târihu Düneysir'i''. XV. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler. 3. Cilt. (11-15 Eylül 2006). s. 633-652.

Durukan, A. (1995). ''Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri''. 9. Milletlerarası *Türk Sanatları Kongresi.* (27-23 Eylül – 1991 - İstanbul), Bildiriler, 2, 51-62.

Durukan, A. (1999). ''Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri''. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu (24-27 Eylül 1998)* Bildirileri, 305-337.

Durukan, A. (2002). ''Anadolu Selçuklu Dönemi Portallerinde Biçim ve Estetik''. *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu* – Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan (10-13 Ekim 2001 - İzmir), Bildiriler, 261-274.

Erdem, İ. (2006). Mardin'de Akkoyunlu Mirası. (Ed: İbrahim Özcoşar, Hüseyin Haşim Güneş). *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu 26-27-28 Mayıs*. İstanbul. s. 401-407.

Kayhan, H. (2006). ''Haçlılar Karşısında Artuklular''. (Ed: İbrahim Özcoşar, Hüseyin Haşim Güneş). *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*. İstanbul. s. 51-62.

Koca, S. (2008). ‘‘Diyâr-ı Bekr” Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlamı ve Değeri’’. *Uluslararası I. Batman Sempozyumu* (15-17 Nisan). s. 1-24.

Sümer, F. (1993). ‘‘Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnal Oğulları Beyliği’’. *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*. Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi. s. 111-117.

Yuvalı, A. (2006). Artukoğulları Döneminde Mardin’deki Maddi Kültür Unsurları. (Ed: İbrahim Özcoşar, Hüseyin Haşim Güneş). *I.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu 26-27-28 Mayıs*. İstanbul. s. 27-36

Ansiklopedi

Alptekin, C. (1991). “Artuklular”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 3. s. 415-418.

Alptekin, C. (1992). ‘‘Belek b. Behrâm’’. *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 5. s. 402-403.

Altun, A. (1988b). ‘‘Abdüllatif Camii’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 1. s. 255-256.

Altun, Ara. (1989). Alacalı Cami. *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 2. s. 315.

Altun, A. (1997). ‘‘Hatuniye Medresesi’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 16. s. 503-504.

Altun, A. (1997). ‘‘Artukoğlu Mimarlığı ve Sanatı’’. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. Cilt 1. s. 144-145.

Alparslan, A. (2006). ‘‘Müsennâ’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 32. s. 87-88.

Derman, M. U. (2007). ‘‘Nesih’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 33. s. 1-3.

Erdem, İ. (2002). ‘‘Doğu Anadolu Türk Devletleri’’. *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi* (Ed: Hasan Celal Güzel – Ali Birinci). Cilt 4. s. 75-139.

Göyünç, N. (1994). ‘‘Diyarbakır’’. *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 9. s. 464-469.

Günay, H. M. (2010). ‘‘Süknâ’’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 4. s. 48-50).

Kafesoğlu, İ. (1989). ‘‘Alparslan’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 2. s. 526-530.

Karakaya, E. (2010). ‘‘Şeyh Safâ Camii’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 39. s. 65-66.

Köprülü, M. F. (1997). ‘‘Artukoğulları, Artuklular’’. *İslâm Ansiklopedisi*. (5. Basım). Cilt 1. s. 617-625.

Kurt, H. (2004). ‘‘Mesleme bin Abdülmelik’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 29. s. 318-319.

Özaydın, A. (1994). ‘‘Dübeys b. Sadaka. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 10. s. 14.

Özaydın, A. (2005). ‘‘Muhammed Tapar’’. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 30. s. 579-581.

Sevim, A. (1991). ‘‘Artuk b. Eksük’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 3. s. 414-415.

Sevim, A. (2000). ‘‘İlgazi Necmeddin’’. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 22. s. 89-90.

Serin. M. (2010). ‘‘Sülüs’’. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 38. s. 128-130.

Sümer, F. (1992). ‘‘Bayat’’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 4. s. 218-219.

Şeşen, R. (1993). ‘‘Cezîre’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 7. s. 509-511.

Sümer, F. (1992). ‘‘Bayat’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 4. s. 218-219.

Taştemir, M. (2003). ‘‘Mardin’’. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 28. s. 43-45.

Uluçam, A. (2012). ‘‘Mardin Ulu Cami’’. *İslâm Ansiklopesi*. Cilt 42. s. 112-113.

Usta, A. (2002). ‘‘Artuklular’’. *Türkler Ansiklopedisi*. (Ed: Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek vd.) Cilt 6. s. 810-831.

Yıldız, H. D. (1988). ‘‘Abbâsîler’’. TDV *İslâm Ansiklopedisi.* Cilt 1. s. 31-48.

Yurt Ansiklopedisi. (1982). (Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını). Cilt:8. Mardin-Hasankeyf. İstanbul: Anadolu Yayıncılık. s. 5751-5844.

Tez

Aktur, H. (2010). Ali Saim Ülgen Arşivi Üzerinde Erken Cumhuriyet Dönemi’nin Türk Mimarisi’ne Bakışı: Malatya Ulu Camisi Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü / Mimarlık Anabilim Dalı / Mimarlık Tarihi.*

Alhamss, A. (2006). Arap Dili ve Edebiyatında Mevsuller. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / İlahiyat Anabilim Dalı / Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.*

Arslan, M. (2017). Anadolu’da Selçuklu Çağı Cami ve Mescitleri (Plan-Mimari-Süsleme). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Anabilim Dalı*.

Ataoğlu, M. R. (1989). ‘‘Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti’’. Yayınlanmamış Doktora Tezi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Anabilim Dalı.*

Bizbirlik, A. (1995). 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliğinde Vakıflar. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Konya: *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı / Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı.*

Çaça, S. (2013), Mardin'de Artuklu Dönemine Ait Bir Medrese: Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Anabilim Dalı.*

Çakmak, Ş. (1999). Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300-1500). Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir: *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Anabilim Dalı.*

Danık, E. (1995). Ortaçağ'da Harput (XI-XV. Yüzyıllarda). *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı.*

Ilısch, L. (1984). Geschichte der Artuqidenherrschaft von Mardin zwischen Mamluken und Mongolen 1260-1410 AD. Doktorarbeit. Almanya: *Inaugural-Dıssertatıon zur Erlangung des Doktorgrades der philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster (Westf.) / İslamwissenschaft.*

Karaçam, H. (2012). Artuklu Kitabeleri (1102 – 1409). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / Türk Tarih Anabilim Dalı / Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.*

Karadaş, Ş. (2011). Anadolu Selçuklu Dönemi Mimarisinde Bitkisel Bezeme Unsurları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Anabilim Dalı.*

Koçoğlu, Y. (2006). Mardin İli'nin Turizm Potansiyeli. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Coğrafya Anabilim Dalı.*

Küçük, Z.G. (2008). Mardin ve Çevresinde Süryaniler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana: *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.*

Arşiv Belgeleri

T.C. Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü

-Mardin Ulu Camii Rölöve Projesi Raporu, 2009 (Haz. Mim. Ramazan K., Y. Mim. Fethullah D., Kemal Özkurt)

-Fotoğraf Arşivi

Diyarbakır Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü

-Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Raporu (Haz. Y. Mim. Aydın Y. Kesici vd)

İnternet

Genç, Hüseyin. (2012). Bayat Boyu'nun Bursa Çevresindeki İzleri. https://timeoutbursa.blogspot.com/2012/04/bayat-boyunun-bursa-cevresindeki-izleri.html (Erişim Tarihi: 18.02.2020)

http-1://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/12416 (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

http-2://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6999 (Erişim Tarihi: 07.04.2020)

http-3://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7000 (Erşim Tarihi: 07.04.2020)

http-4://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6995 (Erişim Tarihi: 20.02.2020)

http-5://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6994 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-6://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7023 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-7://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7025 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-8://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7057 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-9://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6992 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-10://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6991 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-11://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/6990 (Erişim Tarihi: 13.03.2020)

http-12://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/9052 (Erişim Tarihi: 05.01.2020)

http-13://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/9055 (Erişim Tarihi: 05.01.2020)

http-14://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/8484 (Erişim Tarihi: 05.01.2020)

http-15://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Mardin&start=20 (Erişim Tarihi 05.01.2020)

http-16://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/8485 (Erişim Tarihi: 05.01.2020)

https-17://www.rehberim.gen.tr/gezi-rehberi/mardin-zinciriye-medresesi (Erişim Tarihi: 05.02.2020)

https-18://www.google.com.tr/maps/@37.3135376,40.7431774,18.04z (Erişim Tarihi: 29.03.2020)

https-19://www.google.com/maps/place/Ziyaret,+47400+K%C4%B1z%C4%B1ltepe%2FMardin/@37.2400618,40.6224656,15z/data=!4m5!3m4!1s0x400a8138ea968a3b:0xef1f85985ec8efaa!8m2!3d37.2501527!4d40.6327522 (Erişim Tarihi: 27.06.2020)

https-20://www.google.com.tr/search?q=k%C4%B1z%C4%B1ltepe+ulu+cami&npsic=0&rflfq=1&rlha=0&rllag=37191607,40581870,220&tbm=lcl&ved=2ahUKEwjGzf7ql7fqAhWnD2MBHew7DZ0QtgN6BAgKEAQ&rldoc=1#rlfi=hd:;si:;mv:[[37.195232109258086,40.58591457328244],[37.19112973604868,40.575765094370084],null,[37.1931809505156,40.58083983382626],17] (Erişim Tarihi: 06.07.2020)

https-21://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/kiziltepede-800-yillik-ulu-cami-yeniden ibadete-acildi/1419533 (Erişim Tarihi: 10.07.2020)

http-22://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7854 (Erişim Tarihi: 12.07.2020)

http-23://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7856 (Erişim Tarihi: 12.07.2020)

http-24://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7858 (Erişim Tarihi: 12.07.2020)

https-25://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/nigde/gezilecekyer/aleddn-cam (Erişim Tarihi: 06.08.2020)

http-26://arachne.uni-koeln.de/item/marbilderoppenheim/7060 (Erişim Tarihi: 06.08.2020)

https-27://okuryazarim.com/ribat-i-melik-kervansarayi/ (Erişim Tarihi: 15.08.2020)

http-28://archnet.org/media_contents/7128 (Erişim Tarihi: 15.08.2020)

http-29://www.konya.gov.tr/esrefoglu-camii (Erişim Tarihi: 16.08.2020)

http-30://archnet.org/media_contents/6603 (Erişim Tarihi: 15.08.2020)

https-31://rotadiyarbakir.com/tarihi-yerler/safa-parli-camii (Erişim Tarihi: 02.09.2020)

http-32://gertrudebell.ncl.ac.uk/search_photos_results.php?search_photos=Silvan&start=80 (Erişim Tarihi: 21.08.2020)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Mervan YAVUZ

Yabancı Dil : İngilizce / Arapça

Eğitim ve Mesleki Geçmişi:

- 2013-2017 Uşak Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- 2016-2017 Uşak Üniversitesi / Eğitim Fakültesi / Pedagojik Formasyon Eğitimi Sertifikası.
- 2017-2020 Eskişehir Anadolu Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- 2020-(devam ediyor) Midyat Belediyesi / İmar ve Şehircilik Müdürlüğü'nde Sanat Tarihi Uzmanı.

Yayınları ve/veya Bilimsel/Sanatsal Faaliyetleri:

- 2014-2017 yılları arasında, Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Başkanı Prof. Dr. Sedat BAYRAKAL başkanlığında, Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında Uşak İl ve İlçelerinde yürütülmüş olan Türk Dönemi Yüzey Araştırması'nda ekip üyesi.
- 14.09.2017, Uluslararası, 1st. International Education Research and Teacher Education Congress, ŞEN, Buket. ve YAVUZ, Mervan. Okul Öncesi Dönemde Sanat Eğitimi Kapsamında Müze Ziyaretleri Üzerine Bir Araştırma, özet bildiri, Uşak.

Ödülleri:

- Akademik Başarı Belgesi, 2017 yılında Uşak Üniversitesi / Fen-Edebiyat Fakültesi'nden derece ile mezun.

Mesleki Birlik/Dernek/Kuruluş Üyelikleri:

- -